

श्रीमद्राजसनेयिमाध्यन्दिन-शृतिपथ-ब्राह्मणम्।

तत्र

बृहदारण्यकोपानिषत्।

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत्कृत -वासुदेवमकाशिकाख्यभाष्यसमेता । वहुभिविद्वद्भिः परिशोधिता च ।

चतुर्दशकाण्डात्मक उत्तरसंज्ञको ब्रह्मविद्यानिरूपकः

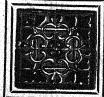
पंचमो मागः ५.

गंगा किष्णु अहिक्कष्णहास्त, मालिक-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस, कल्याण-बम्बई.

संवत १९९७, शके १८६२. सन् १९४०,

पुनर्भेद्रणादि सर्वाधिकार 'स्रक्ष्मीचेङ्कटेश्वर ' सुद्रणयन्त्रास्त्रयाच्यक्षाधीन है ।

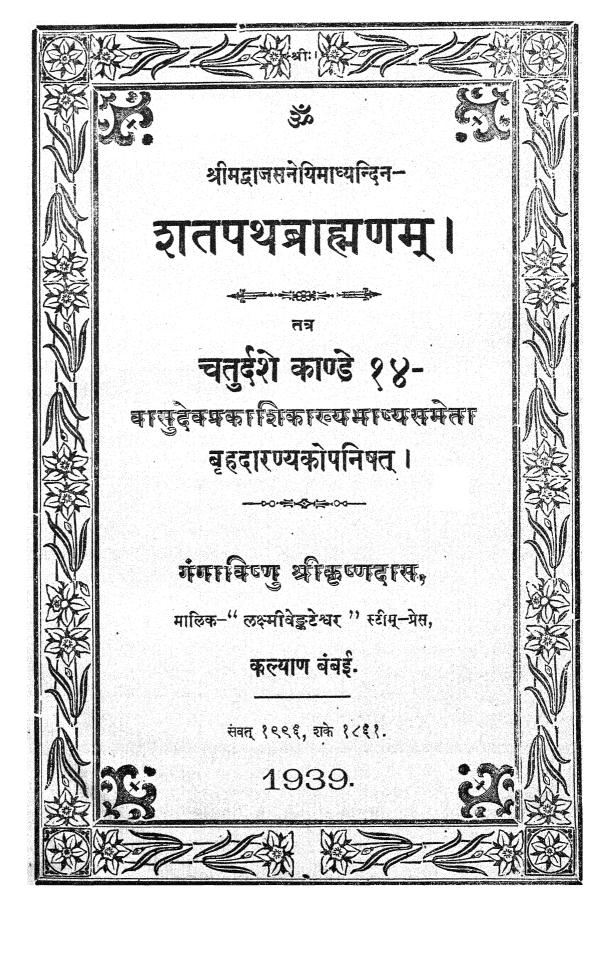

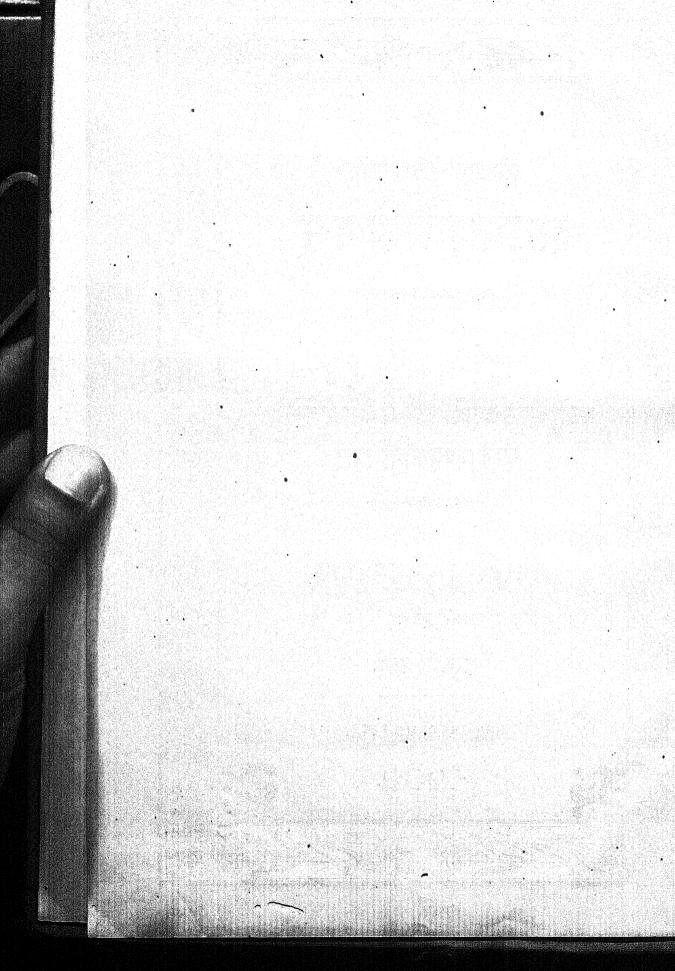

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपैनिषत् ।

तत्रादिमं द्यध्यायं मधुकाण्डैम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रार्भ्यते।

तत्र प्रथमेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम्।

द्रया इ प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च तुतः कानीयसाऽएउ देवा ज्यायसा ऽञ्जसुरास्तुऽ एषु छोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

इया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु लोकेष्वस्पर्धत ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकारूयं भाष्यंम्।

ॐ नमो ब्रह्मादिस्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृस्यो वंशार्षिस्यो नमो गुरुस्यः ॥

द्या ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राक्षणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्नंथा वृत्ति-रारभ्यते । उपनिषच्छन्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्येव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत् तत्पराणां सहेतुं संसारं सादयतीःयुपनिषदिति न्युत्पत्तेः । प्रंथस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वज्ञास्य ब्रह्मविद्याहेत्नामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो प्रंथपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आर-ण्यकत्वज्ञास्य नियमपूर्वकमरण्येऽन्च्यमानत्वात् । अय कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये संबन्धोऽभिधीयते । विद्योत्पत्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसन्वग्रुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्ज-नितग्रुद्धवपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरमावित्वमित्युपायोपेयमावः काण्डयोः संबन्ध

१-अस्य " उत्तरकाण्डम् " इत्यपि नामान्तरम् । " ततः षष्टिपयं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् । चक्रे सपिशोषं च सोत्तरं च प्रहर्षतः "॥ इति (म. भा. शां. प. मो. ध. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इवसुपनिषन्माध्यन्दिनबाह्मणोपनिषदिति नाम्राऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोर्द्रयोरध्याययोर्मधुविद्याप्रतिपादकत्वान्मधुकाण्डमिति संज्ञा न्यवहारार्था ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषदः श्रीमत्सायणाचार्यकृतं भाष्यं विद्यत इति " उषा वा अश्वस्य " " " नैवेह किञ्चनाग्रे " (श. प. १०। ६। ४। ५।) इत्येतद्राह्मणद्वयमधिकृत्य—" अक्षरार्थस्तु - उत्तरत्र बृहदारण्यके " तथा प्रवर्णे - धर्ममेदप्रायिश्चत्तं प्रकृत्य—" एतचोत्तरिमत्रष्याये स्पष्टियिष्यते " (श. प. १४ (१) ३। २। १६) इति श्रीसायणाचार्थेरेवासकृदुक्तत्वाज्ज्ञायते। परं तचान्विष्यापि नोपलभामहे स्म । यदि केषांचन महाभागानां सविधेऽस्ति, तैर्दायेत चेत्पुनर्मुद्रणावसरेऽवर्यं संयोज्ञिय- स्यामः। इति ॥

ते इ देवाऽङ्गः। (ई) इन्तासुरान्यज्ञऽङ्गिथेनात्ययामेति ॥ २ ॥ ते इ व्वाचमूचः। (स्त्वं) त्वन्नऽङ्गायेति तथेति तभ्यो व्वागुद्गाय-द्यो व्वाचि भोगस्तुन्देवेभ्यऽञ्जागायद्यत्कल्याणम्बद्ति तदात्मने तेऽविदु-

ते ह देवा ऊचुः । हंत ! असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥ ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो वाग्रदगायत् । यो वाचि भौगः । तं देवेभ्य

इति त्रूमः ॥ पूर्वमित्रिरहस्यकाण्डसमातावश्चमेधाग्नित्राह्मणाभ्यां (श. प. १० । ६ । ४ । ९ ।) समुचितयोः केवलयोवी ज्ञानकर्मणोर्मृत्य्वातमभावः परं फलमित्युक्तम् । अथेदानीम्मृत्य्वातमभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयो-र्थत उद्भवः तस्योद्धावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्धीथब्राह्मणमारम्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञान-कर्मीत्पत्तिप्रतिबंधकीभूतरागाद्यप्रध्वस्तिहेतुः । तस्याः पाप्ममृत्य्वतिक्रमणावान्तरफळत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्यु: कुतो वा तस्योद्भव:, केन वा तस्यातिक्रमणं कथं वेति वीक्षायामेतत्सर्व स्पष्टियितुमाख्यायिकामनुस्रस्य द्वया हेत्यादिश्रतिः प्रवर्तते । अत्र हराब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । प्रजापतिराब्दश्च भविष्यद्वतिमाश्रित्य यजमानविषयकः। तथा च ' द्वयाः ' द्विप्रकाराः ' ह ' किल ' प्राजापत्याः ' प्रजापते हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्माने यजमानाव-स्थस्य अपत्यभूता गोलकावस्था वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह-देवाश्चासुर्श्चिति । द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजकस्वामाविकज्ञानकर्म-शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिताः वासनावासिता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् देवेभ्योऽन्यत्वादा असुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणाधिकारा-दिस्पर्थः । ' चौ ' समुचये । मिथः यस्माद्वागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ततस्तस्मान् ' देवाः कानीयसा एव " अल्पीयांस एव कनीयांस एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । अल्पा एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यंतं यत्न-साध्यत्वात् । 'ज्यायसाः 'ज्यायांसो बहुतराः 'असुराः ' शास्त्रानाधेयस्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुळत्वात् । 'ते ' देवासराः ' एषु लोकेषु ' ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्स 'अस्पर्द्वत ' स्पर्द्धा कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सान्विकतामसत्वानुसारेण शमकामादिवृत्युद्भवाभिभवौ स्पर्द्धा । कदाचि-त्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्युद्भवादेवानाञ्जये सति धर्मवृद्धेर्वागाचुपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राधान्यादामानुषादा-प्रजापतेश्वोत्कर्षः । तद्विपरीतवृत्युद्भवाचासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषादास्थाणोश्चापकर्षः । साम्ये च मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

असुराणां बाहुल्यात् तैरिमिभूयमाना अल्पा देवाः किं कृतवन्त इत्यत आह—ते ह देवा उचुिरित्यादिना । 'ते देवाः ' असुरेरिमिभूयमानाः 'ह ' किल्ठ ' ऊचुः ' उक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानत्थयामातिगच्छामः । असुरानिमभूय स्वं देवमावं प्रति-पद्मामहे इत्यन्योन्यमुक्तवन्त इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्मभ्यां भवति । तत्र कर्मः "तदेतानि जपेत्" (रा. प. जृ. १४ । १ । १ । १०) इति विधास्यमानं मन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं तु इहा-ख्यायिकया परीक्ष्यमाणमञ्चद्रवागादिप्रत्याख्यानेन प्राणोपासनरूपिनत्थाः ॥ २ ॥

इह ग्रुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात् तस्य स्वरूपनिद्धीरणाय परीक्षाप्रकार आरम्यते— ते ह वाचिमित्सादिकण्डिकाषट्केन। तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह—ते ह वाचमूचुरिति। 'ते ' पूर्वोक्ताः रनेन वे नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्धृत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यः सु पाप्मा युद्रेवेद्मप्रतिरूपम्बुद्ति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ इ प्राणमूचुः। (स्त्वं) त्वन्नऽचुद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राणऽजुद्गायद्यः प्राणे भ्रोगस्तुन्देवेभ्यऽञ्जागायद्यत्कल्याणञ्जित्रति तुदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविदुः -अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तम-भिद्धत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवाः ' ह ' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य ' वाचं ' वागिममानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्री "असतो मा सद्गमय" (श. प. बृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवतां मत्वा ' त्वं ' नोऽस्मम्यं ' उद्गाय ' औद्गात्रं कर्म कुरु ' इत्यूचुः ' उक्तवन्तः । एवं देवैनियुक्ता वाग्देवता ' तथेति ' तथाऽस्विति तानियोक्तुन् प्रति उक्त्वा स्वसामर्थ्यमिवचार्य उद्गानकर्तृत्वं मन्त्रप्रकाश्यत्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽधिभ्योऽर्थाय उदगा-यदुद्वानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षायां-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-त्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अविशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचिनका-विज्यफलकं स्वार्थं तद्रदत्रापि द्विविधमुद्गानमिति कथितुं तं तं कार्यविशेषमाह—यो बाचि भोग इति । 'यो वाचि 'निमित्तभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य ' भोगः ' सुखिवशेषः । ' तं ' ' देवेम्यः, अधिभ्योऽर्याय 'आगायत्' उद्घानेन प्रापितवती । यत्पुनः 'कल्याणं 'शोभनं 'वदति ' यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्त्तयति ' तदात्मने ' स्वार्थमेव । तद्धि असाधारणं विह्वाग्देवतायाः कर्म-यत्सम्यग्वर्णीचारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गळक्षणं रंध्रस्यावसरं प्रतिळभ्यासुराः स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह—तेऽविदु-रिति। 'ते ' असुराः कामादिप्रवृत्तेः देवैः शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमानाः देवहद्भतमिवद्वविदितवन्तः। किन्तदित्यत आह्-अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै उद्गात्रा ' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान् स्वाभाविककर्भज्ञानात्मकान् देवाः ' अत्येष्यंति ' अतिगमिष्यन्ति इत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाप्रुपं ' अभिद्रुत्य ' वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गळक्षणेन ' पाप्पना अविध्यन् ' ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत्। एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति कुतो गम्यते १ तत्राह-स यः स पाप्मेति । 'यः स पाप्मा ' साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षितः । 'सः 'एषः अनुमानेन प्रत्यक्षीित्रयते । कोडसौ 'यदेव 'येनैव प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं असम्यस्त्रीवर्णनप्रेतादिवर्णनारुतादि 'वदति '-' स एव ' । य एवं प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमितः ' स एव पाप्मा ' । सः कारणभूतप्रजापितवाचि गतः । तथा च-आद्यसकाराम्यां कारणस्थं पाप्मानमन् व तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तरीम्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमन्द् तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

' अथ ह प्राणं '–प्राणदेवतां–' ऊचुः ' इत्यारम्य (कं. ४) ' एवमु खल्लु ' (कं. ७) इत्यतः प्राक्तनो प्रंथः समानार्थकः ॥ ४ ॥

[ी] १-स थः स पाप्मेति । स एव स पाप्मा इति । तृतीयादि कंडिकासु आधावतरौ च सकारौ अवग्रंतन्यौ । 3973

त्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्त्रीति तुमभिद्धृत्य पाष्मना-ऽविध्यन्त्स यः सु पाप्मा युद्देवेद्मुप्रतिह्नपञ्चित्रति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्राऽथ) अथ ह चुक्षुहृचुः। (स्तवं) त्वन्नऽचुद्रायेति तथेति तेभ्यश्च-क्षुठ्दगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽञ्चागायद्यत्करूयाणम्पुर्यति तुदा-त्मने तेऽविदुरनेन वे नऽचद्राञ्चाऽत्येष्यन्तिति तुमभिद्धत्य पाप्मनाऽवि-ध्यन्त्स यः सु पाप्मा युदेवेद्मप्रतिहृपम्पुर्यति सुऽएव सु पाप्मा॥ ५॥

(प्नाऽथ) अथ इ श्रोत्रमूचुः। (स्त्वं) त्वन्नऽब्रह्मायोति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुद्गायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणध् शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽब्रह्मात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्धत्य पाप्मनाऽ-विध्यन्तस् यः सु पाप्मा ब्रदेवेद्मप्रतिरूपध् शृणोति सुऽएव सु पाप्मा॥६॥

(प्माऽथ) अथ इ मुनऽऊचुः। (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो मुनऽ उदगायद्यो मुनसि भ्रोगस्तुन्देवेभ्यऽञ्जागायद्यत्कल्याणथ्रं सङ्कल्पु-

देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं जिघ्नति । तदात्मने । ते अविद्धः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-तीति । तमभिद्धत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेद्मप्रतिरूपं जिघ्नति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरूचुः। त्वं न उद्गायेति। तथेति। तेभ्यश्चक्षुरुद्गायत्। यश्चक्षुषि भोगः। तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने। ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-तीति। तमभिद्धत्य पाप्मना अविध्यन् स यः। स पाप्मा। यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति। स एव स पाप्मा॥ ५॥

अथ इ श्रोत्रमुचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुद्गायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविद्धः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-ष्यंतीति । तमभिद्धत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेद्ममितिरूपं शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उद्गायत् । यो मनसि भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविद्धः अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरुचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमुचः ॥ ६ ॥

अथ ह मन्ड ऊचुः । एताः कण्डिकाः स्पष्टार्थाः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्विप रैश्विष

यति तुदात्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गाञ्चाऽत्येष्यन्त्रीति तुमभिद्धत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यः स पाप्मा खदेवेदमुत्रतिह्नपथ् सङ्कल्प्यति सुऽ एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिष्ठपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-ऽविध्यन् ॥ ७॥

(त्रथ) अथ हेममासुन्यम्प्राणुमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽचुहायेति तथेति तेभ्यऽ एषु प्राणऽखुदगायुत्तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्त्रीति उम-भिद्धत्य पाप्मुनाऽविव्यत्सन्त्स यथाऽइमानमृत्वा लोष्टो व्विष्व्युर्धसेतै-व्थुँ हैव व्विष्व्युँसमाना व्विष्वञ्चो व्विनेश्चस्तुतो देवाऽञ्चभवन्परा-ऽसुरा भुवत्यात्मुना पुराऽस्य द्विषन्ध्रातृव्यो भवति खुऽएवम्बेद् ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्वत्य पाप्पना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेद्मप्रतिरूपं संकल्पन यति। स एव स पाप्मा। एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास्जन् । एवमेनाः पाप्मना-ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

- अथ ह इममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । ते अविदु:-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्भत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स यथा अञ्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् श्रातृच्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरवेधोऽनुमीयते, इत्याह-एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास् जिन्नति । ' एवं ' वागादिवदेव ' खद्ध ' अनुक्ता अपि ' एताः ' त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' पाप्मभिः ' स्वैः स्वैरिन्द्रियासङ्गैरुपासृजन् संसर्गेक्ठतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्पर्शवन्वात् । भेदभ्रमन्यावृन्यर्थमेतदेव न्याचष्टे— एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्निति । एनास्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' एवं ' वागादिवत्पाप्मना 'अविध्यन् ' विद्ववन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं वागादयो मृत्योरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चित्य अशरणाः सन्तो देवाः मृत्य्वतिगमनाय मुख्यं प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्यम्प्राणमू चुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्यानन्तरं ' ह इमं ' इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । ' आसन्यं ' आस्नि आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यम्प्राणम् चुः इत्यादि समानम् । ततस्ते असुराः पूर्वाभ्यासवशात् मुख्यं प्राणमिष्दुत्य 'पाप्मना ' उक्तलक्षणेन ' अविव्यत्सन् ' व्यधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसिम्रक्षमाणाः सन्तः ' विष्वञ्चः ' नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति –' सः ' प्रसिद्धो दष्टान्तः । 'यथा ' <mark>लो</mark>के पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तः ' लोष्टः ' पांसुपिण्डः **' अश्मानं** ' पाषाणंः ' ऋत्वा ' गत्वा प्राप्य स्वयं 'विष्वंसेत 'विचूणींभवेत् 'एवं हैव ' एवमेव खल्लु ' विष्वंसमानाः ' विशीर्थमाणाः 'असुराः ' ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्थमसकेत्ययमास्येऽन्तिरिति सोऽयास्यऽ आङ्गिरसोऽङ्गानाध्य हि रुसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्श्वाम । दूर्णुं ह्यस्या मृत्युर्दूर्णुं ह वाऽ अस्मा-न्मृत्युभर्भवति युऽएवम्बेद् ॥ १० ॥

ते होचुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्थमसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगि-रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता हूर्नाम। दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भविति । य एवं वेद ॥१०॥

अपि विनष्टाः । असुरविनाशे सित यत् वृत्तं तदाह—ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । ततस्तस्मादसुर-विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मस्यो वियोगात् मुख्यप्राणाश्रयबलात् 'देवाः 'वागादयो वक्ष्यमाणस्वस्वरूपेणा-ग्रम्याद्यात्मकेन 'अमवन् '। 'असुराः ' 'परा ' अभवन् इत्यनुष्टाः । पराभूता विनष्टाः न पुनः प्ररोहिण इत्यर्थः । उत्ताख्यायिकाऋमण यजमानावस्थप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७) श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्युपासीतेति सफलामुपासनां विद्धाति—भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्श्रातृत्यो भवति य एवं वेदेति । 'एवं 'यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्नाः मादिगुणं च प्राणं 'यो वेद 'उपास्ते । सः ' आत्मना ' प्रजापतिस्वरूपेण 'मवति '। अस्योपासकस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा 'द्विषन् श्रातृव्यः 'द्वेष्टा शत्रुर्यः स च पराभवति लोष्टवत् विशियते इत्यर्थः ॥ ८॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितैः अयास्याङ्गिरसद्भिंगुणैविंशिष्टं प्राणकर्मकमुपासनं विधानपूर्वकं "भवत्या तमना" (कं. ८) इत्यादिनोक्तम् । अथाख्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फळं स्फुटयति—ते होचुः इत्यारम्य (कं. ९) अथात्मनेऽन्नाद्यम् (कं. १८) इत्यतः प्राक्तनेन प्रंथेन । तत्र देवताभावफलासाधारणगुणकथ-नार्थमाह—ते इति । 'ते 'देवाः वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः 'ह 'इत्येवं ऊचुरुक्तवन्तः । किमित्याह—क न्विति । 'नु 'इति वितर्के, 'यः ' नोऽस्मानित्यं असक्त संयोजितवान् देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान् । 'स क'किस्मन् अभूदित्येवं लोकवदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचार-यमाणाः सन्तः ' अयं 'प्राणः ' आस्ये ' मुखे य आकाशः तिस्मन्तर्त्तभेध्ये प्रत्यक्षो वर्तत इति अध्यवस्यन्ति सम । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽयास्य इति । यस्मादेवं वागादयः प्राणं ' आस्ये ' अन्तरुपलम्य अयमास्येऽन्तरिति व्याजहुः । तस्मात्स अयास्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामात्मा । तत्र हेतुः—'हि ' यस्मात् ' अङ्गानां ' कार्यकारणानां ' रसः ' सारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्वतःशुद्धत्वेऽपि अशुद्धवागादिसंबंद्घादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासनमाह—सेति । यां प्राप्यासुरा विनष्टाः । वे इति "अयमास्येऽन्तारिति" (कं. ९) निर्द्धारिता

१-अमवित्रसाल्यातस्योभयत्र संबंध इत्यर्थः ॥

सा वाऽएषा देवता । (ते) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहृत्य युत्रासुन्दिशामुन्तस्तुद्गमयाश्रकार तुदासाम्पाप्सनो व्विन्यद्धात्तरमान्न जनमियाञ्चान्तमियाञ्चेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (ते) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहत्याः थैना मृत्युमुत्यवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै व्वाचमेव प्रथमामृत्यवहृत्। (त्सा) सा बदा मृत्युमत्यः मुच्यत सोऽग्रिरभवुत्सोऽयुम्निः पुरेण मृत्युमृतिकान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामंतः, चकार । तदासां पाप्मनो विन्यद्धात् । तस्मान्न जनमियात् । नांतिमयात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम न्ववायानीति॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथेना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽप्रिरभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिकांतो दीप्यते ॥ १३ ॥

'सा वै एषा ' वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा ' देवता ' 'दूर्नाम '-दूरित्येवं ख्याता । अतः शुद्धा। क्षयं द्नीमत्विमत्यत आह-दूरं हीति । 'हि ' यस्मात्, 'अस्याः 'प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गलक्षणः पापा 'दूरं 'दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह-दूरं हेति । 'यः ' एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धि-गुणं प्राणं वेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् 'मृत्युः 'दूरं ह वै दूरे एव किरू भवतीत्पर्थः ॥ १०॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ' एतासां ' वागादीनां देवतानां पाप्मानं ' मृत्यु-मंपहर्य 'अपन्छिच यत्रासान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशः तस्माद्तिरिक्तो देशो ' दिशां ' प्राच्यादीनामन्तः परा काष्टा । तत्तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ' गमयात्रकार ' गमनं कृतवती । तत्तत्र दिगन्तस्थे उन्त्यजने च ' आसां ' वागादीनां 'पाप्मनः' कर्मभूतान् ' विन्यद्धात् ' विविधं न्यग्मावेनाद्धात् स्थापितवती । तस्मात्तमन्त्यजनं 'न इयात् 'दर्शनसंभाषणादिभिने संसुज्येत । तथा ' अंतं ' तज्जननिवास-स्थानं नेयान गच्छेत्। 'नेदिति 'परिभयार्थो निपातः। यदि अहं गच्छेयम् तदा 'पाप्मानं मृत्युं ' 'अन्व-वायानि 'अनुगच्छेयम् इति भीत्या जनमन्तं वा 'नेयात् 'न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

संप्रति देवताभावफलमाह-सा वा एवेति किष्डिकया। 'अथ ' पापविमोक्तानन्तरं ' एनाः ' वागादि देवताः कर्मभूताः ' मृत्युं ' पूर्वेक्तिमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवताऽऽत्मरूपं प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचिमिति । 'सः 'प्राणः ' वाचमेव ' वाग्देवतामेव ' प्रथमां ' उद्गातुरसन्तसंनिहितत्वात्प्रधानभूतामस्वहत् प्रापयत् वहनं क्रतवान् । 'सा' वाक् 'यदा 'यस्मिन् काले 'मृत्युं' 3923

(तेऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत्। (त्सु) स यदां मृत्युमत्युमुच्यत स व्वायुरभवत्सोऽयुम्वायुः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तः पवते॥ १४॥

(तेऽथ) अथ चुक्षुरुत्यवहत् । (त्त) तुद्यद्या मृत्युमत्यमुच्यत सुऽआदि-त्योऽभवत्सोऽसावादित्यः प्रेण मृत्युमतिकान्तस्तपति ॥ १५॥

(त्य) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (त्त) तद्यद्या मृत्युमृत्यमुच्यत ता दिशोऽभवस्तु।ऽइमा दिशः परेण मृत्युमृतिकान्ताः ॥ १६॥

(न्ताऽञ्ज) अथ मनोऽत्यवहत्। (त्र) तद्यद्या मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमाऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः प्ररेण मृत्युमितकान्तो भात्येवुॐ ह वाऽ एनमेषा देवता मृत्युमितवहति युऽएवम्वेद् ॥ १७ ॥

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः परेण मृत्युमाति-क्रांतः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रांतस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रांताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत्। तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत। स चंद्रमा अभवत्। सोसौ चंद्रः परेण मृत्यु-मतिकांतो भाति। एवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति। य एवं वेद् ॥ १७ ॥

पाप्मानं अतीत्रामुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव पूर्वमप्यग्निरेव सती 'सः 'प्रसिद्धः 'अग्निरमवन् '। तिहैं पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमितिकान्तः पाप्माऽितकान्तोऽग्निः 'परेण 'मृत्योः परस्तात् 'दीप्यते 'राजते प्राङ्मोक्षादच्यात्मं वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीिमव दीतिमानासीिदत्यर्थः ॥ १३॥

अथानन्तरं 'प्राणं 'नासिकान्तःसञ्चारिणं घ्राणम् । 'सः वायुरभवत् '। स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते ' तिर्यगाच्छतीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४॥

चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु 'तपति ' द्योतते ॥ १५ ॥ तथा 'श्रोत्रं ' 'दिशः ' 'अभवन् ' दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमाः 'भाति '। वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्ताविष उपासकस्य किमायातिमत्यत आह— एवामिति। 'यः 'उपासकः एवमग्न्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं आत्मत्वेन 'वेद ' प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेनमुपासकं 'एवं ह वै 'यजमानवदेव 'एषा 'प्राणदेवता मृत्युमतीत्य 'वहति 'वैराजं पदं प्रापयतीति यावत्। "तं यथायथोपासते तदेव भवति " (श. प. १०।९।२।२०) इति श्रुतेः॥ १७॥

(द्राथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तुद्युतऽइइ प्यतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअञ्चवन् । (न्ने) एतावद्याऽइद्ध्यं सर्म्यं यदन्नन्तदात्मनऽ ञ्चागासीर् नोऽस्मिन्नन्नऽञ्चाभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्विश्वेति तथेति तुथुँ समन्त्रमपरिण्यविशन्त त्रमाद्यद्नेनात्रमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवुथुँ इ बाऽएनध् स्वाऽअभिसुम्बिज्ञान्ति भुत्ती स्वानाध्य श्रेष्ठः पुरऽएता भव-त्यन्नाडोऽधिपातिर्ब्युऽएवम्बेद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यते । अनेनैव तद्द्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८॥ ते देवा अञ्चवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतोति । तथेति । तं समंतं परिण्यविशंत । तस्माद्यद्नेनान्नमात्ते -तेनैतास्तृष्यंति । एवं इ वा एनं स्वा अभिसंविशंति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधि। पतिः। य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थ-मागानंकृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानंकृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं 'अन्नादं आगायत् ' आगीतवान् । अन्नञ्च तत् आद्यञ्चानादं अद्यमानमनिमित्यर्थः । क्यं पुनस्तदन्ताचं प्राणेनात्मार्थमागीतिमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह-यद्भीति । किञ्चेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः। हीति हेतौ । 'हि ' यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते मक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणे-नैवाद्यते तस्माःस्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः स्वरांतः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतेन इदंशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । नतु-तर्हि एतस्यापि वागादिवत्स्वार्थमागानादासङ्गपाप्मवेषः स्यादिस्यत आह - इहेति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणः ' प्रतितिष्ठति ' तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिमाजः अतस्तिस्थत्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥१८॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातंत्र्येणात्रऋतोपकारमाजित्वं वागादीनां तु तद्वारकं इति कथं निश्चेतुं शक्यते ? यनिश्चयादनेनैवेंसेवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अतस्तन्तिर्णयार्थमाह—ते देवा इति । 'ते ' वागादयः स्वविषय-द्योतनाः 'देवाः ' अन्नुवन् ' उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । ' इदं सर्वं वै ' प्रसिद्धं ' यदन्नं ' प्राणिस्थितिकरं तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं ' आत्मने ' आत्मार्थं आगासीरागीतवानसि आगानेनात्मसात्कृत-वानसीत्यर्थः । वयञ्चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे । अतः ' अतु ' पश्चात् नोऽस्मान् ' अने ' आत्मार्थे तवाने ' आभजस्व ' आभाजयस्व । णिचो स्रोपरुछान्दसः । अस्मांश्चान्त्रभागिनः कुरु इति तैरुक्तः प्राणः ' ते ' यूयं यदि अन्नार्थिनो वै तर्हि ' मा ' मां ' अभिसंविशत ' अभिमुखेन समन्ततो निविशत इति अन्नवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथाऽस्तिवत्यंगीकृत्य 'तं ' प्राणं 'समन्तं 'समन्तात् परिवेष्ट्य 'न्यविशन्त ? निश्चयेनाविशन्त । तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माङ्गोको यदन्तमनेन प्राणेनात्ति मक्षयैति तेनैव ३१२९

बुडच हैविम्बद्ध् स्वेषु प्रति प्रतिन्र्धभूषित । न हैवालम्भार्ध्यभ्यो भवत्यथ बुड एवेतमुनु भवति बो वैतमुनु भार्क्यन्बुभूषित सु हैवालं भार्क्यभ्यो भवति ॥ २०॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरमः। (मोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि उसः प्राणो वाऽ अङ्गानाथँ उसः प्राणो हि वाऽअङ्गानाथँ उसस्तरमाग्रस्मात्करमाज्ञा-ङ्गात्प्राणुऽ उत्क्रामित तुदेव तुच्छुष्यत्येषु हि वाऽअङ्गानाथँ उसः ॥२१॥

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषित । न हैवालं भार्यभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति । यो वै तमनु भार्यान् बुभूषित । स हैवालं भार्यभ्यो भवति ॥ २०॥

सोऽयास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कस्माचांगात्प्राण उत्कामित । तदेव तच्छुष्यति । एष हि वा अंगानां रसः २ १॥

प्राणानेनैवैता वागादयो देवतास्तृप्यन्ति । न स्वातंत्रयेण वागादीनामन्नसंबंधः । अतः अनेनैवेयवधारणं (कं.१८) सार्धकम् । एतद्वुणविज्ञानफलं दर्शयन्ती श्रुतिः सफलं गुणजातमुपिदशति—एविमिति । 'यः ' उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासकं 'एवं ह वै 'यथा प्राणं वागादयः एवमेव खल्लु 'स्वाः ' ज्ञातयोऽभिसंविशन्ति आश्रयन्ति ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्मभिप्रायः । तथैवमभिसन्निविष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वानेन 'मर्ता ' 'मवति '। 'श्रेष्ठः 'यूज्यः । 'पुरएता ' अग्रतो गन्ता 'अन्नादः 'व्याधिरहितः दीताग्निः अधिपतिरिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्रः पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागार्दानामिति च प्रत्येकं वोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणिवद्यां स्तोतुं तिद्वद्याविद्विद्वेषिणो दोषमाह—यऽ उ हेति । 'उ' आश्चर्ये । 'ह' निश्चयेन 'यः' 'एवंविदं 'प्राणिवदं 'प्रति' 'स्वेषु' ज्ञातिषु मध्ये 'प्रतिः' प्रतिकूलः 'बमूषित' प्रतिस्पर्द्यामिवतुमिच्छति । 'सः 'प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽसुरा इव 'मार्थेम्यः ' मरणीयेम्यः आत्मीयेम्यः 'न हैवालं ' समर्थो मवित, मरणीयान् मर्तुं नैव पर्याप्तो मवतीर्थः । अथ प्राणिवदनुरक्तस्य लाभन्दर्शयति—अथिति । 'अथ 'पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये 'एतं 'प्राणिवदं वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः ' मविति ' यो वा ' अपि एतमेवंविद्यमनु एवानुवर्तयनेव आत्मीयान् 'मार्यान् ' 'बुमूर्षिति ' मर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय आत्मबुमूर्षव आत्मन् । 'सः एवं ' 'ह 'निश्चयेन 'मार्थेम्यः ' मर्तुमलं पर्याप्तो मवतीति समानित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वीक्तायास्यत्वेन प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव " सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः " इत्यनेनानूद्य 'प्राणो वै' प्रसिद्धः 'अङ्गानां रसः' इति प्रतिज्ञायते । तत्कथिमिति हेत्वपेक्षायां प्राणो हीत्यादि वाक्यम् । अत्रैव-मन्वयः । 'यस्मात्कस्माचाङ्गात् 'यतः कृतश्चित् अनिर्द्धारिताच्छरीरावयवात् 'प्राण उत्क्रामिति ' अपर्सपिति । तदेव 'तत्रैव तदङ्गं ' शुष्पिति ' शोषमुपैति नीरसं भवति । नान्यत् । इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ' हि ' यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रसिद्धः । तस्मात् ' एष वै ' प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूछशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं कारण्य कानिक्रयाशक्तिमत् कर्मभूतम् । तयोरात्मा प्राणः इति समुद्रायार्थः ॥ २१ ॥

(सऽए) एषुऽ उऽ एव ब्बृह्स्पुतिः। (व्वी)ब्वाग्वै ब्बृह्ती तुस्याऽएष पतिस्तुस्मादु ब्बृहस्पुतिः॥ २२॥

(तिरे) एषुऽ चऽ एव ब्ब्रुह्मणस्पतिः। (तिव्वी) व्वाग्वै ब्ब्रुह्म तुस्या ऽएष प्रतिस्तरमादु ब्ब्रह्मणस्प्रतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एषुऽचऽ एव साम। व्वाग्वै साऽमैषु सा चामश्चेति तत्साझः सामत्वं युद्रेव समः प्लुषिणा समो मशुकेन समो नाग्रेन समुऽ एभिस्निभिञ्लाँकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाऽश्वते साम्रः सायुज्यध् सलोकतां युऽएवुमेतत्साम ब्वेद ॥ २४ ॥

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वार्ग्वे ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥ एष उ एव साम । वाग्वे सा । अमैषः । सा चामश्रेति तत्साम्नः सामत्वम् । यत् उ एव समः प्छिषिणा। समो मशकेन। समो नागेन। सम एभिस्त्रिभिलोंकैः। समोऽनेन सर्वेण। तस्मात् उ एव साम । अञ्जुते साम्नः सायुज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद् ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्रापोपासनं वक्तं " एष उ एव " इत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् २२-२५। तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ? नामभूतानामृग्यज्ञःसाम्नामात्मेति सर्वा मकतया प्राणं स्तुवंस्तत्र तावत् ऋगात्मत्वं प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाह—एष ऽउ एव इति । उरप्यर्थः । ' एषः ' प्रकृत आङ्गिरसः । '' बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्'' (तै. सं. ६।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्धं देव-पुरोहितत्वं व्यावर्तियतुमाह—व्वारवे वृहतीति । सप्त हि गायत्रयादीनि प्रधानानि छन्दांसि । तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । " वाग्वाऽअनुष्टुप् "—(श. प. ७।१।२।१८)—इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अनुष्टुभोऽपि वाक्तवं प्रसिद्धम् । सा द्वात्रिंशदक्षरा अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः (८-४) षट्त्रिंश-दक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवान्तरसंख्यायाः महासंख्यायामन्तर्भावात् । इत्येवं वागनुष्टुब्बृहत्योश्चैक्येन वागा-त्मिका बृहती। " स ऋचो व्यौहद्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हर्चो याः प्रजापतिसृष्टाः "—(श. प. १०१४। २। २३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । 'तस्याः 'बृहत्या वाप्रूपायाः 'एषः ' प्राणः 'पतिः ' स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् । तस्मादु बृहस्पातिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह—एष उ एवेति । 'ब्रह्मणः 'यजुर्वेदस्य ' पतिः '। कथं ' व्वाग्वे ' वाग्विशेष-रूपं यजुरेव ' ब्रह्म ' वेदः । वेदाधिकारात्—तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह-एव उ एव सामेति । कथं 'वाग्वै' 'सा ' सर्वस्त्रीलिङ्गराब्दामिधेय-वस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । ' सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दामिघेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । ' अम एषः 'प्राणः । " केन मे पौँखानि नामान्याप्तोषीति प्राणनिति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा ") इति श्रुत्यंतरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथाः सति प्राणनिर्वर्सः

(देषु) एषुऽच वाऽचद्रीथः। प्राणो वाऽच्रत्प्राणेन हीद्ध्यं सुर्वसुत्तन्ध-म्बागेव गीथोच ग्रीथा चेति सुऽउद्गीथः ॥ २५॥

(थुस्त) तद्धापि ब्रह्मदृत्तश्चैिकतानेयः । (यो) राजानम्भक्षयञ्चवाचा-यन्त्यस्य राजा मूर्द्धानिम्बुपातयताद्यदितोऽखास्यऽआङ्गिरसोऽन्येनोद-गायदिति व्वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदुगायदिति ॥ २६ ॥

एष उ वा उद्गीय: । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तव्यम् । वागेव गीथा । उच्च गीथा चेति । स उद्गीथः ॥ २५ ॥

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैिकतानेयो राजानं भक्षयन्तुवाच । अयं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयतात् । यदितोऽयास्य आंगिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

स्वरपद्वाक्यादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनामिधीयते । ननु-एतावता कस्य सामत्वं मुख्यमित्यत आह-सा चामश्चेति । एतद्रगुत्पत्तेर्वोग्रुपसर्जनः प्राण एव मुख्यसामशब्दवाच्यः, एकवचननिर्देशा-दिति भावः । यस्माद्वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वं मुख्यं तत्तसमादध्येतप्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्द-वाच्यप्राणनिर्वर्त्यत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वसुपासनार्थमाह-यद्वेवेति । यत् उ एवेति च्छेदः । उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्तरचोतकः । यद्यसात् वा अयं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना ' प्छुषिणा ' पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः । ' मशकेन ' मशकशरीरेण ' समः ' । ' नागेन ' हस्तिशरीरेण ' समः '। 'एमिस्त्रिमिर्लोकैः ' त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशारीरेण ' समः '। ' अनेन सर्वेण ' हिरण्यगर्भ-जगद्रूपेण समस्तुल्य एव । पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत् कार्त्स्येन परिसमाप्तः । तस्मादेव साम । एवं प्राणस्य सामत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतद्भुणकप्राणोपासनफलमाह-अइनुत इति । 'य एवं 'यथोक्तं एतत्सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते । सः ' साम्नः ' प्राणस्य ' सायुज्यं ' सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानितामश्नुते व्याप्नोति । ' सलो-कतां 'प्राणसमानलोकतां वा ' अर्नुते '। मावनाविशेषतः फलविशेष इति भावः ॥ २४॥

इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेन उभयतः संबद्धमवधेयमिति इमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह - एप उ वा उद्गीथ इति । ' एषः ' प्राणः ' वै ' ' उद्गीथः ' । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्रानम् . सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः ? 'हि 'यस्मात् 'प्राणेनेदं सर्वं ' जगत् ' उत्तब्धं ' उदुर्ध्वं स्तब्ध मुत्तंमितं विष्टुतमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा उत् । तथा 'वागेव गीथा ' अभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थः त्वात् सा वागेव गीथा । उद्गीधाशब्दाम्यां प्राण एव वाच्य इत्याह-उच्च गीथा चेति । एतद्विप्रहात् स वागुप-सर्जनः प्राण एव उद्गीथ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

- अथ " तद्धापि " इत्यादिवाक्यस्य प्र**कृता**नुपयोगमाश~~ङ्~~क्य उद्गीथदेवता प्राण एव न वागादिः इत्युक्तार्थदार्द्याय आख्यायिकामाह-तद्धापीति । तत्तत्र एतस्मिन्तुकेऽर्थे ' ह ' आख्यायिकाऽपि श्रूयते ह सम । चिकितानस्यापत्यं चैकितानिः तस्यापत्यं युवा 'चैकितानेयः' ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्व-र्षीणां सत्रे 'राजानं ' सोमं मक्षयन्तुवाचोक्तवान् । कि १ अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते । एतादक्शाणो, तस्य हैतस्य साम्रो यः स्वम्वेद अवित हास्य स्वन्तस्य वै स्वर्ऽ एव स्वन्तस्माद्याित्वज्यङ्करिष्यन्वाचि स्वरामच्छेत तथा व्वाचा स्वरसम्पन्न-याऽऽित्वज्यङ्कर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तिन्दिदृक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वम्भः वित भवित हास्य स्वं यऽएवमेतत्साम्नः स्वम्बेद् ॥ २७॥

तस्य हैतस्य साम्रो यः सुवुर्णम्वेद् । भवति हास्य सुवुर्णन्तस्य वै स्वरऽएव सुवुर्णमभवति हास्य सुवुर्णे युऽएवमेतत्साम्रःसुवुर्णम्वेद॥२८॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वम् । तस्य वे स्वर एव स्वम् । तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तथा वाचा स्वरसंपन्नया आर्त्विज्यं कुर्यात् । तस्मादान्ने स्वर्वंतं दिदक्षंत एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम् । य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद् ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः धुवर्णं वेद् । भवित हास्य धुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव धुवर्णम् । भवित हास्य धुवर्णम् । य एवमेतत्साम्नः धुवर्णं वेद् ॥ २८ ॥

पासकत्वात्तस्य । 'यत्' यदि सः 'अयास्य आङ्गिरसः' उद्गाता विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे इतोऽस्मात्यूर्वीक्तात् वागु-पसर्जनात्प्राणात् ' अन्येन ' देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् ' इति ' यदि स्यात्तदा ' त्यस्य ' तस्यानृत-वादी स्यामित्यर्थः । तस्यानृतवादिनो मम ' मूर्द्धानं ' शिरः ' अयं ' मक्ष्यमाणः सोमः ' राजा ' ' विपातय-तात् ' विस्पष्टं पातयतु । ' विपातयतादिति ' आशिषि तोः स्थाने तातङ्ङादेशः । एवमुद्गीथदेवता प्राण एव इत्याख्यायिक्तया निर्द्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता ' वाचा च ' प्राणप्रधानया ' प्राणेन च ' स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्द्धारित इत्यर्थः २६ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्थ तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयम् (२७-२९) अवतारयित—तस्येत्यादिना । 'तस्य 'विद्युद्धयादिगुणवत्तया प्रकृतस्य 'ह एतस्य ' बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य 'साम्नः 'सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य 'स्वं 'धनं 'यः वेद ' 'अस्य ' विज्ञातुः 'ह ' 'स्वं 'धनं 'मवित '। एवं फलेन प्रलोम्यामिमुखीकृत ग्रुशूषुं प्रत्याह—तस्य वे इति । 'वे 'साम्नः 'स्वर एव 'कण्ठातमाधुर्यमेव 'स्वं 'विभूषणम् । तेन हि भूषितमुद्धानमृद्धिमल्लक्ष्यते । यस्मादेवं तस्मादार्विज्यमृत्विक्षमर्भीद्धानं कारिष्यन् 'वाचि 'विषये 'स्वरमिच्छेत '। इच्छामात्रेण सौस्वर्यासंमवात् तद्धेतुदन्तधावनतिलपानादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतत्तु प्रासङ्किकं फलम् । 'तया 'एवं संस्कृतया 'स्वरसम्पन्नया वाचा ' आर्विज्यमृत्विक्षम्मं कुर्यात् । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । यस्मात् स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम 'तस्माधक्षे 'स्वरवन्तमुद्धातारं 'दिदक्षन्त एव 'द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव जनाः । प्रसिद्धं हि लोके 'अथो ' अपि 'यस्य स्वं 'धनं 'मवित 'तं धनिनं दिदक्षन्ते लौकिका इति । एवं गुणविज्ञानफलसंबंधमुपसंहरित—भवित हास्य स्वमिति । 'य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ' इत्युक्तार्थमेव । एतच कण्ठनिष्ठमाधुर्यं बाद्धं धनं सौस्व-र्यस्य ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७॥

्र इदानी लाक्षणिकावर्णज्ञानपूर्वकं वर्णीचारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह**्तस्ये**ति । 'तस्य ह एतस्य

तुस्य हैतुस्य साम्नो यः प्रतिष्ठाम्बेद । प्रति ह तिष्ठति तुस्य वै व्वागेव प्रतिष्ठा व्वाचि हि खुल्वेषुऽएतुत्प्राणः प्यतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽहुत्यु हैकऽ आहुः ॥ २९॥

(र) अथातः प्रवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खुळ प्रस्तोता साम प्यस्तौति स यत्र प्रस्तुयानुदेतानि जपेड्सतो मा सुद्गमय तुमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति ॥ ३०॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अत्रे इत्यु हैक आहुः ॥ २९ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खंड प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् । तदेतानि जपेत्-" असतो मा सद्गमय (१) तमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्मा-ऽमृतं गमय (३) " इति ॥ ३० ॥

साम्नः सुवर्णं '-कण्ठयोऽयं दन्त्योऽयं इति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्टुवर्णोचारणं सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य आन्तरं धनमिति 'यो वेद ' अस्योपासकस्य ' सुवर्णं ' छोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं ' भवति '। किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे प्राह-तस्येति । 'तस्य 'साम्नः 'स्वर एव 'कण्ठयादिलक्षणव्याख्यातः ' सुवर्णं '। 'भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ' इति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतितिष्ठति अस्यामिति 'प्रतिष्ठा ' वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं 'यो वेद ' 'स प्रतितिष्ठति ह '। पूर्ववत्फलेन प्रलोभिताय का प्रतिष्ठा इति शुश्रूषचे आह—तस्य वे इति । ' तस्य वे ' साम्नो ' वागेव ' जिह्ना-मूलादीन्यष्टौ स्थानानि 'प्रतिष्ठा ' वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । 'हि ' यस्मादेष ' प्राणः ' ' वाचि ' जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्टनासिकातालुषु स्थानेषु ' प्रतिष्ठितः ' सन् ' खल्लु ' निश्चितं एतद्गानं ' गीयते ' गीतिमावमापद्यते । तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति संबन्धः । मतान्तरमाह । अन्न इति । 'अन्ने ' अन्तपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते ' इत्येके 'अन्ये ' उ ह ' खळु ' आहुः '। इत्येकीयपक्ष-स्यानिंदितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् । वाग् वा प्रतिष्ठा अन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधित्सया आह-अथात इति । 'अथ ' प्राणविज्ञानकथनानन्तरम् । यस्माच एवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकम्मे देवमावाभ्यारोहफलम् अतस्तस्मात्तिद्वधीयते—तस्य चोद्गीयसंबंधात् सर्वत्रोद्धानकाले प्राप्ती " पवमानानामेवाभ्यारोहः " इति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचं करोति । स वै खल्ल प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । वै एतत्प्रसिद्धम् । ततः । किं सिद्धमित्यत आह-स इति । ' सः ' प्रस्तोता ' यत्र ' यस्मिन् काले साम ' प्रस्तुयात् ' प्रारमेत । तत्तस्मिन् काले ' एतानि जपेत् '। अस्य च जाकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या। आमिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणा एवंवित् देवमावं इत्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात् त्रीणि यजूंषि द्वितीयानिर्देशात् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यः । न मांत्रः । एतच जपकर्म याजमानम् । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह-" असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतङ्गमय " इति । गमयेति शब्दो मृन्त्रत्रयसमातिद्योतकः ॥३०॥

स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युव्विऽअसत्सदमृतं मृत्ये।मीऽमृतङ्ग-मयामृतम्मा क्विवित्येवैतुदाइ ॥ ३१ ॥

तुमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वे तुमो ज्योतिरमृतम्मृत्योमीऽमृतङ्ग-मयामृतं मा कुर्वित्येवैतुदाह मृत्योमीऽमृतङ्गमयेति नात्र तिरोहित-मिवास्ति ॥ ३२ ॥

(स्त्य) अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेनस्मादु तेषु व्वरम्वणीत यङ्कामङ्कामयेत तथ् सुऽएषऽएवम्बिदुद्गाताऽत्मने

स यदाऽह-असतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् । सदमृतम् । मृत्योमी अमृतं गमय । अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वे तमः । ज्योतिरमृतम् । मृत्योमी अमृतं गमय । अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह । मृत्योमी अमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेषु आत्मने अन्नाद्यमागायेत् । तस्माद्ध तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत । तं स एष एवंविदुद्वाता आत्मने वा यजमानाय वा कामं कामयते । तमागायाति । तद्धैतङ्कोकजिदेव । न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति । य एवमेतत्साम वेद् ॥ ३३ ॥

मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणप्रतीकप्रहणपूर्वकं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—स यदिति। 'सः' मन्त्रः "असतो मा सद्गमय " इति 'यदाह 'यदुक्तवान् । कोऽसावर्थं इत्युच्यते—मृत्युवि असिद्ति । स्वामाविक-कर्मित्रज्ञानं मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोमावहेतुत्वात् असच्छव्दवाच्यता । 'सदमृतं 'सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञान मृच्यते । अमरणवर्महेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्तवा वाक्यार्थमाह—मृत्योशिति । 'मृत्योः 'स्वामाविककर्मज्ञाना स्मकात् 'मा' मां 'अमृतं' शास्त्रीयकर्मविज्ञानं 'गमय' देवभावसाधनात्मभावमापादयेस्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । 'मा 'माममृतं अमृतत्वसाधनयोग्यस्वमावं 'कुरु 'संपादय—इत्येवैतन्मंत्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥ तथा दितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—तम्सो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मित्सन्त्रे तमः इव्येवैतन्मंत्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तथा द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमः शब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानम् सुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य । तदेव ' मृत्युर्वे ' मरणहेतुत्वात् । ' ज्योतिरमृतं ' पूर्वोक्ततमोविपरीतं दैवस्वरूपज्ञानं ज्योतिरुच्यते प्रकाशत्वादेव । 'अमृतं अविनाशात्मकत्वात् । इति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति ।
मृत्योरज्ञानात्मकादसुरभावात् ' अमृतं ' ज्ञानात्मकं देवमावं ' गम्य '। तात्पर्यार्थमाह—अमृतामिति । 'अमृतं ' देवं ' मा ' मां ' कुरु ' प्राजापत्यं फलमावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयेनानितिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रार्थस्याव्याख्येयत्वमाह—मृत्योरिति । 'मृत्योः' असाधनमावादसाध्यमावाच 'अमृतं' साधनमावं साध्यमावं च 'गमयेति' प्रसिद्धार्थतयेव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे तिरोहितिमवांतिर्हितिमवांविर्वेतिमवार्थक्यं पूर्वयोरिव मन्त्रयोः अप्रकटं अपूर्वं ' नास्ति '। पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुचितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्वातु पि स्वार्थ गानमस्तीत्याह-अथ यानीति । ' अथ ' त्रिष्ठ पवमानेष्ठ यजमानोद्वानकरणानंतरं यानीतराण्यविष्ठानि नव 'स्तोत्राणि ' 'तेषु 'स्तोत्रेषु प्राणविद्वद्वाता ' आत्मने ' आत्मार्थं अन्नाद्यमना

वा युजमानाय वा कामङ्कामयते तमागायाति तद्भैतुछोकजिदेव न हैवा-छोक्यतायाऽश्राज्ञाऽस्ति युऽएवमेतत्साम व्वेद् ॥ ३३ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।१॥ (४) १–१॥

आत्मेवेदमग्यऽभासीत्। (त्यु) पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदातम्-नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्ये व्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्माद्प्येतह्यी-मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्यऽचक्त्वाऽथान्यन्नाम प्युब्रूते युद्स्य भवति॥ १॥

पुरुषंविधब्राह्मणम् ।

आत्मैवेदमम्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यम्रे व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हिं, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाम्र उक्त्वा, अथान्य-न्नाम प्रबूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

च तदायं चालायमागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसायकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात् 'स एषः ' 'उद्गाता ' 'एवंवित् ' यथोक्तप्राणिवत् प्राणवदेवात्मने आत्मार्थं वा 'यजमानाय वा ' यं 'कामं' 'कामयते ' इच्छित 'तमागायित ' आगानेन साययित । 'तस्मादु ' तस्मादेव यजमानः ' तेषु ' नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु 'यं कामं कामयेत ' इच्छेत । तं कामं ' वरं वृणीत ' प्रार्थयेदियन्वयार्थः । एवमेवं समुचितादुपासनात् फलसिद्धौ आशंकासंभवाभावेऽपि केवलादुपासनात्तिसिद्धशंका स्यात् तां निरस्यित—तद्धैत-दिति । 'यः ' 'एतत्साम ' प्रागं यथोक्तं निद्धीरितमिहमानं आ एवं अभिमानाभिव्यक्तेः "हमिस प्राणः" इति 'वेद ' उपास्ते । तस्य कर्मानिधिक्वतस्यापि 'तद्ध एतत् ' प्राणदर्शनं केवलमपि 'लोकजिदेव' लोकसाधनमेव । 'न ह एवालोक्यताये 'अलोकत्वाय 'आशाऽस्ति' आशंसनं प्रर्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासिहतं कर्म सक्व-देवानुष्ठितं सत् अदृष्टद्वारा फलसाधनम् । केवलोपासनं तु नैरंतर्थेण असकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३॥

इति श्रीहृषीकेशत्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसप्रित्राजका चार्थस्य श्रीवासुदेवत्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतप्यत्राह्मणान्तर्गतमाव्यंदिनशाखोप-निषद्बृहृद्दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये प्रथममुद्गीथत्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४। (४) १। १॥

एवं ज्ञानकम्मेभ्यां समुचिताभ्यां प्रजापितत्वव्याप्तिर्व्याख्याता । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जग-त्सर्जनिस्थितिसंहारेषु स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोवैंदिकयोः फलोत्कर्षों वर्णयितव्य इत्येवमर्थं आत्मैवेद्मग्यऽ आसीदिति पुरुषविधन्नाक्षणमारभ्यते—वक्ष्यमाणन्नक्षविद्याऽधिकारहेतुभूतवैराग्यो-

१-इदं त्राह्मणं-आत्मत्राह्मणं, सृष्टित्राह्मणमित्यपि व्यवहियते प्राह्मैः।

स यतपूर्वोऽस्मातसर्वस्मात् । (त्स) सुर्वान्पाप्मनऽऔषनुस्मातपुरूष-ऽञ्जोषति ह वै स तुं योऽस्मात्पूच्वों बुभूषति युऽएवम्बेद् ॥ २ ॥

सोऽबिभेत्। (च) त्रमादेकाकी विभेति स हायमीक्षाञ्चके यनमुद्नय-न्नास्ति कुरमान्न बिभेमीति तुतऽएवास्य भयुम्बीयाय कुरमाद्वयभेष्यु-द्वितीयाँडे भयुम्भवति ॥ ३॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वन्मात्सर्वात्पाप्मन औषत् । तस्मात्पुरुवः । ओषति ह वै सतम् । योऽस्मा-तपूर्वी बुभूषति। य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत्। तस्मादेकाकी विभेति। स हायमीक्षांचके। यन्मदन्यन्नास्ति। कस्मान्न विभेमीति। तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्धि अभेष्यत् । द्वितीयाँद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

त्पादनाय । आत्मैवेति । तत्रात्मराब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते । ' इदं ' दृश्यमानं शरीरमेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविमक्तं 'अप्रे ' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् 'आत्मैवासीत् '। कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह-पुरुष्विध इति । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलञ्चणो मन्वादीनां स्रष्टा विराड्-' सः ' प्रथमः संभूतः ' अनुवीक्ष्य ' कोऽहं किंलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य 'आत्मनः ' स्वरारीरात् ' अन्यत् ' वस्त्वन्तरं ' नापश्यत् ' न ददर्श । केवलं तु आत्मानमेव सर्वत्रात्मानमपश्यत् । आलो-चनकार्यमाह—सोऽहमिति । पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत् फलावस्थोऽपि विराडात्मा 'सः अहमस्मि 'सर्वोत्मा ' इत्यम्ने ' प्रथमं ' व्याहरत् ' व्याहतवान् यस्मात् ततस्तस्मात् ' अहन्नामाऽभवत् '। यस्मात्कारणाःप्रजापतावेवं वृतं तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोकः 'एतर्हि' एतस्मिन्नपि काले 'आमन्त्रितः ' कस्त्वमिति पृष्टः—' अहमयमित्येवाप्रे ' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिसंधाय—अथानंतरं अन्यद्विरोष-पिण्डाभिधानं – 'यदस्य 'पुरुषस्य मातापितृक्कतं देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नाम भवति तन्नाम 'प्रव्रूते ' कथयति ॥ १॥

एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुवनामनिर्वचनमाह-प्र यदिति । 'सः ' प्रजापतिः पूर्व-स्मिन् जन्मिन साधकावस्थायां सम्यक्कम्ज्ञानमावनाऽनुष्टानैरहमहिमकया अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुद्राया-त्सर्वस्मात् 'पूर्वः ' प्रथमः सन् सम्यक्षम्भाद्यनुष्ठानैः ऋत्वा असङ्गाज्ञानलक्षणान् 'सर्वान् पाप्मनः ' प्रजा-पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् यद्यस्मात् औषददहत् तस्मात्पुरुवः । एतद्गुगविज्ञानफलमह —ओषतीति । प्रजापतिवत् अन्योऽपि ' यः 'कश्चित् , ' एवं वेद ' पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति उपास्ते । ' स वै 'सोऽपि ' ओषति हतं ' दहत्येव अभिभवत्येव । तं कं १ ' यः' अस्मादेवंभूतोपासकात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् प्रजापत्या-त्वमात्मनः ' बुभूषति ' भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदिप नैव संसारविषयमत्यकामत् इतीममर्थं प्रदर्श-विष्यनाह सोऽविभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः - सः ' प्रजापतिः अबिभेद्भीतवान् । अहमेकाकी कोऽपि मां हिनिष्यतीति आत्मनाशिवयिवपरीतज्ञानवत्त्वात् भयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन ३१३७

स वै नैव रेमे। तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाधुँसौ सम्पुरिष्वको ॥ ४ ॥

सुऽइमुमेवात्मानन्द्वेधाऽपातयत् । (तु) तुतः प्रतिश्च पुत्नी चाभवता-न्तुस्मादिडमर्द्धवृगलुमिव स्वऽइति ह स्माह खाज्ञवल्क्यस्तुस्मादयमा-काज्यः स्त्रिया पूर्व्यतऽ एव ताथ्य सुमभवत्ततो मनुष्याऽअजायन्तु ॥ ५॥

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स दितीयमैच्छत् । स हैतावानास । यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

स इममेवात्मानं देधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्छच्रगलमिव स्वः ।

भयित्र हुगेन कारणेन प्रजापती तद्युनेयिमत्याह-तरमादिति । यस्माद्यं पुरुषिविधः शरीरकारणवान् आत्मनाश-विपरीतदर्शनवत्वात् प्रजापतिरिविभेत् तस्मादेकािकत्वािवशेषात् अद्यतनोऽध्येकािकी स्विवनाशमाशङ्क्य 'विभेति '। यथा अस्मदादिभी रज्जुस्थाण्वादौ सप्पुरुषािदिश्रमजिनतभयनिवृत्तये विचारेण तत्वज्ञानं संपाद्यते । तथा प्रजा-पितरिप भयस्य तद्वेतोश्च विपरीतिवियो ध्वस्तिहेतुं तत्वज्ञानं विचार्य संपादितवान् इति । अतोऽध्यस्य संसारांत-भूतत्विभित्याशयेनाह-स हेति । 'ह 'किल 'सोऽयं 'प्रजापितः 'ईश्चाञ्चके 'विचारयामास । कयं—यद्यस्मात् मन्मत्तः—अन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वेद्वीभूतं 'नास्ति '। तस्मादहं प्रत्यक्षितायासदितीयात्मदर्शनादेव 'अस्य 'प्रजापतेभेयं सकारणं 'वीयाय 'विस्पष्टं गतवत् । तस्य प्रजापतेर्थद्वयं तत्केवलविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शने अनुपपन्नित्याह—कस्मादिति । 'द्वितीयार्द्वे 'विद्याये भयम् । द्वितीयं च वस्त्वंतरं अविद्याप्रत्यपस्थापितमेव । न हि अदृश्यमानं द्वितीयं मयजन्महेतुः । 'तत्र को मोहः का शोकः एकत्वमनुपर्यतः ''—(वा. सं. अ. ४० कं. ७) इति मंत्रवर्णात् । "मायामात्रमिदन्दैतम्यरम्मार्थतः ''। इति माण्ड्क्यश्रतेश्च । तत्वज्ञाने सित अज्ञानाभावात् तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेः । अयं 'कस्माद्रवर्थ- स्वत् 'कृतो हि भीतिमलज्यत । परमार्थनिरूपणावस्थायां न कृतश्चिद्वीतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं प्रजापतेर्भयाद्याविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैवारत्याविष्टत्वं हेत्वंतरमाह स वे नैवेति । 'स वे 'प्रजापतिः 'नैव रेमे 'रितं नान्वमवत् अरत्याविष्टोऽभूत् अरमदादिवदेव यतः । तरमादाधुनिकोऽपि एकािकत्वादिधर्मवत्वादेव 'एकािकति ' असहायः सन् 'न रमते 'रितं नानुमवित । रितिनोम इष्टार्थसंयोगजा क्रीडा तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात् मनस्याकुलीभावोऽरितिरित्युच्यते । अरत्याविष्टस्य प्रजापतेः तिन्ररसनोद्योग-प्रकारमाह—स द्वितीयमिति । 'सः 'प्रजापितः द्वितीयं अरत्यपनोदसमर्थं स्त्रीवस्तु 'एंच्छत् ' इष्टवान् । तस्य चैव स्त्रीविषयं गृद्धयतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिष्वक्तस्येव आत्मन्यभिमाने संजाते 'सः ह ' प्रजापितः तेनैवाभिमानेन सत्यसङ्करूपत्वात्—'एतावान् 'एतावत्परिमाणः 'आस ' बभूव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षाया-माह—यथेति । यथा लोके 'स्त्रीपुमांसी ' अरत्यपनोदनाय 'सम्परिष्वक्ती 'अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परि-माणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः ॥ ४॥

' सः ' विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमईनेनैव ' इमं ' परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणे रे ३३४

सो हेयमीक्षाञ्चके । कथन्नु माऽऽत्मनऽएव जन्यित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥ सा गौरुभवत् । (हु) वृषभऽइतरस्ताध् सुमेवाभवत्तो गावो-- ऽजायन्त ॥ ७॥

इति ह स्माह याज्ञवलक्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्वत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या अजायंत ॥ ५ ॥

सा उ ह इयमीक्षांचके । कथं नु मा आत्मन एव जनियत्वा संभवति । इंत ! तिरः असान नीति॥ ६॥

सा गीरभवत् । वृषभ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायंत ॥ ७ ॥

' द्वेधा अपातयत् ' द्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात् सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धम् । क्षीरस्य सर्वोपमईनेन द्धिभावापत्तिवत् न विराट् सर्वोपमईनेन एतावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसङ्कल्पत्वात् आत्मव्यतिरिक्तं तु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विधाकरणे कर्मेति बोध्यम् । ततस्तस्मात्पातनात् पतिर्मन्वाख्यः ' पत्नी च ' शतरूपाख्या चाभवतां बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयो-र्दंपत्योरुक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति-तस्मादिति । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते । तस्मात् ' स्वः ' स्वस्यात्मनः ' इदं ' शरीरं प्राक् इयुद्रहनात् ' अर्द्वेष्टग्रुमिव '–वृगरुं विद्रुं–अर्द्धं च तत् बृगरुं च– अर्द्धवृगलम् । शुक्तयादिविभागवत् अर्द्धविदलमेवेत्यर्थः ॥

अत्राभियुक्तसम्मतिमाह-इति हेति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्नामा ब्रह्मणो वाऽपत्यमित्यर्थः । सः ' ह ' किल इतीत्थं ' आह ' स्मोक्तवान् , द्वेधा पातने सति एको भागः पुरुषः अपरस्तु स्त्रीति । अत्रैव हेत्वंतरमाह-तस्माद्यामिति । यस्मादुद्रहनात्प्राक् अवस्थायां ' अयमाकाशः ' पुरुषाई इथर्ई शून्यः असंपूर्णी वर्तते-तस्मात् पुनः उद्दह्नादनंतरं स्त्रिया प्राप्तस्त्रयर्द्देनेतरो भागः 'पूर्यत एव '। यथा विदलार्स्रोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्ददिति ॥

अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नी-त्वेन किल्पतां 'समभवत् ' मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मात् तथाविधोपगमनात् ' मनुष्याः ' अजायन्तो-त्पना इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति-सो हेयामिति । 'सेयं 'शतरूपा ' उ ह ' किल " न सगोत्रां समानप्रवरां भार्या निंदेत " इति दुहितृगमने स्मार्त प्रतिषेधमनुस्मरंतीक्षाञ्चक्रे विचारयामास । कथं न्विद्मकृत्यं-यत् ' मा ' मां ' आत्मनः ' स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यपि अयं निर्घृणः स्मार्त प्रतिषेधमस्मर्न् मां न मुञ्जित । अहं तु तं समरंती ' हंत ' इदानीं 'तिरोऽसानि ' जात्यंतरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य 'सा 'शतरूपा 'गौरमवत् '। उत्पाद्यप्राणिकर्ममिश्चोद्यमानायाः शतरूपायाः मनोश्च पुनः सैव मतिरभवदिति बोध्यम् । ' इतरः ' मनुः ' वृषभः ' भूत्वा ' तामेव ' गां ' समभवत् ' पूर्ववत्सभोगं कृत • वान् । ततस्तस्माद्गोवृषभसंबंधात् ' गावोऽजायन्त '॥ ७॥

व्वडवेतराऽभवत्।(द) अश्वव्वषऽइतरो गईभीतरा गईभऽइतर-स्ताध् समेवाभवनुतऽएकश्रापमजायत॥८॥

(ता) अजेतराऽभवत्। (द्व) बस्तऽइतरोऽविरितरा मेषऽइतरस्ताथ् समेवाभवन्ततोऽजावयोऽजायन्तेवमेव यदिदं किश्च मिथुनमा पिपीछि-काभ्यस्तत्सुर्व्वमसृजत्॥ ९॥

सोऽवेत्। (द) अहम्वाव सृष्टिरसम्यहुॐ हीदॐ सुर्व्वमुस्रुश्चीति तुतः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याॐ हास्यैतस्याम्भवति खऽएवम्बेद् ॥ १०॥

वडवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गईभीतरा । गईभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एक-शफमजायत ॥ ८॥

अजेतराऽभवत् । बस्त इतरः । अविरितरा । मेष इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽअजावयो-ऽजायंत । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्टचां हास्यै-तस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

वक्ष्यमाणाग्निसोमेन्द्रादिस्रष्टिं सिद्धवत्कृत्य सर्वां सृष्टिमुपसंहति—सोऽवेदिति । 'सः' प्रजापतिरिदं सर्वं जगत् सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथं ? 'अहं वाव सृष्टिरिस '। सृज्यत इति सृष्टिः । यन्मया सृष्ट्ञगत् मद्भेदत्वादह-मेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरमेदोपचारादिति मावः । इदं सृष्टं जगदहमेव कृत इत्यत आह—अहं हीति । 'हि 'यस्मात् 'इदं 'सर्वं जगत् 'अहमेवासृक्षि '—इति सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यथात्प्रजापतिः । ततस्तस्मात्प्रजापतिः 'सृष्टिरमवत् 'सृष्टिनामा बभूव । सृष्टुरेतद्गुणविदः फलमाह—सृष्ट्यां हीति । एवं प्रजापतिवत् अन्योऽपि 'यः ' कश्चित् साध्यात्माऽधिभूताधिदैवजगदहमेवास्मीति स्वात्मनोऽनन्यत्वेन वेदो-पास्ते । अस्योपासकस्य 'एतस्यां सृष्ट्यां 'एतस्मिन् जगति 'ह 'खळ सृष्टृत्वं भवतीत्यर्थः ॥ १०॥

^{&#}x27; इतरा ' शतरूपा ' वडवा ' अश्वा अभवत् । ' इतरः ' मनुः अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्वासौ वृषश्च अश्व-, वृषः प्रजननसमर्थोऽश्व इत्यर्थः । ' इतरा ' शतरूपा ' गईमी '—' इतरः ' मनुः—' गईमः ' ' अभविदिति प्रत्येकं संबन्धः । ' तामेव ' वडवां गईमी च 'समभवत्' ततो वडवाऽश्वसंयोगात् गईमीगईमसंयोगात् गईमा-श्वजातीययोइाँपत्याच एकशफमेकखुरं अश्वाश्वतरगईमाख्यं त्रयमजायत ।। ८ ॥

^{&#}x27;इतरा 'शतरूपाऽजाऽभवत् 'इतरः 'मनुः बस्तर्छागः । 'इतरा 'शतरूपा 'अविः '—'इतरः 'मनु-मैंषः तामेवाजामितं च 'समभवत् '। ततस्तस्मात्संभवनादजावयः अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः 'अजायन्त '। विशेषाणामानंत्यात् प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानस्तिर्यक्सृष्टिं संक्षिण्योपसंहरति—एवमेवेति । 'यदिदं किञ्च '—यित्किचेदं 'मिथुनं ' स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वं 'आ पिपीलिकाम्यः ' पिपीलिका अभिव्याप्य 'तत्सर्वं 'जगत् 'एवमेव 'पशुन्यायेनैव 'असुजत 'सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

- (दा) अथ्रेत्युभ्यमन्थत्। (त्स) स मुखाच योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्रिमसृजत तुरमादेतुदुभ्यमछोमकमन्तरतोऽछोमका हि खोनिरन्तरतः ॥ ११ ॥
- (स्त) तद्यदिद्रमाहुः । (र) अर्मु यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतुस्यैव सा व्यिसृष्टिरेषुऽडु ह्येव सुर्वे देवाः ॥ १२॥
- (ऽ) अथ यत्किञ्चेद्रमाईम् । (न्त) तद्वेतसोऽसूजत तुदु सोमऽएता-वहाऽइद्ध् सुर्विमुत्रञ्जेवात्रादश्च सोमऽएवात्रमग्निरत्नादः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमंथत् । स मुखाच योनेईस्ताभ्यां चान्निमस्जत । तस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतः । अलोमका हि योनिरंतरतः॥ ११॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किचेदमार्द्रम् । तद्रेतसोऽस्जत । तदु सोमः । एतावदा इदं सर्वम् । अतं चैवान्नादश्च । सोम एवान्नम् । अग्निरन्नाद्ः ॥ १३ ॥

एवमनुप्राह्यसृष्टिमुक्तवा अनुप्राहकसृष्टिं प्रस्तौति-अथेतीति । अथराब्दोऽनुप्राह्यसर्गानंतर्यार्थः । इति-शब्दो मंथनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य ' अम्यमन्थत् ' आभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । एवं मुखं हस्ताभ्यां मिथत्वा स प्रजापतिः ' मुखाच योनेईस्ताभ्यां च ' योनिभ्यां ' अग्नि ' ब्राह्मणजातेरन्प्रहकर्तारं 'असुजत' सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह-तस्मादेतदुभयमिति । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च एतदुभयं योनिः 'तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽभ्यन्तरे 'अलोमकं' लोमवर्जितम् । अलोमकेति । या हि स्त्रीणां ' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽलोमका '–इत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्नियोनित्वम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जुज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्टेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्धाह्मणोऽग्निदेवत्यो मुख-वीर्यश्च इति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

क्षत्त्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीत्यै । सृष्टस्य स्रष्टुरनन्यत्वात् सुष्टं प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यिमप्रायेण अविद्रन्मतं निदितुमुपन्यस्यति—तद्यदिद्भिति । .तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः ' आहुः' 'अमुं' अग्निं यज—अमुमिन्द्रं 'यज'—इत्यादि । नामशस्त्रस्तोत्र-कर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकम्मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तन्न तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन् अनुप्राहकसृष्टिमुपसंहरति-एतस्यैवेति । यस्माद्यः सर्वो देवभेदः एतस्यैव प्रजापतेरेव ' सा विसृष्टिः '। ' उ ' पुनः । हीत्यवधारणे । ' एषः ' प्रजापतिः प्राण एव ' सर्वे देवाः '। नान्यदेवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ यत्किचेद्मिति । अथाग्निसर्गा-नंतरं यक्तिंचेदं लोके ' आईं ' द्रवात्मकं तत्प्रजापती रेतस आत्मनो बीजादस्जत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (र्व) यच्छ्रेयसो देवानुसृजनु। यन्मुत्र्यः सन्तानुस्जत तस्माद्यतिसृष्टिगतिसृष्ट्याथ् इस्यैतस्यां भवति खड .एवम्बेद् ॥ १४ ॥

तुद्धेदन्तह्र्य्वव्याकृतमासीत्। (नु) तुन्नामह्रप्राभ्यामेव व्व्याकियतासौ-नामाऽयमिद्रथँह्रपऽइति तदिद्मुप्येतुर्हि नामह्नुप्यामेव व्वयाक्रियते-ऽसौनामाऽयमिन् धुँह्रपऽइति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत । तस्माद-तिसाष्टिः । अतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवाति । य एवं वेद् ॥ १४ ॥

तत् ह इदं तर्हि अन्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव न्याक्रियत । असीनामाऽयम् इदंरूप इति । तदिद्मप्येतिई नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । असीनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोमः । तस्माद्यदार्दं प्रजापतिना रेतसः सष्टं तदु सोम एव । स्रष्टव्यांतरशंकां वारयति-एतावदा इदं सर्विमिति 'इदं सर्वं 'दरयमानं जगत्—' एतावद्दे 'एतावदेव । कियत् । ' अन्नं चैवान्नादश्व ' नातोऽधिकम् । कस्य सोमत्वमप्रित्वं चेत्यपेक्षायामाह-सोम एवान्नमिति । यदद्यतेऽत्रं तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽप्रिरेव । अर्थबलाद्धि अवधारणम् अग्नेरिप चकोरपक्षिणं प्रति अन्तत्वदर्शनात्-अद्भिरद्यमानत्वदर्शनाच । सोमस्यापि कचित् इज्यमानतया अनुत्वावगमाच अग्निरपि संहार्यश्चेत्-सोम एव । सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुप्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थं आदौ देवसृष्टिं स्तौति-सैपेति । ' सा एषा ' सृष्टिः ' ब्रह्मणः ' प्रजापतेः ' अतिसृष्टिः ' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह्—यच्छ्रेयसो देवानसृज-तिति । 'यत् 'यस्मात् ' श्रेयसः ' प्रशस्यतरात् आत्मनः सकाशात् ' देवानसृजत ' । तस्मात्सैषा देवसृष्टि-रतिमृष्टिः । ननु-अग्निर्मूर्द्वेत्यादि (वा. सं.अ. ३कं. १२) श्रुतेः अग्न्यादयोऽस्यावयवाः –तत्क्यं तत्सृष्टिस्ततोऽप्यन तिरायवतीत्याराङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्यारायेन परिहर्तुमाह—अथ यन्मत्रयः सन्नमृतानसृजतेति । 'अथ ' यद्यस्मात् यजमानावस्थः प्रजापतिर्मत्यो मरणवर्मा सन् अमृतान-मरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानविह्नना सर्वान् स्वस्य पाप्मनः ओवित्वा 'असृजत '। तस्मादियं देवसृष्टिरित-सृष्टिः उत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमित्यर्थः । एतादशः प्रजापत्युपासकस्य फलमाह्-अतिसृष्ट्यां हेति । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपासकस्य ' एतस्यामतिसृष्ट्यां 'देवादिप्रपंचे—' ह ' किल भवति । प्रजापतिवत् स्रष्टृत्वं इति शेषः ॥ १४ ॥

ं एतावतोक्तस्य व्याक्रतस्य जगतः अव्याक्रतावस्थां बीजभूतां—सबीजसंसारोद्धरणायाह—तद्धेदं तहींति । तिदिदं व्याक्रतं जगत् ' तिह् ' तदा उत्पत्तेः प्राक्काले अव्याक्रतमनिभव्यक्तनामरूपं—'ह ' किल—आसीद्वभूव । तदव्याकृतं जगत् 'नामरूपाम्यां 'नाम्ना रूपेण च स्वयमेव 'व्याक्रियत '। व्याक्रियत—इति कर्मकर्तुः प्रयोगात् आत्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तिभावमापद्यत् । तदेव स्पष्ट्यति-असीनामेति । सुरुषुरइइ प्यविष्टः। (षट्या) आ नलाग्येभ्यो ध्या क्षुरः क्षुर्धानेऽव हितः स्याद्विश्वम्भरो वा व्विश्वम्भरकुछाये तन्न पुरुयन्त्यकृतस्रो हि सः॥१६॥

(स) प्राणनेत प्राणो नाम अवति । व्वद्नवाकपुर्यंश्वक्षः शृण्वञ्छोत्र-ममन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽतऽएकैकमुपास्ते न स व्वेदाकृत्सनो ह्येषोऽतऽएकैकेन अवति ॥ १७॥

स एष इह प्रविष्ट आ नलाग्रेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वं-भरकुलाये । तं न पश्यंति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृखन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा । इदं ग्रुक्नं क्वण्णं वा रूपमस्येय-साविदंरूप इत्येवं न्व्याक्रियतेति संबंधः । असौशब्दः श्रौतोऽतोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तं इत्येतत्सुप्तप्रबुद्धष्टांतेन स्पष्टयति नतिद्मण्येतर्हाति । 'तिददं 'सुप्तमव्याकृतं वस्तु ' एतिह ' एतिसन निष काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । 'असौनामाऽयिषदंरूपः ' इति उक्तार्थम् ॥ १९॥

तब्रेदमि (कं. १९) त्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामि (कं.१९) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं तिस्मन् कार्यस्रष्टुः प्रवेशमाह—स एव इह प्रविष्ट इति । 'स एवः' स्रष्टा परमात्मैव 'इह ' ब्रह्मादिस्तंबपर्यतेषु—देहेषु अव्याक्रते नामरूपे व्याकुर्वन् 'प्रविष्टः' । यथा जलादौ सूर्यादेः प्रतिविष्वलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशंक्याह—आ नखाग्रेभ्य इति । 'आ नखाग्रेभ्यः ' नखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रमर्यादं हि आत्मनश्चैतन्यमुपलम्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टांतइयमुत्थापयिति—यथेति । यथा लोके 'क्षुरावाने 'क्षुरो धीयतेऽस्मित्रिति क्षुरावानं तस्मन् नापितोपस्कराघाने क्षुरः एकदेशे 'अविहतः ' प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१)' यथा वा जाठरत्वेन विश्वस्य मरणात् 'विश्वंमरोऽग्निः ' 'विश्वंमरकुलाये ' अग्न्याधारमूतकोष्टादिलञ्चणे नीडे सर्वतो व्याच्यावनिश्वस्य भरणात् 'विश्वंमरोऽग्निः ' 'विश्वंमरकुलाये ' अग्न्याधारमूतकोष्टादिलञ्चणे नीडे सर्वतो व्याकृतान्त्वाः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च सुपुप्त्यादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानी व्याकृतान्त्वाः आत्मानं पृथकर्तु—तन्न पृश्यन्तीति वाक्यम् । 'तं ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं संतं पश्यंतोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं 'न पृथ्यंति 'नोपलमंते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह—अकृत्स्नो हीति । 'हि 'यस्मात् 'सः 'प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा ' अकृत्स्नः ' असमस्तः असंपूर्ण इति यावत् ॥ १६॥

कुतः पुनस्तस्याक्रस्नत्विमत्यत आह-प्राणन्नेवेति । 'प्राणनेव 'प्राणनिक्यामेव कुर्वन्नात्मा 'प्राणो नाम ' प्राणाभिधानो भवति । नान्यां क्रियां कुर्वन्, प्राणितीति व्युत्पत्तेः। 'वदन्' वदनिक्रयां कुर्वन्नात्मा 'वाक्' वक्तीति । क्षिणके

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अञ्च ह्येते सुर्विऽ एकम्भवन्ति तुदेतुत्पदनीयमस्य सुर्विस्य युद्यमात्माऽनेन ह्येतत्सुर्विम्नेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेनुङ्कीत्तिध् श्लोकम्बिन्दते युऽ एवम्नेद ॥ १८॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । यदयमात्मा । अनेन ह्येतत्सर्वे वेद । यथा ह वै पदेनानुविदेत् । एवं कीर्ति श्लोकं विदते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

ध्युत्पत्तेः । प्राणनवदनाभ्यामन् कर्मोन्द्रयव्यापार उपलक्ष्यते । 'पश्यन्' दर्शनिक्रयां कुर्वन् आत्मा ' चक्षुः 'चष्टे इति व्युत्पत्तेः । 'श्रण्वन्नात्मा ' श्रोत्रं 'श्रणोतीति व्युत्पत्तेः । दृष्टिश्रुतिभ्यां अन्क्ष्त्रानेन्द्रयव्यापार
उपलक्ष्यते । 'मन्वानः 'मननिक्रयां कुर्वन्नात्मा 'मनः 'मनुत इति व्युत्पत्तेः । तान्येतानि प्राणादिनामानि अस्यात्मनः 'कर्मनामान्येव 'कर्मजानि नामान्येव पाचकपाठकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अतो न
कृत्स्नवस्त्ववद्योतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह - स योऽत इति । 'स यः 'अतोऽस्मात् प्राणनादिक्रिया
समुदायात् 'एकैकं 'प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टं अनुपसंह्रतेतरविशिष्टिक्रियात्मकमात्मानं मनसा
अयमात्मेति 'उपास्ते ' चितयित - 'स न वेद ' न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कृत इत्यत आह - अकृत्स्नो
हीति । 'हि 'यस्मात् एष आत्मा अतोऽस्मात् प्राणनादिसमुदायात् प्रविभक्तः ' एकैकेन 'प्राणादिविशेषणेन
विशिष्टो ' भवति ' । तस्मादकृत्स्नोऽसमस्तः इतरधर्मानुपसंहारात् । अकृत्सनदर्शी तु न ब्रह्मात्मतन्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ १७ ॥

कथं पुनर्त्रक्षात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—आत्मेरयेवोपासीतेति । यस्य प्राणादीनि-विशेषणानि यान्युक्तानि स तानि सर्वाण्याप्नुवन् आत्मेरयुच्यते । तं 'आत्मा इत्येवोपासीत '। न केनचि-द्रिशेषणेन विशिष्टमात्मानं चिंतयेदित्यर्थः । एवं हि असौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणः कृत्स्नो भवति । कृत्सत्वे हेतुमाह—अत्र हीति । 'हि 'यस्मात् अत्रास्मित्रस्पाधिके आत्मान 'एते सर्वे ' प्राणनादिकर्मजनामाभिधेयाः प्राणागुपाधिकृता विशेषाः 'एकं भवन्ति ' अभिन्नतां प्रतिपद्यन्ते । जल्सूर्यप्रतिविविवभेदा इवादित्ये । तस्मान्दान्तेत्वोपासीत । ननु—अनात्मनोऽपि विद्यमानःचात् कथमात्मन एवोपासने नियमविद्यानं क्रियते इत्यत्त आह—तदेतादिति । 'अस्य सर्वस्य ' अनात्मगदार्थस्य तदेतत्प्रकृतमात्मस्वरूपं 'पदनीयं ' गमनीयं अन्वेषणीय-मिति यावत् । नान्यत् । अस्य सर्वस्य ' अनात्मगदार्थस्य तदेतत्प्रकृतमात्मस्वरूपं 'पदनीयं ' गमनीयं अन्वेषणीय-मिति यावत् । नान्यत् । अस्य सर्वस्य तदेतात्प्रकृतमात्मस्वरूपं । किं तत् १ 'यद्यमात्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । अस्यव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनेतीयमित्यंमावे तृतीया । अनेनात्मक्ताने 'हि 'यस्मात् सर्वमनात्मजातमन्यत् 'एतत्सर्वं ' समस्तं ' वेद ' जानाति । कयं १ पुनरेतत्पदनीय-मित्यत आह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वे' लोके गवादिखुरांकितो देशः पदमित्युच्यते । तेन पदेनान्वष्यमाणो नष्टं विवित्तितं गोसुवर्णादिवस्तु अनुविदेखुरुक्तेत । अयमनेन प्रकारेण श्रुत्यादिना आत्मिन लब्धे सर्वमनुल्याने इत्यर्थः । इदानीं विज्ञानस्य गुणफलमाह—कीर्ति श्लोकमिति । 'य एवं 'यथोक्तं नामरूपानुप्रवेशेन स्थाति गतं आत्मेत्यादिनामरूपान्यां प्राणनादिसंगति श्लोकं च प्राप्तवन्तमात्मानं ' वेद ' । स तद्वदेव 'कीर्ति ' प्रस्थाति ' श्लोकं 'च मित्रैः सह संवातं ' विद्तते ' लमते इत्यर्थः ॥ १ ८ ॥

तुदेतत्य्रेयः पुत्रात् । (त्य्रे) प्य्रेयो व्वित्तात्य्रेयोऽन्यस्मात्सुव्वस्माद्धन्तर-तरं युद्यमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणुम्ब्र्यात्प्रयुधु रोत्स्य-तीतीश्वरो ह तथेव स्यादात्मानमेव प्रियसुपासीत स युऽआत्मानमेव प्रियुमुपास्ते न हास्य प्रियुम्प्रमायुकं भवति ॥ १९॥

तुदाहुः। (र्ख्) युद्धस्रविद्यया सुर्विभविष्युन्तो मनुष्या सन्यन्ते किसु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सुर्व्यमभवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्त्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात् , प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् । अंतरतरम् –यद्यमात्मा । स योऽन्य-मात्मनः प्रियं बुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्पतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियन मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहु:-यत् ब्रह्मविद्यया सर्वे भविष्यंतो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मावेत् ? यस्मात्त-त्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यस्तर्वमनादृत्यात्मत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशंकायां लोकदृष्टिमवष्टम्याह्—तद्तेत्द्ति । तदेतदात्मतत्त्वं ' पुत्रात् ' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ' प्रेयः ' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयियदवं दर्शयति । तथा ' विचात् ' दैवमानुषादपरोऽभ्रज्ञानिहरण्यरत्नादेः ' प्रेयः ' प्रियत्तरम् । तथा पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ' सर्शस्मात् प्रेयः ' प्रियतरम् । तःकस्मादाः मतन्वमेव प्रियतरं न प्राणा-दीति । उच्यते - 'अंतरतरम् ' बाह्यात् पुत्रविचादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि.अंतरोऽभ्यंतर आत्मनः सिक्कष्टः तस्माद्यंतरातिशयेनांतरमन्तरतरं 'यदयमात्मा 'यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व-प्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमःत्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लामे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः । ननु-अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्प्रन्रात्मप्रियो-पादानेनैव इतरहानं क्रियत इत्यत आह-स यो ऽन्यमिति । 'यः 'कश्चिदात्मप्रियवादी 'सः ' ' अन्यं ' अनात्मविषयं पुत्रादिकं 'आत्मनः 'सकाशात् 'प्रियं बुवाणं 'प्रति 'ब्रूयात् 'वदेत्। किं १ तव पुत्रादिखक्षणं प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तित्प्रयं ' रोत्स्यति ' आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनंक्ष्यतीति यावत् । स कस्मादेवं व्रवीतीत्यपेक्षायामाह-ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्तुं असी 'ईश्वरो ह' समर्थः पर्याप्त एव । तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यते इत्याशंकायां यथार्थवादित्वादित्याह्-तथैवेति । यस्मात्वियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनंक्ष्यतीति यत्तेनोक्तं तत्त्रथैव स्यात् । अवसंवाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः— तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमःह-आत्मानमेवेति । तस्मादन्यः त्रियमुज्झित्वा ' आत्मानमेव प्रियमुपासीत ' चितयेत् । तत्फलमाह-स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य 'प्रियं 'प्राणादिकं 'प्रमायुकं 'प्रमरणशीलं 'ह ' किल 'न भवति ' इत्येतित्रियगुणफलविधानार्थं मुखस्य फलस्य सर्वभावापत्तेवेक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

[&]quot; आत्मेत्येवोपासीत " (मं. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्था क्रत्स्नाऽन्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य 3984

ब्बुझ वाऽइद्मुग्रऽआसीत् । (तः) तुद्दिमानभेवावेद्हम्ब्रुझास्मीति तुस्मात्तत्तुर्व्वमभवत्तयो यो देवानाम्प्रत्यबुध्यत सः सऽएव तद्दभवत्तथर्षीः णान्तथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्—'' अहं ब्रह्मास्मि ''—इति । तस्मात् तत्सर्वम-भवत् । तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तद्भवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

व्याचिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनामिधित्सयोपोद्रातङ्करोति—तदाहुरिति । 'तिरिति ' अनंतरवाक्ये । अवेदित्यंतं वश्यमाणं वस्तु । ब्रह्म विविद्धिवो नित्यनिरितिशयश्रेयः प्रतिपित्सवो ब्राह्मणा 'आहुः '। किमाहुरित्याह—यद्वह्म-विद्यया इति । यद्वह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया ' सर्वं ' निरवशेषं—' भविष्यन्तः ' सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं ' मनुष्याः ' यन्मन्यन्ते संभावयन्ति । मनुष्यप्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतः अम्युद्यनिःश्रेयससाधने अधिकृता इत्यिमप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु छश्यते अतः पृच्छामः—किमु तद्वह्मिति । ' उ ' इति प्रश्चे । ' तद्वह्म ' कि ? यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः ' मनुष्या मन्यन्ते '। तद्वह्म किमवेत् किमज्ञासीत् यस्माद्विज्ञानात् तद्वह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्चाः । तद्वह्म किमात्मस्वरूपमितिरिक्तं वेति प्रथमः (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूपं तदितिरिक्तं वा अज्ञासीदिति द्वितीयः (२) । यस्मात्तसर्वमभवदिति सर्वभावापित्तिपि किं विद्यमानैवाऽभिव्यन्यते नृतना वोत्यवते इति तृतीयः (३) इत्यर्थः ॥ २०॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह—ब्रह्म वा इद्मिति । 'अने 'प्राक् प्रतिबोधा-दिपि 'इदं ' शरीरस्यं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं 'ब्रह्म वे 'ब्रह्मैवासीत् । वेशव्दः अवधारणार्थः । तत् ब्रह्मिवाविशिष्टतया अधिकारित्वेन व्यवस्थितम् । नासि त्वं संसारी । किंतु सकल्पमरिहितं चिदानंदिकरसं ब्रह्मैवासि । इति दयाञ्चना आचार्येण कथं चित्पतिबोधितं 'आत्मानमेव '—' अहं ब्रह्म 'प्रमात्रादिसाक्षि अश्चनायाद्यतीतं नेति नेति अस्थूलादिलक्षणं 'अस्म ' भवामि इत्येवमन्नेत् अञ्चासीत् । 'तस्मात् 'एवं विज्ञानात् तद्वह्म 'सर्वममवत् '। अब्रह्मारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्याप्तर्वत्वस्य निर्वृत्त्या स्वामाविकं सर्वत्वं प्राप्तविद्यर्थः । " यद्वह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते " इति यत्पृष्टं " किमु तद्वह्मावेद्यस्मात्त्रस्वममवदिति " इति च तिविणीतम् । ब्रह्मविद्यायां अग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणिनयमो नास्ति, इत्याह—तद्यो यो देवानामिति । तत्तत्र 'देवानां ' मध्ये 'यो यः 'देवः 'प्रत्यबुध्यत ' प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना आत्मबोधनादेव 'स स एव 'देवः तद्वह्म सर्वात्मक्रममवत् । न साधनांतरेणिति । 'तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां ' मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स स तद्वह्म अभवदिति पूर्वेण संबंधः ॥ २१॥ 'तथा क्रविणां तथा मनुष्याणां ' मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स स तद्वह्म अभवदिति पूर्वेण संबंधः ॥ २१॥

(न्त) तुद्धैतत्पुर्यत्रृषिव्विमुदेवः प्रतिपेदे। (देऽहं) अहम्मुनुरभवध् सुर्धि-श्चेति तुद्दिमुप्येत्वार्हे युऽएवम्वेदाहम्ब्रह्मास्मीति सुऽहदध् सुर्विम्भवति तस्य ह तु देवाश्वनाभूत्याऽईशतऽश्चातमा ह्येषाध्य स भवत्यथ योऽन्याः न्देवतामुपास्तेऽन्याऽसावन्योऽहमस्मीति न स व्वेद यथा पशुरेवध्य स देवानां यथा ह वै बहुवः पशुवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवा-न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयुमानेऽप्रियम्भवति किमु बहुषु तुस्मादे-षान्तन्न प्रियं युदेतुन्मनुष्या विवद्यः ॥ २२ ॥

तद्धेतत्पश्यन्तृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे—''अहं मतुर्भवं सूर्यश्च"'-(ऋ. सं. ४।१६।१) इति। तिद्दमप्येतिहं य एवं वेद। अहं ब्रह्मास्मीति। स इदं सर्वे भवति। तस्य ह न देवाश्चनाभृत्या ईशते। आत्मा ह्येषां स भवति। अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते। अन्याऽसौ। अन्योऽहमस्मीति। न स वेद। यथा पशुः। एवं स देवानाम्। यथा ह वे बहवः पश्चो मनुष्यं भुज्ज्युः। एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनिक्ति। एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति। किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम्। यदेतन्मनुष्या विद्यः॥ २२॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथिमत्येतस्यार्थस्य दाद्यीय श्रुतिर्भत्रमुदाहरति-तद्धेतत्पश्यन्निति । त्रद्भक्ष ' एतत् ' आत्मानमेव " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' पश्यन् ' एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादिषवीमदे-वाल्यः " अहंमनुरभवं सूर्यश्व " (ऋ. सं. ४ । १६ । १) इति मन्त्रं 'प्रतिपेदे ' प्रतिपन्नवान् 'ह ' किल । स एतिसम् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्भक्ष पश्यिति ब्रह्मविद्या परामृश्यते, सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु-महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वातः ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते । कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवार्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—तदिदम्पये-तहींति । 'तदिदं ' प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म ' एतिहैं ' एतिसमन्निप वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यादृत्त-बाह्योत्सक्यः आत्मानमेव उपाधिजनितभ्रांतिविज्ञानाध्यारोपितविशेषवर्जितं सकलसंसारधर्मातीतं ब्रह्मैवाहमस्मि-इति 'वेद 'अनुसंघत्ते । स एतादक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतासर्वत्विनवृत्या ' इदं सर्वं भवति '। ननु-अविद्यावतः कार्मेणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविष्ठसंभववत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-निकस्य पुरुषस्य देवऋतविव्रसंभवात्र फलप्राप्तिरित्यत आह-तस्य ह नेति । ' तस्य ' यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-त्मज्ञानवतो देवाश्व न महावीर्या देवा अपि—' अभूत्यै ' सर्वात्मक्रब्रह्मभावस्याभवनाय 'नेराते ' 'ह ' किल न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ! ब्रह्मविद्यापल्याप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशते इति का शंकेत्यर्थः । तत्र हेतुः । 'हि 'यस्मात् ब्रह्मवित् 'एषां 'देवानां 'आत्मा 'शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः 'भवति '। एवं सोपपत्तिकं-विद्यासूत्रमुक्तवा संप्रति अविद्यासूत्रमाह-अथ योऽन्यामिति । ' अथ ' सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ' वः ' कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां 'देवतां ' अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्मि अन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कार्यागबल्युपहारप्रणिधानु- (र्जु) ब्ब्रह्म वाऽइदमुग्यऽआसीत्।(र्ड) एकमेव तर्डेक थ्रॅ सन्च व्यभव-त्तच्छ्रेयोक्तपमुत्यसृजत् क्षत्त्रं यान्येतानि देवत्राक्षत्त्राणीन्द्रो व्यक्तणः सोमो कृद्धः पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तुस्मात्क्षत्त्रात्परत्नास्ति तुस्मा-द्वाह्मणः क्षत्त्रियमधुस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्त्वऽपव तद्यशो द्धाति सेषा क्षत्त्रस्य योनिर्ध्वद्वह्म तुस्माद्यद्यपि राजा परमताङ्गच्छति ब्ब्रह्मेवान्तत्तऽ स्वपनिश्रयति स्वां योनि यऽउऽएनथ्रँ हिन्सित स्वाथ्रँ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति प्रथा श्रेयाथ्रँस थ्रँ हिथ्रसित्वा॥ २३॥

ब्रह्म वा इद्मग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यस्जत क्षत्त्रम् । यान्येतानि देवत्रा क्षत्त्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्त्रात्परं नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्त्र एव तद्यशो दधाति । सेषा क्षत्त्रस्य योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवांतत उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३॥

ध्यानादिना, 'सः 'उपासकः 'न वेद 'उपास्योपासकयोस्तन्तं न विजानाति । न केवलं एवंभूतोपासकः ध्यानादिना, 'सः 'उपासकः 'न वेद 'उपास्योपासकयोस्तन्तं न विजानाति । न केवलं एवंभूतोपासकः ध्यानादोषवानेव—िकं तर्ित प्रश्नस्वािऽपि भवतित्याह—यथा प्रश्नित । 'यया ' पर्श्वप्रभादिः दोहनवाहनाष्ट्रपक्तिरुपभुज्यते एवमेव सोऽविद्वान् 'देवानां ' मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पर्श्ववदनेकैरुपकारिरुपभोग्यो भवित । लोकपर्शोभेनुष्यपश्लो यथोक्तं विशेषं वक्तं श्रुतिः स्वयमेवाह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै 'लोके 'बहवः 'गवाश्वादयः 'पश्वः ' मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वािमनं दोहनवाहनादिना 'मुञ्ज्युः ' पालयेयुः । 'एवं 'बहुपशुस्थानीयोऽयङ्कर्मी पुरुषः 'एकैकः 'एवं 'देवान् ' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादि-कियया 'मुनक्ति 'पालयित । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवा द्विवंतीत्याह—एकिस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकिस्मन्यि 'पशी ' व्याव्रादिना आदीयमाने 'अपिह्यमाणे 'अपियं भविति ' किमु बहुषु ' तथा बहुषु बहुपशुस्थानीये एकैकिस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामिप्रयं भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावात् व्युत्थानं देवानामिप्रयं 'तस्मात् 'कारणात् यदेतह्रह्यात्मतन्त्वं 'मनुष्याः ' कथंचन विद्युविज्ञानीयुः । तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमिस्यर्थः ॥ २२ ॥

"अथेत्यस्यमन्थत्" (ब्रा. २ कं. ११) इत्यत्रानुप्राहकदेवतासर्गं प्रक्रस्याग्नेरेव स्टष्टिरुक्ता । नेन्द्रादी-नाम् । अत्र तु—अविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते—ब्रह्म दा इद्मग्रंऽ आसीदेकमेव इत्यादिना । अविद्वान् कै: कर्मभि: केषां देवानां मोग्य इति—" अथोऽअयं वाऽआत्मा " (ब्रा. २ कं. २९) इत्यादिना विशेषतो दर्शियतुं "आत्मैवेदमग्रंऽ आसीत्" (ब्रा. २ कं. १) इत्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं स्रष्टृ ब्रह्म तदिंग्नं सम्बा—अग्निरूपापनं ब्राह्मणजात्यभिमानवत् अस्मन् वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । 'वै ' निश्चितं 'अग्ने '

सु नैवु व्यभवत् । (त्स) स व्विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणशुडआख्यायुन्ते व्वसवो रुद्धाऽआदित्या व्विश्वे देवा मुरुतऽहति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्त्रादिसर्गोत्पूर्वं—' इदं ' क्षत्त्रादिभेदजातं ब्रह्मैवैकमिम्बमासीत् , नासीत् क्षत्त्रादिभेदः । ' तत् ' ब्राह्मण-जासिमानि अन्यात्मकं ब्रह्म ' एकं ' केवलं परिपालियतृक्षत्त्रादिभेदशून्यं सत्—' न व्यमवत् ' न विभूतवत् । कर्मणे नालमासीदिसर्थः । 'तत् ' ब्रह्म ब्राह्मणा. अस्मिन्ममेत्यं कर्तव्यं इत्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्व-विभूत्ये ' श्रेयोरूपं ' प्रशस्तरूपं ' अत्यस् जत ' अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् । ' क्षत्त्रं ' क्षत्रियजातिम्। तदेव क्षत्त्रं व्यक्तिमेदेन प्रदर्शयति। 'यान्येतानि 'प्रसिद्धानि 'देवत्रा 'देवेषु 'क्षत्त्राणीति ' जात्याख्यापेक्षया बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिबहुत्वाद्या मेद्रोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां तत्रा-मिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते - इन्द्रो वरुण: सोम इत्यादिना । 'इन्द्र:' देवानां राजा । 'वरुणः' यादसाम् । 'सोमः ' ब्राह्मणानाम् । 'रुद्रः ' पर्श्नाम् । 'पर्ज्यन्यः ' विद्युदादीनाम् । 'यमः ' धर्मराजः पि त्रृणाम् । ' मृत्युः ' यमदूतो रोगादीनाम् । 'ईशानः' ईश्वरो भासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्त्राणि । तदनु इंद्रादि-क्षत्त्रदेवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्त्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवः प्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तद्र्थ एव हि देव-क्षत्त्रसर्गः प्रवृत्तः । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति । क्षत्रस्य नियंतृत्ववदुत्केषे हेत्वंतरमाह**-तस्माद्वाह्मण** इति । यस्मात् क्षत्त्रं त्राह्मणजातेरपि नियंतु । तस्मात् ' ब्राह्मणः ' क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि 'अधस्तात्' व्यवस्थितः सन् 'राजसूये' यज्ञे उपारिस्थितं क्षत्रियमुपास्ते । ब्राह्मणस्तदात्मीयं ब्राह्मणाख्यं 'यदाः 'ख्यातिरूपं 'क्षत्त्रे 'एवं 'दघाति 'स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेन आसन्दां स्थितेन राज्ञा-"स ब्रह्मनित्येव प्रथममामंत्रयते"-इत्यादिना आमंत्रितः ऋतिवक् " राजँस्तं ब्रह्माऽसि-इतीतरः प्रत्याह "-(श.प. ५ । ८ । ८ । १ । इति । यत् तदेतदभिधीयते-क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । नन्चेवं क्षत्रे स्वर्कीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापक्तष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—सैषेति । 'यत् ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः— 'सेषा ''क्षत्रस्य योनिः ' उत्पत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः ' तस्मात् यद्यपि राजा ' राजसूया-भिषेककाळे 'परमतां 'राजसूयाभिषेकगुणं परमत्वं 'गच्छति ' प्राप्नोति तथापि ' अंततः ' अंते कर्मसमाप्तौ ' ब्रह्मैव ' ब्राह्मणजातिमेव ' स्वां योर्नि ' पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयसि । पुर एनं द्वातीति पुरोहित इति व्युत्पत्तेः । 'य उ ' 'यः ' पुनः बलाभिमानात् प्रमादाद्वा ' एनं ' स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं ' हिनस्ति ' तिर्यग्मावेन पश्यति । 'सः ' स्वामात्मीयामेव 'योनिं ऋच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्मन कृत्वा 'पापीयान् 'पापतरः ' भवति ' पूर्वमपि क्षत्रियः क्रूरत्वात्पाप एव आत्मप्रसर्वाहंसया तु सुतरां पाप इति तरबर्थस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा छोके 'श्रेयांसं ' प्रशस्ततरं ' हिंसित्व। ' परिभूय पापतरो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मंगभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह—स नैवेति । 'सः ' ब्राह्मणाभिमानी अग्निपुरुषः क्षत्त्रसर्गात् पूर्वमिव कम्मेंणे समर्थों ' नैव व्यभवत् ' वित्तोपार्जयितुरभावात् । तदर्थं 'सः ' ब्राह्मणाभिमानी अग्निर्विश्चमसूजत । कः

सु नैव व्यभवत् । (त्स) स शोद्रम्वण्णमसृजत पूष्णमियम्वै पूषेयुधँ हीदधँ सुर्वमपुष्यति युदिदाङ्किश्च ॥ २५ ॥

सु नैवु व्यभवत् । (त्र) तच्छ्रेयोद्धपमुत्यसृजत धर्मन्तुदेतुत्क्षत्त्रस्य क्षत्त्रं यद्धर्मिस्तुस्माद्धर्मात्पुरुव्वास्त्यथोऽअबछीयान्बुछीयाध्सम्।शध्सते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वे सधर्मः सत्यम्वे तत्तरमात्सत्यम्बदन्तमाहुर्द्धर्मे-म्बद्तीति धर्मम्बा व्यदन्तध्सस्यम्बद्तीत्येतुद्ध्येवेतुदुभ्यम्भवति॥२६॥

स नैव व्यभवत् । स शोद्रं वर्णमस्जत पूर्वणम् । इयं वै पूर्वा । इयं हीदं सर्वे पुष्यति । यदिदं किश्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपपत्यस्जत धर्मम् । तदेतत् क्षत्त्रस्य क्षत्त्रम् । यद्धर्मः । तस्मा द्धर्मात्परं नास्ति । अयो अवलीयान् वलीयांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञवम् । यो वै स धर्मः । सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदंतं सत्यं वदतीति । एतद्धचेवैतदुभयं भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विद्। 'यान्येतानि देवजातानि '—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा। य एते 'गणशः ' गणं गणं ऋत्वा 'आख्यायन्ते 'कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः । नैकैकशः । 'वसवः '—अष्टसंख्यो गणः ८ । एकादश 'रुद्राः' ११। द्वादश 'आदित्याः ' १२ । दश 'विश्वे देवाः' १० विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः । 'मरुतः' सतसतसंख्याताः सत गणा ७—४९॥२॥

परिचारकसृष्टिमाह—स नैव व्यभवदिति । पूनंवत् परिचारकाभावात् 'स शौद्रं वर्णमसृजत '। शूद्र एव शौद्रः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शौद्रवर्णेयः सृष्टः १ तं देवशूद्रमाह—पूवणामिति । पुष्यतीति पूषा तं पूषणम् । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्ति विद्दिशति—इयमिति । ' इयं वै ' पृथिवी ' पूषा '। कथिमत्यपेक्षायां स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । ' इयं ' पृथिवी ' हि ' खल्ल ' इदं सर्वं ' ' यदिदं किञ्च ' यित्किचेदं प्राणि-जातं ' तत्पुष्यित ' पुष्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रस्योग्रत्वात् तित्रयन्तृवर्मसर्गमाह—स नेवैति । स चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि 'नैव व्यभवत् '। तत् सृष्ट् ब्रह्म क्षत्रस्य उप्रत्वात् अनियताशंकया 'श्रेयोरूपं 'धर्ममयसृजत अतिशयेन सृष्टवत् । 'तदेतत् 'सृष्टं श्रेयोरूपं 'क्षमस्य क्षत्रं 'क्षमस्य क्षत्रं 'क्षमस्य क्षत्रं 'क्षमस्य क्षत्रं 'क्षमस्य क्षत्रं 'क्षमस्य क्षत्रं 'वियंतृभूतं किंचिन्नास्ति । धर्मण हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमित्यत आह—अयो अवलीयानिति । 'अयो 'अपि 'अवलीयान् 'दुर्वलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि 'धर्मण 'बलेन जेतुमाशंसते कामयते । इच्छतीति यावत् । तथैवोदाहरति—यथा राज्ञैवमिति । 'यथा 'लोके 'राज्ञा' सर्ववलवत्तमेनापि स्पर्द्धमानः कुटुंविकः—एवं तस्माद्धमस्य सर्वबलवत्तरत्वात् सिद्धं सर्वनियंतृत्वम् । धर्मस्योत्कृष्ट-त्वेन नियंतृत्वे सत्यात् अमिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—यो वै स धर्म इति । 'यो वै स धर्मः' शास्त्रार्थत्वेनानुष्ठीयमानः

तुदेतद्ब्रह्म क्षत्त्रिम्बुट्छूदः। (स्तु) तुद्धिनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्त्रा-झणो मनुष्येषु क्षित्त्रयेण क्षित्त्रयो व्वैर्येन व्वैरयः शूद्रेण शूद्रस्तुस्मा-द्यावेव देवेषु लोक्मिच्छन्ते न्त्राह्मणे मनुष्येष्वेनाभ्याथ् हि ह्रप्राभ्याम्त्र-द्याऽभवत् ॥ २७॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्त्रं विद् शूदः। तद्भिनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः। मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः। वैश्येन वैश्यः । शुद्रेण शुद्रः । तस्माद्यावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्धं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके छोकप्रसिद्धं प्रमाणयति—तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्रम्मसत्ययोरभेदः तस्मात् व्यवहारकाले ' सत्यं ' यथाशास्त्रं ' वदंतं ' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्टेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वद्ति इत्याद्वः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवद्नवैपरीखेन धर्मं लौकिकं व्यव-हारं वदन्तं ' सत्यं वदित ' शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः । उक्तमभेदसप्पतंहरति-एतर्द्धोति । ' हि ' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सत्यवर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्टीयमानं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्टानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्त्रस्यापि क्षत्त्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु-पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थे उक्तानुवादपूर्वकं देव-सर्गमुपसंहरति—तदेतद्वस्ति । ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्ध इति । तदेतचातुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयिनविष्टमवांतर-विभागमभिषातुमारभते – तद्भिनैवेति । तद्भिरूपापनं स्रष्ट् ' इस ' 'अभिनैव ' नान्यदेवतांतरस्वरूपेण क्षजादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म 'ब्राह्मणजातिरमवत् । तदेवाग्निरुपापनं स्रष्टृ ब्रह्म तेनैव रूपेण ' मनुष्येषु ब्राह्मणः ' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विका-रांतरं प्राप्य स्रष्टु ब्रह्माम ३दिति दर्शयति - क्षित्रयेण क्षित्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण ' इंद्रादिदेवक्षत्रियेण नियंत्रितोऽनुगृहीतश्च ' क्षत्रियः ' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरूरवद्दश्वाकुप्रभृतिको दैवमानुषत्राह्मण-रूपेण विक्रतात् स्रष्टुब्रह्मणः सकाशादभवत् । तथा ' वैश्येन ' वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो ' वैश्यः ' मनुष्य-वैरयः अभवत् । एवं ' शूद्रेण ' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः ' शूदः ' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्त्रादिषु विकारापत्रं सपू ब्रह्म अग्नी ब्राह्मणे एव चाविकृतं ' तस्माद्देवेषु ' देवानां मध्ये ' अग्नावेव ' अग्निसंबद्धं कम्म कृत्वैव ' लोकं ' कमिफलं—' इच्छन्ते ' प्रार्थयंते । कम्मिफलदानार्थमेव हि तद्रक्ष कम्मीधिकरणत्वेनाम्नि-रूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्मे कृत्वा तत्फलं प्रार्थयंते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्य-मवलंब्य कर्मफलमोगापेक्षायां अग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामंतरेणापि ' ब्राह्मणे ' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्त-जध्यादिकर्ममात्रेण लोकमिन्छंते इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिन्छंति एताभ्यां हीति । ' हि 'यस्मात्—यत् स्रष्टु ब्रह्म तत् 'एताभ्यां 'अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां ' रूपाभ्यां 'साक्षात् रूपवद्भवत् ॥ २७॥

(इ) अथ यो ह वाऽअस्माछोकात्स्वं छोकम्ह ह्वा येति । सुऽएनमु-विदितो न भुनिक यथा व्वेदो वाऽनन्नकोऽन्यद्वा कम्मीकृतं यदु ह वाऽ अप्यनविन्नहत्पुण्यङ्कुम्मं करोति तुद्धास्यान्ततः श्रीयतऽएवात्मान-मेव छोकमुपासीत स युऽआत्मानमेव छोकमुपास्ते न हास्य कुम्मे श्रीयते-ऽस्माद्यचेवात्मनो यद्यत्काम्यते तत्तत्मुजते ॥ २८ ॥

(तेऽयो) अयोऽअयम्बाऽआत्मा। सर्वेषाम्भूतानां छोकः स युन्जु-होति यद्यजते तेन देवानां छोकोऽथ युद्जुबूते तेनुऽऋषीणाम्थ युत्प्रजा-

अथ यो ह वा अस्माछोकात्स्वलोकमहरूवा प्रैति। स एनमविदितो न भुनिक्तः। यथा वेदो वा अनन्कः। अन्यदा कर्माकृतम्। यदु ह वा अपि। अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति। तद्धास्यांततः क्षीयत एव। आत्मानमेव लोकमुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपासेत। न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माध्येवात्मनो यद्धत्कामयते। तत्तत्स्च जते॥ २८॥

अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः । अथ यद्तुबूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभयो निपृणाति । तेन वितृणाम् ।

केचित् अन्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षंमिच्छंते, तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा दिन । अथराब्दः पूर्वपक्षध्यादृन्यर्थः । 'यो ह वै ' 'यः 'कश्चित् 'स्वं लोकं 'परमात्माख्यं "अहं ब्रह्मास्मि " दित 'अदृष्वा '
अस्माल्लोकात्सांसारिकात् पिण्डप्रहणलक्षणात् 'प्रैति 'प्रियते । तमेनं 'सः 'स्वो लोकः परमात्मा 'अविदितः ' अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोह्मयादिदोषापनयनेन 'न भुनिक्त 'न पालयित । अत्र दृष्टांतम्ह—
यथा वेद इति । 'यथा ' लोके 'वेदः ' 'अनन्तः ' अनधीतः कर्माद्यवोधकत्वेन न भुनिक्त 'अन्यद्वा'
कृष्यादि कर्म्म 'अकृतं 'स्वात्मना अनिभव्यंजितं आत्मीयफलप्रदानेन न भुनिक्त । तद्भदात्मा स्वो लोकः
स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानिभव्यज्ञितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमधादेर्महतः कर्मणोऽनुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह-यदु ह वा अपीति । 'उ 'पुनः 'ह 'किल 'वे 'निश्चितं संसारमण्डले
यः कश्चिन्महात्माऽपि 'अनेवंवित् 'यथोक्तेन विधानेन स्वं लोकमिवद्वान् यत् महद्वद्व अश्वमधादि 'पुण्यं कर्मा '
प्रकृष्टफलमेव नैरंतर्थेण 'करोति '। अनेनैवानंत्यं मम भविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः 'ह 'निश्चितं 'अंततः 'फलभोगस्यावताने 'क्षीयत एव 'कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादान्मानमेव 'लोकं '—
प्रत्यक्रक्षेकत्वलक्षणं 'उपासीत '। अशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुसंद्वित । तत्कलमाह—स य आत्मानमेवेति । 'स यः 'कश्चित् उक्तरीत्या 'आत्मानमेव 'लोकं 'उपास्ते '। अस्योपासकस्य 'ह ' निश्चितं 'कर्म न श्चीयते 'कर्माभावादेव । किच स आत्मानमिव 'लोकं 'उपास्ते '। अस्योपासकस्य 'ह ' निश्चितं 'कर्म न श्चीयते 'कर्माभावादेव । किच स आत्मोपासको यद्यदिष्टं 'कामयते '—'तत्तत् ' 'अस्मात् हि एव '
आत्मनः सकाशात्सुजने न साधनांतरमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानी धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतंत्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्म्माणि यत्कर्तव्यतया परतंत्रो भवति । के वा ते देवाद्यः येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं

मिच्छते युत्पितृभयो निपृणाति तेन पितृणाम्य युन्मनुष्यान्वासुयते युदेभयो-ऽशनन्दुदाति तेन मनुष्याणामुथ युत्पशुभ्यस्तृणोदक्रिन्दिति तेन पशुनां युद्स्य गृहेषु श्वापदा व्वयाध्रस्या पिपीछिकाभ्यऽचपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवु हैविम्बदे सर्वदा सुर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतुद्विदितुम्मीमाथ्रैंसितम् ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणो-द्कं विंद्ति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन तेषां लोकः । यथा ह वे स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेत् । एवं हैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्टि-मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति-अथो अयं वा आत्मेति । 'अथो ' इति अयं वाक्योपन्यासार्थः । 'अयं '-यः प्रकृतौ गृही कम्मीधक्कतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै 'सर्वेधां ' देवादीनां पिपीलिकांतानां ' भूतानां ' प्राणिनां ' लोकः ' मोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मिमः उपकारित्वात् । कै: पुनः कर्म्मविरोषेरुपकुर्वन् केषां भूतिवरोषाणां लोक इत्याह--स यज्जुहोतीति । 'सः ' गृही 'यज्जुहोति ' 'यद्यजते 'यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाज्यासेचनादिको होमः । 'तेन ' होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तेव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतंत्रो देवानार्मिद्रादीनां ' लोकः 'मोग्यः। अथापि—' यद्नुवृते '-स्वाध्यायमधीतेऽहरहः—' तेन ऋषीणां ' लोकः । लोक इति प्रत्येकं संबध्यते । ' अथ यत्प्रजामिच्छते '-प्रजार्थमुग्रमं करोति । इच्छा चोत्पन्युपलक्षणार्था । प्रजामुत्पाद्यतीसर्थः । प्रतिपतुम्यो निपृणाति ' पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्माणा अवश्यकर्तव्यत्वेन ' पितृणां ' मोज्यत्वेन प्रतंत्रः । ' अथ यन्मनुष्यान् '-गृहे भूम्युदकादिदानेन ' वासयते ' । यच ' एभ्यः ' वसद्भ्योऽधिंभ्यो वा ' अश्वनं ' मोजनं 'ददाति '। तेनोभयविधकर्मणा 'मनुष्याणाम् '। 'अथ यत्पशुभ्यस्तुणोदकं विन्दति ' लंभयति ' तेन पर्श्नाम् '। 'यदस्य 'कार्मिणः ' गृहेषु ' 'आ पिपीलिकाम्यः ' पिपीलिकाभिः सह 'श्वापदाः ' मार्जारादयः 'वयांसि 'पक्षिणश्च कणबलिभांडप्रक्षालनादिकं 'उपजीवन्ति '। 'तेन तेषां लोकः ' उपमोग्यः। एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वतीत्याह-यथा ह वा इति । 'यथा ह वै ' लोके 'स्वाय लोकाय 'स्वस्मै देहायं 'आरिष्टिं 'अविनाशं 'इच्छेत् 'पोषणरक्षणादिमिः सर्वतः परिपालयेत् । 'एवं ह ' एवमेव ' एवंविदे ' सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यं इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते ' सर्वाणि भूतानि ' देत्रादीनि यथोक्तानि ' आरिष्टि ' अविनाशमिच्छंति सर्वतः संरक्षन्ति कुटुंबिनः पश्चिनव । ननु-तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्विमत्यत आह-तद्वा एतिदिति । 'तद्वै एतत् ' तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम् " भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः" (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञ प्रकरणे ' विदितं ' विज्ञातम् । ननु-श्रुतमपि अविचारितं नानुष्टेयमित्यत आह-मीमांसितिमिति । " ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेम्य ऋषिभ्यः पितृम्यो मनुष्येभ्यः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवस्यकर्तन्यत्वं अवदान-प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९॥

(मा) आत्मैवेदमुग्यऽआसीत्। (दे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्याद्य प्रजायेयाथ विन्तुम्मे स्याद्य कुम्मे कुर्वीयेत्येतावान्वे कामो नेच्छंश्वनातो भूयो विवन्देत्तस्माद्रप्यतह्यकाछी कामयते जाया मे स्याद्य प्रजायेयाथ विन्तुम्मे स्याद्य कुम्मे कुर्वीयेतिस यावद्रप्येतेषा-मेकैकन्न प्राप्तोत्यकुतस्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कुत्स्नता॥ ३०॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव। सोऽकामयत। जाया मे स्यात्। अथ प्रजायेय। अथ वित्तं मे स्यात्। अथ कर्म कुर्वीयेति। एतावान्वे कामः। नेच्छंश्चनातो भूयो विंदेत्। तस्माद्प्येति हैं एकाकी कामयते। जाया मे स्यात्। अथ प्रजायेय। अथ वित्तं मे स्यात्। अथ कर्म कुर्वीयेति। स यावद्प्येतेषामेकैकं नामोति। अकृत्स्न एव तावन्मन्यते। तस्य उ कृत्स्नता॥ ३०॥

ननु-येन प्रयुक्तो मनुष्यो प्रहप्रस्त इवावशः स्वात्मलोक्तबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एव इति निर्णयार्थमाह-आत्मेवेदमग्रऽआसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वामाः विक्या अविद्या युक्तः कार्यकारणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिघीयते । तथा चाग्रे दारसंबन्धात्प्राक् इदं प्रसिद्धं जायादिभेद्ररूपं ब्रह्मचार्यात्मा 'एक एवासीत्' । नासीत्पृथग्भूतम् । ' सः ' ब्रह्मचार्यात्मा स्वापाविक्या अविद्या-वासनया वासितः 'अकामयत 'कामितवान् । कथमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । ' जाया ' कर्मा-धिकारहेतुभूता ' मे ' मम कर्तुः ' स्यात् ' तया विना अहमनधिक्वत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाया में भवेत्। 'अथ' पुत्रसाधनभूतजायासंपत्त्यनंतरं 'प्रजायेय' प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । 'अथ' कर्मानुष्ठानसाधनभूतं गवादिलक्षणं ' वित्तं मे ' मम ' स्यात् '। ' अथ ' पुत्रगवादिलक्षणमानुषवित्तसंपत्यनंतरं नित्यनैमित्तिककाम्याख्यं त्रिविधमपि कम्मोहं ' कुर्वीय '। ' एतावान् वै ' प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकम्मीण्येव हि 'कामः' कासयितन्यो विषयः । यद्यपि फलैषणाऽप्यस्ति तथापीयं साधनैषणैव मनुष्यलोकपितृलोकदैवलोक-रूपफलविषयाऽपि भवति । साधनेऽपि कामानामानंत्यात् कथमवधारणमित्यत आह-नेच्छंश्च नेति । यसमादिच्छं-श्वनेच्छन्नपि ' अतः ' तत्फलं तत्साधनलक्षणात् 'मूयः' अधिकतरं न विदेन लभेत । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाऽपरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽर्थे आधुनिकामपि कामपूर्वकः " स द्वितीयमैच्छत् " (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना स्यादिविषयेच्छा आसीत्-तस्मादप्ये-तर्हि 'एतस्मिन्निप काले स्वामाविक्या अविद्यया युक्तः प्राक् दारिक्रयातः 'एकाकी ' सन् 'कामयते ' " जाया में स्यादय प्रजायेयाथ वित्तं में स्यादय कर्म्म कुर्व्वीय "-इति । उक्तार्थं वाक्यम् । 'सः ' एवं काम-थमानः संपादयंश्च जायादीन् ' यावदेतेषां 'यथोक्तानां जायादीनां मध्ये एकैकमपि ' न प्राप्नोति ' तावदः कृत्कोऽसंपूर्णः अहमित्येवमात्मानं 'मन्यते '। पारिशेष्यात्समस्तानेव एतान् यदा संपादयति तदा 'तस क्रत्सता '। यदा तु क्रत्सतां संपादियतुं न शक्तोति--तदा तस्य क्रत्सत्वसंपादनोपायमाह--तस्यो कृतस्रतेति। 💃 उ ' पुनः तस्याकृत्स्वत्वाभिमानिनः कृत्स्वतैवं भवति ॥ ३० ॥

मुनऽएवास्यात्मा। व्वाग्जाया प्राणः प्रजा चुक्षुम्मीनुष्मित्रञ्जक्षुषा हि तुद्धिन्द्रति श्रोत्रन्दैवध् श्रोत्रेण हि तुच्छूणोत्यात्मेवास्य क्रम्मीतम्ना हि कुम्मी करोति सुऽएष पाङ्को यज्ञः पाङ्कः पशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्किमिद्ध् सन्वै यदिदं किञ्च तुदिद्धँ सुर्विमाप्रोति यदिदं किञ्च युऽएवम्बेद् ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहद्रारण्यकोपनिषदि प्रथम प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।२॥ (४) १-२॥

मन एवास्यातमा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तर्दिद्ति । श्रोत्रं देवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एप पांक्तो यज्ञः। पांक्तः पशुः। पांक्तः पुरुषः। पांक्तमिदं सर्वम्। यदिदं किंच। तदिदं सर्वमामोति। यदिदं किंच। य एवं वेद ॥ ३१॥

कथमित्यत आह--मन इति । अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः ' मन एव ' आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि इतरत् सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुंबपतिर्जायादीनामात्मा एवं जायादिचतुष्टयस्य तद्-नुकारित्वात् । एविमहापि ' मन एवात्मा ' परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा ' वाक् जाया ' वाचो मनोऽनुवृत्तित्व-सामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशन्दन्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थं इति 'प्राणः' चक्षुर्दर्शनिकयावत्-'मानुषं 'मनुष्यसंबंधि 'वित्तम् '। कुतः १ 'हि 'यस्मात् 'चक्षुषा 'तत्प्रकृतं गवादि-लक्षणं मानुषं वित्तं—'विंदति 'लभते । 'श्रोत्रं 'श्रवणिकयावत्—'दैवं 'देवसंबंधि 'वित्तम् 'कुतः १ 'हि ' यस्मात् 'तत् ' दैवं वित्तं देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति ' । विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वात् श्रोत्र-मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्स्रत्वाभिमानिनः 'आत्मैव ' शरीरमेव आत्मादिवित्तांतै-र्निर्वृत्यं 'कर्म '। 'हि 'यस्मात् 'आत्मना ' शरीरेण 'कर्म करोति । एवं कृत्स्रता संपन्ना । तस्मात् 'स एष पाङ्कः' पंचिमिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः 'यज्ञः'। कथं १ पुनरस्य पंचत्वसंपृत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वं इत्या-शंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्कत्वमाह-पाङ्कः पशुरिति । 'पशुः ' पशुसाध्यो यज्ञः 'पाङ्कः '। ' पाङ्क्तः पुरुषः '। पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव । पञ्चर्गवादिपञ्चत्वेऽप्यधिकृतत्वेन विद्योषः पुरुषस्येति पृथग्प्रह-णम् । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात् उभावपि पाङ्कौ । किं बहुना पंचभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्कमेवे-स्याह-पाङ्क्तामिदं सर्विमिति । 'इदं सर्वं ' कर्म्भफलसाधनात्मकं 'यदिदं किंच 'यत्किचिदस्ति तत्सर्वं पाङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह-तदिदं सर्विमिति । 'यः ' एवमुक्तप्रकारेण पाङ्कं यज्ञम् आत्मानं 'वेद ' संपादयति—सः ' तदिदं ' सर्वं जगत् आत्मत्वेन ' आप्नोति ' सर्वेकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१॥

इति श्रीह्रषीकेरात्रहामगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मवगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखो ।निषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-मात्मत्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १३।(४)।१।२॥)

युत्सम्वान्नानि मेध्या तुपसाऽजनयित्ता । एकमस्य साधारणन्छे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकम्प्रायच्छत् । तिस्मन्तसुन्वम्प्रतिष्ठितं युच प्प्राणिति युच न ॥ क्रमात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिम्वेद स्रोऽन्नमत्ति प्यतीकेन । सु देवानुपिगच्छति सऽङ्क्रमसुप्रजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) अत्सष्ठान्नानि मेध्या तुपसाऽजनयित्पत्तेति । मेध्या हि तुपसा-

सतात्रबाह्मणं वा संवर्गविद्याबाह्मणम्।

"यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयिता। एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठितम्, यच प्राणिति, यच न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा। यो वै तामिक्षिति वेद, सोऽन्नमित प्रतीकेन । स देवानिपगच्छिति, स ऊर्जमुपजीविति ॥ "— इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तात्रानि मेधया तपसाऽजनयहिपताति । मेधया हि तपसाऽजनयहिपता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्कज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न-भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तथा निरूपियतुं च सप्तान्त्रनाक्षणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न-प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति यत्सप्तान्त्रानीति । 'पिता ' क्षेत्रज्ञो ज्ञानकम्मीधिकारी ' मेधया ' प्रज्ञया पाङ्कोपासनया ' तपसा ' जायादिसाधनपाङ्ककम्मेणा ' सतान्नानि ' ' यत् ' प्रसिद्धं ' अजनयत्'। यदिति पदं अजनयदिति ऋियाविशोषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुच्छांतिकरं सर्वैरचते—तदेकमन्नं 'अस्य ' सर्वस्यानुवर्गस्य साधारणम् । ' द्वे ' अने वक्ष्यमाणे हुतप्रहुताख्ये हविःप्रक्षेपबलिहरणलक्ष्मणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा ' देवानमाजयत् ' देव-सात्कृतवान् । 'त्रीणि 'मनोवाक्प्राणलक्षणानि अन्नानि 'आत्मने 'स्वार्थमेवाकुरुत । 'एकं ' पयोघृत-रूपमनं 'पशुभ्यः ' चतुष्पाद्विपादात्मकेभ्यः ' प्रायच्छत् ' दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह—तस्मिन् सर्विमिति । 'यच प्राणिति 'प्राणनचेष्टां करोति । 'यच न ' प्राणनचेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम् अग्निहोत्रादौ हूयमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । 'तानि ' सर्वैः 'सर्वदा ' 'अद्यमानानि ' अन्नानि 'कस्मान क्षीयन्ते ' इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तर-मिप्रेंस्य अन्नाक्षयंहेतुत्वेन पुरुषस्याक्षितित्वगुणविज्ञाने फलमाह—यो वें तामिति । 'यः' 'वै 'निश्चितं 'ताम-क्षितिं 'अनाक्षयकारणं 'वेद '। 'सः प्रतीकेन ' मुखेन मुख्यया वृत्या 'अन्नमत्ति '। 'सः ' विज्ञाता 'देवानपिगच्छति 'देवत्वं प्राप्नोति । 'सः ' ऊर्ज्ञममृतं चोपजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । 'इति श्लोकाः 'मन्त्रा उक्तार्था इसर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकप्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय त्राह्मणं प्रवर्तते - यत्सप्तात्रानि मेधया ३१५६ ऽजनयत्पितेकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं अदिडमग्रते स युऽएतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्र्यु ह्येतत् ॥ २ ॥

(हु) हे देवानभाजयदिति । हुतुश्च प्रहुतश्च तुस्माहेवेभ्यो जुह्नाति च प्र च जुह्नत्युथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तुस्मान्नेष्टियाज्ञकः स्यात् ॥ ३॥

साधारणिमिति । इद्मेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिद्मचते । स य एतद्वपास्ते । न स पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्मादेवेभ्यो जुहृति च प्र च जुहृति । अथो आहुः । दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसा ऽजनयदिति । तत्र भागः ' मेघया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धाव चोतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोमें घातपसी जगस्तारणत्वम् । उक्तसप्तान्नविनियोजकं मन्त्रमागं प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणिमिति । मन्त्रे ' अस्य ' भोकृसमुदायस्य ' तत् ' साधारण- मन्नं ' इदमेव ' । कि १ ' यदिदं ' सर्वं प्राणिभिरहन्यहिन ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणन्स्यानस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतिहिति । ' स यः ' कश्चित् एतत्साधारणं सर्व-प्राणमृत्तिथितिकरं मुज्यमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वम् । दृष्टं हि लोके " गुरूतुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधानः इत्यर्थः । ' सः ' एवंभूतः ' पाप्पनः ' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपत् " इति । " इष्टान् मोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यञ्चभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायम्यो यो मुक्ते स्तेन एव सः " (म. गी. ३ । १२) इति । " अद्यात तु य एतेन्यः पूर्वं मुक्तेऽविचक्षणः । स मुंजानो न जानाति श्वगृष्टीर्जिधमात्मनः " (म. स्मृ. ३ । ११) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्पनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं हीति । ' हि ' यस्मादेतदन्तं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

दे देवानभाजयदित मंत्रपदम् । 'ये दे ' अने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते दे इत्याह— ' हुतं च ' हुतमित्यग्नी हवनं ' प्रहुतं च ' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् दे एते अने हुतप्रहुते 'पिता देवानभाजयत् '। तस्मादेतर्द्धिप काले गृहिणः 'देवेन्यो जुह्वित '—देवेन्य इदमन्नमस्माभिदींयमानिमिति मन्वानाः जुह्वित । प्रजुह्वित च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचितुं पक्षांतर-माह—अथो इति । 'अथो 'अपि अन्ये 'आहुः '—ये दे अने पित्रा देवेन्यः प्रते न ते 'हुतप्रहुते '। किं तिर्हं दर्शपूर्णमासौ श्रोतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरम् । यस्मात् दे देवानभाजयदिति देवार्थ-मेते दर्शपूर्णमासाख्ये अने पित्रा प्रते तस्मात्त्योर्देवार्थत्वाविघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशिलो न स्यात् न मवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छील्ये प्रस्ययस्यात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ (त्प) पशुभ्यऽषुकम्ष्रायच्छदिति । तत्पुयः पुयो ह्येवाये मनुष्याश्च पशुवश्चोपजीवन्ति तुस्मात्कुमारुञ्जातुङ्घृतुम्वैवाग्ये प्प्रतिलेह्यन्ति स्तुन-म्बाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ व्वत्सञ्जातुमाहुः।(र) अतृणाद्ऽ इति तुस्मिन्त्सुर्वम्युति-ष्ठितं यच प्राणिति यच नेति प्यसि हीद्ध् सुर्विम्युतिष्ठितं यच प्याणिति यच न ॥ ५॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छिदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवंति । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयंति । स्तनं वाऽनुधापयंति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद् इति । तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठितम्-यच प्राणिति यच नेति । पयसि हीदं सर्वे प्रतिष्ठितम् । यच प्राणिति । यच न ॥ ५ ॥

पश्चनिवषयं मंत्रपदमादाय तदर्थं कथयति—" पशुभ्यः इति । 'पशुभ्यः ' द्विपाचतुष्पाद्भयः यदेकमन्नं पिता 'प्रायच्छदिति ' मंत्रे उक्तं तदन्नं 'पयः '। कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । 'हि ' यस्मात् 'अप्रे 'प्रथमं 'मनुष्याः पश्चवश्च ' 'पय एवोपजीविति '। यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनियोगः कृतः । 'तस्मात् ' इदानीतना अपि त्रैवार्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं 'कुमारं 'वालं 'अप्रे ' 'घृतं वैव ' घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या 'प्रतिलेहयंति 'प्राशयंति 'स्तनं वा 'स्तनं च 'अनुधापयंति ' पश्चात्पाययंति । अत्रैवर्णिकानां तु यथासंभवं स्तनमेवाप्रे धापयंतीति बोद्धव्यम् ॥ ४॥

पश्नां पयोऽत्रं इत्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथ वत्सं जातिमिति । द्विपात्पश्चिकारिवच्छेदार्थोऽथ-शब्दः । 'जातं वत्समाहः ' कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येवं पृष्टाः संतः 'अतृणादः ' 'इत्याहः ' । तृणमत्तीति तृणादः न तृणादोऽतृणादः नाद्यापि तृणमत्ति पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यञ्चाप्रे जातकम्मोदौ वृतमुपजीवन्ति यच इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव वृतस्यापि पयोविकारत्वात् । करमात्पुनः सप्तमं यत् पश्चनं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म्म हि पयःसाधनाश्रयमिति पयसः साधनःवाविशेषात् पश्चनं चतुर्थत्वेन व्याख्यातं तिस्मन् ' सर्वं प्रतिष्ठितम् ' । " यच प्राणिति यच न " इति मन्त्रभागः । तिस्मन्पश्चने ' पयसि ' ' सर्वं 'अध्यात्माधिमृताधिदैवलक्षणं कृत्सनं जगत् ' प्रतिष्ठितम् ' । ' यच प्राणिति ' प्राणनचेष्टावत् मनुष्य-पश्चादि । ' यच न ' यच न प्राणिति स्थावरं शैलादि । तच हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । अग्निहोत्राहुतिविपरिणामात्मकं च जगत् कृत्सनमिति " ते वाऽ एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्क्रामतस्तेऽ अंतरिक्षमा-विश्वतः " (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गभोकारप्राप्तिं दर्शयन्ति । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहृतिः सन्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते दृष्टिवृष्टेरतं ततः प्रजाः " (म. स्मृ. ३ । ७६) इत्यादयः स्मृतिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदाधारत्वं श्रुतिसमृतिप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

तद्यदिदमाहुः । सम्बत्सरम्प्रयसा जुह्नद्रप पुनर्म्मृत्युश्चयतीति न तथा विद्याद्यदृरेव जुहोति तद्दः पुनर्मृत्युमुपनयत्यव्मिद्रान्तसुर्विथ् हि देवेभ्योऽद्याद्यम्प्रयुच्छति कुरुमानानि नु क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः। सु हीद्मुन्नम्पुनः पुनर्जन्यते यो वै तामिक्षिति-म्बेडेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीद्मन्निच्या धिया जनुयते कुम्मीभिर्स्थ-द्वैतन्न कुर्ब्यात्क्षीयत इ सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति सुलम्प्रतीकम्सुलेनेत्ये-तत्सु देवानुपिगच्छति सऽङ्रजीसुपजीवतीति प्रशृथ्रिता ॥ ७ ॥

तद्यदिद्माहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वद्पपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति । तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । एवं विद्वान् सर्वे हि देवेभ्योऽन्नाचं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयंते अद्यमानानि सर्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीद्मन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामिक्षिति वेदेवि । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमत्रं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतत्र कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्न-मत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखंनेत्येतत् । स देवानिपगच्छति । ऊर्जमुपजीवति । इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतांतरं निंदितुमुद्भावयति—तद्यदिद्मिति । 'संवत्सरं' वर्षपर्यंतं- 'पयसा जुहृत् 'अग्निहोत्रं कुर्वन् 'पुनः ' मृत्युं ' अपजयति ' पुनर्मरणाय न जायते इति यदिदं ब्राह्मणवादा 'आहु: '। ' तन्न तथा विद्यात् ' तन्न तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षष्ट्रयुत्तरत्रिशतानि (३६०) आहुतीनां सप्तरातानि विंशतिश्वे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य वा Sहोरात्राणि संवत्सरमप्तिं प्रजापतिमाप्नुवंति । एवं कृत्वा 'संवत्सरं जुहृत् अपजयति पुनर्मृत्युं ' इतः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह-यदहरेवेति । यदुक्तं-" पयसि हीदं सर्व प्रतिष्ठितं " पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्वस्य जगत इति । ' एवं विद्वान् ' सन् ' यदहरेव ' यस्मिन्नेव दिवसे ' जुहोति ' आहुतिप्रक्षेपं करोति । ' तदहः ' तस्मिन्नेव दिवसे ' पुनर्मृत्युं ' पुनर्मरणं ' अपजयित ' । सक्ननमृत्वा शरीरेण वियुज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं न गृह्वातीत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते । 'एवं विद्वान' एकेनैवाह्या जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह-सर्वे हीति । 'हि ' यस्मात् ' सर्वं ' समस्तं 'देवेम्यः ' सर्वेम्यः ' अनाद्यं ' अनं च तत् आद्यं चानाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ' प्रयच्छति ' ददाति । तस्मायुक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वेदेवेरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्व म्रियत इति भावः । " कस्मात्तानि न क्षीयन्ते ऽद्यमानानि सर्वदा " इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सत पृथक् पृथक् मोकृम्यः प्रचानि । तदाप्रशृत्येव तैर्मोकृभिः 'सर्वदा ' नैरंतर्येण 'अद्यमानानि ' कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते ? इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योऽनानां भोका स एव 'अक्षितिः' अनाक्षयहेतुः । ननु—प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता क्यमस्याक्षये हेतुत्वं इत्यत आह-स हीदिमिति । 'हि 'यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि 'इदं ' भुज्यमानं सप्तिविधं . ₹95%

ञ्चीण्यात्म्रनेऽकुरुतेति । मुनो व्वाचम्प्राणन्तान्यात्मुनेऽकुरुतान्युत्रमना-ऽअभू बन्नाद्र्शमन्य त्रमनाऽअभू बन्नाश्रीषामिति मनमा ह्येव पुरुयति मुनसा शृणोति ॥ ८॥

कामः सङ्कल्पः। (ल्पो) व्विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरुधृतिर्हीर्द्धीर्भी-र्दित्येतत्सुर्व्यम्मुनऽएव तुस्मादुपि पृष्ठतऽचुपस्पृष्टो मुनसा व्विजानाति॥९॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् । नाद्रीम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रीषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिहींधीः भीः इत्येतत्सर्वे मन एव । तस्माद्पि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं कियाकलापात्मकमन्नं 'पुनः पुनः' भूयोभूयः ' जनयते ' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया प्रज्ञया जायादिसंबंधेन च पांक्तेन कर्म्मणा च अन्नानां स्रष्टा मोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि तेषामनानां मोक्तारोऽपि संतः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयंति । तस्मात्पितुरिव पुरुषस्य जनकत्वसंभवात् भवत्येव पुरुषोऽक्षये हेतुः । " यो वै तामक्षितिं वेदेति " भोक्तेबाक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । ' हि ' यस्मात्स प्ररुषो भोक्ताऽपि ' इदमन्नं 'सप्तविधं ' धिया धिया ' तत्तत्काल-भाविन्या तया तथा प्रज्ञया ' कर्मिभिश्च ' वाङ्मनःकायचेष्टितैः ' जनयते '। यद्धैतिद्ति । ' यत् ' यदि 'ह 'यदेतत्सत्तविधमनमुक्तं तत्प्रज्ञया कर्माभिश्च क्षणमात्रमपि 'न कुर्यात् 'न संपादयेत् । तार्हे सातत्येन मुज्यमानत्वात् ' क्षीयेत ह ' विच्छिद्येत किल यस्माद्ययैवाऽयं पुरुषो नैरंतर्थेणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्मा चान्नं करोसपि ततः सातस्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तरमात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयंत इति भावः । " सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन " इति मंत्रे ' प्रतीकं ' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यं इति प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स ' मुखेन ' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमित्त । नान्नं प्रति गुणभूतः स भोक्तैव भवति । न भोज्यतामापद्यते । " स देवानिपगच्छति स ऊर्जमुपजीवति " इति मंत्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते " ऊर्जममृतं चोपजीवति " इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वे। अर्थे। अर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठकममुलंभ्यार्थकमवशात् साधनभूतमन्नचतुष्ट्यं व्याख्याय इदानी पाङ्कस्य कम्मेणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच पूर्वेभ्य एतेभ्यः पृथगुत्कृष्टं तद्वयाख्यानाय उत्तरो प्रन्थ आत्राह्मणपरिसमाहैः " त्रीण्यात्मनेऽकुरुत " इति मंत्रेण 'मनो वाचं प्राणं ' इस्येवं ' तानि 'त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा अादां-वात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह—अन्यत्रमना इति । " पुरोऽवस्थितं गजं त्वं दृष्टवानसि " इति केनचित्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयांतरे गतं मे मनो यस्य स अहमन्यत्रमनाः अभूवमासम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानस्मि । " तथेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति " पृष्टः आह—'अन्यत्रमनाः अभूवम् '। अतो ' नाश्रौषं ' न श्रुतवानस्मीति । ' हि ' यस्मात्सर्वो छोकः आत्मसाक्षिकं मनसैव ' पश्यति ' मनसैव ' शृणोति ' । तद्व चंत्रत्वे दर्शनाद्यमावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणिकं मनसोऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

कि पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह-काम इति । कामः ' स्त्रीव्यतिकरऽमिलाषादिः । ' संकल्पः ' प्रत्यु-3960

यः कुश्च गुन्दो न्वागेव सा। (सै) एषा ह्यन्तमायत्तेषा हि न प्याणो-ऽपानो व्यानुऽखदानुः समानोऽनऽइत्येतत्सुव्वम्प्राणुऽएवैतन्मयो वाऽ-अयुमात्मा व्वाङ्मयो मनोमुयः प्राणमुयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः। वागेव सा। एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः सनानः । अन इति एतत्सर्वे प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयोः मनोमयः प्राण-मयः ॥ १० ॥

पस्थितविषयविकल्पनं शुक्रनीलादिभेदेन । 'विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । 'श्रद्धा ' अदृष्टार्थेषु कर्मस् देवता-दिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सति उत्तंभनम् । अधृति-स्तद्भिपर्ययः । हीर्लञ्जा । ' वीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिकं ' सर्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह-तस्मादपीति । यस्मात् चक्षुषो हि अगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिद्धपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति ' विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कम्मेणां फलभूतानि त्रीण्यनानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह-यः कश्च **হাতহ** इति । लोके 'यः कश्च राज्दः ' प्राणिमिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः वर्णादिलक्षणः इतरो वादित्रमेघादिनिर्मितः सर्वो वर्णावर्णात्मको ध्वनिः ' सा ' प्रकृता 'वागेव'। इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते-सेवा हीति । 'हि' यस्मात् 'एषा' प्रकाशमात्रस्वरूपा वाक् ' अंतं ' अभिषयावसानं अभिषेयनिर्णयं ' आयत्ता ' अनुगता । अत एव पुनः स्वयं न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकेव । यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाश्यते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरति - एषा हि नेति । प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारियतुं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह-प्राण इति । 'प्राणः ' मुखनासिकाऽभ्यन्तरचारी इदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नाभिमर्यादोऽघोवृत्तिरपानः । २ । हृदयादारभ्य नाभिपर्यतं वर्त-मानो व्यायच्छत्कम्मी वीर्यवत्कमेहेतुश्च 'व्यानः '। प्राणापानयोनियमनकर्मेत्यर्थः । ३ । उत्कर्षोध्वेगमनादि-हेतुः आपादतलमस्तकस्थानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । ४ । भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानः अन्नपक्ता । ९ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबंधिनी वृत्ति-रुच्यते । ' एतत्सर्वं ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिकः सावारणासावारणवृत्तिमान् ' प्राण एव '। वृत्तिवृत्ति-मतोरभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि । अतस्तेषां वागादीनां समुचितं स्वरूपं दर्शयति-एतन्मय इति । 'अयमात्मा ' प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः ' एतन्मयः ं एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति -वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । 'एतन्मयः' इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १०॥

(खु) त्रयो लोकाऽएतऽएव । व्यागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्याणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(ख्रु) त्रुयो ब्वेदाऽएतऽएव । ब्वागेवग्वैदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । व्वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैतुऽएव । मुनऽएव पिता व्वाङ्माता प्राणः प्रजा॥१४॥ व्विज्ञातम्बिज्ञास्यमुविज्ञातमेतुऽएव । यत्किञ्च व्विज्ञातम्बाच-स्तुद्रूपम्बाग्यि व्विज्ञाता व्वागेनन्तुङ्कृत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्कुञ्च व्विजिज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तुद्रूपम्मनो हि व्विजिज्ञास्य-म्मनऽएनन्तुद्भूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतिरक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥ त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋगेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥ पिता माता प्रजेत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यिकश्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता । वागेनं तद्भूत्वाऽवित ॥ १५ ॥

यत् किश्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तदूषम् । मनो हि विजिज्ञास्यम्। मन एनं तद्भृत्वाऽवित॥१६॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विस्तृतिमाह-त्रयो लोका इति । 'त्रयो लोकाः ' भूर्भुवःस्वरिसाख्याः ' एत एव ' वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विष्टणोति—वागेवायं लोक इति । ' वागेवायं ' भूर्लोकः । ' मनोऽन्तरिक्षलोकः '। ' प्राणः असौ ' परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११॥

एषामेव वागादीनां 'त्रयो वेदाः ' इति वेदत्रथ्यात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२॥

^{&#}x27;देवाः पितरो मनुष्याः ' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

^{&#}x27; पिता माता प्रजा ' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वात्मकत्वं चाह—विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । 'यितंकच विज्ञातं ' विस्पष्टं ज्ञातं ' वाचस्तद्र्पम् '। तत्र स्वयमेव हेतुमाह-वाग्वीति । ' हि ' यस्मात् ' वाक्—विज्ञाता ' प्रकाशात्मकत्वात् । या अन्यानिप विज्ञापयित सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः फलमाह—वागेनिमिति । ' एनं ' वाग्विभूतिविदं ' वाक् ' तिद्विज्ञातं ' भूत्वा अवित ' प्रतिपालयित । विज्ञात-क्षेणीवास्यान्तवं मोज्यत्वं प्रतिपञ्चते इत्यर्थः ॥ १९॥

तया 'यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् 'विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं 'तत् 'सर्व—'मनसो रूपम् '। 'हि 'यस्मात् ३१६२

यत्किञ्चाविज्ञातम्। (म्प्रा) प्राणुस्य तुद्रूपुम्प्राणो ह्यविज्ञातुः प्राणु-ऽएनन्तुद्रूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तुस्यै व्वाचः पृथिवी शुरीरम् । (अज्यो) ज्योतीक्रपुमयुमग्रिस्तद्याव-त्येव व्वाक्तावती पृथिवी तावानयमात्रः॥ १८॥

(र) अथैतस्य मनसो द्योः शुरीरम् । (अज्यो) ज्योतीरूपमसावा-दित्यस्तद्यावदेव मुनस्तावती घौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनध् समै-तान्त्रतः प्याणोऽजायत सऽडुन्द्रः सुऽष्डुषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सप्तनो नास्य सपुत्नो भवति युऽएवम्बेद् ॥ १९ ॥

यत्किश्वाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्र्पम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्बृत्वाऽवित ॥ १७॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी । तावानयमग्निः॥ १८॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्यामिप्रायेण तुर्यपरिमाणत्वमाह-अथैतस्य मनस् इति । अथाधिदैविकवाविभूतिब्याख्यानानंतरं ' एतस्य ' प्राजापत्यान्नत्वेनोक्तस्य

^{&#}x27;मनः' संदिह्यमानाकारत्वात् 'विजिज्ञास्यम् '। पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलमाह—'मन एनं तत् 'विजि-ज्ञास्यं 'भूत्वा अवति '। विजिज्ञास्यरूपेणैवान्तत्वमापद्यते ॥ १६॥

[ं] तथा 'यत्किञ्चाविज्ञातं 'विज्ञानागोचरं न च संदिद्यमानं—' प्राणस्य तद्भूपं ' ' हि ' यस्मात् ' प्राणः अविज्ञातः ' अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलम।ह—प्राण एनं त्रद्भृत्वाऽवतीति । अविज्ञात-रूपेणवास्य प्राणोऽनं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः संदिद्यमानोपकारा अपि गुरवः पुत्रादिभिश्वाति -बार्लः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भोग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिद्यमानाविज्ञातयोरन्न-त्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिमौतिकं विस्तारमुक्तवा आधिदैविकं विस्तारमाह-तस्ये वाच इति । 'तस्यै ' तस्याः प्रजापतेरऋवेन प्रस्तुतायाः 'वाचः'' पृथिवी शरीरं' बाह्य आधारः । 'ज्योतीरूपं' प्रकाशात्मकं करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः। आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वागेव । अध्यात्ममधिभूतं च या वाक् परिच्छिना तस्या आधिदैविकवागंशत्वात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तया सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति— तद्यावतीति । तत्तत्र अध्यात्माधिभूतभेदभिना सती 'वाक् ' 'यावत्येव ' यावत्परिमाणैव भवति । तत्र सर्वत्राधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता ' पृथिवी '-' 'तावत्येव ' तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८॥

(दुाऽयै) अथैतुस्य प्राणुस्यापः शुरीरम् । (ञ्ज्यो) ज्योतीरूपुमसौ चन्द्रस्तद्यावानेवु प्राणस्तुावत्यऽञ्जापस्तुावानसुर चन्द्रः॥ २०॥

(स्तु) तुऽएते सुर्व्वेऽएव समाः । सुर्वेऽनन्ताः स यो हैतानुन्तवतऽ उपास्तेऽन्तवन्तथ् स छोकुञ्जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तथ् मु लोकुञ्जयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः। तौ मिथुनं समैताम्। ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः। द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः। सर्वे अनंताः। स यो हैतानंतवत उपास्ते। अंतवंतं स लोकं जयित। अथ यो हैताननंतानुपास्ते । अनंतं स लोकं जयित ॥ २१॥

'मनसः '' द्यौः ' द्युलोकः ' रारीरं ' कार्यमाधारः । ' असावादित्यो ज्योतीरूपं ' करणमाधेयः ।' तत् ' तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधिभूतं वा 'मनः'-'तावती 'तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता 'द्यौः'। 'असावादित्यः' ज्योतीरूपं करणमाधेयं 'तावान् ' तावत्परिमाण एव । तत्र " मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा "-इत्यध्यात्मम् । " मन एव पिता वाकु माता प्राणः प्रजा "-इत्यधिदैवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधि-दैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह-तो मिथुनमिति । तावग्न्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसे मातापितरौ-' मिथुनं ' मैथुनं इतरेतरसंसर्गं-' समैतां ' समगच्छेताम् । ननु-कथम् आदित्यस्य मनसः-प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् १ उच्यते । सावित्रं पाकं आग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धि दर्शनात् । तयोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सङ्गमनात् 'प्राणः' वायुरजायत परिस्पंदनाय कर्मणे जातः । वायोः इंद्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह्-स्ऽ इंद्र इति । 'सः ' प्राणः 'इंद्रः ' परमेश्वरः । तथा ' स एषः ' प्राणः ' असपत्नः '—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावस-पतनः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । 'द्वितीयो वै सपत्नः '-शत्रुरित्युच्यते । तेन द्विती-यत्वे सित वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—नास्येति । 'य एवं ' असपत्नं यथोक्तं ' प्राणं वेद ' अस्योपासकस्य ' सपत्नः ' प्रतिपक्षो ' न भवति '॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्वोङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानंतरं-' एतस्य ' प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य ' प्राणस्य ' आपः शरीरं ' आधारः । पूर्ववत् ' असौ चंद्रः ' ' ज्योतीरूपं ' करणमाधेयः । तत्तत्राध्यात्मादिमेदेषु ' प्राणो यावानेव ' यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्वचातिमत्यस्तावत्परिमाणाः ' आपः ' । तास्वस्यु अनुप्रविष्टः करणभूतः 'असौ चंद्रः ' आधेयः अध्यात्ममधिभूतं च 'तावान् 'तावद्वयातिमानेव ॥ २०॥

इदानीमेषामाध्यात्मकाधिमौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह तऽएत इति ।

सुऽएषु सम्वत्सरः प्रजापितः षोढशकरुः। (स्तु) तस्य रात्रयऽएव पुञ्चदश कला ध्रुवेवास्य षोढशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्व्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यार्थे रात्रिमेतया षोडश्या कल्या सुर्व्वमिद्रम्प्राणभृद-नुप्रविश्य तुतः प्रातुर्जायते तस्मादेतार्थे रात्रिम्प्राणभृतः प्राणत्र विविच्छन्द्याद्रिष कृकलासुस्यतुस्याऽएव देवतायाऽअपिनत्ये॥ २२॥

स एष संवत्सरः प्रजापितः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पंचदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिभेतया षोडश्या कलया सर्विमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न वििष्ठियात् । अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपिचत्ये ॥ २२ ॥

'ते एते 'वाङ्मनःप्राणाः 'सर्वे एव ' समास्तुल्याः सर्वे व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्यावस्थिताः अतः एवानन्ताः यावत्संसारभाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-माह –स इति । 'स यः 'कश्चित् 'ह एतान् 'प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् 'अंतवतः 'परिच्छिन्नान् अध्यात्म कर्षणेण वा अधिभूतरूपेण वा 'उपास्ते '। स च तदुपासनानुरूपमेव फलं 'अंतवंतं लोकं जयित ' परिच्छिन्न एव जायते । नैतेषामात्मभूतो भवतीत्पर्थः । 'अथ 'पुनः—'यो ह ''एतान् 'वागादीन् 'अनंतान्' सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतात् अपरिच्छिन्नानुपास्ते । 'सः ' 'अनंतमेव लोकं जयित ' अनंतो भवतीत्पर्थः ॥ २१ ॥

ननु—फळबद्रवानिवषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्यामावात् किमुत्तरप्रन्थेन इत्याशंकायामुन्यते " पिता पाङ्क्तेन कर्म्भणा सतानािन सृष्ट्वा त्रीण्यनािन आत्मार्थमकरोत् " इत्युक्तम् । तान्येतािन पाङ्क्तमम्भक्तम् तािन व्याख्यातािन । तेषु त्रिष्वप्यनेषु पाङ्क्तवावगतये आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पंचकं सङ्ग्रहीतव्यम् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरंतरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्त-कर्म्मणी संभावियतव्ये इत्येतदर्थ उत्तरो प्रन्थ आरम्यते—स् एष् संवत्सर इति । यः अयं त्रयन्नामा ' प्रजापतिः ' प्रकृतः ' स एष संवत्सरः ' संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ' षोडशक्तः ' । षोडश कला अवय्यवा यस्य स षोडशक्तः संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह—तस्य रात्रय एवेति । ' तत्य ' कालात्मनः प्रजापतेः ' रात्रय एव ' अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ' पंचदश कलाः '। ' धुवैव ' नित्येव व्यवस्थिता ' अस्य ' प्रजापतेः—' षोडशी ' षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह—स रात्रिभरवेति । ' सः ' चंद्रात्मा प्रजापतिः ' रात्रिमरेव ' प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिः उक्तक्लारूपामिः उपचीयमानाभिः ग्रुक्तपक्षे ' आपूर्यते ' वर्द्वते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलामिः ' अपक्षियते ' । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ' सः ' कालात्मा प्रजापतिः ' अमावास्यां ' रात्रिं ' रात्रौ या धुवा कला व्यवस्थितोक्ता । ' एतया षोडश्या कल्या सर्वमिदं प्राणभृत् ' प्राणिजातं स्थावरजंगमात्मकं ' अनु-प्रतिक्ष्य' यदपः पिवति यद्यौषधीरश्चाति—तत्सर्वमोषध्यात्मना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ' त्रतः'

यो वै सुसम्वत्सरः प्रजापितः ष्रोडशक्तः। (छोऽय) अयुमेव सु योऽय-मेविम्वत्युरुषस्तुस्य व्वित्तमेव पुञ्चदश कछाऽञ्चात्मैवास्य षोडश्ची कछा सु विव्तेनेवा च पूर्व्यतेऽप च क्षीयते तुदेतन्नभ्यं युद्यमात्मा प्रधिव्वित्त-न्तुस्माद्यद्यपि सर्विज्यानिञ्जीयतऽञ्चातमना चेज्ञीवित प्रिधिना ऽऽगा-दित्याहुः॥ २३॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापितः षोडशकलः। अयमेव सः। यः अयमेवंवित्पुरुषः। तस्य वित्तमेव पंच-दश कलाः। आत्मैवास्य षोडशी कला। स वित्तेनैवा च पूर्यते। अप च क्षीयते। तदेतन्नभ्यम्। यद्यमात्मा। प्रधिर्वित्तम्। तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते। आत्मना चेजीवित प्रधिनाऽऽगात् इत्याहुः॥ २३॥

अपरेग्युः 'प्रातर्जायते ' द्वितीयया कल्या संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाङ्कं कर्मफल्ल्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-प्राणिजातं अनुप्रविष्टो ध्रुवया कल्या वर्तते । तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं 'प्राणभृतः 'प्राणिनः 'प्राणं ' 'न विच्छिन्द्यात्' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना क्रकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमंगलः इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिहिंस्यते । निषेधप्रयोजनमाह—' एतस्या एव देवतायाः ' सोमदेवतायाः—' अपचित्ये पूजार्थमित्यर्थः '॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यनात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं, तदहमस्मि प्रजापितिरिखहंग्रहेण कर्तव्यमिखाह—यो वा हित । 'यो वे 'परोऽक्षः अमिहितः 'संवत्सरः प्रजापितः घोडशकरुः '—'सः ' नैवात्यंतं परोऽक्षो मन्तव्यः । यस्मान् 'अयमेव सः ' प्रथक्ष उपरुम्यते । कोऽसौ 'यः अयं 'पुरुषः—'एवंवित् ' यो यथोक्तं त्र्यनात्मकं प्रजापितमात्मभूतं वेत्ति सोऽयं प्रयक्षः प्रजापितः । केन सामान्येन प्रजापितिरित्यत आह—तस्येति । 'तस्य ' एवंविदः पुरुषस्य गवादि 'वित्तमेव पंचदश कर्लाः ' कलावत् उप-चयापचयधर्मित्वात् । 'अस्य ' विदुषः 'आत्मैव ' पिण्ड एव ' घोडशी कर्ला ' धुवास्थानीया । 'सः ' विद्वान् चंद्रवत् 'वित्तनेव ' 'आपूर्यते 'अपक्षीयते च '। आत्मैव धुवा कर्ला इत्युक्तम् । तदेव रथचक्रदृष्टांतेन स्पष्ट्यित—तदेतन्नभ्यमिति । नामिश्चक्रपिण्डिका नाम्ये हितं नामिमर्हतिति वा ' नम्यम् '। तदेवहाने प्रसिद्धं चक्रपिष्डिकास्थानीयम् । किं तत् १ 'यदयमात्मा ' योऽयं पिण्डः शरीरम् । 'प्रधिः ' परिवारस्थानीयं बाद्धं 'वित्तं ' चक्रस्येवारनेम्यादि । एवं सित फलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्माच्छरीरं रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं 'तस्माद्यद्यपि ' 'सर्वज्यानि ' सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानि प्राप्नोति । तथाऽपि 'चेत् 'यदि 'आत्मना ' शरीरेण नामिस्थानीयेन 'जीवति 'तदा 'प्रधिना ' बाह्येन परिवारेण अयं 'आगात् ' क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्तं एवमाहुर्लैकिकाः । जीवश्चेत् तर्हि अरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरप्रचीयते हित वाक्पार्थः ॥ २३ ॥

(र) अथ त्रयो वाव लोकाः। (०) मनुष्यलोकः पित्लोको देवलोकः ऽइति सोऽयम्मनुष्यलोकः पुत्रेणैव ज्य्यो नान्येन कुम्भणा कुम्भणा पित्र-लोको व्विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाथ् श्रेष्ठस्त्रस्माद्विद्याम्यः श्र्यसन्ति॥ २४॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रत्तिः। (र्घ्य) यद्या प्रैष्यनमुन्यतेऽथ पुत्रमाह् त्वम्त्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽडति सु पुत्रः प्यत्याहाहम्त्रह्माहं यज्ञोऽहं लोकऽडति॥ २५॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः वित्तलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा वित्तलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्मादिद्यां प्रश्ंसित ॥ २४ ॥

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अन्नत्रयात्मिन प्रजापतौ अहंग्रहोपासनफलस्योक्तत्वात् वक्तव्यामावात् उत्तरग्रंथवैयर्ध्यमित्याशंकाया । मुन्यते—एवं पाङ्केन देविविविवासंयुक्तेन कर्मणा अन्नात्मकः प्रजापितमावो व्याख्यातः । अनंतरं च जायादि वित्तं परिवारस्थानीयिमत्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्भापरिविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनमात्रं सामान्येनावगतम् । न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिकलं प्रति विशेषसंबंधिनयमः अवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ त्रयो वाव इति किण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासार्थः । वावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्धा लोकास्त्रय एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सोऽयमिति । तेषां मध्ये 'सोऽयं मनुष्यलोकः ' पुत्रेणैव 'साधनेन 'जयः ' जेतव्यः साध्यः । 'नान्येन कर्मणा ' विद्यया बेति वाक्यशेषः । 'कर्मणा ' अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन 'पितृलोकः ' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । 'विद्यया ' अपरिविद्यया ' देवलोकः ' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । 'विद्यया ' अपरिविद्यया ' देवलोकः ' ग्रेशस्यतमः । 'तस्मात् ' देवलोकसाधनत्वात् 'विद्यां प्रशंसन्ति ' स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात् न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकन् जयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमित्ययानंतरमारम्यते—अथात इति । अथ ' पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्य-विशेषसंबंधकथनानंतरं यतः पुत्रस्य एत्ह्लोकसाधनत्वं कथिमिति न ज्ञायते । अतस्तत्कथिति ं 'संप्रक्तिः' संप्रदान-मारम्यते । पुत्रैर्विः पिता वृक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति । तेन संप्रक्तिसंज्ञकिमिदङ्करम् । सम् प्र-

यद्वै किञ्चानूत्रम् । (न्तु) तुस्य सुर्व्यस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-स्तेषाएँ सुर्वेषां यज्ञऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाएँ सुर्वेषां लोकऽ इत्येक्तैताबहाऽइद्ध्रं सुर्वमेतुन्मा सुर्वध् सन्नयमितोऽसुनजिति तुस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं छोक्यमाहुस्तुस्मादेनमुनुशासाति सु यदैवाम्बद्समा-होकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविश्वति स युद्यनेन किश्चिद्श्ण-याऽकृतम्भवति तुस्मादेनध् सुर्विस्मात्पुत्रो सुश्चिति तस्मात्पुत्रो नाम स प्रञ्जेणेवास्मिँ छोके प्यतितिष्ठत्यंथैनमेते देवाः प्प्राणुाऽअमृताऽआवि-ज्ञान्ति ॥ २६ ॥

यद्वै किश्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वे सन्नय-मितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदा एवंविद-स्माह्योकात्प्रैति । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविज्ञति । स यदि अनेन किश्चिदक्ष्णया अकृतं भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुश्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

इत्युपसर्गद्वयपूर्वकादाधातोः-"स्त्रियां किन्"-(पा.सू. २।२।९४) इति किनि "अच उपसर्गात्तः" (पा.सू. ७।४। ४७) इति सूत्रेण आत्तं प्रत्तिमितवत् संप्रतिरिति बोद्धव्यम् । तत्कर्म कस्मिन् काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह-यदा प्रेष्यित्रिति । स पिता 'यदा 'यस्मिन् काले ' प्रैष्यन् 'प्रव्रजिष्यामि मारेष्यामीति वा आरेष्टदुःस्व-प्रादिदर्शनेन 'मन्यते '। 'अथ 'तदा पुत्रमाहूयाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं छोक इति । 'सः ' एवमुक्तः ' पुत्रः ' पूर्वमेवानुशिष्टत्वात् ' प्रत्याह ' प्रतिवचनमाह -' अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः ' ' इति ' ॥ २५ ॥

एतद्दाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते—यद्वे किश्चेति । यत्किञ्चानूक्तमव शिष्टमधीतमनधीतं च । 'तस्य सर्वस्यैव ' ' ब्रह्म ' इत्येतिस्मिन्पदे 'एकता ' एकत्वपदार्थः । य अध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीत् एतावंतं कालं वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तुकोऽस्त्वित वाक्यार्थः । तथा 'ये वै के च यज्ञाः ' अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च ' तेषां ' 'सर्वेषां 'यज्ञ इत्येतस्मिन्, पदे 'एकता ' एकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा ये आसन् ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कर्तृका भवंत्वित्यर्थः । तथा ' ये वै के च छोकाः ' मया जेतज्याः संतो जिता अजिताश्च । ' तेषां सर्वेषां छोकः ' इत्येतस्मिन्पदे ' एकता '। ते इत ऊर्ध्व-त्वं लोकः त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्तव्याध्ययनयज्ञलोकजयहेतुभूत-क्रियासङ्कल्पस्विय समर्पितः । अहं तु कर्तव्यताबंधनविषयात् संकल्पानमुक्तोऽस्मीति वदितुः पितुरिमप्रायं श्रुतिराह-एतावद्वा इति । यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्याः-यज्ञा यष्टव्याः छोकाश्च जेतव्याः ' इदं सर्वमेतावद्दै ' एतत्परिमाणमेव । ' एतत् ' सुर्वे ' सन्नयं ' पुत्रः ' सर्वे ' हीमं भारं मद्धीनं मत्तोऽपच्छिच भात्मनि निवाय ' इतः ' अस्माद् बन्बहेतुभूताल्लोकात्—' मा 'मां—' अभुनजत् ' पालथिष्यतीति । '' छन्दसि

पृथिव्ये चैनमभ्रेश्च देवी व्वागाविश्वति । सा वै देवी व्वाग्यया युद्यदेव व्यदित तुत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच डैवम्मनऽआविज्ञाति । तद्वै डैवम्मनो खेनानुन्येव भवत्यथा न शोचति ॥ २८॥

पृथिन्ये चैनमप्रेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाक् । यया यद्यदेव वदति । तत्तद्भवति॥२७॥ दिवश्चेनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वे दैवं मनः । येनानन्द्येव भवति । अथो न शोचाति ॥ २८ ॥

छङ्लङ्लिटः " (पा. सू. २।४।६) इति छंदसि कालनियमाभावात छडथें लङ् । इदानीं पुत्रानुंशासनस्य फल-वन्वमाह-तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्छोकात्कर्तव्यतात्रंधनतो विमोचयिष्यति । तस्मा-त्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं ' पितुर्लोकहितमाहुर्बाह्मणाः । ' तस्मात् ' उक्तद्देतोरेव इदानीतना अपि पितरः ' एनं ' पुत्रं ' अनुशासति ' शिक्षयंति लोक्योऽयमस्माकं स्यात् इति मन्वानाः । कृतसंप्रत्तिकः पिता किं करोतीस्रपेक्षायान माह-स यदेति । ' सः ' पुत्रसमिंपतकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनंताः आध्यात्मादिमेदविस्तराः वाङ्मनः-प्राणा इस्वेवंवित् एवंभावनः 'यदा 'यस्मिन् काले 'अस्माल्लोकाध्प्रैति ' म्रियते 'अथ 'तदा 'एमिरेव प्राणैः ' प्रकृतैर्वोड्मनःप्राणैरेव ' सह ' सार्द्धं ' पुत्रं ' ' आविश्वति ' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रा-त्मना अस्मिनेव छोके वर्तते । नास्मादसंतं व्यावृत्तः । फलरूपेण च परत्र वर्तत इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्व-चनमाह-स यद्यनेनेति । 'सः ' पुत्रः 'यदि ' कदाचित्-' अनेन ' पित्रा 'अक्ष्णया ' कोगच्छिद्रतः अंतरा कर्तव्यं किंचिदक्रतं करिंमश्चित् कर्मैकदेशे कर्तव्यं सत् विस्कृतं ' अक्रतं भवति ' तस्मादक्रतात् कर्तव्यता-रूपात् 'सर्वसमात् 'सर्वलोकप्राप्तिवंधरूपात् 'एनं 'पितरं - ' मुञ्चति ' मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन् पितुश्छिदं पूरियत्वा पितरं त्रायते । 'तस्मात्पुत्रो नाम '। इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन एतछोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति । 'सः ' पिता मृतोऽपि सन् एवंविवेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन् लोके 'प्रतितिष्ठति ' वर्तते । एवं प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याह-अथैनिमिति । पुत्रप्रकरण-विच्छेदार्थः अथराब्दः । ' एनं ' कृतसंप्रत्तिकं पितरं एते वागादयः ' प्राणाः ' ' दैवाः' हैरण्यगर्माः ' अमृताः ' अमरणधर्माणः ' आविशन्ति '॥ २६॥

कथिमत्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिद्ये चैनमिति । 'पृथिव्ये 'पृथिव्याः 'अग्नेश्व 'सकाशात् 'देवी ' आधिदैवात्मिका ' वाक् ' ' एनं ' कृतसंप्रत्तिकं पितरं ' आविशति '। सा हि देवी वाक् पृथिव्य- ग्रिलक्षणाऽऽध्यात्मिकासङ्गादिदोषैनिंरुद्धा विदुषस्तदोषागमे आवरणमङ्गे सित उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवच व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदिग्ववेत्यत आह—सा वे देवी वागिति । ' सा ' च देवी वाक् अन्ततादिदोष-रिता ग्रुद्धा ' यया ' देव्या वाचा ' यत् यदेव ' आत्मने प्रस्मै वा ' वदित '। ' तत्तद्भवति '। अमोघा अप्रतिबद्धा अस्य वाग्मवतीत्यर्थः ॥ २७॥

तथा 'दिवः ' द्वाजोकात् 'आदित्याच ' 'दैवं मनः ' 'एनं ' पितरं ' आविशाति ' । किन्तदिस्यत

(त्य) अद्भग्रश्चेनश्चन्द्रमसश्च दैवः प्राणऽआविशति । स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्वयुथतेऽथो न रिष्यति सुऽएषुऽएवम्वित्सु-वैषाम्भूतानामात्मा भवति यथेषा देवतैवध् स यथेतान्देवताध् सुर्वाणि भूतान्यवन्त्येव् हैविम्वद्ध् सुर्वाणि भूतान्यवन्ति युदु-किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासान्त्रद्भवति पुण्यमेवासुङ्गच्छति न ह वै देवान्पापुङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्य) अथातो व्यतमीमाध्या । प्रजापतिई कुम्मीणि सस्ने तानि

अद्भग्रें चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविद्यति । स वै द्वः प्राणः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न ब्यथते । अथो न रिष्यति । स एप एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः । यंथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं इ एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवंति । यहु किंच । इमा: प्रजा: शोचंति । अमैवासां सद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिई कर्माणि सस्रजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पर्द्धेत ।

भाह-तद्धे देवं मन इति । 'तच देवं मनः ' स्वभावनिर्मलत्वात् 'येन ' मनसा ' आनन्द्येन ' सुख्येन ' भवति '। ' अथो ' अपि ' न शोचित ' शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥ २८ ॥

तथा 'अद्भयश्च चंद्रमसथ्च 'सकाशात्—'दैवः प्राणः ''एनं 'पितरं 'आविशति '। 'स वै दैवः प्राणः '। स किलक्षण इत्यत आह- 'यः ' जङ्गमेषु ' सन्नरन् ' स्थावरेष्वसन्नरन् ' न व्यथते ' न दुःख-निमित्तेन भयेन युज्यते । 'अथो 'अपि 'न रिष्यति 'न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह-सु इति । य एवं यथोक्तं त्र्यनात्मदर्शनं वा वेति । 'स एषः ' 'सर्वेषां भूतानामात्मा भवति '। सर्वेषां भूतानां मनो भवति वाक् भवति-इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वक्रच भवतीत्यर्थः । 'यथैषा ' पूर्वसिद्धा हिरण्य-गर्भदेवता एवमेव ' सः ' नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वक्रत्वे वा कचित्प्रतिघातः । किंच स इति दृष्टांतनिर्देशः । यथा ' एतां ' हिरण्यगर्भदेवतां इज्यादिभिः ' सर्वाणि भूतानि अवंति ' पालयंति पूजयंति । 'एवं ह'-एवमेव ' एवं-विदं सर्वाणि भूतान्यवंति' इज्यादिलक्षणां पूजां संततं प्रयुक्षत इत्यर्थः । ननु—अस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तस्कार्यकरणात्मत्वात् सर्वप्राणिदुःखैरस्य संबंधः स्यादित्यत आह्-यदु किञ्चेति । 'उ ' पुनः ' यत्किच ' ' इमाः प्रजाः ' ' शोचन्ति ' अवसीदन्ति—' अमैव ' सहैष प्रजामिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं ' आसां ' प्रजानां ' मनति ' परिच्छिनबुद्धिजनितत्वात् । ' अमुं ' प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं ' पुण्यमेव ' शुभमेव फलमभिप्रेतं ' गन्छति ' प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्यं तेन अक्षतं तत्फलमेव गन्छति । ' न ह वै ' नैव—'ह ' स्फुटं—' देवान् '—' पापं ' पापफलं दुःखं ' गच्छति ' । पापफलस्य अवसराभावात् ॥ २९ ॥ "त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः "-(बृ. उ. १।३-२१) इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम् । सृष्ठान्यन्योऽन्येनास्पर्दन्त व्वदिष्याम्येवाहिमिति व्वाग्दद्धे द्रक्ष्याम्यहिमिति चुक्षुः श्रोष्याम्यहिमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कुम्मीणि स्थाकम्मे ॥ ३०॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्तोत्तान्याप्तवा मृत्युर्वारुन्द्र तुरुमाच्छ्राम्यत्येव व्वाक्छ्राम्यति चुक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेमुमेव नाप्तोद्योः ऽयुम्मध्यमुः प्राणः ॥ ३१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् द्ध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्यामोत् । तानि आध्वा मृत्युखारुंघ । तस्मात् श्राम्य-त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नामोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः॥३ १

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवं प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्धिशेषः प्रति-पत्तं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अथात इति । 'अथ ' उपासनोक्त्यनंतरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारियतव्यमिति 'मीमांसा ' उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते । व्रतमिति अवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राप्तव्रतं अभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्द्धारणार्थमाख्या-ियकां प्रणयति—प्रजापतिहेति । हशब्दः किलार्थे । 'प्रजापतिः 'किल 'कम्मीणि ' वागादीनि करणानि 'सस्ते 'स्रष्टवान् । कर्मार्थानि हि तानि इति कम्मीणित्युच्यंते । 'तानि 'पुनः 'स्रष्टानि 'अन्योऽन्येनेतरेतर-मस्पर्द्धत स्पर्द्धां संघर्षं चकुः । कथिमत्यपेक्षायां स्पर्द्धाप्रकारमेवाह—विद्ध्याम्येवाहिमिति । 'विद्ध्याम्येव ' स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतिवाहं स्यामिति वाग्वतं 'द्धे 'धृतवती । एवमन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-दनुपरंतुं शक्तः । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्थमिति । तथा 'दक्ष्याम्यहिमिति चक्षुः' व्रतं द्धे । 'श्रोष्याम्यहिमिति श्रोत्रं 'व्रतं द्वे । एवं अमुना प्रकारेण वागादिवत् 'अन्यानि कर्माणि ' त्वगादीनि करणानि ' यथाकर्म ' यद्यस्य कर्मोति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुस्य व्रतं दिधरे इति शेषः ॥ ३०॥

प्रजापतेर्वागादिञ्ज श्रमहारा स्वकर्म्मप्रच्युतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युर्भारकः 'श्रमः 'श्रम-रूपी भूत्वा 'तानि 'वागादीनि करणानि 'उपयेमे 'संजप्राह् । कथमित्यपेक्षायामाह—तानीति । स्वव्या-पारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्तोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । 'आप्वा 'प्राप्य च 'तानि 'करणानि 'मृत्युरवारुन्ध 'अवरोवं कृतवान् स्वकर्मम्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमित्रमृत्या प्रमाणमाह—तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यसमात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्धानि तस्माद्धापि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता 'वाक् श्राम्यत्येव 'श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मितः प्रच्यवते । तथा 'श्राम्यति चक्षुः '। 'श्राम्यति श्रोत्रम् '। 'अथ 'वागादीनां मग्नव्रतत्विद्धारणानंतरं 'यः अयं मध्यमः प्राणः 'इममेव मुख्यं प्राणं श्रम-रूपी मृत्युः 'नाप्नोत् 'न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अश्रांत् एव स्वकर्मिण प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि जातुन्दद्धिरं। (रेऽयं) अयम्बै नः श्रेष्ठो युः सञ्चरंश्चा-सञ्चरंश्च न व्वयथतेऽथो न रिष्यति हुन्तास्यैव सुव्वे रूपमभवामेति तुऽ एतस्यैव सुव्वे रूपमभवस्तुस्मादेतुऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽहति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति युऽएवम्बेद युऽच हैविम्बदा स्पुर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्म्रियतऽहत्यध्यात्मम् ॥ ३२॥

(म) अथाधिदेवतम् । (अज्व) ज्विळिष्याम्येवाहिमित्यमिर्द्धे तप्स्या-म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहिमाते चन्द्रमाऽएवमन्या देवता यथादेवतथ्

तानि ज्ञातुं द्धिरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति । हंत ! अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पर्द्धते । अनुशुष्य हैवांततो म्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतम् । ज्विळिष्याम्येवाहिमत्यित्रिर्देषे । तप्स्याम्यहिमत्यादित्यः। भास्याम्यहिमति

तथाऽपि क्यं प्राणस्वि व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । 'तानि 'वागादीनि करणानि तं प्राणं 'बातुं दिघरें 'धृतवन्ति मनः। कथं ? 'अयं वै 'प्राणः नोऽस्माकं मध्ये 'श्रेष्ठः ' प्रशस्यतमोऽन्यिकः। यस्मात् 'यः संचरंश्वासञ्चरंश्व न व्यथते 'अथापिच 'न रिष्यति 'न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फिलतमाह—हन्तेति । हन्तेदानी 'सर्वे 'वयं 'अस्येव 'प्राणस्य 'रूपं ' भवाम ' आत्मत्वेन प्रतिपद्योमहीत्येवं विनिश्चित्य 'ते 'सर्वे वागादयः 'एतस्यैव 'प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणः वतमेव दिघरे । अस्मद्वतानि न मृत्योवार्णाय पर्यातानि इत्यमिप्रायेणैवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नामत्व-माह—तस्मादेत इति । यस्मात्प्राणेन चल्रनात्मना प्रकाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति इत्रराणि करणानि । न हि प्राणादन्यत्र चल्रनात्मकत्वमुपपद्यते । चल्रनव्यापारपूर्वकाण्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादयः 'एतेन 'प्राणामिधानेनाख्यायन्ते प्राणा इत्येवमिधीयन्ते । संप्रति विद्यापत्र लक्ष्यन्ते । तत्कुलं तेन ह वाव 'तेनैव विद्रुषा 'आख्यायते 'लौकिकरमुष्यदं कुलमिति विद्र-न्नामैव प्रथितं मवति । किञ्च-'यः 'कश्चिदु 'ह ' 'एवंविदा 'प्राणात्मदर्शिना सह प्रतिपक्षी सन् 'स्पर्दिते '। 'सः 'अस्मिनेव शरीरे 'अनुशुष्य 'दीर्वकालं शोषङ्गत्वेव 'ह 'किल अन्ततोऽन्ते 'म्नियते '। न सहसा अनुपद्वतो म्नियते इति भावः। एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपसंहरति—इत्यध्यात्ममिति । इत्येवमध्यात्मं प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२॥

् अथाधिदेवत्मिति । अथानन्तरं ' अधिदेवतं ' देवताविषयं दर्शनमुच्यते—कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्ञेयम् । ' ज्वलिष्याम्येवाहमित्यप्तिर्वतं दघे ' इत्यादि ' यथादेवतं '

युंथेषु।म्प्राणु।नाम्मध्यमः प्प्राणुऽएवमेतासान्देवतानाम्यायुम्र्ङ्डीचन्ति ह्यन्या देवता न व्वायुः सेषाऽनस्तिमता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(रु) अथैष श्लोको भवति । युतश्चोद्देति सूर्खोऽस्तं युत्र च गुच्छ-नीति प्राणाह्याऽएषुऽचडेति प्राणेऽस्तमेति नुन्देन्।श्वित्रे धुम्भ्ध् सुऽ एवाद्य सुडच श्वडहति यहाडएतेऽमुह्युद्धियन्त तुदेवाप्यद्य कुर्व्वन्ति तुरमादेकमेव व्वतुश्वरेत्य्राण्याज्ञैवापान्याच नेन्मा पाप्मा म्मृत्युराप्रविदिति यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएत्स्यै देवतायै सायुज्यध् सलोकताञ्जयाति युऽएवम्बेद् ॥ ३४ ॥

इतिं चतुर्द्शे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।३॥ (४) १-३॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचंति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यदायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति-'' यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ''-इति । प्राणाद्वा एव उदेति । प्राणे अस्तमेति । "तं देवाश्चित्रिरे धर्मम् । स एवाच स उ श्वः " इति । यदा एते अमुर्ह्मित्रयन्त । तदेवाप्यद्य कुर्विति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याचैवापान्याच । नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति । यद्य चरेत्समापिपयिषेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद् ॥ ३४ ॥

स्वस्वदेवताव्यापारमनतिकम्य अन्या देवता विद्युदाद्या व्रतं दिव्रिरे इत्यर्थः । स इति दृष्टांतः । अध्यात्मं यथा वागादीनां ' एषां प्राणानां ' मध्ये ' मध्यमः प्राणः ' मृत्युना अनाप्तः स्वकर्म्भणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राण-व्रतेनाभग्नवतः । एवमेतासामग्न्यादीनां 'देवतानां ' मध्ये वायुरिप मृत्युना अनाप्तः स्वेनैव वायुव्रतेन अभग्नवत एव । तदेव प्रकटयति—' हि ' यस्मात् आध्यात्मिकवागादिवत् अन्या अग्न्याचा देवताः ' म्लोचन्ति ' अस्तं यन्ति स्वकम्यम्य उपरमन्ते । न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः ' सैषा अनस्तमिता ' अविनाशि-व्रता ' देवता '। ' यद्वायुः ' योऽयं वायुः। एवमध्यात्ममिषदैवं च मीमांसित्वा वायोर्वतमभग्नमिति निर्द्वारितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदाढर्चाय मन्त्रमवतारयति -अथेष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः 'एष श्लोकः ' मन्त्रो भवति । 'यतश्व' यस्माद्वायोः प्राणाच क्रमेण अधिदैवतं 'सूर्यः ' अध्यात्मं चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । ' यत्र ' वायौ प्राणे च अपरसंध्यासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्च चक्कुश्च 'अस्तं गच्छति ' इति मन्त्रप्रथमार्द्धस्थयच्छन्दार्थं श्रुतिराह—प्राणादिति । 'प्राणात् 'अधिदैवा-ध्यातमरूपादेव सूर्योऽधिदैवतं अध्यात्मञ्जञ्जुरुदेति । ' प्राणे ' एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे स्त्रोके पूर्णताज्ञापनार्थं

ज्ययम्बु।ऽइद्ञ्चाम रूपङ्कुम्म । तेषाञ्चाम्नागित्येतदेषामुक्थ्यमतो हि

त्रयत्रब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा उपसंहारब्राह्मणम् । त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकस्योत्तरार्द्धमाह-तं देवा इति । 'देवाः 'वागादयः अग्न्यादयश्च 'तं धर्मं ' वायुव्रतं प्राणव्रतं चावस्यानुष्ठेयमिति ' चिक्रिरे ' धृतवन्तः । ' स एव ' प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एव ' अय ' इदानीं अनुवर्तते । ' स उ ' स एव धर्मः श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवार्तिष्यते च देवैः इति । मन्त्रोत्तरार्द्ध संक्षेपतः श्रुतिर्व्योकरोति-यद्वाऽएतिमिति । 'अमुर्हि 'अमुष्मिन् काले 'एते 'वागादयश्च ' यद्दै ' यदेव वायुत्रतं प्राणव्रतं चाव्रियन्त 'तदेव 'व्रतमद्यापि ' कुर्वति ' अनुवर्तते । अभग्नत्वेन देवैमीमांसितं अनु-गच्छतीत्यर्थः । अग्निरहस्ये इदमेवोक्तं—" यदा वै पुरुषः स्विपिति प्राणन्तर्हि व्वागप्येति प्राणञ्चक्षुः प्राणम्मनः प्राण ॥ श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्याध्यात्ममथाधिदेवतं " तथा " यदा वाऽ अग्निरनुगच्छति व्वायुं तद्र्वमन्द्राति तस्मादेनमुद्वासीदित्याहुव्वायु इन्द्राति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्वायुन्ताहें प्रविशति व्वायुश्वन्द्रमा व्वायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्वायोरेवाधिपुनर्ज्ञायन्ते " (श.प.१०।३।३।६।८) इति । 'अनुगच्छति' शाम्यति वायुमनु तद्धीन एव ' उद्घाति ' अस्तमेति उदवासीदस्तं गत इति अग्निरहस्यकण्डिकास्थशब्दार्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति-तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽजन्यादयो वा परिस्पन्दविरहिणः न स्थातुमर्हन्ति । तेन तैः सैंबेंदेंषेरनु प्राणवतमेवैकं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतच्चरेत् । अध्यात्मं प्राणवतमधिदैवच्च वायुव्रतमिति एकमेव व्रतं धार्यं इत्यर्थः । किन्तदित्याह-प्राण्याचीवेति । 'प्राण्यात् 'प्राणनव्यापारं कुर्यात् । 'अपान्यात् ' अपान-नन्यापारङ्कुर्यात् । न हि प्राणनापाननळक्षणस्य प्राणन्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिद्वियान्तरन्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतंत्रदेदित्यर्थः । एतत्प्राणवताकरणे बाधमाह-नेन्मेति । नेच्छन्दः परिभये । 'नेत्' (निरु.१।३।१०) ' मा ' मां ' पाप्मा ' श्रमरूपी मृत्युः ' आप्तवत् ' प्राप्नुयात् । 'यदि' अहमस्माद्त्रतात् प्रच्युतः स्याम् । तर्हि मृत्युना प्रस्त एवाहं इत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणत्रतमित्यभिप्रायः । प्राणत्रतस्य सऋदनुष्ठानमाशङ्क्रय सर्वेन्द्रिय-व्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासळक्षणं प्राणत्रतमामरणमनुवर्तयेदित्याह-यद्य चरेदिति । ' उ ' पुनः ' यदि ' कदा-वित चरेत्प्रारमेत ' प्राणत्रतं ' ताहैं 'समापिपयिषेत्' समापियतुमिच्छेत् । यदि हि अस्माद्त्रतात उपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यादेव तस्मात्समापयेदेव । सर्वभूतेषु वागादयोऽजन्यादयश्च मदात्मका एव अहञ्च सूत्ररूपप्राणात्मा सर्व-परिस्पन्दक्कत् इत्येवमुपासकस्य फलमाह-तेनो इति । 'तेन उ 'तेन अनेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या 'एतस्यै देव-तायै ' एतस्या एव प्राणदेवतायाः 'सायुज्यं' सयुग्भावं एकात्मकत्वं विज्ञानं प्रकरणापेक्षं ' सल्लोकतां ' वा एक-स्थानत्वं विज्ञाननिकर्षापेक्षं ' जयति ' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपिग्वाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये तृतीयं सप्तानब्राह्मणं वा संवर्गब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । ३ ॥

" अथ योडन्यां देवतामुपास्ते " (श. प. १४।२।२।२२) इत्यत्र सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाघन्-ि ३१७४ सुर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाथ् सामैतद्धि सुर्वेद्धामभिः समुमेतदेषा-म्ब्रह्मैतद्धि सुर्व्वाणि नामानि विभर्ति॥ १॥

(त्युं) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतुदेषामुक्थ्यमुतो हि सुर्व्वाणि ह्याण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेषाथ् सामेतदि सन्धे ह्यैः सम्मेतुदेषाम्ब्रह्मेतादि सुर्व्वाणि रूपाणि ब्लिभर्ति ॥ २॥

(त्र्यु) अथ कुम्मेणाम् । (मा) आत्मेत्येत्रदेषामुक्थ्यम्तो हि सुव्वीणि कुम्मीण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेषाथ् सामेतदि सब्वैः कुम्मीभः समुमेतुदेषाम्ब्रह्मे-

त्तिष्ठीत । एतदेवां साम । एतादि सर्वैर्नामाभिः समम् । एतदेवां ब्रह्म । एतदि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १॥

अथ रूपाणाम् । चक्षारित्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एताद्ध सर्वे रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि कर्नाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि संवैं: कर्मभि: समम् । एतदेवां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति । तदेतत्रयं सदेकमय-

रुक्षणो व्याक्रताव्याक्रतरूपो विस्तर इयता प्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकम्भे-त्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते - त्रयम्बाऽइद्मिति । ' इदं ' यथोक्तं व्याक्रताव्याक्रतात्मकं जगत् ' त्रयं वै ' त्र्यात्मकमेव । किन्तत् त्रयमित्याह**-नाम रूपं कम्में**ति । सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं कथमवधार्यते इत्याह-तेषामिति । 'तेषां 'यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्मणाम्मन्ये ' एषां नाम्नां ' नामविशेषाणां यज्ञदत्तो देवदत्त इस्रेवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्रं 'एतदुक्थ्यं ' कारणमुपादानम् । सैंधवळवणकणानां सैंधवाचळ इव यः कश्च शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । डक्थ्यत्वमुपपादियतुं हेतुमाह-अतो हीति । 'हि 'यस्मात् 'अतः ' अस्मात् वाक्राब्दामिधेयात् नाम-सामान्यात ' सर्वाणि नामानि 'यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते ळवणाचळाळवणकणा इव । कार्याणां कारणेऽन्तर्मावविद्वरोषाणां सामान्येऽन्तर्मावात् कयं सामान्यविरोषमाव इति समत्वं साघयति एतदिति । 'एतत् ' शब्दसामान्यं 'एषां ' नामिवशेषाणां 'साम ' समत्वात्साम सामान्य-मित्यर्थः । समत्वमेव साधयति—एतृद्धीति । 'हि 'यस्मादेतत् वापूपं शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभरात्मविशेषैः ' समं ' तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रादात्मळामात्। तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव साधयति-एतद्धीति। हि यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं 'सर्वाणि ' 'नामानि ' स्वरूपप्रदानेन ' विमर्ति ' धारयति । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तिसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरिप यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

'अथ ' नामव्याख्यानानंतरं ' रूपाणां ' सितासितप्रभृतीनां ' चक्षुरिति ' तच रूपसामान्यं तदपि प्राकाश्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २॥

' अथ ' रूपव्याख्यानानंतरम् ' कम्भेणां ' सर्वक्तमेविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ' आत्मा ' 3904.

ति सुर्वाणि कुम्मीणि विभित्ति तुरेतुत्त्रयथ् सडेकमयुमात्माऽत्मोऽ एकः सन्नेतृत्त्रयन्तुदेतुद्मृतथ् सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतन्नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयुम्प्राणुश्छन्नः ॥ ३॥

इति चतुर्द्शे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहद्गरण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४॥ (४) १-४॥ इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः। इति बृहद्गरण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः॥ १॥ इति बृहद्गरण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः॥ १॥ कण्डिकासंख्या॥ १०१॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सन्नेतत्रयम् । तदेतदयृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नाम-रूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणइछन्नः ॥ ३ ॥

आत्मराब्दवाच्यरारीरितर्वर्वकर्मसामान्यमित्येतदेष।मुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना रारीरेण कर्म करोति रारीरे च सर्वकर्म अमिन्यज्यते । अतस्तत्स्थत्वादात्मनः कर्मात्मा इत्युच्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपांतरमाह—तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं ' त्रयं ' त्रिदंबाविष्टं भवत् परस्परं संहतं सत् 'एकम् '। केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह—अयमिति । 'अयं ' प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयो वाऽअयमात्मेत्यादिना अन्तत्रयत्या व्याख्यातः । एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्यारांक्याह—आत्मो एक इति । ' उ ' पुनः ' आत्मा ' कार्यकरणसंघातः पिण्डः 'एकः सन् ' अध्यात्माधिभृताधिदैवभावनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्मेति ' त्रयं ' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः । एकित्मन्नपि संघाते कार्य-कर्मिति ' त्रयं ' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः । एकित्सन्नपि संघाते कार्य-कर्मिति ' त्रयं ' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः । एकत्स्मन्नपि संघाते कार्य-कर्मिति ' त्रयं ' नामाहि—तदेतदमृतमिति । ' प्राणो वे ' हिनात्मा करणात्मकः अंतर्पष्टभकः आत्मभृतः श्वविनाशी अमृतममृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यि यावनमोश्वस्थायित्वात् ' नामरूपे ' पत्रीक्वत्मूत्तात्मके शारीरात्मकास्यां उपजनापायिवार्मिन्यां मर्लाभ्यां नामरूपान्यां अयं कियात्मकस्तयोरुपष्टभः । 'ताभ्यां ' बाह्याभ्यां शरीरात्मकास्यां उपजनापायिवार्मिन्यां मर्लाभ्यां नामरूपान्यां अवं कियात्मकस्तयोरुपष्टभः ' प्राणरुखनः ' अप्रकाशिकृतः । अतः प्रवगात्मतत्त्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञाने अवहितैर्भाव्यमिति मावः । एतदेव संसारतन्वमिवधाविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपिरवाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथबाह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं जगत्स्वरूपप्रदर्शकं त्यन्न-

> त्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४)१।४॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥१॥ ३१७६

अथ पंचमेऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् । बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हप्तबालाकिईन्त्रचानो गामर्यऽआस । स होवाचाजातशञ्ज्कार्यम्ब्रह्म ते व्यवाणीति स होवाचाजातशञ्जः सहस्रमेतुस्याम्वाचि दद्यो जनको जन-कऽइति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गुग्गर्यः । (गर्यो) युऽष्ट्वास्तावादित्ये पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्यो-पासऽइति सु होवाचाजातशञ्चम्मा मैतुस्मिन्तसम्बदिष्ठाऽअतिष्ठाः सुर्वेषा-म्भूतानाम्यूद्धी राजेति वाऽअहमेतसुपासऽइति स युऽएतुमेवसुपास्ते-ऽतिष्ठाः सुर्वेषाम्भूतानाम्यूद्धी राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुबाह्मणं वा पर्यकविद्याबाह्मणम्।

होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि द्याः । जनको जनक इति वै जना धावंतीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोविंद्याऽविद्ययोः अविद्या प्रपश्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्याय-मारभते । तत्र वक्तश्रोतृरूपाख्यायिकया अविद्याविषयमेव ब्रह्मवेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजा अजातरात्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थ्यमानोऽर्थः श्रोतुश्चित्तवशमेतीति सुखप्रतिपन्यर्थे अजातशत्रुब्राह्मणं प्रव-र्तते-दृप्तचाराकिः ति । ' दप्तः ' असम्यक् ब्रह्मविन्वादेव गर्वितः । बलाकायाः अपत्यं बालाकिः । दप्तश्चासौ बालाकिश्चेति 'दतवालाकिः '। 'ह 'शब्दः ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायाः। 'अनूचानः ' अनुवचनसमर्थी वागमी 'गार्ग्यः' गर्गगोत्रापत्यं ब्राह्मणः 'आस ' बभूव । 'स ह 'पुनः कचित्कालविशेषे 'अजातशत्रं ' अजातरात्रुनामानं राजानं ' कार्यं ' काशिराजं अभिगम्य हे राजन् 'ते 'तुम्यं 'ब्रह्म ' मुख्यं 'ब्रवाणि ' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । 'सः ' श्रद्धादिसंपन्नोऽजातरात्रुः—' एतस्यां ' " ब्रह्म ते ब्रवाणि " इत्यस्यां 'वाचि ' वचनमात्रे गवां 'सहस्रं दद्यः 'इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु-साक्षाद्भक्षकथनमेव गवां सहस्रदाने निमित्तं कस्मानेष्यते ? इत्याशङ्कायां श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह-जनको जनक इतीति । 'वै ' शब्दः 'जनकः 'दाता 'जनकः 'श्रोता ' इति 'प्रसिद्ध्यवद्योतनार्थः। जनको दित्सुः जनकः ग्रुश्रूषुरिक्कि धै ब्रह्म ग्रुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः धावंति ' अभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संमा-वितवानिस इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥ एवमिमुखीभूतं शुश्रुषुं राजानं प्रति 'सः गार्ग्यः' 'ह ' किल ' उवाच '। 'य एव असौ आदित्ये ' चक्षुषि च एकोऽभिमानी ' पुरुषः ' चक्षुद्धरिण इह हृदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितं एतमेव- सु होवाच गागर्यः। (गर्यो) युऽधवासी चन्हे पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्यो-पासऽइति सु होवाचाजातराञ्चम्मा मैत्रिस्मन्त्सुम्बदिष्ठा ब्बृहन्पाण्डुरवासाः स्रोमो राजेति वाऽअहमेतसुपासऽइति स युऽएतुमेवसुपास्तेऽहरहर्दे सुतः प्रमुतो भवति नास्यान्नङ्शीयते॥ ३॥

सु होवाच गामर्यः । (मर्यो) युऽएवायम्बिद्यति पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्यो-पासऽइति सु होवाचाजातश्चमर्या मैतुस्मिन्तसम्बदिष्ठास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः। मा मैतस्मिन् संविद्षाः। अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मुर्द्धा राजा इति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्ते। अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मुर्द्धा राजा भवति॥ २॥

स होवाच गार्ग्यः। य एवासौ चंद्रे पुरुषः। एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रः। मा मैतस्मिन् संविद्षाः। बृहन् पांडुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेव-मुपास्ते। अहरहहं सुतः प्रसुतो भवति। नास्यात्रं क्षीयते॥ ३॥

स होवाच गार्ग्यः। य एवायं विद्युति पुरुवः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसंघाते 'अहं ब्रह्म उपासे ' निरंतरं पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुम्यं ब्रवीमि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुम्यं ब्रवीमि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुम्यं ब्रवीमि । तमेव पुरुषं ब्रह्म ते 'सः 'अजातरात्रः 'ह ' 'उवाच '—'मा मा ' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ? 'एतस्मिन् ' विव्रेये ब्रह्मणि 'मा मा संविद्ष्टाः 'मा संवादं कार्षीः । अहमिदं जानामि । मा मेति "आवाये च "—(पा. सू. ८।१।१०) इति द्विवचनम् । अथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तिद्विशेषणोपासनफलानीति । तत्र मैवं राङ्किष्टाः । यतः सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा इति । अतीय्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । 'सर्वेषां भूतानां ' 'मूर्क्रा ' शिरः पूज्यः । 'राजा 'च राजते दीप्यत इति व्युत्पत्तेईतिगुणोपतत्वात् राजा । एतिविशेषणैविशिष्टं एतद्वस्त 'अहं 'अस्मिन् कार्यकारणसङ्घाते कर्ष्ट भोकृ च इत्येतं पुरुषं 'उपासे ' अनवरतं पश्यामि । 'यः ' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते 'सः ' 'अतिष्ठाः ' 'सर्वेषां भूतानां मूर्क्ष राजा 'च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलं—"तं यथा यथोपासते तदेष मवति " (श. प. १० । ९ । ९ । २ । २ ।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संवादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातरात्रुणा प्रत्याख्याते चंद्रमिस ब्रह्म अनंतरं गार्थः प्रतिपन्नवानित्याह—स हेति । स होवाच गार्थः । 'य एवासौ चन्द्रे 'मनिस चैकः 'पुरुषः' कर्ता मोका चेति पूर्वविद्यशेषणम् । बृहन्महाम् पाण्डुरं शुक्रं वासो यस्य सः 'पाण्डुरवासाः 'चन्द्राभिमानिनः प्राणस्याप्त्रारीरत्वात् । सोमो राजेति । चन्द्रमाः छतात्मकश्च 'सोमः 'यश्चे य अभिष्यते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य 'अहं 'ब्रह्मोपसे । अस्यो-पासकस्य प्रकृत्यात्मके यश्चे 'ह 'किल 'अहरहः ' प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिषुतः 'भवति '। विकृत्यात्मके च मश्चे 'प्रसुतः 'प्रकृष्टः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामध्यं छीठालभ्यं भवतीत्यर्थः । अस्यान्नात्मन उपासकस्यानं च 'न क्षीयते '। अन्नाक्षयस्य उपासनाऽनुसारित्वात् उपपन्नत्विमत्यर्थः ॥ ३॥ संवाददोषेण चन्द्रब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मांतरमाह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यम् । तथा 'विद्युति त्विच हृद्ये

अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवुमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गामर्यः । (मयौ) युऽएवायमाकाशे पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्मो-पासऽइति सु होवाचाजातश्चम्मी मैत्रस्मिन्तसम्बदिष्ठाः पूण्णेमप्पवर्तीति बाऽअहमतसुपासऽइति स युऽएतुमेवसुपास्ते पूर्व्यते प्यज्या पशुभिन्नी-स्यारमाळोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गागर्यः । (गर्यो) युऽएवायुम्वायौ पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्योपास-ऽइति स होवाचाजातश्रत्यम्भी मैतुस्मिन्त्सम्बिद्धाऽडुन्द्रो व्वेकुण्डोऽपरा-जिता सेनेति वाऽअडुमेतमुपासऽडिति स युऽएतुमेवमुपास्ते जिष्णुहीपरा-जिष्णुभभवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६॥

सु होवाच गागर्यः। (गर्यो) युऽएवायुमग्नौ पुरुवऽएतुसेवाहम्ब्रह्मोपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संविद्षाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रका भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः। य एवायमाकाशे पुरुषः। एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः। पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतसुपास इति । स य एतमेवसुपास्ते । पूर्यते प्रजया पशुभिः। नास्यास्माछोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुषः । एतमेधाई ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रः । मा मैतस्मिन् संविद्षाः । इन्द्रो वैकुंठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-मुपास्ते । जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमश्रौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता। 'तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम्। 'तेजस्वी ह भवतीति ' 'तेजस्विनी हास्य प्रजा भव-तीति 'च फलम्। विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणात् आत्मिन प्रजायां चेति फलबाहुल्यम् ॥ ४॥

तथा 'आकारो ' हृदये च एकं ' पूर्णमप्रवार्त्ति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिवन्तं अक्रियावन्तं अप्रवर्त-कत्वं अक्रियावन्तं वा । पूर्णत्वविशेषणफलमदम् । ' पूर्यते प्रजया पश्चिमः ' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् । ' नास्यास्माल्डोकात्प्रजोद्वर्तते ' । ' उद्वर्त्तते ' विच्छियते । इति प्रजा संतानाविच्छित्तिः ॥ ९ ॥

तथा 'वायौ 'प्राणे हृदि चैका । तस्या विशेषणं 'इन्द्रः 'परमेश्वरः । वैकुष्ठोऽप्रसहः । अपराजिता सेनेति । न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् । विशेषणत्रयस्य विशेषफलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुिरत्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । 'अपराजिष्णुः ' न परैर्जितस्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमातृतो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति॥६॥ तथा 'अग्नौ 'वाचि हृदि च एका । विषासहिरिति विशेषणम् । यद्भविर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकर्णेन

इति स होवाचाजातश्च त्रुम्मां मैतिस्मन्तसम्बिद्धा विवासहिरिति वाऽअह -मेतमुपासऽइति स यऽएतमेवुमुपास्ते विवासहिई भवति विवासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गुग्गर्यः । (गर्यो) युऽएवायमप्सु पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्योपासऽ हति सहोवाचाजातशत्रमां मैतुस्मिन्तसम्बदिष्ठाः प्रतिरूपऽइति वाऽअह-मेत्रमुपासऽहति स युऽएतुमेवुमुपास्ते प्यतिरूपथ् हैवैनसुपगच्छिति नाप्रतिरूपमुथो प्यतिरूपोऽस्माजायते ॥ ८॥

सु होवाच गुग्गर्यः। (गर्यो) युऽषुवायुमाद्शैं पुरुषऽष्तुमेवाहम्ब्रह्योपास-ऽद्वति सु होवाचाजातशत्रुम्मी मैतुस्मिन्तसम्बदिष्ठा रोचिष्णुरिति वाऽ अहमेत्रमुपासऽहति स युऽष्तुमेवसुपास्ते रोचिष्णुई भवति रोचिष्णु-ह्यस्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगुच्छति सुव्वीस्तानुतिरोचते ॥ ९॥

मा मैतस्मिन् संविद्ष्यः । विषासिहरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विषासिहर्हे भवति । विषासिहर्होस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संविदेष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्ञायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः। य एवायमाद्शें पुरुषः। एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रः। मा मैतिस्मन् संविद्धाः। रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्ते। रोचिष्णुर्ह भवति। रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति। अथो यैः संनिगच्छति। सर्वान् तानतिरोचते॥ ९॥

सहते इति विषासहिरग्निः । फलोक्तौ विषासिहः परेषां मर्षयिता । अग्नीनां बाहुत्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यति विद्युतामिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

'अप्सु 'रेतिस हृदि च एका । तस्या विशेषणं 'प्रतिकृपः' इति । 'प्रतिकृपः ' अनुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-प्रतिकृत्व इत्यर्थः । फलं 'प्रतिरूपं 'श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एतमुपासकमुपगच्छित प्राप्नोति । 'नाप्रति-रूपं 'न विपरीतम् । 'अथो ' अन्यच फलं, अस्मादुपासितुः 'प्रतिरूपः ' श्रुतिस्मृत्यनुकृत्वः सत्पुत्रः ' जायते '। न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८॥

^{&#}x27;आदर्शे ' प्रसादस्वमाचे च, अन्यत्र च खड्गादौ, हार्हे सत्त्वशुद्धिस्वामान्ये चैका। तस्या विशेषणं 'रोचिष्णुरिति '। रोचिष्णुदीिप्तस्वमावः। फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम्। 'अथो ' अन्यच। 'यैः 'सह 'सिन्नाच्छति 'संबध्यते। 'तान् सर्वानितरोचते 'रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम्॥ ९॥

स होवाच गागर्यः । (गर्यो) युऽप्रवायन्दिश्च पुरुषऽप्तुमेवाहम्ब्रह्योपासऽ इति स होवाचाजातशत्रुम्मा मैतिस्मन्त्सुम्विष्ठा द्वितीयोऽनपगऽइति वाऽअहमेतसुपासऽइति स युऽप्तुमेवसुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्मा-द्रणश्चियते ॥ १०॥

स होवाच गुग्गर्यः। (गर्यो) युऽएवायं युन्तम्पश्चाच्छ्व्दोऽतृहैत्येतुसेवा-हम्ब्रह्योपातऽइति स होवाचाजातश्चर्मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्ठाऽअसुरिति गुऽअहमेतसुपातऽइति स युऽएतुमेवुसुपास्ते सुर्विथ् हैवास्मिछोकऽ आयुरेति नेनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति॥ ११॥

सु होवाच गुमर्यः। (मर्यो) युऽपुवायुञ्छायाम्यः पुरुषऽएतमेवाहम्त्रः होपासऽइति सुहोवाचाजातश्चाम्मीं मैत्रस्मिन्तसम्बद्धिः म्मृत्युरिति चाऽ अहमेतसुपासऽइति सयुऽएतमेवसुपास्ते सुर्विथ् हैवास्मिछोकऽआयुरेति नैनम्पुरा काळान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशृष्ठः । मा मैतिस्मिन् संवदिष्ठाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणीश्छ्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः।य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदैति। एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचा-जातशञ्चः। मा मैतस्मिन् संवादिष्ठाः। असुरिति वा अहमेतसुपास इति। स य एतमेवसुपास्ते। सर्वे हैवास्मिन् लोके आयुरेति। नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति॥ ११॥

स होवाच गार्ग्यः। य एवायं छायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

^{&#}x27; दिक्षु ' कर्णयोहिदि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणः । द्वितीयवन्वं अनपगत्वं चान्योऽन्यमिवयुक्तता । दिशामश्विनोश्चेवंधामित्वात् तदेव फळमुपासकस्य द्वितीयवन्वं साधुभृत्यपरिष्टतवत्वम् । अस्मादुपासकात् ' गणः ' समूहश्च ' न छिद्यते ' विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०॥

^{&#}x27;यन्तं' गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः 'य एवायं शब्दः' 'अन्दैति 'उत्पद्यते । अध्यात्मञ्च जीवनहेतुः प्राणः तमेकीकृत्य एतमेवोपासे । तस्य विशेषणं 'असुरिति '। 'असुः ' जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फळं 'सर्वं 'संपूर्णं यावत्कम्मीपात्तं 'ह 'किळ 'आयुः ' अस्मिन् छोके ' 'एति ' गच्छति । कर्म्मपरिच्छिन-काळात्पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि 'एनं प्राणो न जहाति 'न सजिति ॥ ११॥

^{&#}x27; छायायां ' बाह्य तमसि अध्यातमं च आवरणात्मके अज्ञाने हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं ' मृत्युः ' । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतावांस्तु विशेषः । यन्मृत्योरागमनात् प्राक् रोगादिपीडाया अपि अभावः ॥१२॥

सु होवाच गुग्गर्यः।(गर्यो) युऽएवायमात्मनि पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्यो-पासऽइति स होवाचाजातश्रत्रमर्ग मैतुस्मिन्त्सम्बदिष्ठाऽआत्मन्दीति वाऽअहमेतसुपासऽहति स युऽएतुमेवसुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-न्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः॥ १३॥

स होवाचाजातशृद्धः । (रे) एतावन्नू ३ इत्येतावस्त्रीति नैतावता व्विदि-तुम्भवतीति स होवाच गुागर्यऽसप त्वाऽयानीति ॥ १४॥

सु होवाचाजातशतुः। प्रातिलोमम्बै तद्यद्वाह्मणः क्षत्रियसुपेयाद्त्रह्म मे व्वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तुम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशतुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । सर्व हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-शत्रः। मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । आत्मन्बीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तुष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एवावन्तू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवा व गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रः। प्रतिलोमं वै तत्। यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात् - ब्रह्म मे वक्ष्यतीति। व्येव त्वा ज्ञपिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्यौ । तौ इ पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभि-

व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्म उपदिशति । 'आत्मनि ' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका । तस्या विशेषणं ' आत्मन्वी ' वश्य आत्मा अस्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतंत्रः । फलं आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह ' किल 'अस्य प्रजा भवति '। फलस्यात्मगामित्वात् प्रजायां तद्भियानमनुचितमित्याशङ्कायां बुद्धिबहुत्वात् प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिज्ञातत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु ' सः ' गार्ग्यः ' ह ' किल क्षीणब्रह्मविज्ञानः अप्रतिभासमानोत्तरः 'तूष्णीं 'अवाक्शिराः ' आस ' वभूव ॥ १३ ॥

हं तथाभूतमालक्ष्य ' सः आजतरातुः ह उवाच-एतावन्नू ३ इति ' किं एतावदेव ब्रह्म निर्ज्ञातं आहोस्वित् अधिकमण्यस्तीति विचारार्था प्छतिः । गार्ग्य आह—एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नातः परं विदित-मस्ति । अजातरात्रुराह-' नैतावता ' विदितेन ब्रह्म ' विदितं भवति '। किमर्थं ? गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणि इति ? किमेताबद्विदितं विदितमेव भवतीति नैतावता विदितं भवतीति बुवता राज्ञा अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तत्रानुपसन्नाय न वक्तव्यं इत्याचारविधिज्ञः ' गार्ग्यः ' खयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' यथा अन्यः शिष्यो गुरुमुपेयात् तथा अहं 'त्वा 'त्वां 'उपायानि 'उपगच्छानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एक्सुक्तः 'सः अजातरात्रुः ह उवाच '। ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव 'तत् यत् ' ' ब्राह्मणः ' उत्तमवर्णः' 2962

पुरुष्ण् सुतमाजग्मतुस्तुमंतैन्तिभिरामन्त्रयाश्वके बृहन्पाण्डरवासः सोम राजनिति स नोत्तस्थौ तुम्पाणिनाऽऽपेषम्बोधयाश्वकार स होत्तस्थौ ॥१५॥ स होवाचाजातज्ञात्वः। (स्प्री) युत्रैषुऽएतुत्सुम्रोऽभूखऽएषु व्विज्ञानमुयः पुरुषः केष तद्दाऽभूतकुतऽएतद्दागादिति तदु ह न मेने गुग्गर्यः ॥ १६॥

रामंत्रयांचके । बृहन् पांडुरवासः सोम राजिनिति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार । स होत्तस्यौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशतुः । यत्रैष एतत्सुप्तः अभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । केष तदा अभूत् । क्रुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभावं उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या 'ब्रह्म मे वक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत् आचार्यविधिशास्त्रेषु निधिद्धम् । "अनुक्रज्या च ग्रुश्रूषा यावद्ध्ययनं गुरोः । नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वास-मात्यन्तिकं वसेत् "। "अब्राह्मणाद्ध्ययनमापृत्काले विधीयते " (म. स्मृ. २। २४१–२४२) इत्यादिना । तस्माद्धे गार्ग्य ! त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ । अहं तु 'त्वा 'त्वां यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदितं भवति—तन्मुख्यं वेद्यं 'ब्रह्म ' विज्ञपयिष्याम्येव 'विज्ञातमेव कार्यव्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्रह्मवोधार्यमुप्तक्रमते इत्याह्म-तम्पाणा-विति । 'तं ' गार्ग्यं सल्ज्ञमालक्ष्य विश्वासजननाय 'पाणौ ' हस्ते 'आदाय ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ ' उत्थितवान् । ततस्तौ 'ह ' गार्ग्याजातरात्र् कचिद्राजगृहप्रदेशे 'सुतं पुरुषं 'प्रति ' आजग्मतुः ' आगतौ । 'तं 'च सुतं पुरुषं प्राप्य 'बृहन् ' 'पाण्डुरवासः ' 'सोम' 'राजन् ' इत्येतिर्नामिभरामंत्रयाञ्चके । राज्ञा एव-मामंत्र्यमाणोऽपि 'सः ' सुतः पुरुषो ' नोतस्यौ ' नोत्थितवान् । तमप्रतिबुद्धयमानं पुरुषं ' पाणिना ' हस्तेन ' आपेषं ' आपिष्यापिष्य ' बोधयाञ्चकार ' प्रतिबोधितवान् । ततः ' सः ' पुरुषः 'ह ' किल् ' उत्तस्थौ ' उत्थितवान् । तथा च 'बृहन्पाण्डुरवासः ' इत्यादिप्राणात्मचंद्रादिनाम्ना संबोधनेन गार्ग्यामिमतप्राणदेवता- ऽतिरिक्त एवातमा अस्मिन् रारीरे कर्ता मोक्ता, न प्राणः इति निर्णातम् । अन्यथा उच्छ्वासिनःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य संबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् । आपेषणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो मोक्ता नेति निश्चि-तम् । अन्यथा संघातमात्राविशोषात् सर्थामात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति मावः ॥ १९ ॥

'सः' 'ह ' किल 'अजातरात्रुः' एवं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एषः ' प्रसिद्धः ' विज्ञानमयः पुरुषः ' विज्ञान
यते अनेनेति व्युत्पत्त्या सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयः तत्प्रायः तिस्मनुपलभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यथः । पुरि देहे रोते इति ' पुरुषः ' ' क ' किस्मिन् स्वाभाव्ये कीद्यविधे
यत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीद्यविधात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्—एतदागमनं यथा स्यात्तथा ' आगात् ' आगतः । पाणिपेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह—
तद्घ हेति । यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेरास्थानं, यतश्च स्थानाज्ञागरिते कार्यकारणसंघाते
चेतियतृत्वेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तं प्रष्टुं वा प्रतिभानरितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल्ल ' न मेने ' न
ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचानातज्ञ । (र्ब्य) युत्रैषुऽएत्तसुन्नोऽभूगुऽएषु विवज्ञानस्यः पुरुषुस्तदेषुाम्प्राणानाम्बिज्ञानेन व्विज्ञानमाद्याय युऽपुषोऽन्तर्ह्द्यऽआका-श्रुस्तुस्मिञ्छेते ॥ १७॥

वानि यदा गर्हाति । (त्य) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम वद्रही-तुऽएव प्राणो अवति गरहीता वागरहीतअक्षुगर्रहीत एँ श्रोत्रङ्गही-तम्मुनः ॥ १८॥

स युत्रैतुत्स्वप्यया चराति । ते हास्य लोकास्तुदुतेव महाराजो भुवत्युतेव महान्त्राह्मणऽ उतेवो चावचान्निगच्छाति ॥ १९॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमथः पुरुषः । तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्विपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता बाक्। गृहीतं चक्षुः। गृहीतं श्रोत्रम्। गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रेतत् स्वप्नयया चरति । ते हास्य लोकाः । तद्दतेव महाराजो भवति । उतेव महाब्राह्मणः । उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥ १९॥

जागरिते कर्तृत्वमोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वामाविकम् । किंतु वागाद्युपाधिसंबंधकृतमेव । स्वापे तद्व्यतिरे-केण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनात् इति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति-स होबाचाजातश्राद्वि । 'यत्र 'यस्मिन् काले 'सुप्तोऽभूत् ' 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः '। तस्मिन् काले 'एषां प्राणानां 'वागादीनां 'विज्ञानं ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं 'विज्ञानेन ' अन्त:-करणोपादानाज्ञानजनिताऽन्तःकरणगताभिन्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वा 'अंतर्हृदये ' हृदयस्य मध्ये 'य आकाशः '। आकाशशब्देन जीवस्य स्वामाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते। तस्मिन् स्वामाविकेऽसांसारिके परमात्मिन ' आकाशे शेते '। लिंगोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सूज्य अधिशेषे स्वामाविके आत्मन्येव केवलं वर्तत इत्यमिप्रायः ॥ १७॥

यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्स्जिति तदा असौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धया-इसाह-तानि यदेति । 'तानि ' वागादीनि विज्ञानसाधनानि 'यदा ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदत्ते । 'अथ 'तदा ' ह ' किल ' पुरुषः ' इति पुरुषस्यैतत् ' स्विपितिनाम ' । अतः अस्य ' ह ' प्रसिद्धं गौणमेव स्वपितीत्येतन्त्राम भवति । स्वमेवात्मानमप्येति अपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते इति व्युत्पत्तेः स्वपितीति नामप्रसिद्धचा आत्मनः संसारधर्मविलक्षणे रूपे अवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशंकायामाह—तद्गृहीत एवेति । तत्तत्र स्वापकाले ' गृहीत एव प्राणो भवति '। प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् । 'गृहीता वाक् ' चक्कुः श्रोत्रं मनश्च गृहीतं मक्तीति । तथाच वागादिसंबंधामावात् स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबंधः । जागरिते च वागादि-संबंधात् कर्तृत्वादिकम् । अतः अन्वयन्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकं आत्मनः संसारित्वं इति निश्चितम्।। १८॥ नतु-दर्शनस्थाणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबंधामावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धिः स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकामुम्परिवर्त्ते-तेवमेवेषुऽएतत्र्राणान्गृहीत्वा स्वे ग्रुरीरे यथाकामम्परिवर्त्तते ॥ २०॥

(तेऽथ) अथ यदा सुषुप्तो भ्वात । यदा न क्रयचन व्वेद हिता नाम नुष्यो हासप्तितः सहस्राणि हृदयात्पुरीतृतमभिष्यतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसूप्य पुरीतृति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तत । एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्चो द्वासप्तिः सहस्राणि हृद्यात् पुरीततमभिप्रतिष्ठंते । ताभिः प्रत्यवस्रप्य पुरीति होते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाप्रद्वासनायाः सन्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरि-स्यतोऽस्य स्वतः ग्रुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यत्रेति । 'सः 'प्रकृत आत्मा 'यत्र 'यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया 'स्वप्नयया 'स्वप्नवृत्त्या 'चरित 'वर्तते । तदा 'ह 'प्रसिद्धौ अस्यात्मनस्ते अनंतरं वक्ष्यमाणाः 'लोकाः 'क्म्मेफलानि । के ते इत्यत आह—तदुतेवेति । तत्तत्र स्वप्नकाले उतापि 'महाराज इव भवति '। महाराजत्व-मिवास्य सोऽयं लोकः न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् । तथा 'उत महाब्राह्मण इव '। उतापि 'उच्चावचं 'उच्च देवत्वादि अवच्च तिर्यक्तवादि इत्युचावचिमव 'निगच्छति 'नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः॥१९॥

तथा च वेदशब्दप्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाचैते महाराजत्वादयो छोका मृषेव नास्यातमभूता इत्युक्तमर्थ दृष्टांतपूर्वकमाह—स यथेति । 'सः 'इति दृष्टांतः । 'यथा महाराजः 'सार्वभौमः ' जानपदान् ' जनपदे देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यान् अन्यांश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव ' जनपदे ' जयादिनोपार्जिते ' यथाकामं 'यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्येति यथेच्छं 'परिवर्तिते ' परिक्रामेदित्यर्थः । ' एवमेव ' 'एषः ' विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणिक्रयाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा 'प्राणान्' वागादीन् ' गृहीत्वा ' जागरितस्थानेभ्यः उपसंहत्य ' स्वे शरीरे ' स्व एव देहे ' यथाकामं परिवर्तते '। म बिहारित्यर्थः । कामकर्भभ्यामुद्रासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदशा वासनाः अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो दृष्टादृश्येभ्यः स्वप्नजागरितछोकेभ्यः अन्यो विद्यद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्ती स्वप्ने वासनाराशेर्दश्यत्वात् असंसारधर्मता इत्यातमनो विशुद्धता अवगता । तत्र " यथाकामं परिवर्तते " इति कामवशान् परिवर्तनमुक्तम् । इष्टदश्यसंबंधश्वास्य स्वामाविक इत्यशुद्धता इत्याशङ्कायां तत्संबंधस्य सुष्ठसौ व्यतिरेकदर्शनेन अस्वामाविकत्वात् शुद्धत्वमेवास्य स्वामाविकमिति वक्तुमाह—अथ यदेति । 'अव' पुनः 'यदा 'यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोद्देष्टा दर्शनवृत्तिस्वप्नं हित्वा 'सुष्ठसः ' सुष्ठु सुनः विशेषज्ञाना-मावेन संप्रसादं स्वस्वरूपब्रह्मैक्यं यतः 'मवति '। सिललमिव अन्यसंबंधकालुष्यं हित्वा स्वामाव्येन प्रसीदती-सर्थः । कदा सुष्ठसो भवति । 'यदा 'यस्मिन् काले 'न कस्यचन 'कंचन विषयं ' वेद ' विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबंधि वस्त्वंतरं किचन न वेद । अस्मिन्यक्षे किञ्चनेत्यध्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुष्ठसौ

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (ऽ) अतिष्छीमानन्दस्य गत्वा शुयीतैवुमेवेषुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोण्णेवाभिस्तुन्तुनोच्चरेत् । (य) यथाऽयेः श्रुद्द्या व्विष्फुछिङ्गा

व्वयुज्ञरन्त्येत्रमेवारमादातमनः सर्व्वे प्राणाः सर्वे छोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वेऽएतऽआत्मानो व्वयुचरन्ति तस्योपनिष्ठत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ २३॥

इति चतुर्द्शे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहद्रारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । १ । (५) २ – १ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिङ्गीमानंदस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते॥२२॥ स यथा ऊर्णवाभिस्तंतुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्कुलिंगा व्युच्चरंति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानः व्युच्चरंति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्त्यम् ॥ २३ ॥

भवतीयत आह—हिता नामेति । 'हिता नाम' हित्तफळप्राप्तिनिमित्तत्वात् 'हिताः' इत्येवंनाम्न्यो 'नाडगः' शिराः देहस्यान्यस्तिपरिणामभूताः । ताश्र द्वाम्यामिवका सप्तितः 'द्वासप्तिः सहस्राणि ' 'इदयातपुरी-तत्तमिप्रतिष्ठन्ते '। इदयं नाम उद्यवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिवेष्टनं पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनस्तदुपळिति शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च 'इदयात् ' 'पुरीततं 'शरीरमिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्वां शरीरं व्याप्नुवंत्यः अश्रत्यपणराजय इव वहिमुखाः प्रवृत्ताः अभितोऽभितः सरंतीत्वर्थः । ततः किमित्यत आह—ताभिरिति । ताभिनीडिमिः कृत्वा जाप्रद्विषयाया बुद्धेः कम्मवशात्प्रत्यव-सर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा 'प्रत्यवस्य्य 'इद्वियाण्युपसंहत्य 'पुरीतित 'शरीरे 'शेते 'अग्निवत्ततं छोहिपिंदं अविशेषेण संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो इदयाकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतित श्यनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरिवरोधः स्यादिति चेत् सुतं स्वामाविके एव स्वात्मिन वर्तमानोऽपि कम्मीन गत्वबुद्वयनुद्वित्वात् पुरीतिते शेते इत्युपचारादुच्यते । अतो नोक्तिवरोधः ॥ २१ ॥

डक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखिवयुक्ता इयमवस्था इत्यत्र 'सः ' इति दृष्टान्तः । 'यथा कुमारः ' अत्यंतबालः 'वा' 'महाब्राह्मणो वा' अत्यंतपरिपक्रविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकृत् 'अतिव्री' अतिश्रयेन दुःखं हन्तीत्यतिव्री 'आनंदस्य ' सुखस्यावस्था तां 'गत्वा ' प्राप्य 'शयीत ' दुःखाननुविद्यसुख-स्थामन्ये अवतिष्ठेत । 'एवमेव ' 'एषः ' विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातीतः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा 'शेते ' सुद्धती वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं केष तदाऽभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विज्ञानिस्य । इदानी तस्याद्वितीयत्वं प्रकटियतुं कृत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्य अपा-

यो ह वै शिशुम् । (थ्) साधान थ सप्तत्याधान थ सम्थूण थ सदाम-म्बेद सप्त इ द्विषतो भ्ञातृच्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥

सर्वात्रबाह्मणं वा शिशुबाह्मणम् ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानव-रुणांद्धे ॥ १ ॥

करणार्थं प्रतिवचनमाह-स यथेति । 'सः ' इति दृष्टांतः । 'यथा ' छेके ' ऊर्णवामिः ' ऊर्णवामिर्छ-ताख्यः कीटविशेषः असहाय एव सन् तंतुना स्वात्मनोऽविभक्तेन उचरेदुद्गच्छेत् । न च तस्योद्गमने स्वतो-Sतिरिक्तं कारकांतरमस्ति । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः 'क्षुद्राः ' अल्पाः 'विष्फुलिङ्गाः ' अग्न्यवयवाः ' व्युचरंति ' विविधं नाना वा उचरंति उद्गच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमौ दृष्टांतौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्ति प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एकत्वं च दर्शयतः । ' एवमेव ' अस्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रति-बोधात् स्वापे यत्स्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे 'प्राणाः ' वागादयः 'सर्वे छोकाः ' भूरादयः सर्वकर्म्मफलभूताः ' सर्वे देवाः ' प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः ' सर्वाणि भूतानि ' ब्रह्मादिस्तंब-पर्यंतानि प्राणिजातानि 'सर्व एत आत्मानः ' उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानिवशेषात्मानः 'ब्युचरंति ' यस्मा-दात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगत् अग्निविष्फुलिङ्गवदिनशं व्युचरति, यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत् प्रलीयते, यदात्म-कञ्च स्थितिकाले वर्तते । तस्यात्मनो ब्रह्म 'उपनिषत् ' उप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानं इति न्युत्पत्तेः उपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । का सा उपनिषदित्यत आह-सत्यस्य सत्यमितीति । किं पुनः सत्यं किं वा 'सत्यस्य सत्यं ' इत्यत आह-प्राणा वे सत्यमिति । सच त्यचेति व्युत्पत्तेः । 'तेषां ' प्राणानां मध्ये 'एषः ' उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीह्रवीकेशब्रह्मभगवत्पुज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मञ्जकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं पर्यङ्कविद्यात्राह्मणमजातरात्र-ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-१ ॥

एवं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं " इत्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अपि उपनिषदो विशेषतोऽर्थ-प्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । तत्र " प्राणा वै सत्यं " इत्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते—यो ह वे शिशुमिति । 'यो ह वे ' 'साधानं सप्रयाधानं सस्थूणं सदामं ' च 'शिशुं वेद ' उपास्ते । सः 'ह ' किल 'सप्त ' सप्तसंख्याकान् चक्षुईयं, नासिकाद्वयं, श्रोत्रद्वयं, मुखं, इति चैवं सप्त ' द्विषतः ' द्वेषकर्तृन् ' भ्रातृत्यान् ' रात्रून् ' अवरुणद्धि ' अपादृणोति विनारायति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः । आतृन्या हि द्विविधाः । द्विषन्तः अद्विषन्तश्च । तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणविषयोपल्लिवद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् आतृच्याः । ते हि अस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयीकुर्वति । प्रत्यगात्मेक्षणप्रति-वेधकरत्वात् ते द्वेष्टारो आतृब्याः इति भावः ॥ १ ॥

(द्वच) अयम्बाव शिशुः। (ब्बों) बोऽयुम्मध्यमुः प्राणस्तुस्येदुमेवा-धानमिद्रम्प्रत्याधानम्प्राणं स्थूणाऽन्नन्द्राम तुमेतुाः सष्टााक्षितयऽडप-्तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षँल्छोहिन्यो राजयः। (स्ता) ताभिरेनथ् कुद्दोऽन्त्रा-यत्तोऽथ बाऽअक्षन्तापस्ताभिः पर्जन्यो बा कनीनका त्रेयाऽऽदित्यो युच्छुक्कन्तेनाभ्रिर्ध्यत्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधरयैनम्वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौक्र-त्तरया नास्यात्रं क्षीयते युऽएवम्वेद् ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येद्मेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः स्थ्रणा । अत्रं दाम । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठंते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षँह्योहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या अक्षन्नापः । ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्कं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः । अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यात्रं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एवं फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं वावेति । 'अयं वाव' अयमेव शिद्युरिव 'शिद्युः' · विषयेषु इतरकरणवत् अपृक्तत्वात् । कोऽसौ १ 'योऽयं ' 'मध्यमः ' शरीरमध्यस्थः ' प्राणः ' लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा रारीरमाविष्टः "बृहन्पाण्डुरवासः सोम राजन्" इत्युक्तः पड्वीराराङ्कुनिदरीनात् यस्मिन्वाङ्मनः प्रभु-तीनि करणानि विषक्तानि । स एव शिशुरित्यर्थः । 'तस्य 'शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मनः ' इदं 'कार्यात्मकं रारीरमेव ' आधानं ' आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमिष्ठानम् । ' तस्य ' प्राणस्य ' इदं ' प्रसिद्धं शिरो मस्तकं 'प्रत्याधानं' प्रदेशविशेषेषु प्रतिपन्याऽऽधीयत इति प्रत्याधानम् । 'प्राणः' बलापरपर्यायान्न पानजनिता राक्तिः ' स्थूणा ' अवष्टंभः । बलावष्टंभो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे अवतिष्ठत इत्यर्थः । 'तस्य ' प्राणस्य 'अन्नं ' मुक्तमशनं ' दाम ' उभयतः पाशं, वत्सस्येव बंधने बंधनरज्जु इत्यर्थः । इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य चक्षुषि काश्वन उपनिषद उच्यंते—तमेता इति। ' तं ' करणात्मकं रारीरे अन्नवंधनं चक्षुष्यूढं प्राणं ' एताः ' वक्ष्यमाणाः ' सप्त ' सप्तसंख्याकाः ' अक्षितयः ' अक्षितिहेतुत्वात् ' अक्षितयः ' 'उपतिष्ठन्ते ' उपस्थानं कुर्वति । " उपान्मन्त्रकरणे " (पा. सू. १-३-२९) इति " आदित्यङ्गायत्र्योपतिष्ठते " इतिवत् मन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितं इहापि सप्तदेवतामिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि । अतस्तिष्ठतेः अत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् ॥ २॥

कास्ता अक्षितय इत्यत आह—तद्याऽइमा इति । तत्तत्र 'याः इमाः 'प्रसिद्धाः ' अक्षन् 'अक्षणि नेत्रे ' लोहिन्यः ' लोहिताः ' राजयः ' रेखाः । ' ताभिः ' रेखाभिः द्वारभूताभिः ' एनं ' मध्यमं प्राणं ' रुद्रोऽन्वायत्तः ' अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अथानन्तरं अक्षन्नक्षणि ' या आपः ' धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्य-मानाः ताभिरद्धिद्वीरभूताभिः ' पर्जन्यः ' देवतात्मा अन्वायत्तः । 'या कनीनका' चक्षुषि दक्शक्तिः । ' तया ! क्नीनक्या द्वारभूतया ' आदित्यः ' मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्कञ्चञ्चुवि तेन एनमग्निरुपतिष्ठते । यत्कृष्णं

तुदेष रुलोको भवति । (त्य) अर्व्जाग्बिलश्चमसुऽकर्व्बुध्नस्तुस्मि-न्युशो निहितम्विश्वरूपम् । तुस्यासतऽऋषुयः सप्त तीरे व्वागष्टमी ब्ब्रह्मणा सम्विदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्च्धाग्विस्रश्रमसुऽजर्ध्वुष्ट्रप्रद्वि । (ती) इद्न्तिच्छ्ररऽएष् ह्यर्च्याग्बरुश्रमसुऽद्भर्ध्वुध्रस्तुस्मिन्युशो निहितम्बश्रद्धपमिति प्राणा वै युज्ञो निहितम्विश्वरूपम्प्राणानेतुदाह तुस्यासतऽऋषयः सप्त तीरऽ इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतुदाह न्वागप्टमी न्ब्रह्मणा सम्विदानेति व्वाग्ध्यष्टमी ब्ब्रह्मणा सम्वित्ते॥ ५॥

तदेष श्लोको भवति—'' अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वब्रध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-क्रपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ''-इति॥ ४॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वद्वप्न इति । इदं तच्छिरः । एव हि अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वद्वप्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋवयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाक् हि अष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । 'अधरया ' अधस्तन्या ' वर्त्तन्या ' पक्ष्मणा ' एनं ' मध्यमं प्राणं ' पृथिवी ' ' अन्वायत्ता ' अधरत्वसामान्यात् । ' द्यौः ' स्वर्गः उत्तरयोपरिभागस्थया ' वर्त्तन्या ' पक्ष्मणा ' अन्वायत्ता ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविघोपास्तिफलमाह-नास्यान्नामिति । 'यः ' एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अन्नभूताः सप्ता-क्षितीर्वेद । अस्योपासकस्यान्नं ' न क्षीयते ' ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागाचात्मिका एव संवृत्ताः इति वागाद्य एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः इत्यभिप्रेयोक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह-तदेष श्लोको भवतीति । तत्तत्र एतस्मन्त्रर्थे 'एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति '। अर्व्वाग्विलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिचोतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

तं मंत्रं प्रतीकप्रहणपूर्वकं व्याकरोति । " अर्व्वाग्बिलश्चमसऽ ऊर्व्ववुष्तः " इत्यस्मिन्मंत्रमागे ' तत् 'प्राणस्य प्रत्याचानत्वेनोक्तं ' इदं ' प्रसिद्धं ' शिरः ' एव ' एषः ' ' अर्वाग्विलः ' अवाङ्मुखः ' ऊर्ध्वबुध्नः ' ऊर्ध्वा-सनः ' चमसः ' चमंत्यस्मिन्निति व्युत्पच्या चमसः पात्रविशेष उक्तः। कथं १ ' हि ' यस्मादेव शिरोलक्षण-श्चमसः ' अर्वाग्विलः ' अधःस्थितस्यैव मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुध्वाकारस्य उपरिमागे दश्यमानत्वाच । तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणश्चमसः । ' तस्मिन् ' शिरसि ' विश्वरूपं ' नानारूपं ' यशो निहितं ' स्थितम् । यथा सोमश्रमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तचराः ? ' प्राणाः ' श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्ताः । तेषु प्रसृता वागादयश्च 'वै ' प्रसिद्धं ' विश्वरूपं ' विषयाणामनेकत्वेन अनेकरूपं राब्दादिज्ञानलक्षणं ' यराः ' शिरसि ' निहितम् '। अतः प्राणानेव एतद्यशः इति मन्त्रभाग आहः।' तस्य ' शिरोलक्षणस्य चमसस्य ' तीरे 'पार्श्वे '' सप्त ऋषयः ' 'आसते'वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । 'प्राणाः' करणाश्रयाः परिस्पंदात्मकाः सप्त वायव एव ' ऋषयः '

(त्तर) इमावेव गोतमभरद्वाजी । (जाव) अयमेव गोतमोऽयम्भरद्वाज-ऽइमावेव व्विश्वामित्रजमद्यीऽअयुमेव व्विश्वामित्रोऽयुञ्जमद्यिरिमावेव व्वितिष्ठकर्यपावयमेव व्वितिष्ठोऽयङ्कर्यपो व्वागेवात्त्रिव्याचा ह्यन्नमद्यते-ऽत्तिई वै नामतद्यद्वित्रार्रित सुर्वस्याना भवति सुर्विमस्यात्रमभवति युऽएवम्बेद् ॥ ६॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २–२॥

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रः । अयं जमद्ग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः । वागेवात्त्रः। वाचा हि अन्नमद्यते। अतिर्ह वै नामैतत् । यद्दित्रिरिति। सर्वस्यात्ता भवति। सर्वेमस्यात्रं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

प्रसिद्धऋषिवदेषां रान्दादिविषयद्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्रा ऋषित्वम् । अतः प्राणानेतन्मंत्रवाक्यमाह-' ब्रह्मणा ' ब्रह्मराब्दराशिना वेदेन सह ' संविदाना ' संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिमुचारयन्ती ' वाक् अष्टमी ' अष्टसंख्यापूरणी । इति मन्त्रेणोक्तेऽर्थे ब्राह्मणं हेतुमाह-वाउघीति । 'हि ' यस्मादष्टमी ' वाक् ' ' ब्रह्मणा ' वेदेन सह ' संवित्ते ' संसर्गं प्राप्नोति । वक्तृत्वाचृत्वभेदेन द्विधा वागिष्टा । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी । सप्तमी च अत्तरवेन इत्यविरोध इति भावः ॥ ९ ॥

के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायामाह-इमावेवेति । 'इमौ ' प्रसिद्धावेव कर्णी 'गोतमभरद्वाजौ ' अय-मेव 'दक्षिणः कर्णः ' गोतमः '। अयमेवोत्तरः कर्णः ' मरद्वाजः '। विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उप-दिरानुवाच ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी '। ' अयमेव ' दक्षिणञ्चक्षुर्विश्वामित्रः । अयमेवोत्तरं चक्षुर्जमदग्निः । विपर्ययेण वा । ' इमावेव ' नासापुटौ ' वसिष्ठकश्यपौ '। ' अयमेव ' दक्षिणो नासापुटः ' वसिष्ठः '। ' अयमेवोत्तरो नासापुटः ' कश्यपः '। विपर्ययेण वा। ' वागेवात्रिः '। अदनक्रियायोगात् ' अत्रिः '। ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' भक्ष्यते । तस्माद्वाचः '' अत्तिः '' इति ' ह वै ' प्रसिद्धं ' नाम एतत् '। अत्तृत्वादित्तारिति । अत्तिरेव सत् 'यत् अत्रिरिति ' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तत्परोऽक्षेणैव । " परोऽक्षप्रियाऽ इव हि देवाः " ( ) इत्युक्तत्वात् । संप्रति अत्रिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण याथात्म्यवेदनस्य च फलमाह सर्वेस्यात्तेति । 'यः 'एवमुक्तं अत्रिनिवेचनं प्राणयाथात्म्यं च 'वेद '। स मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतः सर्वस्यानजातस्यात्ता भोतिव ' भवति '। न भोज्यम् । सर्वमस्योपा-सकस्यात्रं ' भवति ' । भोज्यात् व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीह्वीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभवगवतः कृतौ माध्यंदिनीयरातपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आचे मधुकाण्डे द्वितीयेऽच्याये द्वितीयं शिशुबाह्मणं सर्वाज्ञबाह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥१४।(५)।२।२॥)

द्वे वाव न्ब्रह्मणो रूपे। मूर्त्रश्चेत्रामूर्तश्च मुत्रश्च म्वित्रश्च यच सुच त्युच ॥ १ ॥

तुदेतुन्मूर्तम् । (र्त्तेष्ठ) यद्नयद्वायोश्चान्तुरिक्षाचैतन्मुर्त्यमेतृतिस्थतुमे-तत्सत् ॥ २ ॥

(तु) तुस्येतस्य मूर्त्तस्य । (स्ये) एतुस्य मुर्त्त्यस्येतस्य स्थितस्ये-तुस्य सतुऽएष उसो यऽएष तुपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मृत्रीमृत्रवाह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे-मूर्त चैवामूर्त च । मत्यै चामृतं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्ते यदन्यत् वायोश्चांतरिक्षाच । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥ तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत एप रसः। य एप तपित । सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वं इति जिज्ञासायां कार्यकार्णात्मकानुं सत्यानां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्त्तामूर्त्तत्राक्षणं प्रवर्तते -द्वे वावेति । यदपोहद्वारेण " नेति नेति " इत्यादिना निर्दिधारियिवितं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये 'द्वे वाव 'द्वे एव 'रूपे '। रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं परं त्रक्ष याम्यां अविद्याऽध्यारोपणाम्यां ते रूपे । के ते इत्यत आह-मूर्तञ्चेवामूर्तञ्चेति । यूर्तामूर्त्तयोः प्रत्येकं अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह-'मर्त्यं च 'मरणधार्मि । 'अमृतञ्च ' तद्विपरीतम् । 'स्थितञ्च '-स्थास्तु परिच्छिनिमिति यावत् । 'यच '-एति व्याप्तोतीति यत् 'अपरिच्छिन्नं ' स्थितविपरीतम् । 'सच ' प्रत्य-क्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् । 'त्यच '—सत् तद्विपरीतम् । 'त्यत् ' इत्येव सर्वदा परोऽक्षाऽभिधा-नार्हम् ॥ १ ॥

के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि इति विशेषो न ज्ञायते इत्यत आह-तदेतनमूर्त्तिमिति । ' यत वायोश्वांतरिक्षाच '-भूतद्वयात् अन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादि भूतत्रयं 'तत् मूर्तं ' मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टा-वयवं घनं संहतमित्यर्थः । अत एव 'एतत् ' भूतत्रयं-' मर्सं ' मरणवर्मि अत एव ' एतत् स्थितं ' परिच्छि-नम् । अत एव 'एतत् सत् ' विशेष्यमाणासाधारणवर्मवतः । चतुर्णां धर्माणां अन्योऽन्याव्यभिचारात् यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्ठं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह-तस्येतस्य मूर्त्तस्येतस्य स्थितस्येतस्य सत इति । विशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य 'एष रसः' सारः । कोऽसौ १ 'यऽएषः' मण्डललक्षणः सविता 'तपित '। तत्र हेतुः 'हि 'यसमात् मूर्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डले अवसीयते तस्मात्—' सतः ' सदादिचतु ट्यिवशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ' एषः ' मंडलभूतः ' रसः ' सारः । एतच-आविदैविकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ ३ ॥

्(सोऽथा) अथामूर्तम् । (म्वा) व्वायुश्चान्त्रारेक्षञ्चेत्रदमृतमेतद्य-देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्त) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य। (स्य) एतुस्यामृतस्यैतुस्य यतुऽएतुस्य त्यस्यैष उसो युऽएषुऽएतुस्मिन्मुण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष उसऽइत्यधि-देवतम्॥ ५॥

(म) अथाध्यात्मम् । (मि) इत्रमेवु मूर्त्ते युद्न्यत्राणाच यश्रायम-न्तुरात्मन्नाकाश्वऽएतन्मुर्त्यमेतृतिस्थतुमेतत्सत् ॥ ६॥

(तु) तुरुयेतुर्य मूर्त्तस्य । (स्ये) एतुर्य मुर्त्यतेस्येतुर्य स्थितुरुये-तुरुय सतुऽएष रुसो यञ्चक्षुः सुतो इयेष रसः ॥ ७॥

(सोऽथा) अथामूर्तम् । (म्प्रा)प्प्राण्थं युश्चायुमन्तुराऽऽत्मुन्नाकाशुऽ एतुद्मृतमेत्ययुदेतत्त्यम् ॥ ८॥

अथामूर्तम् । वायुश्चांतिरक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥ तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एव रसः । य एव एतस्मिन् मंडले पुरुषः । त्यस्य हि एव रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तम् । यदन्यत् प्राणाच । यश्चायमंतरात्मन्नाकाज्ञः । एतत् मर्त्यम् । एतत् मर्त्यम् । एतत् ।। ६ ॥

तस्येतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एव रसः। यत् चक्षुः। सतो ह्येष रसः॥ ७॥

अथामृतेम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतद्मृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अथेदानीममूर्त्तमुच्यते—'वायुश्चान्तारिक्षं च 'यत्परिशेषितं भूतद्वयं—'एतत् ' ' अमूर्त्तं ' मूर्त्तविपरीतं ब्रह्मणो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

'एतस्य ' अम्तादि चतुष्टयिवशेषणिवशिष्टस्य भूतद्वयस्य 'एष रसः '। कोऽसौ १ 'य एषः ' 'एत-स्मिन् मण्डले पुरुषः ' कारणात्मको हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, 'हि 'यस्मात् तस्याम्त्तस्य 'एषः ' मण्डलस्थः पुरुषः 'रसः ' पूर्ववत् सारिष्टः । एतचाधिदैविकस्य कारणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधि-दैविकं विभागमुपसंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ९ ॥

अथाध्यात्मिमिति । अथानंतरं मूर्त्तामूर्त्तयोरध्यात्मं विभाग उच्यते । तत्र 'इदमेव ' मूर्त्तं ' कि १ 'यत् ' प्राणाच ' शरीरस्थात् उछ्वासात्मकात् वायोः 'यश्चायमंतरात्मन् 'अभ्यंतरे आत्मिन 'आकाशः ' तस्माच 'अन्यत् ' शरीरारंभकं भूतत्रयं । एतन्मत्त्यीमित्यादि पूर्वेण समानम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एव रसः यत् चक्षुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरारंभकस्य कार्यस्य ' एव रसः ' सारः । तेन हिःसारेण समस्तिमिदं शरीरं सारवत् । यथा अधिदेवतमादित्यमण्डलेन ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य कारणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्त्तमिति ।

(त्यन्तु) तुस्येतस्थामूर्त्तस्य । (स्ये) एतुस्यामृतस्येतस्य यतुऽ एतस्य त्यस्यैष रुस्रो बोऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रुसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य हेतुस्य पुरुषस्य ह्रपम्। (पँख) खुथा माहारजनम्वासो खुथा-ऽऽपाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यार्चिर्ध्यथा पुण्ड्ररीकं यथा सक्कद्विद्य-नुधुँ सक्टद्विद्युत्तेव इ वा ऽअस्य श्रीभर्भवति युऽएवम्बेद् ॥ १० ॥ (दा) अथात ऽआदेशः। (शो) नेति नेति न ह्येत्रस्मादिति नेत्यन्य-

तस्येतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । यः अर्थ दक्षिणेऽक्षनपुरुषः। त्यस्य ह्येष रसः॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्र-गोपः। यथा अग्न्यिचैः। यथा पुण्डरीकम्। यथा सकृद्विद्युत्तम्। सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भ-वति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

अथाधुना ' प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन् ' शरीरे-' आकाशः ' पूर्वीक्तः तत् अमूर्तरूपं परिशेषितं भूतद्वयं अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

' एतस्य त्यस्य ' ' एष रसः '-सारः-' योऽयं दक्षिणेऽक्षन् '-दिक्षणेऽक्षिण ' पुरुषः ' हिंगशरीरात्मा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याधिदैविकस्य पुरुषस्य प्रक्र-तस्य लिङ्गात्मनः ' ह ' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । ' यथा ' लोकेः महारजनं हरिद्रा तया रक्तं 'माहारजनम्' ' वासः ' वस्त्रम् । एवं ख्यादिविषयसंयोगे सति तादृशं रंजनाकारं चित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते-येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । 'यथा' च लोके ' आपाण्डु आविकं ' अवेरिदमाविकं ऊर्णादि 'आपाण्डुरं ' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । 'यथा ' च लोके—'इन्द्रगोपः ' वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुंभवत् असंतरक्तो भवति । एवमेवास्य वासनारूपम् । कचित् विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं कचित् पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम् । 'यथा'—लोके—'अग्न्यर्चिः'मास्वरं भवति—तथा कचित् कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा 'च-'पुण्डरीकं 'शुक्कं-तद्वदिष कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा 'च लोके-'सक्रद्विचुत्तं' सक्रद्विचोतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्धयपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्मादेवीसना-रूपमुपजायते सन्वादितारतम्यादिति मावः । चरमोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह-सकृद्विद्युत्तेवेति । एवं यथोक्तं यत्तु वासनारूपमंते अभिहितं सक्चद्विद्योतनिमवेति तत् किल हिरण्यगर्भस्य अन्याक्चतात्प्रादुर्भवतः तिडद्वत् सक्तदेव व्यक्तीभवतीति । तत् तदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेद । अस्योपासकस्य 'सक्वद्विचन्तेव रे सकृद्विचुदिव-'श्रीः ' ख्यातिः-' ह वै ' एवमेव भवतीत्पर्थः । ' ह वै ' इत्यवधारणार्थौ निपातौ ॥ १०॥ एवं सत्यस्येति षष्ट्रयंतस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकं हेयभूतं सत्यशब्दस्यार्थं व्याख्याय-उपादेयभूतप्रथमांतसस्य- रष्ट्रमस्त्य्यं नामध्यय् सत्त्यस्य सत्त्यमिति प्राणा वै सत्त्यन्तेषामेषु सत्त्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २–३ ॥

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्कयः। (ऽ) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्माः त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्करुवाणीति॥१॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । हंत ते अनया कात्यायन्या अंतं करवाणीति ॥ १ ॥

राज्दार्थव्याख्यानायेदमारम्यते—अथात आदेश इति । 'अथ' सत्यस्य स्वरूपिनईशानंतरं—' यत्सत्यस्य सत्यं ' तदेव अवशिष्यते यस्मात् अतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणः " नेति नेतित्येवमादेशः " निर्देशः । तथाच—नेति नेतीति वीप्सया मूर्तामूर्ततद्वासनात्मिकाविद्यात्तकार्यतदमावादिसर्वनिषेधावधित्वेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षात् ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । ' तस्य ' निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधासंभवात् । ननु—कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यते इत्यत आह—म ह्येतस्मादिति । विषयीकर्तव्याः यावतः पदार्थाः ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दिश्यते इति कृत्वा नेति नेतित्येतस्मादन्यत् अन्यतरत् निर्देशनं ' हि ' यस्मात् नास्ति । तस्माद्यमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यथा प्रामो रमणीय इत्युक्ते राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वप्रामसंप्रहः एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतिति वीप्सया व्यातव्यसर्वप्रकारसंप्रह इति भावः । " तस्योपनिषदिति " प्रतिज्ञातं उपसंहति—अथ नामधेयमिति । यत् उक्तप्रकारेण परमार्थसस्य परं ब्रह्मैव—' अथ ' अतः युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव नामधेयम् । किं तत् ? सत्यस्य सत्यमिति ' प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ' इति व्याख्यातार्थम् ॥ १ १ ॥

इति श्रीह्मिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादिशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-टीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं मूर्ता-मूर्तब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) २–३॥

" दसबालाकिहेंति " दितीयेऽभ्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं " ब्रह्म ते ब्रवाणि, व्येव त्वा इपयि-ध्यामि " इति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्म एकमद्धयं सर्विविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेष-द्वारेण—" नेति नेति " इति विद्यापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयेव आद्ध्यायिका-रूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारम्यते—मैत्रेयीति होवाचेति । 'याइवल्क्यः ' नाम ऋषिः ' ह ' किल्ल ' मैत्रेयि ! इति 'स्वां भार्या आमन्त्र्योवाच । किं ! 'अरे ' हे मैत्रेयि ! 'अहं ' 'अस्मात् ' गाईस्थ्यात् स्थानादाश्रमात् ' उद्यास्यन् वे ' ऊर्ष्यं पारिब्राज्याद्यमाश्रमान्तरं यास्यनेव ' अस्म ' भवामि । अतः ' हंत ' ' ते ' तव अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । युन्मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी विवत्तेन पूर्णा स्यात्कथन्त्रेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो युथैवोपकरण-वताञ्जीवितन्तुथैव ते जीवितुथँ स्यादमृतत्वस्य तु नाज्ञाऽस्ति व्वित्तेनेति ॥ २॥

सा होवाच मैत्रेयी। येनाहुन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्य्या यदेव भग-वान्वेद तुदेव मे बूहीति॥३॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः। प्रिया बतारे नः सती प्रियमभाषसऽएह्या-स्स्व व्वयाख्यास्यामि ते व्वयाचक्षाणुस्य तु मे निदिध्यासस्वेति अवीतु भुगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः। यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृत-त्वस्य त नाज्ञाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव मे ब्रहीति ॥ ३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः। प्रिया बत अरे नः सती प्रियं भाषसे। एहि। आस्स्व। व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मतिं प्रार्थयामीत्यर्थः । किश्व अन्यत् 'ते 'तव 'अनया ' द्वितीयया भार्यया 'काव्यायन्या ' सह ' अन्तं ' विच्छेदं ' करवाणि ' द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां संविभक्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा ' एवमुक्ता ' मैत्रेयी ह उवाच '। 'मगोः ' भगवन् ! ' मे ' मह्यं 'यत् ' यदि ' इयं ' सर्व-सागरपरिखा ' पृथिवी ' ' वित्तेन ' धनेन 'पूर्णा स्यात्' । तदा ' कथं १ ' किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्नि-होत्रादिकम्मेणा अहं ' अमृता ' अमरणधार्मिणी मुक्ता ' स्यां ' मवेयम् ' इति ' प्रश्ने कृते ' नेति ' नैव अमृता स्या इत्युत्तरं ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । किं ताहिं वित्तेन भवेदित्यत आह—यथैवेति । ' यथैव ' लोके ' उपकरणवतां ' साधनसंपत्तियुक्तानां ' जीवितं ' सुखोपमोगसंपत्त्या कालक्रमणं ' तथैव ' तद्वदेव 'ते 'तव 'जीवितं स्यात् '। 'न तु 'पुनः 'वित्तेन 'वित्तसाध्येन कर्मणा 'अमृतत्वस्य 'मोक्षस्य ' आशा ' तृष्णा ' अस्ति '। आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

'सा ' एवमुक्ता ' मैत्रेयी ह ' प्रत्युवाच । यद्येवं ' येनाहममृता न स्याम् ' ' तेन ' वित्तेन ' अहं किं कुर्याम् । किंतु 'यदेव 'केवलममृतत्वसाधनं 'मगवान् 'ज्ञानसंपन्नो भवान् 'वेद 'विजानाति । 'तदेव ' अमृतत्वसाधनं ' मे ' मह्यं ' बृहि इति ' उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

्र एवं क्तिसांध्ये अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वामिप्रायसंपत्तौ तुष्टः ' सः ' ' ह याज्ञश्क्य उवाच 'ी ३१९५

सु होवाच युज्ञवल्क्यः। (ल्क्यो) न वुाऽअरे पुत्युः कामाय पुतिः प्त्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्त्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे व्वित्तस्य कामाय व्वित्तिम्प्रयम्भवत्यात्मनस्तु कुामाय विवन्तिम्प्रयुम्भवति न वाऽ अरे ब्ब्रह्मणः कुामाय ब्ब्रह्म प्प्रियुम्भव-त्यात्मनस्तु कामाय ब्ब्रह्म प्त्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षञ्चस्य कामाय कुमाय क्षञ्जम्प्रियुम्भवति न वुाऽअरे क्षञ्चम्प्रियुम्भवत्यात्मुनस्तु **छोकानाङ्कामाय छोकाः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय छोकाः** प्पिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्प्रियाणि भवन्ति न बुाऽअरे सुर्व्वस्य कुामाय सुर्व्विम्प्रयुम्भवत्यात्मुनस्तु कुामाय सुर्व्व-म्प्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतुव्यो मन्तुव्यो निदिध्यासितुव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दुर्शनेन श्रवणेन मत्या व्विज्ञानेनेद्ध् सुर्व्द-म्बिदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे प्रत्राणां कामाय प्रत्राः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय प्रत्राः प्रिया भवंति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्त कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्त् कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

^{&#}x27; अरे 'मैत्रेयि ! ''बत ' इत्यनुकंपायां ' नः ' अस्माकं पूर्वमपि ' प्रिया सती ' इष्टा भवती त्वं इदानीमपि ' प्रियमेव माषसे '। अतस्त्वं ' एहि ' आगच्छ । ' आस्त्व ' उपविश । यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनं आत्म-ज्ञानं तत् 'व्याख्यास्यामि 'कथयिष्यामि । 'व्याचक्षाणस्य 'तु व्याख्यानं कुर्वतः ' मे **'मम** वाक्यानि अर्थतः ' निदिच्यासस्व ' निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी ' ब्रवीतु भगवान् ' इति प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

^{ें &#}x27;स याज्ञवल्क्यः' अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिश्चः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकस्रसुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासविराग-मुत्पादयन्नुवाच । ' अरे ' मैत्रेयि ! 'वै' प्रसिद्धं एतछोके यत् ' पत्युः ' मर्तुः ' कामाय ' प्रयोजनाय जायायाः

(म्ब्र)ब्रह्म तम्प्रादात्। (द्यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्ब्रह्म ब्वेद क्षत्त्रन्तम्प्राद्याः द्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रम्वेद लोकास्तम्प्राद्युक्योंऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तम्प्राद्युक्योंऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तम्प्राद्युक्योंऽन्यत्रात्मनो भूतानि ब्वेद सुर्व्वन्तम्प्राद्याद्योऽन्यत्रात्मनः सुर्व्वम्वेदेदम्ब्रह्मेद्रक्थत्त्रिमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीद्ध् सर्व्व यद्यमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । न वा अरे लेकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्ट्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽ न्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्त्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद । लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्त्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः। इमानि भूतानि । इदं सर्वम् यत् अयमात्मा ॥ ६ ॥

'पतिः' 'प्रियो न भवति' । किं तर्हि 'आत्मनस्तु कामाय' प्रयोजनायैव भार्यायाः ' पतिः प्रियो भवति' । तथा ' न वा अरे जायाये ' इत्यादि समानम् । रोषं तु प्रसिद्धार्थम् । ' न वा अरे सर्वस्य कामाय ' इति । सर्वप्रहण-मुक्तानुक्तार्थम् । तस्मालोकप्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यदिति । " तदेतत् प्रेयः पुत्रात्" (रा. प. जृ. उ. १। २। १९) इत्युपन्यस्तम् । तस्यैत द्वृत्तिस्थानीयं प्रपिश्चतम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् अन्यत्र गौणी प्रीतिः । आत्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि ! परमप्रेमास्पदभूतः ' आत्मा वै' आत्मैव ' द्रष्टव्यः' दर्शनविषयमापादियतव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । ' श्रोतव्यः ' पूर्वं आचार्यत आगमतश्च । पश्चात् ' मन्तव्यः ' तर्कतः । ततः ' निदिध्यासितव्यः ' निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनेन दर्शनिक्तेन 'आत्मनो वै दर्शनेन' साक्षात्काररूपेण ' इदं सर्वं ' स्थावरजङ्गमात्मकं अनात्मभूतमिखलं विदितमेव विज्ञातमेविति ॥ ९ ॥

ननु—कथमस्मिन् विदिते अन्यत्सर्वं विदितं भवेत् इत्याशङ्कायां आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति दर्शि वितुमाह—ब्रह्म तिमिति । 'यः 'कोऽपि 'आत्मनः 'सकाशात् 'अन्यत्र 'पार्थक्येन 'ब्रह्म 'ब्राह्मणजाति 'वेद 'मन्यते । तमयथार्थद्शिनं पुरुषं 'ब्रह्म 'ब्राह्मणजातिः 'परादात् 'परादध्यात् पराकुर्यात्
कैवल्यासंबंधिनं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
तथा—'क्षत्त्रं 'क्षत्रियजातिः 'तं परादात् ' इत्याद्युक्तं सर्वं पूर्ववत् । उक्तं सर्वमनूच तस्यात्मानतिरिक्तत्वमित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । 'यदयं 'योऽयमात्मा 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः 'इति प्रकृतः । स एवदं सर्वे

३९%

स यथा दुन्दुभेईन्यमानस्य। न बाह्याञ्छन्दाञ्छक्तुयाद्यहणाय दुन्दु-भेस्तु ग्युहणेन दुन्दुभ्याघातुस्य वा शुन्दो गृहीतः॥ ७॥

स यथा व्वीणायै व्वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्यहणाय व्वीणायै तु ग्युह्णेन व्वीणावादुस्य वा शुब्दो गृहीतः ॥ ८॥

स यथा शङ्ख्रय ध्मायुमानस्य । न बाह्याञ्छ्रव्दाञ्छक्तुयाद्य्रहणाय शङ्ख्रय तु ग्युहणेन शङ्खध्मुस्य वा शुब्दो गृहीतः॥ ९॥

स यथा दुंदुभेईन्यमानस्य न बाह्यान् शन्दान शक्तुयात् ग्रहणाय । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदु-भ्याघातस्य वा शन्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले एवमात्मव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

कथं १ पुनिरदानीमिदं सर्वमात्मैवित ग्रहीतुं शक्यते इत्याशंकायां घटः स्फरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य विन्मान्त्रानुगमात् सर्वत्र चित्त्वरूपतैवेति गम्यते । यत्त्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टांतत्रयमाह—स् यथा दुन्दुभेः इति । 'सः ' इति दृष्टांतः । यथा लोके 'दुन्दुभेः ' मेर्योदेर्हन्यमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य 'बाह्यान् 'बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यानिकृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान् उच्चनीचादीन् 'ग्रहणाय 'ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं १ तिहं दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणमित्रत आह—दुन्दुभेरित्विति । 'दुन्दुभेस्तु 'दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु 'दुन्दुभिशब्दतामान्यस्य वा 'दुन्दुभेराहननमाधातः तस्य दुन्दुभ्याधातिविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य 'ग्रहणेन तु 'दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते । तथा स्फरणात्मकन्नहान्सामान्यात् स्कोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७॥

तथा 'स यथा वीणायै वाद्यमानायै ' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । षष्ठवर्थे चतुथ्यौ । समान-मन्यत् ॥ ८ ॥

्तथा 'स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य 'शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्येत्यर्थः ' न बाह्यान् ' शब्दान् शक्तुयादित्येवमादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टांतोपादानं इह सामान्यबहुत्बख्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतन-खपाः संबैद्गि पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानघनप्रत्यगात्मैकत्वं गता इति द्योतनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽद्वैधामेरभ्याहितस्य । पृथम्धूमा व्विनिश्चरन्त्येवम्बाऽअरे-ऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेत् चहुग्वेडो यजुर्वेडः सामवेदोऽथ-व्वाङ्गिरुसऽइतिहासुः पुराणम्बिद्याऽउपनिषुदः रुळोकाः सूत्राण्यसुव्या-ख्यानानि व्वयाख्यानान्यस्यैवैतानि सुर्व्वाणि निश्वसितानि ॥ १०॥ स यथा सुर्वासामपाधुँ समुद्रऽएकायनम्। (मे) एवध् सुर्वेषाध्

स यथा आर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरंति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्षांगिरस इतिहासः पुराणं विद्याः उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुज्याख्यानानि ज्याख्यानानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्य उत्पत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक् कारणा-दिमन्तवं दर्शयितुमाह—स यथेति । 'सः ' इति दष्टांतः । यथा आर्द्रैरेषैः काष्टीरिद्धोऽग्निः ' आर्द्रै-धाग्निः ' तस्मात् ' अभ्याहितस्य ' अभितः प्रज्विलतात् पृथक् नानाप्रकारं धूमा विनिश्वरन्ति विनिर्गच्छन्ति । 'अभ्याहितस्य ' इति पंचम्यर्थे षष्ठी । धूमग्रहणं विष्फुलिङ्गादीनामप्युपलक्षणपरम् । धूमविष्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छंती सर्थः । तथा ऋग्वेदादि प्रपञ्चः उत्पत्तेः प्राङ् न ब्रह्मणः पृथगस्तीत्यभिष्रेत्य दार्ष्टां तिकमाह — एवं बा इति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एवं वे ' एवमेव ' अरे ' मैत्रेयि ! ' अस्य ' प्रकृतस्य परामात्मनः ' महतः ' अनवच्छिन्नस्य ' भूतस्य ' परमार्थस्वभावस्य एतद्रक्ष्यमाणं ' निश्वसितं ' अयत्नोत्पादितं निश्वसितमिव निश्वसि-तम् । किमेतदियत आह-यहम्बेद इति । 'यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथवीङ्गिरसः ' इति चतुर्विधं मन्त्रजातम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः 'अथर्वाङ्गिरसः ' । 'इतिहासः ' उर्वशीपुरूखसोः संवादादिरूपः । यथा-" उर्वशी हाप्सराः "-(श. प. ११ । ९ । १ । १) इत्यादि ब्राह्मणमेव । 'पुराणं '—'' असद्वाऽ इदमग्रऽ आसीत् ''—(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । ' विद्याः ' देवजनविद्याः " वेदः सोऽयं "-(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्याद्याः । ' उपनिषदः ' " प्रियमित्ये -नदुपासीत "-(रा. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्याद्याः । ' स्रोक्ताः ' त्राक्षणप्रमवाः-" तद्य्येते स्रोकाः " (श. प. बृ. उ. ४ । २ । १ १) इत्यादयः । ' सूत्राणि ' वस्तुसङ्ग्राहकानि वाक्यानि वेदे । यथा-"आत्मेत्येवोपासीत"-(रा. प. १४ । ४ । २ । २८) इ येवमादीनि । 'अनुव्याख्यानानि' मन्त्रविवरणानि । व्याख्यानानि ' अर्थवादाः । अथवा ' अनुव्याख्यानानि ' वस्तुसंप्राह्कवाक्यानां विवरणवाक्यानि । यथा-" प्राणा वै सत्यं "—(रा. प. १८ । ९ । ९ । २३ – १४ । ९ । २ । ३) इति शिञ्चमूर्तामूर्तत्राक्षणे । ' न्याख्यानानि ' " मेघया हि तपसाऽजनयिता "-(रा. प. १४ । ४ । ३ । २ ।) इस्वेनमादीनि मंत्रविवरणानि । 'एतानि ' उक्तानि ऋग्वेदादीनि मंत्रब्राह्मणात्मकानि 'अस्पैन ' ईश्वरस्य ' निश्वसितानि ' । तथा च पुरुषबुद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव नियत्तरचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुप्तप्रबुद्धवत् सृष्टिसमये अभि-ब्यक्तत्वोक्तेर्वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव-" इदं सर्वं यदयमात्मेति " वेदस्य अप्रामाण्य-कारणनिरासार्थं वा अस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रखयकालेऽपि अस्य प्रपंचस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तन्यमिति दृष्टांतपूर्वेकमाह-स यथा सर्वासामपा-

स्पर्शीनान्त्वगेकायनमेव एँ सुर्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेव एँ सुर्वेषा एँ उसाना सिकेऽएकायनमेव एँ सुर्वेषा एँ स्पाणा अक्षेरकायनमेव एँ सुर्वेषा स्मुल्याना स्मुल्या सुर्वेषा स्मुल्याना स्मुल्या सुर्वेषा सुर्वे

(७५) स यथा सैन्धवाविलयः। (ऽ) उदके प्रास्तऽउदक्रमेवानुविलीयेत न हास्योद्यहणायेव स्याद्यतोयन्तदाद्दीत लवणमेवैवम्ग्राऽअरऽइदम्मह-बूनमनन्त्रमपार्राम्बज्ञानघनुऽ एवैतभ्यो भूतेभ्यः सम्रत्थाय नान्येवानुविन-इयति न प्रोत्य मंज्ञाऽस्नीत्यरे व्यवीमीति होवाच याज्ञवलक्यः॥ १२॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्नेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानंदामामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैंधविखल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविछीयेत । न हास्योद्धहणायेव स्यातु ।

मिति । 'सः ' इति दृष्टांतः । 'यथा 'येन प्रकारेण 'सर्वासां ' नदीवापीतडागादिगतानां 'अपां ' समुद्रोऽन्धिः उदकसामान्यं एकायनमेकगमनं एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टांतः । 'एवं सर्वेषां स्पर्शानां '—मृदुकठिनादीनां वायोरात्मभूतानां 'त्वगेकायनं ' त्वगिति त्विष्वयं स्पर्शसामान्यमात्र-माश्रयः । तथा 'सर्वेषां गन्धानां ' पृथिवीविशेषाणाम् 'नासिके ' प्राणे विषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां स्सानां ' अन्विशेषाणाम् जिह्नेन्द्रयं विषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणां 'तेजोविशेषाणां 'चक्षुः ' विषयसामान्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्रं ' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि मनोविषये संकल्पे अन्तर्भवन्ति—तेषां संकल्पपूर्वकत्वात् । 'सर्वेषां ' संकल्पविशेषाणां 'मनः ' विषयसामान्यं सङ्कल्पमात्रमेकायनम् । तस्य संकल्पस्य च अध्यवसायपारतंत्रयदर्शनात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विद्यान्यविद्यान्ययेषु च अध्यवसाये अंतर्भावः । 'सर्वेषां वेदानामिति ' सर्वासां विद्यानां 'हृद्यं ' बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानवने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्म्मणां हस्तावेकायनं ' इत्यादिना कर्म्मेन्द्रयाणां तद्विषयविशेषाणां आदानगमनानन्दविसर्गवेदनानां च तत्तत्सामान्येषु लयः । तेषां च प्राणे, प्राणस्यापि कारणात्मनि, इत्यमिप्रायतः श्रुत्या उच्यत इति मावः ॥ ११ ॥

एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमित्यवगमितम् । "इदं सर्वं यद्यमात्मा" कं(६)

सा होवाच मैत्रेयी। (ब्यु) अत्रेतु मा भगवानमूमुहत्र प्येत्य संज्ञा-ऽस्त्रीति ॥ १३ ॥

यतोयतस्तत् आद्दीत । लचणमेव । एवं वा ओर इदं महजूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा आस्ति इति अरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवलक्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमृमुहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं ब्रह्मविद्यया अविद्याऽतिरोधद्वारेण यः अयमासंतिकः प्रलयः, तं दर्शयितुं द्रष्टांतमुपादत्ते-स यथेति । 'सः ' इति दृष्टांतः । 'यथा ' लोके ' सैन्धवखिल्यः ' स्यंदनार्त्सिधुरुदकं तस्य विकारः तत्र भवो वा सैंधवः, स चासौ खिल्यो लवणराकलश्चेति ' सैंधवखिल्यः'। स्वार्थे यण्प्रत्ययः । ' उदके ' सिंघौ स्वयोनौ ' प्रास्तः ' प्रक्षिप्तः सन् खिल्यारंभकत्वेन तदवयवभूतं ' उदकं ' विली-यमानं 'अनु 'पश्चात् 'विलीयेतैव ' उदक्तमावमापचेतैव । 'अस्य ' विलीनस्य खिल्यस्य 'उद्ग्रहणाय ' उद्भृत्य पूर्ववत् प्रहीतुं 'न ह 'नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः 'स्यात्'। अत्र 'इव ' शब्दोऽनर्थकः । कस्मात् ? 'यतोयतः 'यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्वादयेत् । तत्र तत्र ' छवणमेव ' लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु खिल्यभावः । यथा अयं दष्टांतः । ' एवं वै ' एवमेव ' अरे ' मैत्रेयि ! ' इदं ' परमात्माख्यं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्वं 'महद्भूतं 'महच तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादि-कारणत्वाच महत् त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नम् । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा-प्रत्ययः । अथवा भूतराब्दः परमार्थवाची । महच तत् पारमार्थिकञ्चेत्यर्थः । अनन्तं ' न विद्यते अंतः कारणं पूर्वीविधभूतं यस्य तदनन्तम् । ' अपारं ' न विद्यते पारः उत्तराविधभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । ' विज्ञानघन एव ' विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानश्च तत् घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जासंतरप्रतिषेघार्थः । यथा . सुवर्णघनः अयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । स विज्ञानवनो विशुद्धज्ञतिमात्रैकरस एव आत्मा ['] एतेभ्यो भूतेभ्यः ' कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यो हेतुभूतेभ्यः मनु-ष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं इस्यादिखिल्यभावेन 'समुत्थाय' सम्यगुत्थाय उदकात्सूर्यचन्द्रादिप्रतिविववत् 'तानि ' कार्यकारणविषयाकारपीरणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्म-विद्यया प्रविलापितानि ' विनस्यंति ' सन्ति ' अनु ' पश्चात् उदकादिहेत्वपनये च चन्द्रसूर्यादिप्रतिविंबवत् एव विशेषात्मखिल्यमावो विनश्यति । तथा च अविद्याकार्यरूपखिल्यमावहेत्वपगमे प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वस्थं व्यवतिष्ठतीत्पर्थः । अस्याञ्च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह-न प्रेत्येति । ' अरे ' मैत्रेयि ! एवं कार्यकारणसंघातेम्यः विमुक्तस्य ब्रह्मविदः ' प्रेत्य ' विमुच्य ' संज्ञा ' अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दु:खीसेवमादिलक्षणं विरेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीति ' अहं त्रवीमि ' इत्वेवं ' ह ' किल परमार्थ-दर्शनं 'याज्ञवल्क्यः ' मैत्रेय्यै मार्थायै उवाचोक्तवान् ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता ' सा 'मैत्रेयी ' ह ' किल उवाचोक्तवती । ' अत्रैव ' एतस्मिनेव एकस्मिन् वस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं ' विज्ञानघन एवेलि ' प्रतिज्ञाय पुनः " न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति " विज्ञानघनसंज्ञाऽभावच विरुद्ध-3309

सु होवाच बाज्ञवल्क्यः। (ल्क्यो) न बाऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यलम्बा-ऽअरुऽइदुम्विज्ञानाय ॥ १४ ॥

युत्र हि देतिमिव भवति । तदितरऽइतरम्पर्याते तदितरऽइतरिज्ञिष्यति तिवतरऽइतुरमिभवदिति तिवतरऽइतरथ् श्रुणोति तिवतरऽ इतुरम्मचते तदितरऽइतुरम्बिजानाति ॥ १५॥

युत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्। (त) तत्केन कुम्पर्येत्तत्केन कुञ्जिष्ये-त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुणुँ शृणुयात्तत्केन कुम्मन्वीत तत्केन कुम्वि-जानीयाद्येनेद्ध् सर्विम्बजानाति तङ्केन व्विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन व्विजानीयादिति ॥ १६॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपानेषदि द्वितीये प्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः। न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिञ्जति । तदितर इतरमभि-वहति । तद्तिर इतरं शृणोति । तद्तिर इतरं मनुते । तद्तिर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥ यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत्। तत्केन कं पश्येत्। तत् केन कं जिन्नेत्। तत् केन कमभिवदेत्।

धर्मत्वं आचक्षाणः 'भगवान् 'पूजावान् 'मा 'मां 'अमूमुहत् 'मोहङ्कृतवान् । न हि उष्णः शीतश्चाम्नि-रवैको भवति । अतः मृहाऽस्म्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः 'सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' 'ह ' प्रतिवचनं ' उवाच ' । ' अरे ' मैत्रेथि ! ' अहं मोहं ' न वै व्रवीमि ' मोहनवाक्यं नैव व्रवीमीत्यर्थः । " न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति " इति तु विशेषविज्ञानानाममावस्यैवोक्तत्वात् । ' अरे 'मैत्रेयि ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानधनस्वरूपं यथा व्याख्यातम् । ' इदमेव विज्ञानायं ' विज्ञातुं 'अलं ' पर्योप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह-यत्र हीति । 'यत्र 'यस्मिन् अविद्या-कल्पितं कार्यकारणसंघातोपाधिजनितं विशेषात्मनि खिल्यभावे 'हि' प्रसिद्धं 'द्वैतमिव' प्रमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिव आत्मनो वस्त्वंतरं भासमानं 'भवति '। तत्तत्र तस्मिन् काले 'इतरः 'असौ प्रमात्मनः खिल्यभूतः आत्मा परमार्थचंद्रादेशिवोदकचंद्रादिप्रतिविवद्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेन ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपादि-पदार्थं 'पश्यति '। एवमितरो घ्राता ' इतरेण ' घ्राणेनेतरिकाति । तथा 'अभिवदिति ' श्रृणोति ' ' मनुते ' [•] विजानाति ^१ इयमविद्यावदवस्था ॥ १५ ॥

यत्र तु त्रह्मविद्यया अविद्या नाशासुपगमिता, तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्यामाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह— यत्र त्वस्येति । ' यत्र ' यस्यां विद्यावस्थायां ' अस्य ' ब्रह्मविदः ' सर्व ' कर्तृकम्मीक्रियाफ्कादिकं आत्मन्येव

इयुम्पृथिवी । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै पृथिव्यै सुर्वाणि भूतानि मुध यश्रायमस्याम्पृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो स्थायमध्यात्मधुँ शारीरुस्तेजोसयोऽसृतसयः पुरुषोऽयमेव स याँऽयुसात्मेद्रममृतामिद्म्ब्रह्मे-द्ध्ँ सुर्वम् ॥ 🤊 ॥

तत् केन कं शृणुयात्। तत् केन कं मन्वीत। तत् केन कं विजानीयात्। येनदं सर्वे विजानाित। तं केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्ये सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रविलापितं सत् ' आत्मैवाभूत् ' आत्मैव संवृत्तम् । ' तत्र ' तस्यामवस्थायां ' केन ' कारणेन ' कं ' द्रष्टव्यं विषयं 'कः ' 'परयेत्'। तथा – "जिब्नेदित्यादि विजानीयात् " इत्यंतं व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि कमपि विजानीयात् । करणादिकारकानुपपत्तेः । एवं कैवल्यावस्थायां विशेषविज्ञानामावं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह्-येनेद्मिति । यत्राप्य-विद्यावस्थायां अन्योऽन्यं पश्यति । तत्रापि 'येन ' कूटस्थबोधेन व्यातो छोकः ' सर्वमिदं विजानाति '। 'तं ' साक्षिणं ' केन ' करणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् '। न केनापीत्पर्थः । येन चक्षुरादिना लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्याsaस्थस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह-विज्ञातारमिति । ' अरे ' मैत्रेयि ! यः पुनः केवलः अद्रयः विद्यावस्यः विज्ञातीय वर्तते तं 'विज्ञातारं ' 'केन ' करणेन 'विजानीयात् '। न केनापीति भावः ॥ १६॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्थस्य श्रीवासुदेवन्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथन्नाह्मणान्तर्गत माध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां दितीयेऽध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४। (५) २। ४॥

पूर्व मैत्रेयीब्राह्मणे "इदं सर्वे यद्यमात्मा" इति प्रतिज्ञातस्य आत्मन उत्पत्तिस्थितिरुयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-स्यार्थस्य निगमनार्थं मञ्जाहाणमारम्यते - इयं पृथिवीति । 'इयं 'प्रसिद्धा 'पृथिवी ' 'सर्वेषां भूतानां ' ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां प्राणिनां ' मधु ' कार्यं मध्विव मधु । यथा एको मध्वपूपः अनेकैर्मधुकरैनिर्वितितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतिनर्विर्तिता इत्यर्थः । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्याः पृथिव्याः ' सर्वाणि भूतानि मधु 'कार्यम् । किंच-' अस्यां पृथिव्यां ' ' यश्चायं ' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणधर्मा ' पुरुषः '। ' यश्चा-यमध्यात्मं 'आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इति अध्यात्मम् । 'शारीरः 'शरीरे भवः । पूर्ववत् 'तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषः ' सर्विलिङ्गाभिमानी इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः ' सर्वेषां भूतानां ' उपकारकत्वात् करणत्वेन

(मि) इमाऽञ्जापः। सन्वैषामभूतानाममध्वासामपाध्य सन्वीणि भूतानि मधु युश्रायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमुयः पुरुषो युश्रायमध्यातमुधुँ रैतसु स्तेजोमयोऽमृतम्यः प्रस्वोऽयमेव सु बोऽयमात्मेडममृतमिदम्ब्रह्मेद्ध् सुर्वम् ॥ २॥

(म) अयुम्रिः। सुर्वेषाम्भूतानाम्मु वस्याग्नेः सुर्वाणि भूतानि मुधु यश्रायमिस्मन्नग्री तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्रायमध्यात्मम्बाङ्मयस्ते-जोमुयोऽमृतम्यः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेद्रममृतमिद्म्ब्रह्मेद्ध्

सुव्यम् ॥ ३ ॥

(म) अयुमाकाराः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वस्याकाशुस्य सुर्वाणि भूतानि मुख अश्राङ्मस्मिन्नाकाशे तेजोमुयोऽमृतमुयः पुरुषो अश्रापुः

इमा आपः संवेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय-मात्मा इदमसृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमिशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यातमं वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय-मात्मा इदममृतिमदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे

तथा ' आपो मधु '। 'अध्यातमं रैतसः पुरुषः ' रेतिस भवो रैतसः । रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् " आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् " (ऐ. आ. २-४) इति श्रत्यंतरात् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्मघु ' । वाङ्मयो वागिमानी पुरुषोऽग्निरघ्यात्मम् । वाच्यग्नेविरोषतोऽवस्थानम् "अग्नि-र्नाम्पूरवा मुखं प्राविशत् "। (ऐ. जा. २-४) इति श्रुते: ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अध्यात्मं हृद्याकाशः ' हृद्याकाशः । " य एषोन्तर्हृद्यऽ आकाशः "— (श. प. १४-५-१-१७) इत्यादिना पूर्व व्याख्यातः ॥ ४ ॥

^{&#}x27;मधु '। 'सर्वाणि भूतानि ' अस्य कार्यत्वेन मधु इति चशब्दसामध्यात् व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्च इत्येवमेतच्चतुष्टयं एकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः कार्यम् । अतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणात् एतज्ञातं तदेव एकं परमार्थतो ब्रह्म । इतरत्कार्यं च आरंभणं विकारो नामवेयमात्रम्, इत्याशयेनाह-अयमेवेति । अयमेव सः ' योऽयं पूर्व मैत्रेय्ये " इदं सर्व यदयमात्मा " (४ त्रा. कं. ६) इति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विध-मध्वात्मकः, नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाऽधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानं अमृतत्वसाधमं इदमेवात्मतत्त्वं " ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव ते इपयिष्यामि" इति अध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । 'इदमेव सर्वं' सर्वाप्तिसाधनं, यस्माद्रह्मणो विज्ञानात् सर्वं भवति । नान्यत् किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥ १ ॥

मध्यात्मु ॐ ह्याकाग्रस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-दुममुतिमदम्ब्रह्मेद्थ् सुर्विम् ॥ ४ ॥

- (म) अयुम्बायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य व्वायोः सुर्वाणि भूतानि मुधु बुश्चायमिस्मिन्वायौ तेजोमुयोऽसृतमुयः पुरुषो अश्चायमध्यात्मम्प्राणः स्तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेडममृतमिद्म्ब्रह्मेद्ध् सुर्वम् ॥ ५ ॥
- (म) अयुमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यादित्यस्य सुर्वाणि भूतानि मुधु अश्रायमिसमुत्रादित्ये तेजोमुयोऽसृतसुयः पुरुषो अश्रायम-ध्यात्मञ्चाक्षुषुस्तेजोमुयोऽमृतमुयः पुरुषोऽयुमेव स योऽयुमात्मेदुममृत-मिद्म्ब्रह्मेद्ध् सुर्वम् ॥ ६ ॥
- (म) अयुश्चन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य चन्द्रस्य सुर्व्वाणि भूतानि मुधु बुश्चायमस्मिश्चन्द्वे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुश्चायमध्यातमुम्मानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः अयमात्मेदममृतामिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यातमं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतिमदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेद्ममृतिमदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चंद्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्रायमस्मिन् चंद्रे

तथा 'वायुर्मधु' । 'अध्यात्मं ब्राणः' घ्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्"। (ऐ.आ.२-४) इति श्रुत्यंतरात् । भूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वं, तदंतर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्म-धुत्वम् ॥ ९ ॥

तथा ' आदित्यो मधु '। ' चाक्षुषः ' ' पुरुषः अध्यात्मम् '। ' आदित्यश्वक्षुर्भूत्वाऽश्विणी प्राविशत "— (ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा ' चन्द्रो मधु '। ' अध्यात्मं मानसश्चन्द्रमाः '। " चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् " 'ऐ. आ, २।४) इति श्रुतेः॥ ७॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेडममृतमिदम्ब्रह्मेद्थ्य सुर्विम् ॥ ७ ॥

- (म) इमा दिशः। सन्वैषाम्भूतानाम्मध्वासान्दिशाध् सन्वीणि भूतानि मधु अश्वायमास दिश्च तेनोमयोऽमृतसयः पुरुषो अश्वायमध्यात्मध्य श्रीतः प्यातिश्वत्कस्तेनोमयोऽमृतसयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतिन-दम्ब्रह्मेद्ध् सन्वीम् ॥ ८॥
- (मि) इयम्बयुत्। (त्सु) सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै व्विद्युतः सुर्वाणि भूतानि मुधु युश्रायमस्याम्बद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्रायम-ध्यात्मन्तेजस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेडममृत-मिद्मब्रह्मेद्थ् सुर्वम् ॥ ९॥
- (म) अयु७ँ स्तनियत्तुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य स्तनियत्नोः सुर्वाणि भूतानि मुधु युश्रायमिस्मन्तस्तनियत्नौ तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषो युश्रायमध्यात्म७ँ शान्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषोऽयम्मेव स् योऽयुम्।त्मेद्रममृतिमद्म्ब्रह्मद्थं सुर्वम् ॥ १०॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥ ७॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिशु तेजो-मयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं श्रीत्रः प्रातिश्चत्कस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यातमं तेजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तथा 'दिशो मधु'। यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मम् । तथाऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेळायां तु विशेषतः सिनिहितो भवति इत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् । प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेळायां भवः 'प्रातिश्रुत्कः'। "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् " (ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

[ं] तथा 'विद्युत् 'विगिन्द्रियं 'मधु '। तेजिस भवः 'तैजसः अध्यातमम् '॥ ९॥ तथा 'स्तनियत्तुः 'पर्जन्यः 'मधु '। शब्दे भवः 'शाब्दः '। यद्यपि अध्यातमं शब्दे भव इति

- (म) अयुन्धर्मः । सुन्धेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सुन्धाणि भूतानि मुधु बुश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतग्यः पुरुषो बुश्चायमध्यात्मन्धारमे स्तेजोमयोऽमृतग्यः पुरुषोऽयमेव स् योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथ् सुन्धम् ॥ ११ ॥
- (मि) इन्त सत्यम् । (थ्) सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य सत्यस्य सुर्वाणि भूतानि मधु यश्रायमस्मिन्तसत्त्ये तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषो यश्रायमध्यात्मध्यस्य सात्र्यस्तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषोऽयमेव स् योऽयमात्मे- इममृतमिदम्ब्रह्मेद्थ् सुर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनियत्नौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १०॥

अयन्धर्माः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अय-मेव सः । यः अयमात्मेद्ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

न्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषः । तथाऽपि स्वरं विशेषतो भवतीति 'सौवरः ' इति विशेषणम् । स्वरं भवः सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तनियत्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंघातात्मना उप-कुर्वन्तो मधु भवंतीत्वुक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वति तद्वक्तव्यमितीदमारम्यते— अयं धर्मा इति । धर्मस्य शास्त्रिकगम्यत्वेन परोऽश्चत्वात् अयमिति निर्देशानर्हत्वेऽपि पृथिव्यादेर्द्वर्मकार्यस्य प्रत्यक्षवटादिवत् 'अयं धर्मः ' इति व्यपदेशोपपित्तिरिति भावः । "तच्छ्रेयोरूपमत्यस्यज्ञत धर्मम् " । (श. प.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्रयकृत् प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेशो धर्मः अपूर्वाख्यः 'मधु '। स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारंभकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तरि धर्मे सामान्यरूपेण तदारंभकत्वमाह—यश्चायमस्मिन् धर्मो इति । कार्यकारणसंघातकर्तरि तु 'धर्मो 'विशेष-रूपेण कार्यकारणारंभकत्वमाह—यश्चायमस्मन् धर्मो इति । कार्यकारणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्मः ॥११॥

सत्यमपि धर्मावत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिन्यादिषु कारणत्वेनानुगतिमत्याह**+यश्चायमरिमन्** ३२०७

- (म) इद्रमानुषम्। (१) सुर्वेषाम्भूतानाममुध्वस्य मानुष्रस्य सुर्वाणि भूतानि मुधु युश्रायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्रायमध्यात्ममानुष्रस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद्रममृतमिद्म्ब्रह्मेद्१ँ सुर्विम् ॥ १३॥
- (म) अयुमात्मा। सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यात्मनः सुर्वाणि भूतानि मधु यश्रायमित्मन्नात्मिनि तेजोमयोऽमृतम्यः पुरुषो यश्रायमात्मा तेजो-मयोऽमृतम्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेद्ध् सुर्विम् ॥ १४॥

(थ्रॅं) स वाऽअयमात्मा। सुर्वेषाम्भूतानामुधिपतिः सुर्वेषाम्भूतानाथ्रँ

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपातिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथ-

सत्ये इति । विशेषरूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमध्यातमं सात्य इति । सत्ये भवः सात्यः ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसंघातिक्शेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति—इदं मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरिप 'सर्वेषां भूतानां मधु '। यद्यपि मानुषादिजातिरेक्षेव, तथाऽपि निर्देष्टः स्वशरीर-निवष्टा जातिराध्यात्मिकी । शरीरांतराश्रिता तु बाह्या इत्यमिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—यश्चायम-स्मिन्मानुषे इति । निर्देष्टः स्वशरीरनिष्टा तु आध्यात्मिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति—यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥ १३॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघातः तस्य मधुत्वमाह—अयमारमेति । 'अयमात्मा ' उक्त-जातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । 'सर्वेषां भूतानां मयु '। यश्चायमस्मिन्नात्मिन 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः'। 'सः 'अमूर्तरससर्वोत्मकश्चेतनो निर्द्दिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषाभावादघ्यात्मं स न निर्द्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह—यश्चायमात्मेति । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यद्थोंऽयं देहिलिङ्गसङ्घात आत्मा । 'स यश्चायमात्मा ' इत्युच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः ' इति पूर्ववत् ॥ १४॥

ः अस्यान्तिमपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह-स बाड अयमात्मेति। यस्मिन्नात्मनि खिल्यदष्टांतवचसा प्रवेशितः,

राजा तद्यथा रथनाभी च रथनेमौ चाराः सुर्वे समर्पिताऽएवसेवा-स्मिन्नात्मिन सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि सुर्वेऽप्तुऽआत्मानः सुमर्पिताः ॥ १५ ॥

(ऽ) इदम्बै तन्मुधु । दृष्युङ्ङाथर्व्बणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतहृषिः पर्य-न्नवोचत् । तद्वान्नरा सन्ये दु अस्त अग्रमाविष्कुणोमि तन्यतुर्ने व्वृष्टिम् । द्ध्युङ् ह यन्मुध्वाथर्वणो व्वामुश्वस्य शीष्णी प्र युदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमों च अराः सर्वे समर्पिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मिनि सर्वे पाणाः सर्वे छोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ॥ १५॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतहाषिः पश्यन्नवोचत्-" तद्वां नरा सनये दंस उप्रमाविष्कुणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णी प्र यदीमुवाच ''-इति ॥ १६ ॥

तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वान् आत्मशब्दार्थः । तस्मिन्नविद्याक्कतकार्यकारणसंघातोपाधिविशिष्टे जीवे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मिन प्रवेशिते सित 'स वै 'स एवायमात्मा अन्यवहितपूर्वपर्याये ' तेजो-मयोऽमृतमयः ' इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानमयः । सः 'सर्वेषां भूतानामधिपतिः' स्वतन्त्रः । न कुमारामात्यवत् स्वातंत्र्यम् । किं तर्हि ' सर्वेषां भूतानां राजा ' अधिपतिरिति राजत्विवशेषणम् । कश्चित् राजोचितवृत्तिमा-श्रित्य राजा भवति । स राजपरतन्त्रत्वात् न स्वतन्त्र इति । तदुव्यवच्छेदार्थं अधिपतिविशेषणमिति भावः । अस्मिन् सर्वोत्मभूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत् सर्वमिपितमिति दृष्टांतोपादानपूर्वकमाह्-तद्यथेति । तत्प्रसिद्धं निद-र्शनम् । 'यथा ' 'रयनामौ च 'रथचक्रपिंडिकायां 'रयनेमौ च 'वलयभूतायां 'सर्वे अराः ' 'समर्पिताः ' समारोपिताः । यथा अयं दृष्टांतः । ' एवमेव ' एतिसम्नात्मिन परमात्मभूते ब्रह्मविदि ' सर्वे प्राणाः ' वागादयः ' सर्वे लोकाः ' भूरादयः ' सर्वे देवाः ' अग्न्यादयः ' सर्वाणि भूतानि ' ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि—' सर्व एते ' आत्मानः ज्रुचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः समर्पिताः । सर्वं जगदस्मिन् समर्पितमिति भावः । स एष सर्वातमभावो व्याख्यातः ॥ १९॥

एवं साकल्येन निरूपितायाः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताऽऽख्यायिकासङ्क्षेपकौ मन्त्रौ (श. प. १४।१।१९९) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति—इदं वा इति । 'वै ' शब्दः स्मरणार्थः । यत्प्रवर्गप्रकरणे सूचितं परं तु नाविष्कृतम् 'तत् वै' तदेव 'इदं मबु' । इह "इयं पृथिवी" (श. प. १४।९।९।१) इत्यादिना अनंतरिनर्दिष्टं ' द्य्यङ् ' नामा ब्राह्मणः अथर्वणः गोत्रापत्यं ' आथर्वणः अश्विभ्यां ' देविमिषग्भ्यां अनेन प्रपंचेन उवाचोक्तवान् । तदेवैतत्कर्मे ऋषिर्मंत्रः पश्यन्तुपलभमान उवाचोक्तवान् । कथमित्यत आह-तद्दां नरेति । (ऋक् सं.।१।११६।१२) हे 'नरा 'नरी नेतारी! अश्विनी अहं स्तोता 'वां 'युवयोः संबंधि तत्प्रसिद्धं उप्रमुद्यूर्णं अन्येर्दुःशकं ' दंसः' कम्मं 'सनये' वनलामार्थं 'युवाम्यां' लामखुब्धाम्यां पुराकृतं 'आवि • क्कुणोमि ' प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टांतः। 'तन्यतुर्ने' तन्यतुरिव यथा तन्यतुर्मेघस्थः शब्दः 'वृष्टिं' मेघांतर्वर्तमान- (ती) इदम्बे बन्मुख । दध्युङ्ङाथव्र्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतहृषिः पुर्य-क्रुवोचत् । आथव्र्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यथ् शिरः प्यत्येरयतम् । स व्वाम्मुख प्युवोचहतायन्त्वाष्ट्रं युद्धाविष कुक्ष्यम्वामिति ॥ १७॥

(ती) इदम्वै तन्मुधु । दृष्युङ्ङाथर्व्वणोऽिहवुभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुर्यक्रवोचत् । पुरश्चके द्विपदः पुरश्चके चृतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुषऽआविशिदिति स वाऽअयम्पुरुषः सुर्वामु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृत्त्वेनेन किञ्चनासम्वतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु द्रध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुबाच । तदेतद्दिः पश्यन्नवोचत्—'' आथर्वणाया-श्विना द्रधीये अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदतायन्त्वाष्ट्रं यदस्राविष कक्ष्यं वाम् ''—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्-" पुरश्चन्ने

मुद्दकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति 'तद्रत् '। अत्र नकार इवार्थः। "नेति उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपिममीते" (निरु० १।४।१०।) इति यास्कोक्तेः। "अश्चं न त्वा वारवन्तं" (निरु० १।४।१०।) इतिवत् ज्ञेयः। तत् किं कर्म ? 'ह 'इति प्रसिद्धौ। ' आधर्वणः ' अथर्वपुत्रः—'द्य्यङ् 'एतन्नामा मुनिः 'यत् 'यदा 'अश्वस्य ' हयस्य ' शिष्णों ' युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ' वां 'युवाभ्यां इदं मधु इमां मधुविद्यां ' यत्प्रोवाच ' प्रोक्तवान् तदानीं आश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षणं च यत् भवदीयं क्रूरं कर्म ' तत् ' 'आविष्क्रणोमि ' इति संबंधः॥ १६॥

आविष्क्रणोमीति प्रतिज्ञाते क्र्रकर्म्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायां—' इदं वे 'तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणं स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रांतरमाह—आथर्वणायेति । (ऋक् सं. ।१।११ ।२।) हे अश्वनौ ! युवां ' आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय—' दधीचे 'दध्यङ्नान्ने महर्षये अरुव्यं अश्वसंबंधि शिरो मस्तकं ' प्रत्येरयतं ' प्रत्यघत्तं तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय अरुव्येन शिरसा तमृष्धं समयोजयतमित्यर्थः । ' सः ' महर्षिः 'वां' युवान्यां ' मधुविद्यां ' प्रवोचत् ' प्रावोचत्रोक्तवान् । स किं इत्येवं जीवितसंदेहमारुद्य स्वशिररुक्षेदपूर्वकं अरुव्यशिरसा मधुवद्यां ' प्रवोचत् ' प्रवोचत् ' युवान्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां सत्यां कुर्वन् परिपालियितुमिच्छन् जीवितादिप हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरा इत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु इत्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य संबंधि त्वाष्ट्रं " तद्भृङ्ङिति पपात तत्पतित्वाऽसावादित्यो-ऽभवत् " (श०१४।१।१।०।) इति । तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म तत्र प्रावर्ग्य कर्मागभूतं यद्विज्ञानं तत् 'त्वाष्ट्रं' मध्वेव ' प्रावोचत् ' अपि तु यत्कक्ष्यं गोष्यं ' रहस्यं ' परमात्मसंबंधि विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहतं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच ' वां ' युवान्यां प्रवोचदिखनुवर्तत इत्यर्थः ॥ १७॥

प्रवर्शकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोर्थः प्रवर्ग्यसंबंध्याख्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः ।

(मि) इद्मेवे तन्मुधु । दृध्युङ्ङाथर्व्यणोऽिह्वभ्यामुवाच तुदेतहुषिः पुरुयन्नवोचत् । रूपुर्धं रूपम्प्रातिरूपो बभूव तुदस्य रूपुम्प्रतिचुक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुद्धपऽईयते बुक्ता ह्यस्य हुरयः शता दशेत्ययम्वे हरयोऽयम्वै दुश च सहस्राणि बहुनि चानन्तानि च तुदेतद्ब्रह्मापूर्व्यमन-परुमनन्तरुमबाह्यमयुमातमा न्ब्रह्मं सुन्धीनुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९॥

द्विपदः पुरश्चके चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविदात "-इति।सवा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । न एनेन किंचन अनावृतम् । न एनेन किंचन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ''-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च। तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्य-नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानी ब्रह्मविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोर्थ उत्तराभ्यां ऋग्न्यां प्रकाशयितव्यः इत्यतः ''इदं वै तत्'' उक्तार्थं ब्राह्मणमन् प्रवर्तते - पुरश्चके इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अन्याकृते नामरूपे न्याकुर्वाणो भूतादिसर्ग-पुरःसरं पंचीक्वतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन् छोकान् सङ्घा- पुरः ' पुराणि शरीराणि- ' द्विपदः ' द्विपादुपल-क्षितानि मनुष्यशरीराणि ' चक्रे ' कृतवान् । तथा ' चतुष्पदः ' चतुष्पादुपलक्षितानि ' पुरः ' पशुशरीराणि ' चक्रे '। एवं रारीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ' सः ' ईश्वरः ' पुरः ' पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ' पक्षी ' ळिङ्गशारेरी 'भूत्वा ' 'पुरः ' शरीराणि ' पुरुषः ' पुरुषरूपः सन् ' आविशत् ' प्रविवेश । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिचोतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति स वा अयमिति । 'स वै ' स एव ' अयमातमा ' सृष्ट्यादिकर्तृतया प्रकृतः ' सर्वासु पूर्ष्व ' सर्वशरीरेषु पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या ' पुरिशयः ' सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवं आधाराधेयनिर्देशात् द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह-नैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना ' किंचन ' किंचिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ' एनेन ' ' किंचन ' असंवृतं ' अंतरमनुप्रवेशितं नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बिहर्भावेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽन्यत्किचिदस्तीति 'पुरश्चके ' इति मंत्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

" इदं वै तन्मधु " इत्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किंरूप इत्यत आह—रूपं रूपामिति । (ऋक् सं. । ६ । ४७ । १८) ' सः ' ईश्वरः—' रूपं रूपम् ' उपाधिभेदं देहं देहं प्रति—'प्रतिरूपः' रूपां-तरं प्रतिबिंबं ' बभूव '। ननु-किमर्थमसौ प्रतिबिंबमावं आपद्यते-तत्राह-तदस्येति । 'तत् ' प्रतिबिंबत्वं अस्यात्मनो निरुपाधिकस्य ' रूपं ' स्वरूपं ' प्रतिचक्षणाय ' आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्योदिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेखर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानघनाख्यं रूपं न प्रति-ख्यायेत । यदा पुनः कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः तदा अस्य रूपं प्रतिख्यायेत इति भावः ।

(म) अथ व्वध्राः। (स्तु) तुद्दुम्वय् ग्रीप्पणाध्याच्छीप्पणाध्यां ग्रीतमाद्गीतमो व्वात्स्याद्वात्स्यो व्वात्स्याच पाराश्च्यांच पाराश्च्यां पाराश्च्यां पाराश्च्यां पाराश्च्यां पाराश्च्यां पाराश्च्यां पार्शिक्यां पार्शिक्यां भारद्वाजाच भारद्वाजाऽऔद्वाहेश्च ग्राण्डिल्यांच ग्रीतमाच ग्रीतमा ग्रीतमा बेजवापायनाच व्वष्टपुरेयांच व्वष्टपुरेयां ग्रीतिमाण्यायणाच क्रीण्डिन्यायनाच क्रीण्डिन्यायनाच क्रीण्डिन्यायनाच क्रीण्डिन्यायनाच क्रीण्डिन्यायनाच क्रिण्डिन्यायनाः क्रीण्डिन्यात्की-

अथ वंदाः—तिद्दं १ वयं शोर्षणाय्यात् । २ शोर्षणाय्यो गोतमात् । ३ गोतमो वात्स्यात् । ४ वात्स्यो वात्स्याच पाराश्यांच । ५ पाराशर्यः सांकृत्याच भारद्वाजाच । ६ भारद्वाज औद्वाहेश्च शांडिल्ल्याच । ७ शांडिल्ल्यो वेजवापाच गोतमाच । ८ गोतमो वेजवापायनाच वेष्टपुरेयाच । ९ वेष्टपुरेयः शांडिल्ल्याच रोहिणायनाच । १० रोहिणायनः शोनकाच आत्रेयाच रिभ्याच । ११ रेभ्यः पौतिमाष्यायणाच कोंडिन्यायनाच । १२ कोंडिन्यायनः कोंडिन्यात् । १३ कोंडिन्यात् । १२ कोंडिन्यात् ।

^{&#}x27; इंद्रः ' परमेश्वरः 'मायामिः ' नामरूपविषयमिश्याऽभिमानातमा परिणताभिः 'पुरुरूपः ' बहुरूपः ' ईयेते 'प्रतीयते मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां वाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमातमाने बहुरूपत्वे किं मानं इत्यत आह—युक्ता हीति । रथे युक्ता वाजिन इव ' हि ' यस्मात् ' अस्य 'प्रतीचो रथ-स्थानीये शरीरे ' युक्ताः '—' हरयः ' इंद्रियाणि ' शता ' शतानि ' दश ' च प्राणिभेदवाहुल्यात् शतानि दश च मवंति । प्रत्येचं स्वविषयान् प्रतिहरंतीति हरणादिद्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—अस्य हर्य इति संबंधप्रतीतेः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हर्यः इत्येवं दैतापितः इत्यत आह—अयं वा इति । ' अय वे ' अयमेवातमा ' हरयः ' इंद्रियादिरूपेणास्यैवाविद्या मानात् । 'अयं वे' अयमेवातमा ' दश च सह-स्राणि ' ' बहूनि चानंतानि च ' हरिशब्दितानीन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानंत्यात् । इदानी अस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह—तदेतद्वद्वति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न विद्यते अंतराले जात्यंतरं वस्तु यस्य तदनंतरम् । न विद्यते वाद्यं विहुन् समस्तं जगत् । न तद्वयतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्वद्य आतमनोऽर्थातरं इत्याङ्कायां नेत्याह—अवमात्मिति । ' अयं ' प्रत्यगात्मेव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुमूरिति । यः सर्वात्मना सर्वमनुमवित सः ' सर्वानुमूः ' । द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेव्यः । अयमेव सर्ववेदांतानामथे इत्युपसंहरित—इत्यनुशासनमिति । इतीत्यं ' अनुशासनं ' सर्ववेदांतोपदेशः । एतदमृतमयञ्चेति अनर्थनिवृत्ति-द्वरा आनंदावाप्तिरूपः शास्त्राधः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अथेदानी त्रसविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च त्रसविद्याया अयं बंदा आरम्यते →

(चा) आमिवेइयः सेतवात् । (त्से) सेतवः पाराश्यांत्पाराश्यों जात्त-कण्यांजात्कण्यों भारद्वानाद्वारद्वानो भारद्वानाद्वास्यायणाच्च गौतमाच्च गौतमाच्यां गौरद्वानाद्वान्यां भारद्वानाद्वान्यां भारद्वानाद्वान्यां गौरद्वानाद्वान्यां भारद्वानाद्वान्यां गौरद्वानाद्वान्यां गौतमाच्यां गौत

(द्रा) आत्रेयो माण्टः । (म्र्मा) माण्टिग्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यः ग्राण्डिल्याच्छाण्डिल्यः केशोध्यात्काप्यात्केशोध्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गाळवाद्वाळवो व्विद्भर्भीकौण्डिन्याः द्विद्भर्भीकौण्डिन्यो व्वत्सनपातो ब्राभ्अवाद्वत्सनपाद्वाभ्अवः पथः सौभ-रात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्किरसाद्यास्यऽआङ्किरसऽआभृतेस्त्वाष्टाः

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पाराशर्यात् । १७ पाराशर्यो जात्कण्यात् । १८ जात्कण्यां भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाञ्च आसुरायणाञ्च गौतमाञ्च । २० गौतमो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो बैजवापायनात् । २२ बैजवापायनः कौशिकायनः । २३ कौशिकायनिः प्रृतकौशिकात् । २४ घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । २५ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । २६ पाराशर्यो जात्कण्यात् । २७ जात्कण्यां भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाञ्च आसुरायणाञ्च यास्काञ्च । २९ आसुरायणस्त्रेवणेः । ३० त्रेवणिगौपजंधनेः । ३१ औपजंधनिरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आन्नेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो मांटे: । ३५ मांटिगैतिमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३० गौतमो वात्स्यात् । ३८ वात्स्यः शांडिल्यात् । ३९ शांडिल्यः केशोर्यात्काप्यात् । ४० केशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । ४१ कुमारहारितो गाळवात् । ४२ गाळवो विद्भींकोंडिन्यात् । ४३ विद्भींकोंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ४४ वत्सनपात् बाभ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पंथाः सौभरः
अयास्यादांगिरसात् । ४६ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ४० आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-

अथ वंदा इति । वंदा इव 'वंदाः '। यथा वेणुर्वैद्याः पर्वणः पर्वणो भिद्यते । तद्भद्रमात्प्रभृति आम्लप्रातेरयं वंदाः । अध्यायद्भयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंदा इत्युच्यते । तत्र प्रथमातः शिष्यः पंचम्यंत आचार्यो बोद्धव्यः॥२०॥ 'आम्निवेद्यः '—' सैतवात् ' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

^{&#}x27; आत्रेयः ' माण्टेरधीतवान् । ' परमेष्ठी ' विराद् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वयं-

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ५॥ (५) २ – ५॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४ – ५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८॥ बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २॥

ंइति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्ट्रात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ द्धीच आथर्वणात् । ५० दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । ५१ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५२ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५३ प्रध्वंसन एकर्षः । ५४ एकर्षिविधाजित्तेः । ५५ विप्रजित्तिव्येष्टेः । ५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमेष्टिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंसु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमातवेदः इति तत आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनर्बह्म वेदाख्यं तत्स्वयं निष्यं तस्मै 'ब्रह्मणे 'स्वयं-भुवे वेदरूपेणावस्थिताय 'नमः 'वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसप्रश्विताजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहद्गरण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९)२-९॥ द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (वृ. उ.)२॥ इति श्रीबृहद्गरण्यकोपनिषदि आद्यं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं द्यध्यायं याज्ञवलक्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् । आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । आदितश्रतुर्थे बृ॰ आ॰ द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको इ व्वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तुत्र इ कुरुपञ्चालानाम्त्राह्मणा-ऽअभिसमेता बभूबस्तस्य इ जनकस्य व्वैदेहस्य व्विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषाम्त्राह्मणानामनूचानुतमऽड्डाते ॥ १ ॥

सु ह गुवाध्य सहस्रमुवरुरोध। दशदश पादाऽ एके कस्याः शृङ्कयोराबद्धा बभू बुरूतान्होवाच ब्लाह्मणा भगवन्तो खो ब्वो ब्लाह्मिष्ठः सुऽएता गाऽ बुद्-जतामिति ते ह ब्लाह्मणा न दध्युः॥ २॥

अश्वलबाह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशद्श पादा एकैकस्याः शृंगयोरावद्धा बभूवः । तान् होवाच । ब्राह्मणा भगवंतो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न द्धृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिमिर्निक्षपितुं याज्ञवल्कीयं काण्डमारम्यते । तत्र प्रस्ताव कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्यप्रदर्शनार्था च आख्यायिका अश्वलबाह्यणेनारम्यते—जनको ह वेदेह इत्या-दिना । विदेहेषु भवः 'वेदेहः '' जनकः ' जनकनामा राजा 'ह 'किल बभूव । स च 'बहुदक्षिणेन यज्ञेन' शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्चमेधेन वा 'ईजे ' अयजत् । 'तत्र 'तिस्मन् यज्ञे 'ह 'विद्वद्वाहु- स्येन प्रसिद्धानां 'कुरूणां पंचालानां 'च देशानां 'ब्राह्मणाः' निमंत्रिता दर्शनकामा वा 'अभिसमेताः ' अभिसंगताः 'बभूवः '। तत्र महांतं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा 'ह 'किल ' तस्य जनकस्य वेदेहस्य ' यजमानस्य 'कः स्वित् 'को नु खल्ल ' एषां 'ब्राह्मणानां मध्ये 'अनूचानतमः ' सर्व इमे अनूचानाः कः स्विदेषामितशयेनानू- चानोऽनुवचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा 'विशेषेण ज्ञातुमिच्ला 'बभूव '॥ १॥

पश्चात् ' सः ' जनकः 'ह' अनूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमवयसां धेनूनां ३२१५

(र) अथ इ याज्ञवल्क्यः स्वमेव जिल्लारिणमुवाच। (चै) एताः सौम्योदन सामश्रवारे इति ता होताचकार ते इ जाल्लाश्रक्कधः कथन्तु नो ज्लुक्षिष्ठो ज्लुवीतेति॥ ३॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उद्ज सामश्रवा ३ इति । ता होदाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चकुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

'सहस्रमवरुरोध'गोष्ठे अवरोधं कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्यत आह-द्शैद्शेति । तासा-मेकैकस्या गोः श्रृंगयोर्विषये 'दशदश पादाः ' पळचतुर्भागः पादः एवंभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः 'आबद्धा वभूवुः'। श्रृंगयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् श्रृंगे पंचपंच पादा आबद्धा इत्यर्थः । एवं गा अव-रूप्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् 'ह' किळ 'उवाच'। हे ब्राह्मणाः वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठाः 'मगवंतः' पूजार्हा ! इति संबोध्य 'यो वः 'युष्माकं मध्ये 'ब्रह्मिष्ठः' अतिशयेन ब्रह्मज्ञः 'सः एताः ' अवरुद्धा गाः 'उद-जतां ' उत्काळयतु स्वगृहं प्रति नयतु । 'ते 'ब्राह्मणाः 'ह ' किळ एवमुक्ताः ' न दधुषुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातुं न प्रगल्माः संवृत्ताः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथानंतरं अप्रगत्मभूतेषु ब्राह्मणेषु 'ह' किल 'याज्ञवत्क्यः 'स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिन-मुवाच । किं १ हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, प्लुतिर्दूरादाह्णानार्था । सामविधि श्रणोतिति सामश्रवाः तस्य संबुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवत्क्यात् सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाचतुर्वेदो याज्ञवत्क्य इति सिद्धयति । हे सामश्रवः ! 'एता गाः ' उदजोद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा 'ह ' किल ' ब्रह्मचारी ' 'ताः 'गाः ' उदाचकार ' उत्कालितवान् आचार्थगृहं प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्टाय निर्दिष्ट-गवामपहरणात् याज्ञवत्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति, अस्माकमिप ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते 'ह ' ब्राह्मणाश्रुकुधुः कुद्धवन्तः । तेषां क्रोवामिप्रायमाह—कथिमिति । कथमयं नोऽस्माकं एकैकप्रधानानामप्रे 'ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ' 'ब्रुवीत ' कथयेत् । इतिशब्दः अमिप्रायसमाप्तिचोतकः ॥ ३ ॥

१-आत्मपुराणे-पंचमेऽध्याये। " इत्यादि बहुधा राजा चितयित्वा मनोगतम्। कामधेनुसमानानां सहस्रं निदधौ गवाम्। बत्वारिशतसहस्राणि निष्काणामिष भूपतिः। ९५। श्वें श्वें गवां राजा निष्काणां विशातिं हि सः। प्रत्यके द्विसहस्रेषु श्वेष्विपैतवांसतद्।"। ९६। इति । अनयोष्टीका-' इत्यादौति । इत्यादिकं विचारं इत्वा गवां सहस्रं तथा निष्काणां दीनःराणां चत्वारिशतसहस्राणि सदासि निदधौ स्थापितवानिति । " पळे दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री " इति अमरे नानार्थः १३।१४। । ९५ । दीनारणां चत्वारिशतसहस्राणि सदासि निदधौ स्थापितवानिति । " पळे दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री " इति अमरे नानार्थः १३।१४। । ९५ । दीनारणां चत्वारिशतसहस्रत्वे हेतुमाह । श्वेत्रं इति । हि यतः । सहस्रसंख्याकानां गवां द्विसहस्रसंख्याकेषु श्वेत्रेषु सत्सु प्रत्येकं श्वेत्रं दीनाराणां श्रुतौ कर्षवतुष्ट्यात्मकस्य पळस्य पादतया प्रतिपादितानां विशतिं श्रुतौ द्विरावत्तदशपदोक्तां बबंधोति । तथाच सहस्रद्वसस्य विशतया गुणने चक्तसंख्यासिद्विरित भावः। अत्र यद्यपि भाष्यकारैः श्रुतिगतदशदशदशपदद्वित्वं विश्वादिपारतया व्याख्यातम्। पंचपंच पादा एकैकत्र श्वेत्रं बद्धा इत्युक्तेः ।तत्र च दशसहस्राणि निष्कसंख्या भवति । तथापि-अनेन प्रंयक्रता " खपाख्यानेषु नात्यंतमाग्रहः " इति शवरस्वाभिवचनानुसारेण जनकौदार्यातिशयप्रकटनाय च दशदशोति पदं विशतिपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ ९६॥

२-" निष्कमस्त्री साष्ट्रहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेमपात्रे हेमपदेऽपि चोति मेदिनी " साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्यु-रोसुष्णे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री " इत्यमरनानार्थः ॥

रे-" ग्रंजाः पंचायमाषकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽल्ली पलं कर्षचतुष्टयम् । सुवर्णविस्ती हेन्नोऽक्षे '' इत्यमरे वैश्यवगः॥ ३२१६

(त्यु) अथ इ जनकस्य व्वेदेहस्य होताऽश्वहो बभूव । सु हैनम्प-प्पच्छ त्वस्रु खुळु नो याज्ञवल्क्य ब्ब्रुह्मिष्ठोऽसी३ऽड्डति स होवाच नुमो व्वयम्ब्राह्मष्ठाय कुम्मों गोकामाऽएव व्ययुध स्मऽइति तुधु ह तुतऽएव प्रष्टुन्दद्धे होताऽश्वरुः ॥ ४ ॥

(लो) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिद्धं सुर्व्वम्मृत्युनाऽऽप्तध् सुर्व्वम्मृ-त्युनाऽभिपन्नङ्केन यजमानो मृत्योराप्तिमृतिमुच्यतऽइति होत्रिच्जा-ऽग्निना व्वाचा व्वाग्वे यज्ञस्य होता तुद्ययम्वाक्सोऽयम्भाः स होता सा मुक्तिः चाऽतिमुक्तिः॥५॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खळु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय क्रमीः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दधे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वे मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वे मृत्युनाऽभिषन्नम् । केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रर्त्विजाऽप्तिना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् । सोऽयमग्निः । सं होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

'अथ ह ' एवं कुद्धेषु ब्राह्मणेषु ' जनकस्य 'यजमानस्य ' अश्वलः ' अश्वलनामा ' होता ' ऋत्विग् 'बभूव '।'सः 'ब्रह्मिष्ठामिमानी राजाश्रयत्वाच घृष्टः 'एनं 'याज्ञवल्क्यं 'ह पप्रच्छ 'पृष्टवान् । कथं १ हे याज्ञवल्क्य ! नोडरमाकमग्रे ' त्वं नु खल्ल ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ ' इति । प्लतिर्निर्भत्सनार्थो । अनौद्धत्यं ब्रह्मविद्रो लिंगं इति सूचयन्ती श्रुतियोज्ञवल्कयकृतमुत्तरं दर्शयति—स हेति । 'सः 'याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच '। 'वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः '। तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिताः, इत्यत आह—गोकामा इति । 'वयं गोकामा एव स्मः '। अतो गोप्रहणं कृतवन्त इति । 'तं ' ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं संतं 'तत एव ' ब्रह्मिष्टपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलः ' प्रष्टुं ' ' दभ्रे ' मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन् आसङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुचितेन कर्मणा संक्षे-पतो व्याख्यातः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरम्यते-याज्ञवरूक्येति होवाचेति । हे याज्ञवल्क्येति प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं संबोध्योवाच । अस्य कर्मणः ' यदिदं[?] साधनजातं ऋत्विगग्न्यादिलक्षणं 'मृत्युना ' कर्मलक्षणेन स्वाभाविकाज्ञानजासङ्गसहितेनातं व्यातं कित्विमपन्ने च मृत्युना वशीकृतं च । अतः 'केन ' दर्शनलक्षणेन साधनेन 'यजमानः ' मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्व-मतिक्रम्य ' मुच्यते ' स्वतंत्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह-होन्नर्तिवजाऽग्निना वाचेति । एतस्यामिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे-वाग्वे इति । " यज्ञो वै यजमानः "-(रा. प. १४ । २ । २ । २४) इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य या अध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञे

(र्खा) बाज्ञवल्क्येति होवाच । बदिद्धं सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तध् सुर्विमहोराञ्चाभ्यामभिपन्नङ्केन युजमानोऽहोराञ्चयोराप्तिमृतिमुच्यतऽ इत्यध्वर्स्युणित्वजा चुक्षुषाऽऽदित्येन चुक्षुव्यै वज्रस्याध्वर्स्यस्तय्यदिद्अक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्स्यः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(र्खा) बाज्ञवल्क्येति होवाच । खदिद्ध् सुर्व्वमपूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्या-माप्तर्थं सुर्वम्पूर्विपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नङ्केन युजमानः पूर्विपक्षापर-पक्षयोर्।तिमृतिमुच्यतऽइति ब्ब्रह्मणित्वुजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्ब्रह्मा तद्यदिदम्मुनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यनमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्वर्धुणर्तिवजा चक्षुवाऽऽदित्येन । चक्षुवै यज्ञस्याध्वर्धुः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसाबादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वै पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वे पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिप-न्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्दिवजा मनसा चंद्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चंद्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्तत्र एवं सति 'येयं 'यज्ञस्य 'यजमानस्य ' 'वाक् 'सोऽयं प्रसिद्धोऽप्रिरिधिदैवं स एव वागिक्य-मापनोऽग्निहोता । 'स होता ' अग्निरूपेण दृष्टः 'सा मुक्तिः ' मृत्य्वतिक्रमरूपाया मुक्तेः साधनम् । 'सा ' उक्तरूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः ' फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः साधनम् । तथा च आध्यात्मिकात् आधिमौतिकाच परिच्छिन्नरूपात् वाग्घोतृरुक्षणात् साधनद्वयात् अपरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण होतारे दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वाभाविकात् अज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षण।त् मृत्योरितमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योर आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालात् पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येती-दमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्श-नात् तस्मात्कालातृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह-यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो द्विरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—' अहो-रात्राभ्यां ' हि सर्व जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षरध्वर्यश्च, ताभ्यां जायते वर्द्धते विनश्यति चेति संबंधः । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योज्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्यश्चेति साधनद्वयं अध्यातमाधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अपरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवाति-मुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानी तिथ्यादिलक्षणात्कालात् अतिमुक्तिरुच्यते । वृद्धिक्षयशून्ययोरहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रति-पदादीनां तिथीनां तासां तु दृद्धिक्षयोपगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रात्ययवत् चंद्रप्राप्त्या . ३२१६

(र्घ्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदुमन्तुरिक्ष्मनारम्बण्मिवाथ केनाक्रमेण युजमानः स्वर्गी लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रान्त्वजा व्वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्वाता तद्योऽयम्प्राणः स व्वायुः सुऽउद्गाता सा मुक्तिः मुडितमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽञ्चथ सम्पुदः॥ ८॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कुतिभिरयमुद्यरिभह्रौताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिस्भिरिति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिद्मंतिरक्षमनारंचणिमव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्ग लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रित्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमय ऋग्भिहोंता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिस्भिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः इत्याह-याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वे पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्या-दिना । 'ब्रह्मणित्वजा मनसा चंद्रेण ' इत्यक्षरन्यासः । तत्राध्यातमं 'यज्ञस्य 'यजमानस्य 'यदिदं ' प्रसिद्धं 'मनः ' 'सोऽसौ ' चंद्रोऽधिदैवं मनः । अध्यातमं चंद्रमा अधिदैवतिमिति 'हि ' प्रसिद्धम् । स एव चंद्रो ब्रह्मार्विक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपारिच्छिन्नाधिदैवतचंद्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिः रित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । सः अतिमुच्यमानः केनावष्टंभेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह-याज्ञवलक्येति होवाच यदिदमन्तिरक्षिमित्यादिना । 'यदिदं 'प्रसिद्धमंतिरक्ष-माकाशः अनारंबणमनालंबनिमव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्त्येव तत्रावलंबनं तत्तु न ज्ञायत इत्य-भिप्रायः । यत्तत् अज्ञायमानं आलंबनं तत्केनेति सर्वनामा पुच्छयते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् येना-क्रमणावष्टमेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । 'अथ ' केनाक्रमणा-वष्ट्रंभेन 'यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते ' स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रर्दिजा वायुना प्राणेनेति । उद्गाता ऋत्विक् अधिभूतं परिच्छित्रं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः । एतद्वयमपरि-च्छिनेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलंबनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यमिप्राय: । एवमनुक्तत्वगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—इतीति । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवं प्रकारान्मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । 'अथ संपदः ' अथाधुना 'संपदः ' उच्यंते । संपन्नाम महतां फलवतामश्चमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयस्सु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धवर्थं सम्पतिः संपदुच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुञ्जवलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु संपादनं संपद्दित्यर्थः । अतः संपद् आरम्यंते ॥ ८॥

संपदामारंभमुपपाच प्रश्नवाक्यमुत्थापयति-याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति ३२१९याज्या च शुरूयेव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिविलोक्रमेव पुरोऽनु-वाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्योळीकध् शुरूयया॥ ९॥

याज्ञवलक्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्ध्युरिसमुन्यज्ञऽश्राहुतीहीष्यतिति तिस्रऽहित कृतमास्तास्तिस्रऽहित या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअतिनेदन्ति या हुताऽअधिश्रेरते किन्ताभिर्ज्ञयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति
देवलोक्रमेव ताभिर्ज्ञयति दीप्यतऽइव हि देवलोको या हुताऽअतिनेदन्ति
मनुष्यलोक्रमेव ताभिर्ज्ञयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुताऽअधिश्रेरते
पित्रलोक्रमेव ताभिर्ज्ञयत्यधऽइव हि पित्रलोकः ॥ १०॥

कतमास्तास्तिस्र इति। पुरोऽनुवाक्या च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति। पृथिवी लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अंतरिक्षलोकं याज्यया । चौलींकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीहोष्यतीति । तिस्न इति । कतमा-स्तास्तिस्न इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदंति । या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलंति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदंति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेरते । पितृ-लोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यिममुखीकरणाय। 'कितिमिः' कितिसंख्यामिः 'ऋग्मिः' ऋग्जातिमिः अयं 'होता ' 'अद्यास्मिन् 'यन्ने ' 'किरिष्यित ' शस्त्रं शंसिष्यित । इत्येवमश्चलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह—ितसुभिरित । 'तिसृभिः ' ऋग्जातिभिः । एवमुत्तरमुक्तवंतं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छिति—कतमास्ता इति । संख्येय-विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिस्त ऋग्जातय इति पृष्टे उत्तरमाह—पुरोऽनुवाक्या चेति । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः याज्या । शक्षार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव ' तृतीया ' त्रसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिषु अंतर्भवंतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छिति—िकं ताभिरिति । 'ताभिः ' पुरोऽनुवाक्याद्याभिः ऋग्जातिभिर्यजमानः 'किं जयित ' किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—पृथिविलोकमेवेति । 'पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयित ' लोकसंबंधसामान्यात् । ' अंतरिक्ष-लोकं याज्यया ' मध्यमत्वसामान्यात् । ' वौर्लोकं ' युलोकं ' शस्यया जयित ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवसृग्जातिषु फळसंपादने विहिते अध्वर्युकृताहुतिषु फळसंपादनजिज्ञासया पृच्छति—याज्ञवरुक्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरित्यादिना । समानार्थकमेतत् । 'या हुताः 'स्मिदाज्याहुतयः 'उज्ज्वलंति'। 'या हुताः 'मांसाद्याहुतयोऽतिनेदंति अतीव शब्दं कुर्वति । 'या हुताः 'पयःसोमाहुतयोऽधिशेरते अधि भूमेरघो गत्वा शेरते । किं ताभिज्यतीति । ताभिरेवं निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह्-या हुता उज्ज्वलं-

(को) याज्ञवल्क्छोति होवाच । कृतिभिरयमद्य ब्ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो देवताभिग्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकृति सनऽएवेत्यनन्तम्वै सनो-ऽनन्ता व्विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन छोक्अयित ॥ ११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययम्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तो-ष्यतीति तिस्रऽइति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शुस्येव तृतीयाऽधिदेवतम्थाध्यात्मङ्कतमास्ता याऽअध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिगोंपायिष्यतीति । एक येति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनंतं वै मनः । अनंता विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन छोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यहे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्या च, शस्यैव तृतीया । अधिदेवतम् । अथा-

तीति । 'याः 'उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः । तामिराहुतिमिर्देवलोक्तमेव जयति । एता उज्ज्वलंय आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षाद्वेवलोक्तस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोक्ताख्यमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वर्थते इत्येवं संपादयंति । कथित्यपेक्षायामुज्वलत्वसामान्यादित्याह—दीप्यत इवेति । 'हि 'यस्मात् 'देवलोको दीप्यत-इव 'मासत इव । उज्ज्वल इवेति अभिनयप्रदर्शनार्थ इवशब्दः । तथा 'या आहुतयः अतिनेदंति ' अतीव शब्दं कुर्वति । तामिराहुतिमिर्मनुष्यलोकं 'जयति ' हि 'यस्मात् अतीवातिकुत्सितशब्द इव 'मनुष्यलोकः' पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । संयमिन्यां पुर्या वैवस्वतेन यात्यमानानां हा हताः समो मुंच मुंचेति कुत्सितशब्दो भवतीत्यर्थः । 'या हुता आहुतयोऽधिशेरते ' 'ताभिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति '। उपार-तनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकः अध इव वर्तत इत्यर्थः ॥ १०॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् 'अद्यायं' 'ब्रह्मा ' ऋत्विक् आह्वनीयस्य 'दक्षिणतः ' ब्रह्मासने स्थित्वा कितिमिर्देवतामिर्यज्ञं 'गोपायिष्यति 'रिक्षण्यति । कितिमिरिति पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु तिस्र इति प्रसंगदृष्ट्या इहापि बहुवचनेनेव प्रश्नोपक्षमः क्रियते । अथवा, प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनं बोद्ध-व्यम् । उत्तरमाह-एक्येति । यया दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कतमा सैकिति मन एवेति । 'मन एव 'देवता । मनसा हि ध्यानेनेव ब्रह्मा व्याप्रियते अतो मन एवेका देवता तया यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमानं फल्लमपृष्टमिप मुनिराह—अनंतं वे मन इति । वैशब्दः प्रसिद्धयवद्योतनार्थः । तच्च मनोवृत्तिभेदेनानंतं 'वै 'प्रसिद्धम् । तदानंत्याभिमानिनः 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाश्चानंताः । तस्मात्स उपासकः तेन मनसि वैश्वदेवदृष्ट्यध्यासेनानत्यसामान्यादनंतमेव लोकं जयतित्यर्थः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । 'कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति '। स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुपादत्ते—पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया-ऽधिदेवतामिति । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याताः । 'अधिदेवतमिति 'यज्ञाधिकारादिधयज्ञमिति बोद्ध-३२२१ प्पाणुऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो खाज्या क्यानः शस्या किन्ताभिर्ज्ञय-जीति यत्किञ्चेदम्प्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽडुपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके पष्टं ब्राह्मणम् ॥ १४। (४) २। ६॥ (६) ३–१॥

अथ हैनआरत्कारवऽञ्चार्त्तभागः पप्पच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्यहाः कत्यतिग्यहाऽइत्यष्टे। ग्युहाऽअष्टावतिग्यहा धे तेऽष्टे। ग्यहाऽ अष्टावातिग्यहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्मिमिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किचेदं प्राणभृदिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागबाह्मणं वा जारत्कारवबाह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टी ग्रहाः । अष्टावृतिग्रहाः । ये तेऽष्टी ग्रहा अष्टावृतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

व्यम् । अधियज्ञं पुरोऽनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञसंज्ञका इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण ताः पुनरध्यात्मं भवंतीति पृच्छति-कतमास्ता इति । 'या अध्यात्मं 'स्तोत्रियाः तिस्र ऋचः कास्ता इति पृष्टे उत्तरमाह-प्राण एव पुरोऽनुवाक्येत्यादिना । 'प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पका-रादित्वसामान्यात् । 'अपानो याज्या ' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानंतर्यसामान्यात् । 'व्यानः शस्या ' " अप्राणन्ननपानन्ननृत्तमभिन्याहरन् " इति श्रुत्यंतरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानन्यापारन्यतिरेकेण सिद्ध-त्वात् व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति - किं ताभिर्जय-तीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह-यित्केचेरं प्राणभृदिति । प्राणभृत्प्राणिजातं यित्केचेदमस्त तत्सर्वं 'जयति '। सर्वेप्राण्यात्मकभूरादिलोकत्रयसंख्यासामान्यात्। पूर्वं विशेषत उक्तस्य सामान्येन उक्तिरियम् । ' ततो ह ' तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयात् असावश्वलः ' होता ' नायमस्मद्गोचर इत्यमिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीह्रवीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोगनिषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीये-ऽध्याये प्रथममश्रलत्राह्मणं परिसमातम् (॥१४।(६)।३।१॥)

एवं काळळक्षणात्कर्मळक्षणाच मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं बंधज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगात् मुमुक्षोः सप्रयोजकवंधज्ञानार्थत्वेन प्रहातिप्रहलक्षणात् वंधानमृत्योरतिमुक्ति वक्तमाख्यायिकामनुस्त्यार्तभागत्राह्मणमारम्यते— अथ हैने जारत्कारवऽ आर्तभाग इति । 'ह ' शब्द ऐतिह्यार्थः । अथानंतरं अश्वले उपरते 'एनं '

प्पाणों वै गग्रहः। सोऽपानेनातिगग्रहेण गग्रहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिष्त्रति॥२ जिह्वा वै ग्युइः । स उसेनातिग्यहेण ग्युहीतो जिह्नया हि उसान्वि-जानाति॥ ३॥

व्वाग्वै ग्यहः । स नाम्राऽतिग्यंहेण नगृहीतो व्वाचा हि नामान्यभि-वदाति॥ ४॥

चुक्षुव्ये ग्यहः। स रूपेणातिग्यहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पुर्यति॥५॥ श्रोत्रम्वै ग्यहः । स शुन्देनातिग्यहेण ग्यहीतः श्रोत्रेण हि शुन्दा-ञ्छुणोति ॥ ६ ॥

प्राणों वे ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिञ्चति ॥ २ ॥ ाजिह्ना वे ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्नया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥ वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवद्ति ॥ ४ ॥ चक्क्षें ग्रहः। स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः। चक्क्षुषा हि रूपाणि पश्यति॥ ६॥ श्रोत्रं वे ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रः ' जारत्कारवः ' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवा-चैत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्। कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्यर्थः । मुक्त्यति-मुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा 'प्रहाः ' ' कति ' कतिसंख्याकाः, अतिप्रहाश्च कतिसंख्याकाः ? इति संख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एवं पृष्टे उत्तरमाह-अष्टी ग्रहा अष्टावितग्रहा इति । ततः संख्येयान् पृच्छति ' ये तेऽष्टी ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ' चाभिहिताः ' ते कतमे ' के १ इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टे उत्तरमाह-प्राणो वे ग्रह इति । 'प्राणः ' इति घ्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितः स ब्राणाख्यः प्राणो प्रहवत् प्रवशताहेतुत्वात् प्रहः । ' सः अपानेन ' गन्धेनातिप्रहेण ' गृहीतः ' । अपश्वासो-Sत्रापानशब्दार्थः । अपानसचिवत्वादपानो गन्य उच्यते । कथं १ तेन गृहीत इत्यत आह-अपानेन हीति । ' हि ' यस्मात् अपानेनांतर्मुखश्चासेन ' गन्धान् लोको जिन्नति '। अपानापहृतं गंधं न्नाणेन सर्वो लोको जिन्नति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

' जिह्ना वै प्रहः '। स जिह्नाख्यो प्रहः ' रसेनातिप्रहेण गृहीतः '। जिह्नया ज्ञातं हि रसं सर्वो छोको रसयति । तदेतदुच्यते-जिह्नया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

' वाग्वै प्रहः ' । अध्यातमपरिच्छिन्नयाऽऽसंगविषयास्पदया असत्यानृतासभ्यबीमत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि वाचा लोको गृहीतोऽपहतः । तेन 'वाक् प्रहः '। प्रह इव प्रहः । स वागाख्यो प्रहः 'नाम्ना ' वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण 'गृहीतः '। वक्तव्यासंगेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थेर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यमिप्रेत्याह-वाचा हीति। 'हिं यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थया 'वाचा ' 'नामान्यभिवदति '॥ ४॥

^{&#}x27; चक्षुर्प्रहः ' ' रूपमतिग्रहः '॥ ५ ॥

^{&#}x27; श्रोत्रं प्रहः ' ' शब्दोऽतिप्रहः ' ॥ ६ ॥

मनो वै ग्युहः । स कामेनातिग्यहेण ग्यहीतो मनसा हि कामान्का-मुयते ॥ ७ ॥

हुस्तौ वै ग्युहः। स कुर्मणाऽतिग्यहेण ग्युहीतो हुस्ताभ्याध्य हि कुर्मि करोति॥ ८॥

त्वग्वै ग्यहः। स स्पुर्श्वैनातिग्यहेण ग्यहीतस्त्वचा हि स्पुर्श्वान्वेदयतऽ इत्यष्टो ग्यहाऽअष्टावतिग्यहाः॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिद्ध् सुर्विम्मृत्योरुन्नङ्कास्वितसा देवता यस्या म्मृत्युरन्नमित्यभिव्यै म्मृत्युः सोऽपामन्नमुप पुनर्मृत्यु-अयति ॥ १०॥

मनो वै ग्रहः। स कामेनातिग्रहेण गृहीतः। मनसा हि कामान् कामयते॥ ७॥ हस्तो वै ग्रहः। स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः। हस्ताभ्यां हि कर्म करोति॥ ८॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टी ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वे मृत्योरत्रम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नामिति । अग्निर्वे मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

^{&#}x27;मनो प्रहः ' 'कामोऽतिप्रहः '॥ ७॥

^{&#}x27;हस्तौ प्रहः ' 'कर्मातिप्रहः '॥ ८॥

^{&#}x27;त्वग्ग्रहः ' 'स्पर्शोऽतिग्रहः ' इत्येवं घ्राणाद्यास्त्वगंताः ' अष्टौ ग्रहाः ' गंधाद्याः स्पर्शाताः ' अष्टावित-ग्रहाः ' इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपसंहतेषु प्रहातिप्रहेषु पुनराह—याज्ञवलक्येति होवाचेति पूर्ववत् । 'यदिदं 'व्याक्ततं ' सर्वं ' जगत् ' मृत्योरतं ' मृत्युना प्रहातिप्रहलक्षणेन प्रस्तम् । उत्पत्तिविनाशशालित्वाज्ञगतः । कास्वित्का नु ' सा देवता ' । ' यस्याः ' देवताया मृत्युरप्यतं भवेत् । यदि मृत्योरिप मृत्युं वक्ष्यित मुनिः । तर्हि तस्यापि मृत्यंवरिमत्यनवस्था स्यात् । अपि न वक्ष्यिति । तदाऽस्मात् प्रहातिप्रहलक्षणान्मृत्योर्मीक्षो नोपपद्यते । तस्य विनाशकाभावात् इति प्रष्टुरिपप्रायः । अस्ति मृत्योर्भृत्युरित्युत्तरमाह—अग्निवें मृत्युरिति । 'अग्निवें' प्रसिद्धः 'मृत्युः' सर्वविनाशकत्वात् । स्वे-मोऽप्यग्निरपामन्तम् । अद्भिक्ष्यमाणत्वात् । एवं मृत्योरिप मृत्युर्वह्यात्मसाक्षात्कारलक्षणो दृष्टः सर्वमृत्युः । सर्व-मृत्योर्मृत्वयंतरानुपवत्तेनानवस्थिति भावः । तेन सर्वमृत्युना प्रहातिप्रहलक्षणे बंघने नाशिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवतीत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बंधमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवतीत्यर्थः एवमुक्तस्य सर्वमृत्योर्व्युत्पादने किं फलमिस्यत आह—अप पुनरिति । ब्रह्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सिति विद्वान् 'पुनर्मृत्युं 'पुनर्मरणं ' अपजयित ' निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥ १०॥

याज्ञवल्क्येति होवाच। यत्रायम्पुरुषो मित्रयते किमेनस्र जहातीति नामेत्यनन्तम्वे नामानन्ता व्विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन छोक्अयति ॥ ११ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच। यत्रायम्पुरुषो मित्रयतऽ उदस्मात्प्राणाः कामन्त्या
हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रेव समुवनीयन्ते सऽ उच्छ्वयत्याध्मातो मृतः होते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतुस्याग्निम्वागुप्येति व्यात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । किमेनन्न जहातीति । नामोति । अनंतं वै नाम। अनंता विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच। यत्रायं पुरुषो म्रियते। उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति आहो ३ नेति। नेति होवाच याज्ञवल्क्यः। अत्रैव समवनीयंते।स उच्छ्वयति। आध्मातो मृतः होते॥ १२॥ • याज्ञवल्क्येति होवाच। यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अप्निं वागप्येति। वातं प्राणः। चक्षुरा-

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयंते आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव, न तत्प्रयोजकं सर्वम्, तिर्ह प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थ उत्तरप्रक्षोऽयं इत्यमिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो मियते किमेनं न जहातितीति । 'यत्र 'यस्मिन् काले 'पुरुषः 'विद्वान् 'म्नियते '। तदैनं किं 'न जहाति 'न त्यजतीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवैनं जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्व समवनीयते । नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कृत इत्यपेश्वायामाह—अनंतं वे नामेति । आकृतिसंबंधात नित्यं 'वे 'प्रसिद्धं नाम । शुको मुक्त इतिवत् व्यवहारपारंपर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोतुमाह—अनंता इति । ' अनंता वे 'प्रसिद्धाः ' विश्वे देवाः '। अतः तन्नामानंत्याधिकृतान् विश्वान् देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य 'सः 'विद्वान् 'तेन 'दर्शनेनानंतमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११॥

साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यंतं समवनीयन्ते । किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा तिष्ठतीति तिन्नराकर्तुमाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासाज्ञानमृत्यौ नाशिते सति विद्वानयं पुरुषः 'यत्र 'यस्मिन् काले 'म्रियते '। तदा अस्मान्म्रियमाणाद्भक्षविदः सक्षाशात्प्राणा म्राणादयो म्रहा गंधादयश्चातिम्रहा वासनारूपा अंतस्थाः सप्रयोजनकाः 'उत्क्रामन्ति ' ऊर्ध्व गच्छंति 'आहोस्विन्नेति प्लुतिविचारणार्थाः । इति पृष्टः 'नेति 'नोत्कामन्तीति 'होवाच याज्ञवल्क्यः '। किंतु 'अत्रैव 'परम्रह्मणि एकतां गते अस्मिन् विदुण्येव 'समवनीयन्ते 'एकीमावेन समवसुज्यन्ते प्रविलीयन्ते उत्मीय दव समुद्रे । तिर्हे मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वात् इत्याह—सऽउच्छ्वयतीति । उच्छूनतां प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन वायुना दितवदापूर्यते 'आध्मातः मृतः 'निश्चेष्टः ' शेते ' अतौ देहस्यैव मरणधर्मता । बंधननाशे मुक्तस्य न कचिद्भमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्तं प्रहातिग्रहरूक्षणं बंधनमित्येतनिर्दिधारियषया पृच्छति—याज्ञवरुक्येति होवाचेति । 'यत्र' ३२२५ म्प्राणश्रुक्षुरादित्यम्मनश्रन्द्रनिड्शः श्रोत्रम्पृथिवीथ् ग्ररीरमाकाग्रमात्मौ-षधीर्ष्टीमानि व्वनस्प्रतीन्केशाऽअप्सु छोहितश्र रेतश्र निधीयते काय-न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्त्तभागेति होवाच। (चाव) आवुमेंवैतुद्रेदिष्यावो न नावेतत्स-जनऽड्डति तो होत्क्रम्य मन्त्रयाश्वऋतुरूतो ह यदूचतुः कुम्मे हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रश्राश्युसतुः कुम्मे हैव तत्प्रशश्युसतुः पुण्यो वे पुण्येन कुम्मेणा भवति पापः पापेन्ति ततो ह जारत्कारवऽआर्त्तभागऽड्यरराम॥ १४॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-प्रपाठके सप्तमं त्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।७। (६) ३–२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २॥ काण्डिकासंख्या १०४॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओषधीलोमानि । वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतदेदिष्यावः । न नावेतत्तजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्च-ऋतुः । तौ ह यद्चतुः । कर्म हैव तद्चतुः । अथ ह यत्प्रशशंसतुः । कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समये अस्याविदुषः 'पुरुषस्य ' शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य 'मृतस्य ' 'वाक् ' वागिषधात्री देवता 'अग्निम्प्येति ' अपिगच्छिति । 'प्राणः 'तदिष्ठिष्ठात्री देवता घ्राणं वातमप्येति, चक्षुरादित्यमप्येतीित सर्वत्र संबध्यते । 'मनश्चंद्रं, दिशः श्रोतं, पृथिवी शरीरं, आकाशमात्मेति '। अत्रात्मशब्देन आत्मािष्ठष्ठानं हृदया-काशमुच्यते । स आकाशमप्येति । 'लोमािन ' ओषधीरिपयन्ति । 'केशाः ' वनस्पतीनिपयन्ति । 'लोहितं ' रेतश्चाप्तु 'निधीयते '। इति पुनरादानिलंगम् । 'तदा ' तस्मिन् काले 'अयं पुरुषः ' 'क ' कस्मिन् आश्रये भवति । किमाश्रितः कार्यकारणसंघातमुपादत्ते, इति पृष्टे उत्तरं वक्तुं उपोद्धातमाह—आहरेति । हे सौम्य ! 'हस्तं ' करं ' आहर ' देहीति ॥ १३॥

हे आर्तभाग ! इलामन्त्र्य ' ह ' किल ' उवाच '—आविमिति । आवामेव एकांते गत्वा एतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यस्य यत् तत्त्वं तत् 'वेदिष्यावः 'निरूपयिष्यावः । "प्रथमायाश्च द्विचने भाषायाम्" (पा.सू.७।२।८८) इत्यत्र भाषायामित्युक्तत्वात् आविमिति हस्वत्वं छांदसम् । कृत इत्यपेक्षायामाह—न नाविति । यस्मात् ' नौ' आवयोरेतद्वस्तु ' सजने न ' समुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत्रानेकवादिविप्रतिपत्तेरित्यत एकांतं गमि-

ध्यावो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यन्निणींतं तच्छुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—तो हेति । 'तो ह' याज्ञवत्क्यार्त-मागौ सजनदेशादुत्क्रम्य 'मंत्रयांचक्रतुः '। आदौ लोकिकवादपक्षाणां एकेकं परिगृद्ध विचारितवंतावित्यर्थः । 'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वमाववादादीन् अपोद्ध 'यत्' जचतुरुक्तवंतौ । तच्छृणु, 'कर्म्म' हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थायां एकांते स्थित्वा जचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्म्मदैवेश्वरेषु अम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशशं-सतुः 'कर्मैव प्रधानं कार गमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं प्रहातिप्रहादि-रूपकार्यकारणोपादानं कर्म्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन ' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा ' देवादिषु जायमानः 'पुण्यः 'पुण्यात्मा वै मवति । 'पापेन ' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा ' स्थावरादिषु जायमानः 'पापः 'पापात्मा मवति । 'ततः ' एवं प्रश्ननिर्णयानंतरं 'जारत्कारव आर्तभागः 'मनसाऽपि अचित-नीयपराजयोऽपमित्यमिप्रायेणोपरराम ॥ १४॥

इति श्रीह्रधीकेशब्रह्ममगवत्यूज्यपादिशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपिरव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहद्वारण्यकटीकायां वासु-देवप्रकाशिकायां मध्यमे याञ्चवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तमागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४ (६) २–२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पश्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पष्ठे बृ॰ आ॰ तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हैनम्भुज्युल्छीह्यायनिः पप्पच्छ । याज्ञवल्क्योति होवाच महेषु चरकाः पुर्ध्वव्यज्ञाम ते पत्अरुस्य काप्यस्य गृहान्म तस्यासीहुहिता गन्धव्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽत्रवीतसुधन्वाऽऽङ्गिरसऽहति तं यदा छोकानामन्तानुपृच्छामाथैनमञ्जूम क पारिक्षिताऽअभवन्क पारिक्षिताऽअभवित्रित तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव- श्चिति ॥ ३ ॥

भुज्युबाह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्जीह्यायिनः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्योति होवाच । मद्रेषु चग्काः पर्यव्रजाम । ते पतंचलस्य काप्यस्य गृहानेम । तस्यासीद् दुहिता गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-ऽज्ञवीत्। सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामंतानपृच्छाम । अथैनमज्रूम । क पारिक्षिता अभवन् । क पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य ! क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

^{&#}x27; अथ हं' अनंतरप्रपाठकान्ते " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति '' इति श्रुट्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थ . साधनिमत्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ विद्या-संयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारंभकत्वसंभवात्र मोक्षार्थानि कर्मणणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्यु- श्राह्मणमारम्यते—अथ हैंन भुज्ज्युष्ट्वाद्यायनिरिति । 'अथ ' जारत्कारवोपरमानंतरं भुज्युरिति नामवान् छह्मस्यापत्यं छाह्यः तदपत्यं छाह्यायनिः 'एनं पप्रच्छ ' इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्याया गुरूपदेशपूर्वकत्वं ज्ञापयितु- माख्यायिकामारचयित—मद्गेषु चरका इति । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अध्ययनार्थं त्रतचरणाचरका विद्यार्थनः अध्वयंवो वा 'पर्यत्रज्ञाम ' पर्यटितवंतः । 'ते 'वयं 'पतंचछस्य काप्यस्य ' कपिगोत्रस्य गृह्यावाकसथान् ऐमागच्छाम । तस्य पतंचछस्य 'दुहिता 'पुत्रिका ' गंधर्वगृहिता ' गंधर्वणामानुषेण केनचित् सच्वेन गृहीता आसीद्वभूव । 'तं ' पतंचछदुहितर्याविष्टं गंधर्वं 'कोऽसि ' कस्त्वमित किं— नामाऽसीति सर्वे वयमपुच्छाम । 'सः ' गंधर्वः पुनरस्मानत्रवीत् । नामतोऽहं 'सुघन्वा' गोत्रतः ' आंगिरसः ' इति । तत्त्वरूपं झात्वा 'तं 'गंधर्वं प्रति 'यदा 'यित्मन् काले छोकानामंतानवसानानि ' अपुच्छाम'। 'अथ ' तदा 'एनं 'गंधर्वं प्रति 'पारिक्षिताः 'परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षित् अश्वमेधः, तद्याजनः पारिक्षिताः ' कामवन् 'क गता बमूद्यरिति 'अत्रूम ' पृष्टवंतो वयमिति । 'क पारिक्षिताऽअमवितिते ' सर्वं स च गंधर्वेऽसमस्यमत्रवीत् । तेनैतस्य प्रश्नस्य गंधर्वेण दत्तोत्तरः सोऽहं विद्यासंपन्नो याज्ञवत्वय्य ! 'क

स होवाच। (चो) उन्नाच वै स तद्याच्छन्वेते त्रत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गुच्छन्तिति क्वात्रिएँ सतम्बै देवरथाह्म् न्ययं छोकस्तु समन्तु छोक्रिन्द्रस्तावत्पृथिवी पृथ्वेति तामपृथिवीन्द्रिः स्तावत्समुद्रः पृथ्वेति तद्यावती क्षुरस्य धारा खावद्रा मक्षिकायाः पत्रन्तान्वान्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुवण्णे भूत्वा व्वायवे प्रायच्छन्तान्वायुः रात्मिनि धित्वा त्रत्रागमयद्यत्र पारिक्षिताऽअभविद्यत्येत्रमिन वे सुव्वायुमेव प्रश्चित्वा त्रत्रागमयद्यत्र पारिक्षिताऽअभविष्ठत्येत्रमिन वे सुव्वायुमेव प्रश्चित्वा त्रत्रागमयद्यत्र पारिक्षिताऽअभविद्यत्येत्रमिन वे सुव्वायुमेव प्रश्चित्वा क्षुर्वेत व्याद्यक्ष्यायानिक्ष्यर्याम ॥ २ ॥ इति चतुर्द्शे काण्डे प्रमप्रपाठके बृहदारण्यकोपानिषदि तृतीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३ – ३ ॥

स होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वेते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क न्वश्व-मेधयाजिनो गच्छंतीति । द्वात्रिंशतं वै देवरथाद्वचानि अयं लोकः । तं समंतं लोकं द्विस्तावतपृथिवी पर्येति । तां पृथिवीं द्विस्तावतसमुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मिक्षकायाः पत्रम् । तावानंतरेणाकाशः । तानिद्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मिनि धित्वा तत्रागमयत् । यत्र पारिक्षिता अभवन् इति । एवमिव वे स वायुमेव प्रश्चांस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लोह्यायनिरुपरगम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अमविति 'तत्सर्व 'त्वा 'त्वां 'पृच्छामि '। गंधवींपिदिष्टं सर्वं त्वं चेज्ञानासि तिर्हं वद । नो चेत् त्वमज्ञानेन गृहीतोऽसीत्यिभप्रायः । प्रथमा तावत "क पारिक्षिता अभवन् " इत्युक्तिर्गन्धर्वप्रक्षार्था । द्वितीया तु यो हि "क पारिक्षिता अभवन् " इति प्रश्नो गंधर्वं प्रति कृतः तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमत्रवीदिति विवक्षया तदनुरूपप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रक्षार्था । इति विभागो बोद्धव्यः ॥ १ ॥

अज्ञानेन गृहीतोऽसीति ग्रहं परिहरनुत्तरमाह—स होवाचेति । 'सः 'याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धवर्षिन-प्रत्युक्तिमुवाच । हे भुज्यो ! स गन्धवर्षतुम्यमिति 'वे ' तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धवर्ष्ठिब्धस्य ज्ञानस्य समरणार्थः । इतीति कि १ 'एते ' इदानीन्तनाः पारिक्षिताः तत्रागच्छन् । 'यत्र 'यस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो 'गच्छन्ति '। पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः 'क नु 'कुत्र 'गच्छन्तिति ' पृष्टे उत्तरं वक्तं तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह—द्वात्रिंशतं वा इति । द्वे अधिके त्रिंशतं द्वात्रिंशतम् । देव आदित्य-स्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाहा यावदेशैपरिमाणं परिच्छियते, तदेकं देवरथाह्वयं, तत् द्वात्रिंशन

१-आत्मपुराणे पंचमेऽध्याये " जंबूद्वीपः समग्रोऽयमीरितो लक्षयोजनः । तावांस्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदिधिः १९२ । जंबूद्वीपः समुद्रेण वृतो यद्वाद्वि वर्तते । ससागरस्तथा द्वीपेर्यृतः षड्भिः ससागरेः १९३ । द्वीपानां सक्षमुद्राणां स्थितानां परिवृत्य हि । अन्योऽन्यमाद्यतात्तस्मात् द्विगुणंद्विगुणं बहिः १९४ । परिमाणममीषां यन्मिलितानां प्रकीतिंतम् । तावदेव तु विज्ञेयं भूमेः ग्रुद्धोदकाद्विहः १९५ । अत्र तिष्ठाति शेलेद्रो दुर्गवत्सर्वतो मुखः । तदंतमांस्करो गच्छेदहोरात्रेण सर्वदा १९६ । अहो-रात्रेण यावंतं देशं गच्छाति मास्करः । द्वात्रिंशद्गुणितः सोऽयं भूलोंकः कथितो बुषैः १९७ । इति । परिमाणमिति । अमीषां ससमुद्रद्वीपानां यावत्परिमाणं "कोटिद्वयं त्रिपंचाश्रक्कश्चाणि च ततः परम् । पंचाशच सहलाणि सप्त द्वीपाः ससागराः" । इति शैवागमे प्रसिद्धम् । तावच्छुद्वीदकात्परस्तात् भूमेः परिमाणं बोध्यमिति । तदनंतरमेश्वोनचत्वारिंशक्रक्षोत्तरकोट्वष्टकपरि—

द्रणितं सत् यावन्ति ' देवरथाह्रयानि ' तावत्परिमाणोऽयं लोकः । लोकालोकिणारिणा परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलोपभोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्योदिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतावान् लोकः । अतः परं अलोकः। 'तं 'च 'लोकं ' 'समंतं 'समंततः। पृथिवी दिस्तावदिति। लोकपरिमाणात् द्विगुण-परिमाणा ' पर्येति ' परितो व्याप्य तिष्ठति । "रविचन्द्रमसोर्यावनमयुखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती) इति स्मृतेः । तथैव ' तां ' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः । हिस्तावदिति । पृथिवी स्मृता "(हिगुणपरिमाणः ' समदः ' समंतं 'पर्येति' व्याप्नोति । यं घनौदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्तं हि—" अण्डस्यास्य समंतात्त सन्तिविष्टोऽमृतोद्धिः । समंताद्धनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति " (यथोक्तरीत्या लोकादिपरिमाणे स्थिते संदृष्टांनं अण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह-तद्यावतीति । तत्तत्र व्यवहार-भूमो 'यावती ' यावत्परिमाणा ' क्षुरस्य घारा ' अग्रं वा । अथवा ' यावत् ' सौक्ष्येण युक्तं ' मक्षिकायाः पत्रं ' पक्षः । ' तावान् ' तत्परिमाणः कपालगोरन्तरेण मध्ये 'आकाशः ' अवकाशः । यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तं तदाह-तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः ' इंद्र: 'परमेश्वर: अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्नि: सः 'सुपर्णः ' पक्षपुच्छाचात्मकः पक्षी ' मूत्वा ' ' ब्रायवे प्रायच्छत् ' दत्तवान् । स्वस्य स्थलस्वेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्विर्गमनासंभवात् युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः । 'वायुः 'पुनस्तान्पारिक्षितान् 'आत्मनि ' स्वस्मिन् ' वित्वा ' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा 'तत्र 'तस्मिन् अगमयद्गमितवान् । 'यत्र ' पूर्वे अतिक्रांतकालिकाः 'पारिक्षिताः ' अश्वमेधयाजिनोऽभव-निति । इतिराब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकया निर्णातमर्थं आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमुखेनास्मभ्यमाच्छे-एवमिव वे इति । 'एवमिव वे 'एवमेव । 'सः 'गंधर्वः । 'वायुमेव ' क्रियाशक्ति-प्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गर्ति 'प्रशशंस 'तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानांमतरात्मा-बहिश्व स एव । तस्मात् ' वायुरेव व्यष्टिः ' अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्याप्तिः । तथा ' वायुरेव समष्टिः ' समाऽन्गतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिन्योप्तिः । एतदिज्ञानफलमाह्-अप पुनरिति । ' य एवं 'समष्टिव्यष्टिरूपं वाष्वात्मकमात्मानं 'वंद ' उपगच्छति । सः ' पुनर्मृत्यु ' पुनर्मरणं ' अपजयति '। सक्टनमृत्वा पुनर्न मियते इत्यर्थः ' सर्वं ' संपूर्णमायुरित प्राप्नोति । ' ततो ह ' आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् मुज्यु-र्लोह्यायनिरुपरराम । स एव अप्रतिभारूपं निप्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीह्मषीकेशत्राह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसप्रित्राजकाचार्यस्य श्रीवा-सुदेवत्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतप्रथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा सुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं भुज्युत्राह्मणं प्रिसमाप्तम् ॥ १ ४ (६) २ — ३ ॥

⁻मिता स्वर्णभूमिरव्यस्तीत्यपि-शैवागमानुरोधेन बोध्यम् १९५ । अन्नेति । अत्र प्रवेश्वोकोक्तदेशे शैळेंद्रो लोकालोकनामा मंडलाकारस्तिष्ठति । तदंतः तस्य लोकालोकस्यांतर्मध्ये तत्प्रावृत्तदेशमध्यवितंमानसोत्तरमूर्द्वनीति यावत् । अहोरात्रभ्रमणेन भास्करो गच्छिति । मानसोत्तरमंडलगरिमाणं तु-योजनानां लक्षोत्तरसार्द्धनवकोट्य इति पुराणानुरोध्यर्थः १९६ । अहोरात्रेणिति । अहोरात्रेण यावंतं यत्परिमाणकं देशं मानसोत्तरपरिमंडलक्षं आदित्यः परिकामित । भ्रुतौ तावान् देशो देवस्थाह्यशाब्दे-नोक्तः । देवस्य मूर्यस्य रथेनाहा अहोरात्रेण मोग्यस्वात् । स च देशो द्वात्रिंद्गुणितो यावान् मेवेत् । तावान् देशो रविकिरणव्याप्तो वुधैभूमिरित्युक्तः । श्रुत्या तु लोक इत्युक्तः । लोक्यते कर्मफलं मुज्यते अत्रोति ब्युत्पत्तिरित्यर्थः १९७ । योजनप्रमाणं निगमपरिशिष्टे-"चतुर्विशोङ्गुलो इस्तश्चतुर्हस्तं घनुः स्मृतम् । धनुःजतानि क्रोशोऽष्टावृष्टकोशं तु योजनम्"इति२४॥
- १-धनोदं लवणोद्धिम् ॥

अथ हैनङ्कहोडः कौषीतकेयः पप्तच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षाः उपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तुम्मे व्व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे योकम्मोहञ्जरा-म्मृत्युमृत्येत्येतम्ये तुमात्मानम्बिदित्वा ब्लाह्मणाः पुत्रेषणायाश्च व्वित्तेष-णायाश्च व्वयुत्थायाय भिक्षाचर्क्यञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रेषणा सा व्वत्तेषणा या व्वित्तेषणा सा लोकेषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तु-स्मात्पण्डितः पाण्डित्यन्निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मृतिरमोनञ्च मोनञ्च निर्विद्याथ ब्लाह्मणः स ब्लाह्मणः केन स्याचेन स्याचेनद्वृद्धाऽएव भवति युऽएवम्बेद तृतो ह कहोडः कौषी-तकेयऽख्यरराम॥ १॥

इति चतुर्दशे काण्डे पश्चमत्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयः प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३।२॥ (६) ३–४॥

कहोडबाह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम्।

अथ हैंनं कहोडः कौषीतकेयः पपच्छ । याज्ञवल्क्योति होवाच । यत्साक्षाद्परोक्षाद्वस् । य आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वातरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वातरः । यः अञ्चनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-पणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरंति । या ह्येव पुत्रेषणा सा वित्तेषणा । या वित्तेषणा । सा लोकेषणा । उमे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पंडितः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमीनं च मीनं च निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेहश एव भवति । य एवं वेद । ततो ह कडोडः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्प्रहातिप्रहेर्गृहीतः पुनःपुनर्प्रहातिप्रहांस्यजन्नुपाददञ्चात्रहास्थावरं पुण्योत्कर्षादिप अविमुच्य-मानः संसरत्येवेति त्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानी तस्य बन्धस्यमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोड-त्राह्मणमारम्यते—अथ हेनं कडोडः कोषीतकेय इति । अथानंतरं 'ह' किल्ल 'कहोडः' नामतः, कुषीतकस्यापस्यं 'कौषीतकेयः' 'पप्रच्छ' "याज्ञवल्क्येति होवाचेति " पूर्ववत् । यदिति परात्मतन्त्रं विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोऽक्षाद्वह्मेत्येवमंतं विशेषणम् । परोऽक्षत्वादिश्रमन्युदासार्थम् । 'यः'इति जीवातमा विशेष्यं, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वादिश्रमन्यावृत्त्यर्थम् । तथा च 'यद्रह्म 'बृहत्तमं साक्षाद-ब्यवहितं तस्य 'सर्वातरः' इति व्यत्ययेन परोऽक्षमगौणं श्रीतं त्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणमित्यर्थः ।

' यः ' आत्मा प्रत्यगात्मा 'सर्वांतरः' सर्वस्याभ्यन्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां सामान्येनाधिकरण्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । 'तं ' ब्रह्माभिनं प्रत्यगात्मानं 'मे 'महां 'ब्याचक्ष्व ' विस्पष्टं कथय । यथा शृंगे गृहीत्वा गां दर्शयति तद्रदिसर्थः । इसेवमुक्तो याज्ञवल्कयः प्रत्याह-एष त आतमा सर्वोत्तर इत्येतद्विरोषणम् साक्षा-दिखादिसर्वविशेषणोपळक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणैरुपळक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वळक्षणः सः 'एषः ' 'ते ' तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा । पुनः पृच्छति कतम इति । तत्र पिंड एकः । तस्याभ्यंतरे छिंगात्मा । करणसंघातो द्वितीयः । यश्च प्रमात्मस्वरूपस्तृतीयः । तेषु मध्ये हे 'याज्ञवल्क्य! '-'कतमः सर्वा-तरः ' सर्वातरत्वादिविशेषणीर्विशिष्टस्त्वया विवक्षित इति पृष्टश्चरमं पक्षं गृहीत्वोत्तरमाह-योऽशनायापिपासे इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते 'अशनायापिपासे ' 'यः ' अत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः । प्राणैकधर्मत्वादशनाथापिपासयोः समस्योपादानम् । श्रोकं मोहामिति । अरतिवाचिना शोकशब्देन-तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तु उद्दिश्य चितयतो यदरमणं तत्त्रष्णाऽभिभूतस्य काम-बीजम् । तेन हि कामो दीप्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधातः भूमा विद्या-शब्दवाच्यः । कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति मिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ च मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो वलीपलितादिलिंगः 'जरा' । शरीरविच्छेदो विपरिणामा-वसानः ' मृत्युः ' । ' अत्येति ' अतिकामित-इति प्रत्येकं संबध्यते । जरामृत्यू च शरीराधिकरणौ । " स एष ते आत्मा सर्वांतरः "-इति पूर्वेणान्वयः । एवमुक्तज्ञानांगं परित्राज्यं वक्तमाह-एतं वे तमात्मानमिति । यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोक्षादगौगो ब्रह्मादिस्तंवपर्यंतानां भूतानां ' सर्वातर आत्मा ' अश्चनायापिपासा-दिभिः संसारधर्मैः सदा न स्प्रथते । 'तमेतं वै ' 'आत्मानं ' स्वं तच्वं 'विदित्वा ' परं ब्रह्म सदा सर्वेसंसार-विनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवास्मीति श्रुत्याचार्यास्यां ज्ञात्वा ' त्राह्मणाः ' त्रह्मनिष्ठा त्राह्मण्यजातिमंतो वा ' पुत्रैष-णायाः ' पुत्रार्थमेषणा पुत्रेषणा तां पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छालक्षणा तस्याः । दारसंग्रहमऋत्वेत्यर्थः । वित्ते-षणायाश्चेति । वित्तं द्विविधं-मानुषं दैवं च । मानुषं गवादि । दैवं विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गवादेरुपा-दानरूपा इच्छा वित्तैषणा । लोकेपणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देव होकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा। एताम्य एषणाम्यः 'ब्युत्थाय ' वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा संन्यासं विधायेत्यर्थः । अथानंतरं शेषकाले देहस्थित्यर्थं ' मिक्षाचर्यं ' मिक्षार्थं संचरणं ' चरंति ' कुर्वति । '' फलेच्छासाधनं संक्रामित "— इति न्यायात् । लोकैषणैवेका इत्याह -या होवेति । 'या हि ' प्रसिद्धा ' पुत्रैषणा ' सैव 'वित्तैषणा ' दृष्टफलसाधनत्वादिसामान्यात् । ' या ' पुत्रैषणाया एकत्वमापन्ना ' वित्तैषणा ' कर्मार्था ' सा लोकैषणैव '। साध्यलोकैषणा प्रयुक्तत्वात् साधनैषणायाः। एवमेक्तवेऽपि लोकैषणायाः साधनमंतरेणा-सिद्धेः साध्यसावनमेदेन द्वैविध्यमाह-उभे हीति । यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्व-स्मात् साधनफलस्वरूपात् एषणालक्षणात् व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कम्मे तत्साधनं च हित्वा मिक्षाचर्यं चरंति सम । तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्वाह्मणः एषणाम्यो व्युत्थाय ' पांडित्यं ' शास्त्रोत्था बुद्धिः पंडा तद्वान् । 'पांडित्यं ' वेदांतवाक्यविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं 'निर्विद्य ' निःशेषं विदित्वा आत्मज्ञानं निरवशेषं ऋत्या अनंतरं 'बाल्येन तिष्ठासेत् '। श्रवणज्ञानीत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन 'बाल्येन 'बलभावेन विषयैरनाकृष्टः सन् 'तिष्ठासेत् 'स्थातुमिच्छेत् । बाल्यशब्दाभिधेयं मननं कुर्यादित्यर्थः । ' बाल्यं च पांडित्यं च निर्विच ' निःशेषं कृत्वा अथानंतरं मुनिर्मीनवान्

अथ हैनसुपस्तश्चाकायणः पप्पच्छ । याज्ञवलक्येति होवाच यत्साक्षाद-परोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तुम्मे व्वयाचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्व्वा-न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो खोऽपानेनापुानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो खो व्वयानेन व्वयनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो युऽसदानेनोद्दनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरां यः समानेन समानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरः स होवाचोष-स्तश्चात्रायणो यथा वै न्ब्रयादसौ गौरसावश्वऽइत्येवमेवैतद्रचपदिष्टमभवति

उषस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुष्स्तश्चाकायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्वहा । य आत्मा सर्वोतरः । तं मे ठ्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वोतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वोतरः । यः प्राणिन प्राणिति । स त आत्मा सर्वीतरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वीतरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासनं कुर्योदित्यर्थः । एवममौनं च । उक्तार्थ-पांडित्यवाल्यराब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं 'निर्विद्य ' 'मौनं ' चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च ' निविद्य ' अथानंतरं ' ब्राह्मणः ' निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्क्रतब्रह्मैव स्यात् । क्रतक्रत्यो मवेदिसर्थः । उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति - स ब्राह्मण इति । 'सः ब्राह्मणः ' 'केन ' चरणेनेटक् स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह-येनेति । 'येन' चरणेन भवेत् । तेनेहश् एवेति । येन केनचित् अन्यवस्थितचरणेन ' ईटश एव ' कृतकृत्य एव ब्राह्मणः 'भवति' । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुताद्वाक्यात् सम्यक् धीरुपद्यते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टा-चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिचरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह-य एवं वेदेति । 'यः' ब्राह्मणः एवमेतत् ब्राह्मण्यावस्थानं अञ्चनायाचतीतात्मस्वरूपं नित्यतृप्तमिति 'वेद 'जानाति । सोऽपीदरा एवोक्तलक्षण एव बाह्मणो भवतीसनुषज्यते । 'ततो ह कडोडः कौषीतकेय उपरराम '॥ १॥

इति श्रीहृषीकेशत्रह्मगगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजका चार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थं कहोडब्राक्षणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणं परि-समाप्तम् ॥ १४ (६) ३-४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बंधध्वंसि ससंन्यासं आत्मतत्त्वज्ञान-मभिहितम् । सांप्रतं यो बद्धः संसरति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्तित्वे च किंळक्षणो देहादीनामन्यतमः, तेभ्यो विलक्षणो विति विमुश्ये आत्मनो देहादिम्यो विवेकेनाविगमाय उषस्तत्राह्मणमारम्यते - अथ हैनमुष्रतश्चाकायण इति । अधानंतरं ' ह ' चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः उषस्तनामा ब्राह्मणः ' एनं ' प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि युदेव साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्वयाचक्ष्वेत्येषु तऽ आत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो न दृष्टेईष्टारम्पर्येर्छ श्वतः श्रोतारध्य शृणुया न मतेम्मन्तारम्मन्वीथा न विज्ञाते विज्ञातार-म्बिजानीयाऽष्षु तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्ततो होषस्तश्चाका-यणऽडुपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-प्रपाठके तृतीयं त्राह्मणम् ॥ १४। (५) ३।३॥ (६) ३-५॥

ट्यानेन ट्यनिति। स त आत्मा सर्वीतरः । य उदानेनोद्निति । स त आत्मा सर्वीतरः । यः समानेन समानिति। स त आत्मा सर्वीतरः। स होवाचोषस्तक्षाऋायणः। यथा वै ब्रूयात्। अंसी गीः। असावश्व इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षाद्परोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा सर्वीतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वीतरः । कतमा याज्ञवरक्य सर्वीतरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पइये: । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मतारं मन्वीयाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त आत्मा सर्वीतरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाकायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रश्नात् किचिद्विशेषं वक्तं पूर्वीक्ते एव प्रश्नप्रतिवचने अनुवदति-यः साक्षादित्यारम्य यः प्राणेन प्राणितीत्यतः प्राक्तनेन प्रन्थेन । यद्विशेषकथनायायमनुवादः । तं पूर्वानुक्तं विशेषमाह-यः भागेनेति । 'यः प्राणेन ' मुखनासिकासंचारिणा 'प्राणिति ' प्राणनचेष्टां करोति । येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । 'स ते 'तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा उक्तविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः । एवं 'योऽपानेनापानिति ' 'यो व्यानेन व्यनिति ' इत्यादि व्याख्येयम् । सर्वाः कार्यकारणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टाः दाख्यन्त्रस्येव येन क्रियन्ते । संस्कार्थकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयः चेष्टियता अस्ति । यतो या खळ अचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाऽधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशंकते—स होवाचोषस्त-श्चाक्तायण इति । हे मुने ! यथा कश्चित् गामश्चं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् यश्चलति ' असी गौ: ' यो वा धावति ' असावश्व इति ' चळनादिलिंगैः ' यथा वै ' निश्चितं ' ब्र्यात् ' व्यपदिशेत् । ' एवमेन ' त्रहा प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादि छिंगैरेतद्रहा ' व्यपदिष्टं भवति ' त्वया । तथा च-तद्र्वपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिः अनवयेयवचनतावस्यादिति भावः। किं बहुना गोतृष्णानिमित्तं व्याजै त्यक्ता मत्प्रश्नानुसार्युत्तरं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति-यदेव साक्षादित्यादिना -टयाचक्वेत्यंतेन । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तवात्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरमनुवद्ति-एष तऽ आत्मा सर्वीतर इति । ननु-" असौ गौरसावश्च इति " यत्प्रत्यक्षेणासावात्मेति आत्मानं दर्शय इत्येवंलक्षणो मत्प्रश्लो नानुस्तः स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्लान्तरमनुवदति-कतमो याज्ञवल्कय सर्वोतर इति । सत्यं, एतादशश्चेत्तव प्रश्नः । तर्हि नैवानुस्रतः स्यान् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वात् घटादिवत् विषयी-कर्तुं अद्यक्यत्वादित्यभिप्रेलाह-न दृष्टेद्रेष्टारमिति । दृष्टेदर्शनवृत्तेरनित्याया लौकिक्याः कर्मभूतायाः ' द्रष्टारं '

अथ हैनङ्ग्राग्गी व्वाचक्कवी पप्तच्छ । यु।ज्ञवल्क्येति होवाच युदिद्ध्र मुर्विमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च क्रिम्नन्वापऽञ्जोताश्च प्रोताश्चेति व्वायौ गार्गीति कुस्मिन्न व्वायुरोतश्च प्योतश्चेत्याकाश्च ऽएव गार्गीति कुस्मिन्ना-काश्र अोतश्र प्रोतश्रेत्यन्ति स्थिलोकेषु गाग्गीति कुस्मिनन्वन्ति सिलोका-ऽञ्चोताश्च प्रोताश्चिति चौळींकुषु गाम्ग्रीति क्सिम्बु चौळींकाऽञ्चोताश्च य्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गाग्गीति कुस्मिन्न्वादित्यलीकाऽञ्जोताश्च प्योता-श्चेति चन्द्रलोकेषु गागगीति क्रिम्बि चन्द्रलोकाऽञ्जोताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-लोकेषु गारगीति कस्मिन्न नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गारगीति क्रस्मिन्न देवलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गारगीति

गागीवाह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पत्रच्छ । याज्ञवलक्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च । कस्मिन्नु आप ओताश्च पोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश एव गागीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च मोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गागीति । कस्मिन्तु अंत-रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चिति । चौलेकिषु गार्गीति । कस्मिन्तु चौलेकि। ओताश्च प्रोताश्चिति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्यासारं हे उषस्त ! त्वं ' न पश्येः ' न पश्यसि । न च कदाचि-दिप विषयत्वेन दृष्टेर्द्रष्टा स्फुरतीत्पर्थः । तथा ' श्रुतेः ' श्रवणवृत्तेः । तथा ' मतेः ' केवलाया मनोवृत्तेः । तथा ' विज्ञातेः ' केवलाया बुद्धिवृत्तेः । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाक्षिणः अन्यत्किचिद्वास्तवं वाऽस्ती-त्युपसंहरति-एष त आत्मा सर्वोत्तर इति । 'एषः ' सर्वेरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः ' ते ' तवात्मा । अतः एत-स्मादुक्तरूपात् आत्मनः 'अन्यदार्तं ' विनाशि रज्जुसर्पोदिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । " ततो होषस्तश्चाकायण उपर-रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवत्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पंचमं उषस्तनासणं निर्गुणात्मविद्यात्राह्मणं वा परिसमातम् ॥ १४। (६) २। ९॥

पूर्वत्राक्षणयोः " यत्साक्षादपरोक्षाद्वहा य आत्मा सर्वांतरः " इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयं आरम्यते-तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गाः-ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं गारगीं व्वाचक्रवीति । अथानंतरं 'एनं ' मुनिं ' गार्गी ' नामतः वचक्नोर्द्धेहिता ' वाचक्नवी ' पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूषरादिकं पार्थिवं धातुजातं ' अप्सु ' उदके स्वकारणे ' ओतं च ' दीर्घपटतंतुवत् ' प्रोतं च ' तिर्घक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्भिर्व्याप्तिमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवत् विशीर्थेत । तथा च यथा येयं पंचीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पंचीकृतास्वप्सु स्रोता प्रोता च तद्ददपामपि कार्यत्वात् ' कस्मिन्तु ' खल्ल 'आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुमानविधया पृष्टो मुनिरुत्तरमाह्- क्रिमन्न गन्धर्वलोकाऽञ्चोताश्च प्योताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गाग्गीति क्रास्मिन्न प्रजापतिलोकाऽञ्चोताश्च प्योताश्चेति ब्नह्मलोकेषु गार्ग्योति क्रिमन्न ज्वसलोकाऽओताश्र प्रोताश्चेति स होवाच गारिंग माऽतिप्राक्षी-म्मीते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिष्प्रइन्या वै देवताऽञ्जतिषृच्छिस गागि माऽति-प्पाक्षीरिति तुतो इ गुम्मी व्वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥ इति चतुर्दशे काण्डे पश्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिपदि तृतीये

प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (५)३।४॥ (६) ३-६॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्तु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्तु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्तु नक्षत्रलोका ओताश्च मोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्तिन्तु देवलोका ओताश्च मोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति । किस्मिन्तु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गागीति । कस्मिन्तु प्रजापतिलोका ओताश्च मोताश्चेति । ब्रह्मलाकेषु गार्गीति । कस्मिन्तु ब्रह्मलोका ओताश्च मोताश्चेति । स होवाच । गार्गि मा अतिप्राक्षीः । मा ते मुद्धी व्यवप्तत् । अनितप्रक्तया वे देवता अतिपृच्छिति । गार्गि मा अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचक्रवी उपरराम ॥ १ ॥

व्वायों गार्गीति । हे गार्गि ! 'वायौ पंचीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । 'कस्मिन्तु ' खल्ल 'वायुरोतश्च प्रोतश्रेति '। ' आकाश एव गाग्गीति '। ' कस्मिन्न्वाकाश ओतश्र प्रोतश्रेति '। ' अंतरिक्ष-लोकेषु ' पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पंचीकृतानि भूतानि संहतानि अंतरिक्षलोका उच्यंते । बहुवचनं-त्वारंभकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारंभकपंचीकृतपंचमहाभूतात्मकाः ' ब्रह्मलोकेषु ' हिरण्यगर्भलोकेषु अपंचीकृतपंचभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तंते । शेषं सुबोधम्। एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छंती गार्गी प्रतिषेधति-स होवाचेत्यादिना । 'सः ' याज्ञवल्क्यः 'ह ' उवाच । हे ' गार्गि !' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तते । ताः प्राणा-त्मभूताः सूत्रदेवताः आनुमानिकत्वत्प्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षीः ' मा पृच्छेत्यर्थः । प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह-मा ते मुद्धेति । पृच्छंत्याश्च 'ते 'तव 'मूर्द्धा 'मस्तकं 'मा व्यवसत् ' विस्पष्टं मा पतेत्। सूर्द्रपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधसुपसंहरति-अन्तिप्रइन्या वे देवता इति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः । तं प्रश्नविषयमतिकांतो गार्ग्याः प्रश्नः आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते । ता अतिप्रश्न्याः, एतास्तु न अतिप्रश्न्याः 'अनितप्रश्न्याः '। स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । ' ता अनितप्रश्न्याः 'सूत्रदेवता वै 'अतिपृच्छिसि'। अतो हे ' गार्गि ! ' मर्तुं चेन्नेच्छिस ताहिं ' मा अतिप्राक्षीः '। इति अनुप्रहार्थो निषेधः । ' ततो ह गाग्गीं वाचक्नव्युपरराम ' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीह्विकेशब्रह्ममगवतपुज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बहृद्वारण्यक-टीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठं गागींत्र।हाणं

नगरिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-६॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्पच्छ। याज्ञवलक्येति होवाच मद्द्रेष्वव-साम पतञ्चलस्य काप्यस्य गगृहेषु यज्ञमधीयानास्तुस्यासीद्धार्था गन्धर्वन गृहीता तुमपृच्छाम कोऽसीति सोऽन्त्रवीत्कबुन्धऽआथव्रीणऽइति ॥ १॥

सोऽब्बवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च व्वेत्य च त्वङ्काप्य तत्सूत्रं युस्मित्रयुञ्च छोकः पुरश्च छोकः सुर्वाणि च भूतानि सुन्दब्धानि भवन्तीति सोऽब्त्रवीत्पतञ्चलः कुप्यो नाइन्तुद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥ सोऽब्बवीत्। (तप) पतञ्च छङ्काप्यं याज्ञिकांश्च व्देत्थ तु त्वङ्काप्य

उदालकबाह्मणं, अन्तयोमिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम्।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवलक्षेति होवाच । मद्रेष्ववसाम पतंचलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सौ-**ऽब्रवीत् । कवं**घ आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्य नु त्वं काप्य तत्स्त्रम् । यरिमन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवंतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तद्धभगव-

न्वेदेति॥ २॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्य नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणम्।य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यंतरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥

एवं गागींब्राह्मणे सूत्रादर्वोक्तनं व्यापकमुक्तम् । इढानीं आगमैकगम्यं सूत्रं तदंतर्गतमतर्यामिणं च निर्वक्तुं अंतर्यामित्राह्मणमारम्यते - अथ हैनमुद्दालक आरुणि। नित । 'अथ ' गार्ग्या मूर्द्रपातमयादुपरतेरनंतरं ' उदालकः ' नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिर्हे ' एनं ' याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविद्यायाः आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह—मद्रेष्ववसामेति । 'मद्रेषु 'देशेषु ' पतंचलस्य ' पतंचलनाम्नः ' काप्यस्य 'किपगोत्रस्य 'गृहेषु यज्ञमधीयानाः ' यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः संतो वय ' अवसाम ' उषितवंतः । ' तस्य ' पतंचळस्य ' मार्या ' ' गंधर्वगृहीता ' गंधर्वेण अमानुषेण सन्वविरोषेण गृहीता आविष्टा ' आसीत् '। ' तं ' गंधर्वं पतंचळसहिता वयं याज्ञिकाः त्वं कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः 'सः ' गंधर्वः अस्मस्यमत्रवीत् । किं १ अहं नाम्ना ' कबंधः ' अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

'सः 'गंघर्वः ' पतंचलं काप्यं ' याज्ञिकाँश्च ' तच्छिष्यानस्मान् प्रत्यत्रवीत् । किं १ हे काप्य ! ' नु ' वितर्के 'त्वं 'तत्सूत्रं 'वेत्थ 'जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकांक्षायां तद्विशिनष्टि-यस्मिन्यं चेति । 'यस्मिन् ' सूत्रे 'अयं च लोकः ' इदं च जन्म ' प्रश्च लोकः ' परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म ' सर्वाणि च भूतानि ' ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंतानि ' संदब्धानि ' संप्रथितानि स्रगिव सूत्रे विष्टब्धानि भवति । इति पृष्टः ' सः ' पतं चलः काप्यः 'अन्नवीत्'। किं १ हे ' भगवन् '! इति संपूजयन् 'अहं 'तत्सूत्रं 'न वेद 'न जानामि इति ॥ २॥ एवमुक्तः ' सः ' गंधर्वः पुनरुपाध्यायं ' पतंचलं काप्यं ' याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यत्रवीत् । किं १ हे काप्य ! तुमन्तर्थामिणं युऽइमुञ्च लोकं पुरञ्च लोकध् सुर्वाणि च भूतान्युन्तरो यम्यतीति सोऽब्बवीत्पतञ्चलः छाण्यो नाहन्तुम्भगवन्त्रेदेति ॥ ३॥

सोऽन्त्रवीत्। (त्प) पतश्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रिमवद्यानुश्चान्तर्धामिणध्सु न्त्रहावित्स लोकवित्स देववितस् न्वेदवितस् यज्ञवितस्प्रभूतवितस्ऽआत्मवितस् सर्व्वविद्धिति तेभ्योऽन्त्रवीत्तरहम्वेद तुचेत्त्वं याज्ञवलक्य सूत्रमविद्धांस्तुश्चान्तर्थोष्ठिणम्त्रह्मगवीकुद्जसे मूर्डा ते विव्यतिष्यतीति॥ ४॥

व्वेद वाऽअहङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुञ्चान्तर्थामिणमिति यो वाऽ इदङ्कश्च ब्ब्र्याहेद व्वेदेति यथा व्वेत्थ तथा ब्ब्र्ह्यति ॥ ५ ॥

सोऽज्ञवीत् पतंचळं काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वे तत् काप्य स्त्रं विद्यात् तं चांतर्यामि-णम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् । स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽज्ञवीत् । तदहं वेद् । तच्चेत्तं याज्ञवल्क्य स्त्रमिव-द्वांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुद्जसे । मुर्था ते विपतिष्पति इति ॥ ४ ॥

े बेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्च ब्रूयात् । बेद वेदेति । यथा वेत्थ । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

एवं विनयं दृष्ट्वा 'सः 'गन्धर्वः स्वस्याचार्यत्वकामः सन् फलेन प्रलोभियतुं 'पतंचलं काण्यं ' याज्ञि-काश्चाववीत् । हे 'काण्यं ! ''तत्स्त्रं 'तस्यैव स्त्रस्य नियन्तारं स्त्रांतर्गतमन्तर्योभिणं च 'वै 'निश्चितं यः कश्चित् विद्याद्विज्ञानीयात् । 'स ब्रह्मवित् 'स प्रमात्मवित् , 'स लोकवित् 'स लोकांश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा नियम्यमानान् वेति । 'स वेदवित् ' स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेति । 'स यज्ञवित् 'स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेति । 'स अत्यवित् 'स स्तानि ब्रह्मादीनि स्त्रेण श्चियमाणानि तदन्तर्गतेनांतर्यामिणा नियम्यमानानि वेति । 'स आत्मवित् 'स आत्मानं कर्तृत्वमोकृत्वविशिष्टं तेनैवांतर्यामिणा नियम्यमानं वेति । 'स सर्ववित् 'स सर्वं च जगत् तथाभूतं वेति इति । एवं सूत्रतदन्तर्गतांतर्यामिणोर्विज्ञाने स्तुते प्रलुब्धेभ्योऽभिमुखेभ्योऽस्मम्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः सूत्रांतर्यामिणोः स्वरूपमत्रवित् । तत्स्वरूपमहं 'वेद ' गन्धर्वालुब्धागमः सन् जानामि । किमेतावता इत्यत आह्—तचेत्विमिति । हे याज्ञवल्क्य ! 'त्वं 'चेदादि 'तत् 'उक्तविशेषणविशिष्टं 'सूत्रं ' 'तमन्तर्यामिणं च ' अविद्वान् 'अजानन् अब्रह्मवित्संश्चेत् 'ब्रह्मावीः 'ब्रह्मविदां स्वभूता गाः अन्यायेन ' उद्घलते ' उन्नयसि । तर्वि मञ्चपद्मस्य 'ते 'तव 'मूर्क्च ' मस्तकः 'विपतिष्यति 'विस्पष्टं पतिष्यतीति ॥ ४ ॥ एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह्—वेद वा अहमिति । 'गौतम 'इति गोत्रं यस्योदालक्तस्यैव स गौतमः तत्सम्बो-

^{&#}x27;तं ''नु ' वितर्कें, सूत्रान्तर्गतमंतर्गामिणं 'वेत्थ '। कोऽसावंतर्गामीत्याकांक्षायां तं विशिनष्टि—यऽइमं च लोकमिति 'य इमं च लोकं ' इत्येतदुक्तार्थम्। योऽन्तरोऽभ्यंतरः सन् 'यमयित ' दारुयंत्रमिव अमयित । स्वं स्वमुचितं व्यापारं कार्यतीति यावत् । एवमुक्तः 'सः 'पतंचलः काप्यः 'हे मगविनिति संपूजयन् विन-येनात्रवीत्। 'नाहं तं 'सूत्रांतर्गतमंतर्यामिणं वेदेति ॥ ३॥

व्यायुर्वेषु गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) व्यायुना वै गौतम सूत्रेण।यश्च स्रोकः पुरश्च लोकः सुर्वाणि च भूतानि सुन्हर्वानि भवन्ति तस्माहै गौतन पुरुषम्प्रेतमाहुब्ब्युम्नध्रासिषतास्याङ्गानीति व्यायुना हि गौतम सूत्रेण सुन्द्रब्धानि भवन्तीत्येवुमेवैतुद्याज्ञवलक्यान्तर्ब्यामिणम्बूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्वयान्तिष्ठन् । (नपृ) पृथिव्वयाऽअन्तरो सम्पृथिवी न व्वेद यस्य पृथिवी ग्रुरीरं युः पृथिवीमुन्तरो यमुयति स तऽश्रात्माऽन्तस्यी-म्यमृतः॥७॥

वायुर्वे गौतम तत्स्त्रम् । वायुना वै गौतम स्त्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति । तस्माद्धै गौतम पुरुषं प्रतमाहुः । व्यस्त्रंसिषतास्यांगानि इति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदब्धानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ! अंतर्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी दारीरम् । यः पृथिवीमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

धनं हे गौतम! 'अहं ' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदितं 'तत्सूत्रं ' 'तमन्तर्यामिणं वेद ' जानामि । इस्रेवमुक्तो गौतमः प्रसाह-यो वा इद्मिति । यः कश्चित्प्राक्ततोऽपि 'यत् ' त्वयोक्तं वेदेति । ' इदं वै ' निश्चितं आत्मानं स्राघयन् ' ब्रूयात् ' किं तेन गर्जितेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेत्थ ' जानासि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ९ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्यं वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह-वायुर्वे गोतमेति । हे 'गौतम!' 'तत् 'गन्धर्वोक्तं 'सूत्रं ' 'वायुर्वे 'वायुरेव नान्यत्। तथा च-यदात्मकं पंच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पंचवृत्तिः प्राण एकः चतुर्विधमन्तःकरणं इसेवं सप्तद्शविघं लिंगं प्राणिनां कमसमवायिसम् ष्टिव्यष्ट्यात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टमकं यस्य सप्त सप्त मरुद्भणा बाह्या भेदाः समुद्रस्येवोर्भयः तदेतत् वायन्यं तत्त्वं सूत्रमित्यमिधीयते । न तु वायुमात्रम् । तस्य विधारणे स्वातन्त्रयामावात् । उक्तस्य वायुतन्वस्य सूत्रन्वं विद्वत्प्रसिद्धया साधयति -वायुना वे गौतमेत्या-दिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोकप्रसिद्धयाऽपि तत्साधयति तस्मा द्वे गीतमेति । हे 'गौतम !'यस्मात् सूत्रात्मकेन 'वायुना 'सर्वं विष्टतं तस्मात् ' प्रेतं ' मृतं ' पुरुषं ' शरीरं मृतलक्षणज्ञा ' आहु: 'कथयन्ति । ' अस्य ' मृतस्यांगानि करादीनि ' व्यस्नंसिषत ' विस्नस्तानि अभवन् । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण संदृब्धानि ' संग्र-थितान्यंगानि भवन्तीति ' निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमंगीक्तरय उदालक अंतर्यामिस्वरूपं पृच्छति-एवमेवैतदिति । हे 'याज्ञवल्क्य!' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु तत्रान्तर्गतं 'अंतर्यामिणं बृहीति '॥ ६॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह्-यः पृथिव्यामिति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् 'वर्तमानो भवति सः अंतर्यामी । एवमुक्ते सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिनष्टि- पृथिव्या अंतरः ' अभ्यंतर इति । तत्र (तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (त्र) अद्भर्योऽन्तरो समापो न व्विदुर्ध्यस्यापः शुरीरं योऽपोऽन्तरो समयति सु तऽअहिमाऽन्तस्यीम्यमृतः ॥ ८॥

(तो) बोऽग्रे विष्ठन् । (त्र) अग्रेरन्तरो यमग्नित्रं व्वेद युस्याग्निः श्रीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तऽञ्जात्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः॥ ९॥

(तो) युऽञ्जाकाशे तिष्ठन्। (न्ना) आकाशादुन्तरो युमाकाशो न व्वेद युरुयाकाशः शरीरं युऽञ्जाकाशमुन्तरो यमयति स तऽञ्जात्माऽन्त-र्ध्याम्यमृतः॥ १०॥

(तो) यो व्वायौ तिष्ठन् । (न्वा) व्वायोरन्तरो यम्वायुर्न्न व्वेद यस्य व्वायुः शरीरं यो व्वायुमन्तरो यमुयति स तऽश्रात्माऽन्तर्स्था-म्यमुतः ॥ ११ ॥

योऽप्तु तिष्ठन् । अझोऽन्तरः । यमापो न विद्धः । यस्यापः श्ररीरम् । योऽपोऽन्तरा यमयति । स त आत्माऽन्तर्योम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः श्ररीरम् । योऽग्निमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकारो तिष्ठन् । आकाशादंतरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाश-मन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिवयिममानिनी देवतैवांतर्यामिनी स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । 'पृथिवी ' पृथिव्यिममानिनी देवता अपि यमन्तर्यामिणं न वेद' मय्यन्यः कश्चिद्वत्ते इति न जानाति । नियंतुरीश्वरस्य छौिककिनियंतृवत् कार्यकारणत्व-माशंक्याह—यस्येति । यस्यांतर्यामिणः ' पृथिव्येव शरीरं ' नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्येति । शरीरप्रहणं करणोपळक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यांतर्या-मिणस्तु स्वकर्माभावात् नित्यमुक्तत्वत् प्रमार्थकर्त्तव्यतास्वभावत्वात् प्रस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसान्निच्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् ताभित्यत आह—यः पृथिवी-मिति । ' यः' नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाम्यामेव कार्यकरणाद्यानि ईश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् पृथिवीदेवतां 'यमयिते' साक्षितया स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एषः 'ते' तव कार्यकारणसंवातस्य सर्वमृतानां वित्युपळक्षणार्थमेतत् । सर्वेषामात्मा यस्त्वया अंतर्यामी पृष्टः एषः ' अमृतः ' सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्यर्थः ॥ ॥

एवमेव " योऽप्स तिष्ठन " इत्यादयः कंडिका व्याख्येयाः ॥ ८ ॥

[&]quot;योऽम्रौ"॥९॥

[&]quot;युआकाशे" ॥१०॥

[&]quot;यो व्यायौ"॥ ११॥

(तो) युऽआदित्ये तिष्ठन् । (न्ना) आदित्यादुन्तरो युमादित्यो न व्वेद युस्यादित्यः ग्ररीरं युऽआदित्यमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्त-र्घ्याम्यमृतः॥ १२॥

(तो) युश्रन्द्रतारके तिष्ठन् । (ष्टंश्र) चन्द्रतारकादुन्तरो युश्चन्द्रतारकन्न व्वेद युस्य चन्द्रतारकथ्ँ शुरीरं युश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्स्थाम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो डिक्षु तिष्ठन्। (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यान्डिशो न व्विदुर्ब्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयति स तऽञ्जात्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१४॥

(तो) यो विद्युति तिष्ठन्। (निव) विद्युतोऽन्तरो युम्बिद्युत्र ब्वेद यस्य विवद्युच्छरीरं यो विवद्यतमन्तरो यमयति स तऽञ्जातमाऽन्तर्व्या-म्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) अ स्तनियत्नौ तिष्ठन् । (न्तस्त) स्तनियत्नोरुन्तरो युधु स्तन-यित्नुर्ने व्वेद अस्य स्तनियत्नुः शरीरं अ स्तनियत्नुमन्तरो अमयति स तऽञ्जात्माऽन्तस्यीम्यमृतऽड्डत्याधिदेवतम्थाधिकोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्य-मन्तरो यमयाति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चंद्रतारके तिष्ठन् । चंद्रतारकादंतरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं श्रारीरम् । यश्चन्द्रतारकमंतरो यमयति । स त आत्माडन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिगभ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युत्र वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १५॥

यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुर्ने वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् । यः स्तनियत्तुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यिधदेवतम् । अथाधिलोकम्॥१६॥

[&]quot; यऽआदित्ये " ॥ १२ ॥

[&]quot; यश्चन्द्रवारके " इति दंदैकवद्भावः ॥ १३॥

^{&#}x27;'यो दिक्षु"॥ १४॥

[&]quot; यो विद्युति "॥ १५॥

[&]quot;यः स्तनयित्नौ" इत्यिवदेवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासूक्तम् । अथानन्तरमधिलोकेषु अंतर्यामिन दर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६॥

(कं यः) यः सर्वेषु छोकेषु तिष्ठन् । (न्तस्) सर्वेभ्यो छोकेभ्यो-ऽन्तरो यथ् सर्वे छोका न विदुर्श्वस्य सन्वे छोकाः शरीरं यः सन्वि-छोकानन्तरो यस्यति स तऽ आत्साऽन्तर्याम्यमृतऽ इत्युऽएवाधिछोक-स्थाधिनेदम् ॥ १७॥

(दं यः) यः सुर्वेषु व्वेद्रेषु तिष्ठत् । (न्तस्) सुर्वेभयो व्वेदेभ्योऽन्तरो यथ् सुर्वे व्वेदा न व्विदुर्व्यस्य सुर्वे व्वेदाः शरीरं यः सुर्वान्वेदानन्तरो यस्यति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदम्थाधियज्ञम्॥१८॥

(इं यः) यः सुर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठत् । (न्त्सु) सुर्वेभयो यज्ञेभयो-ऽन्तरो यथ् सुर्वे यज्ञा न व्विदुर्व्यस्य सुर्वे यज्ञाः श्रीरं यः सुर्वा-न्यज्ञानन्तरो यस्यति स तऽ आत्माऽन्तर्याभ्यमृतऽ इत्युऽ एवाधि-यज्ञस्थाविभूतम् ॥ १९॥

(तं यः) यः सुर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तस्) सुर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यएँ सुर्वाणि भूतानि न व्विदुर्ब्यस्य सुर्वाणि भूतानि श्रीरं यः सुर्वाणि भूतान्यन्तरो यस्यति स तऽआत्साऽन्तर्धाम्यमृतऽइत्युऽ एवाधिभूत-स्थाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठत् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विद्वः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वोल्लोकानन्तरो यमयित । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । अथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः श्रारीरम् । यः सर्वोन्वेदानंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याभ्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अथा-धियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विद्धः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वोन्यज्ञानंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । अथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

^{&#}x27;सर्वेषु लोकेषु' लोकाः मोगस्थानानि तेषु ' इत्यु एव अधिलोकं अथाधिवेदं ' इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥१ ७॥

[&]quot; यः सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् " इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

[&]quot;यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति सामान्यतत्कम्मीणि निर्दिश्यंते । " इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् " इति । भूषंवत् ॥ १९ ॥

[&]quot; यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् " इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(तमं युः) युः प्राणे तिष्ठन् । (न्त्रा) प्राणादुन्तरो युम्प्राणो न व्वेद् युस्य प्पाणः शरीरं युः प्पाणमुन्तरो यमुबति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः॥२१॥

(तो) यो व्वाचि तिष्ठन् । (न्वा) व्वाचोऽन्तरो यम्बाङ्न व्वेद यस्य व्वाक्छरीरं खो व्वाचमुन्तरो बमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्थाम्यमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्रुश्चषि तिष्टन् । (ष्ठं । चश्चषुं । उन्तरी यश्चश्चर्त्र व्हेद् यस्य चक्षुः शुरीरं बश्चक्षुरुन्तरो यमुयति स तऽञ्जात्मारन्तस्यीम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) युः श्रोत्रे तिष्ठन् । (अश्रो) श्रोत्राद्यन्तरो युधुं श्रोत्रन्न खेद युस्य श्रोत्र थ् श्रीरं युः श्रोत्रमन्तरो यमुयति स तऽश्रात्माऽन्तर्था-म्यमृतः ॥ २४॥

(तो) यो मुनिस विष्ठन् । (न्मु) मुनस्रोऽन्तरो यम्मुनो न ब्येद युस्य मनः शुरीरं यो मुनोऽन्तरो यमुयति सु तऽञ्जात्म।ऽन्तर्ब्याम्य-मृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु (वा-धिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २०॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमंतरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चञ्जिषि तिष्ठन् । चञ्चषोऽन्तरः । यं चञ्चर्न वेद । यस्य चञ्चः शरीरम् । यश्चञ्चरन्तरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं श्रीरम् । यः श्रोत्रमंतरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनिस तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

[&]quot; यः प्राणे ' घ्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥

[&]quot;यो वाचि"॥ २२॥

[&]quot; यश्रक्षषि " ॥ २३ ॥

[&]quot; यः श्रोत्रे " ॥ ६४॥

[&]quot;यो मनसि"॥२५॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठम् । (ष्ठंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ्न ब्वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमुन्तरो यमुयति स तऽ आत्माऽन्तर्धाम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजिस तिष्ठन् । (ष्टंस्ते) तेजसोऽन्तरो अन्तेजो न व्वेद अस्य तेजः शुरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥२७॥

(तो) यस्तुमसि तिष्ठन्। (ष्ठंस्तु) तुमस्रोऽन्तरो यन्तुमो न व्येद युस्य तमः शुरीरं यस्तमोऽन्तरो यमुयति स तऽञ्जात्माऽन्तर्धाम्यमृतः ॥ २८॥

(तो) यो रेतिस तिष्ठन् । (न्ब्रे) रेतसोऽन्तरो युधुँ रेतो न व्वेद युस्य रेतः शुरीरं यो रेतोऽन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽआत्मुनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो युमात्मा न ब्बेद बुस्यात्मा शुरीरं बुऽआत्मानमन्तरो बमुयति सु तऽञ्जात्माऽन्त-स्योम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अहरो द्रष्टा । (ष्टाऽश्व) अश्वतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन्। त्वचोऽन्तरः। यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमंतरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३६ ॥

यस्तेजिस तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेनोऽन्तरो यम-यति । स त आत्माऽन्तर्योम्यमृतः ॥ ३७॥

यस्तमिस तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद। यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमयित । स त आत्माऽन्तर्योम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतिस तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यम-यति । स त आत्माडन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मिन तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद् । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मान-मन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३०॥

अदृष्टो दृष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ता । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति दृष्टा ।

[&]quot; यस्त्वचि " ॥ २६ ॥

[&]quot; यस्तेजिस " । तेजः प्रकाशः शास्त्रीयज्ञानम् ॥ २७ ॥

[&]quot; यस्तमसि " । बाह्ये आवरणात्मके ॥ २८ ॥

[&]quot;यो रेतिस " प्रजनने ॥ २९॥

[&]quot;य आत्मिनि" जीवात्मिनि ॥ ३०॥

क्रसात् पुनः कारणात् महाभागाः पृथिव्यादिदेवताः मनुष्यादिवत् आत्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियंतारमन्तर्या-3288

विज्ञाता नान्योऽस्ति इष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-ऽस्ति विज्ञातेषु तऽञ्चातमाऽन्तर्ध्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तन्त्रतो होडालकऽ आरुणिकुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे पश्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके पश्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४(५)३।५॥(६)३-७॥

अथ इ व्वाचक्नुव्युवाच । ब्ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहिममं याज्ञवरुक्यं है। प्रश्लौ प्रक्ष्यामि तो चेन्मे विववक्ष्यति न वे जातु युष्माकिममङ्कश्चि- द्वह्योद्यञ्जेतेति तो चेन्मे न व्विवक्ष्यति सृद्धीऽस्य व्विपतिष्यतीति प्युच्छ गाग्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एव त आत्माऽन्तर्योम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीत्राह्मणं, अक्षरत्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेदात्राह्मणम् । अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवलक्यं द्वी प्रश्नी प्रक्ष्यामि ।

मिणं न विदुरित्यत आह—अहिंशे द्रष्टेति । न दृष्टः 'अदृष्टः '। कस्यचित् चक्कुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन् दृशस्वरूपत्वात् चक्कुषि सिन्निहितत्वाच स्वयं द्रष्टा । तदृत् 'अश्रुतः ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वय-मल्हाश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सिन्निहितत्वात् 'श्रोता '। तथा 'अमतः ' मनःसंकल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः संकल्पयित । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अल्हामननशक्तित्वात् सर्वमनस्य सिन्निहितत्वाच 'मन्ता '। तथा 'अविज्ञाता ' निश्चयगोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्नः स्वयं तु अल्हाविज्ञानशक्तिन्त्वात् तत्सिन्निहितत्वाच 'विज्ञाता '। ननु—तथाऽप्येवं नियंतृनियन्तव्यादिमेदेन द्रष्टृदृष्टव्यादिमेदेन च मेदः स्थात् इत्याशंकायामाह—नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्यामिणः 'अन्यः ' अपरः 'द्रष्टा ' नास्ति '। तथा "नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति—एव त आत्मेति । 'अमृतः ' संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविमागकर्ता 'एष ते 'तव 'आत्माऽन्तर्यामी '। अतः अस्मादीश्चरादात्मनः 'अन्यदार्तम् '। ''ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रसहंसपिरव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तमं उदालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मगं सृष्टिप्रवेश-ब्राह्मणं वा परिसमातम् ॥ १४ (६)३—७॥

पूर्विस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ। सम्प्रति अश्चनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षाद्परोक्षात्सर्वातरं ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह वाचकनव्युवाचेति। 'अथ ' सोपाधिकवस्तु-३२४५

मा होवाच। (चा) अहम्बै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काइयो वा ब्वैदेहो वोग्यपुत्रुऽज्ञद्यन्धुनुर्धिष्यङ्कृत्वा द्रौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ कृत्वोपोत्तिष्ठदेवुमेवाइन्त्वान्डाभ्याम्प्रश्चाभ्यामुपोद्स्थान्त्रौ ब्बूहीति प्युच्छ गाग्गीति॥ २॥

सा होवाच । युदूर्ध्ये याज्ञवल्क्य दिवो युद्वाक्पृथिव्या युद्न्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकिममं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति । मुर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवलक्य ! यथा काइयो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्रौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्। एवमेव अहं त्वां द्राभ्यां प्रश्नाभ्यासुपो-दस्थाम् । तौ मे ब्रहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

ं सा होवाच-यदूर्ध्व याज्ञवल्क्य दिवः, यद्वाकपृथिव्याः, यद्न्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच, भविष्यच इत्याचक्षते, किसमस्तिदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्वीरणानन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्वेपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल वचक्नोर्दुहिता 'वाचक्नवी ' पुनरुवाच । किं १ हे ' ब्राह्मणा भगवन्तः ' पूजावन्तः मम वचः श्रृणुतेति शेषः । ' हंत ' यद्यनुमितभवतामस्ति, तर्हि—' अहमिमं याज्ञवल्क्यं ' पुनद्रीं ' प्रश्नी प्रश्नाम '। ' तौ ' प्रश्नी चेद्यदि कथंचिन्मे महां 'विवक्ष्यति ' विस्पष्टं कथयिष्यति । तर्हि ' जातु ' कदाचित् ' युष्माकं ' मध्ये ' कश्चित् ' कोऽप्यन्यतमः ' इमं 'याज्ञवल्क्यं ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नवे ' नैव ' जेता ' जयकर्ता भवेदिति रोषः । अन्यच शृणुत । 'तौ 'प्रश्नौ चेद्यदि 'मे 'मह्यं 'न विवक्ष्यति ' विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति । तर्हि—'अस्य 'याज्ञवल्क्यस्यैव 'मूर्झा 'हारः ' विपतिष्यति ' विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः। ' पृच्छ गार्गि !' प्रश्नं कुविति ॥ १ ॥

सैवं स्रव्धानुज्ञा गार्गी ' ह ' याज्ञवल्क्यं प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' त्वा ' त्वां ' अहं ' ' द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' इत्यनुषञ्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुस्तरत्वं द्योतियतुं दृष्टांतपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह— यथा काइयो वेति । 'काश्यो वा 'काशिषु भवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । 'वैदेहो वा '। विदेहानां राजा ' उम्रपुत्रः ' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवति इत्युदं अवतारित-ज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं ' ऋत्वा ' आरोपितज्याकं विधाय ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन शराग्रे यो वंश-खंडः सन्धीयते,स उच्यते । तेन विनाऽपि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । सपत्नातिञ्याधिना-विति तयोरेव विशेषणम् । सपत्नं शत्रुं अतिशयेन वेद्धं शीलं ययोस्तौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरौ । ईदशौ द्रौ हारी 'हस्ते कृत्वा ' 'उपोत्तिष्ठेत् ' रात्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेत् । एवमेवाहं ' व्यां ' शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाम्यां ' उपोदस्थां ' त्वत्समीपे उत्थितवत्यस्मि । ततस्त्वं ब्रह्मविचेत्तर्हि ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोहत्तरं 'में 'महां 'ब्रूहि '। एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो हे 'गार्गि! पुच्छ ' यथेष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्त-वानिति शेषः ॥ २ ॥

्रा 'सा ' एवमुक्ता गार्गी ' ह उवाच ' अपृच्छत् । हे याज्ञवस्क्य ! ' यत् दिवः ' वुसंज्ञितात् उपरितनांड-३२४६

द्यावापृथिवीऽइमे यदूतञ्च भुवच भुविष्यचेत्यानुक्षते कुरिमस्तिडोतञ्च प्योतश्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । युदूर्ध्वङ्गारिंग दिवो युद्वाक्पृथिव्या युद्न्तरा द्यावा-यद्भतञ्ज भवच भविष्यचेत्याचक्षतऽआकारो तडोतञ्ज प्योतञ्चेति ॥ ४ ॥

मा होवाच । नुमस्ते याज्ञवलक्य यो मऽएतम्ब्युवोचोऽपरसमै धारुय-स्वेति प्युच्छ गाग्गीति ॥ ५ ॥

मा होनाच । युदूर्म्य याज्ञवलक्य दिवो युद्वाकपृथिन्या युद्न्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यदूतश्च भवच भविष्यचेत्यात्रक्षते कुरिमन्नेव तद्योतश्च योतञ्चिति ॥ ६॥

स होवाच-यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भतं च, भवच, भविष्यच इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच-यदूर्ध्वं याज्ञवल्कय दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच, भविष्यच इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच ' पृथिव्याः ' अधस्तनांडकपालाद्वाक् अधो वर्तते । यच ' द्यावापृथिवी अन्तरा ' द्यावापृथिव्योरंडकपालयोर्मच्ये अस्ति । ये च ' इमे ' प्रसिद्धद्यावापृथिवी स्तः । यद्भृतमतीतं च यद्भवद्वर्तमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्वर्तमानकालादुः ध्वेभावि लिंगगम्यं च । यत्सर्वदा एवमा चक्षते कथयंत्या-गमतः । तत्सर्व द्वैतजातं जगत् यस्मिन्नेकं भवतीत्यर्थः तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं 'कस्मिन्नोतं प्रोतं च 'उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरिष्विव वर्तत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'सः ' याज्ञवल्क्यः ' उवाच ' । हे ' गार्गि ! ' ' यत ' त्वयोक्तं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्र-मचक्षते । 'तत् ' व्याकृतं जगदातमकं सूत्रं अव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्ये अंतर्यामिणि 'ओतं च प्रोतं-च ' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्विप कालेषु पृथिवीधातुरिस्वव वर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सा ' एवं अपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी ' उवाच ' 'ह 'हे ' याज्ञवल्क्य ' यस्त्वं ' मे ' मम ' एतं ' दुर्वचं प्रश्नं ' न्यवोचः ' विशेषेणापकृतवान् असि । अतस्ते तुम्यं नमोऽस्तु । ' अपरस्मै ' द्वितीयाय प्रश्नाय ' धारयस्व ' दढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतरः आह—' पृच्छ गार्गीति ' ॥ ९ ॥

" सा होवाच यदुःर्वं याज्ञवल्क्य " इत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चेत्युक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न किंचिदपूर्वमर्थांतरमित्यर्थः । गाग्यी सर्वं यथोक्तं प्रत्युचार्य "कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च " इत्युक्तार्थेन वाक्येन पुनर्धिकरणमेव पृष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सु होवाच । युदूर्ध्वङ्गार्गि दिवो युद्वाकपृथिव्या युद्नतरा द्यावा-पृथिवीऽइमे यङ्कतञ्च भवच भविष्यचेत्याचुक्षतऽआकाग्रऽएव तडोतञ्च प्योतञ्जेति कुस्मिन्नवाकाश्वरञ्जोतश्च प्योतश्चेति ॥ ७॥

मु होवाच । (चै) एतंद्रै तुद्क्षरङ्गार्गि ब्ब्राह्मणुऽअभिवद्न्तयस्थूलु-मनण्वहरूवमदीर्ग्धमछोहितमस्रेह्रमच्छायमतुमोऽवाय्वनाकाश्मसङ्ग्रम-स्पर्शमगन्धमरसम्बक्षष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेज्रस्कमप्राणमुम्रसम्ना-मागोत्रमज्रममुरमभुयममृतमरुजोऽश्बद्मविवृतमसुम्बृतमपूर्विमनपरुम[्] नन्तरुमबाह्यन्न तदश्रोति कुञ्चन न तदश्रोति कुञ्चन ॥ ८॥

्स होवाच-यद्रध्वे गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भतं च, भवज्ञ, भविष्यच इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । इति कस्मिन्तु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वे तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति । अस्थूलम् । अनणु । अह्नस्वम् । अदी-र्घेम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । असंगम् । अस्प-र्शम् । अगंधम् । अरसम् । अच्छुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अते जस्कम् । अपाणम् । अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अराब्दम् । अविवृतम् । असंवृतम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनंतरम् । अवाह्यम् । न तदश्रोति कंचन । न तदश्रोति कश्चन ॥ ८ ॥

एवं पृष्टः 'सः 'याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच 'हे 'गार्गि!' यन्वं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि पृष्टवत्यसि 'तदाकाश एव ' ओतप्रोतभावेन वर्तत इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह-कस्मिन्न्वाकाश इति । 'कस्मिलु 'खलु ' आकाशः ओतश्र प्रोतश्चेति '। आकाशः एव तावत् कालत्रयातीतत्वादुर्वाच्यः। ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । अतः अवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा । अप्रतिपत्तिर्नाम निप्रहस्थानं तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निप्रहस्थानं यदवाच्यस्य वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति भावः ॥ ७ ॥

तहोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह-स होवाचेति । 'सः 'याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच '। हे 'गार्गि !' ' यत् ' त्वं '' कस्मिन्न्वाकाशः '' इत्यादिना अन्याकृताधिष्ठानं पृष्टवत्यसि । ' एतदक्षरं वै ' न क्षरति न क्षीयते वा तदक्षरं ग्रद्धं ब्रह्म ' ब्राह्मणाः ' ब्रह्मविदः ' अभिवदंति ' कथयंति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि । न च-न प्रतिपद्येय, इत्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाक्तते प्रश्ने पुनर्गाग्यीः प्रतिवचनं तु प्रष्टव्यं ब्रुह्रि किं तदक्षरं यद्ग्राह्मणा अभिवदंतीत्युक्तौ याज्ञवल्क्य आह्र—अस्थुलमित्यादि । स्थूलादन्यदस्थूलं तत् । एवं ताहि अणु १ अणोरन्यत् 'अन्णु '। अस्तु ताहि हस्वं १ हस्वादन्यदहस्वम् । एवं ताहि दीर्घ १ नापि दीर्घ-

(नै) एतुस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गारिंग द्यावापृथिवी व्विधृते तिष्ठतऽएतुस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गिग सूर्म्याचन्द्रमसौ व्विधृतौ तिष्टतऽएतुरूय वाऽअक्षररूय प्त्रशासने गाग्ग्येहोराञ्चाण्यर्द्धमासा मासाऽ सम्वत्सरा विवधतास्तिष्ठन्तयेतुस्य बाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नुद्यः स्युन्दन्ते श्रेतेभ्यः पुर्व्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याश्र दिशमेतुस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गारिंग दुद्तम्मनुष्याः प्यश्र्यसन्ति युजमानन्देवा दुब्ब्यम्पितरोऽन्त्रायत्ताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि अहो-

मदीर्घम् । एवमेतैश्रतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैईव्यधर्मप्रतिषेधे न द्रव्यं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तार्हि आग्नेयो गुणो लोहितः ! ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपां गुणः स्नेहः ! ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्त तर्हि छाया दीप्तिः तमो ध्वांतं ? सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्ह्योकाशं ? 'अनाकाशम्' । अस्तु तर्हि जतुबत्संगातमकं १ ' असंगम् '। तर्हि स्पर्शोऽस्तु १ 'अस्पर्शम्'। तर्हि गंघोऽस्तु १ 'अगंघम्'। तर्हि रसोऽस्तु १ ' अरसम् '। तथा ' अचक्षुष्कं '। न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते । अतः 'अचक्षुष्कम्'। तथा ' अश्रोत्रं '। '' पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः ''-( ) इति मंत्रवर्णात् । तथा ' अवाक् '। तथा ' अमनः '। तथा ' अतेजस्कम् '। अविद्यमानं अग्न्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा ' अप्राणं ' आध्यात्मिको वायुः प्रतिषेध्यः । अतः अप्राणमिति । ति हैं मुखं द्वारमस्तु १ न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । ' अनाम ' नामरहितम् । 'अगोत्रं 'न विद्यते गोत्रं यस्य तदगोदत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । 'अजरं ' वृद्धत्वधर्मरहितम् । ' अमरं 'मरणवर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिकं अमरत्वं इंद्रादिवद्भविष्यति अतः ' अमयं ' सर्वथा भीतिवर्जम् । अत एवामृतं अभिकामत्वविजितमित्यर्थः । 'अरजः 'न विद्यते रजो यस्मिस्तदरजः रजसोऽन्यद्वा । ' अशब्दं ' न विद्यते शब्दो यस्मिँस्तदशब्दं शब्दादन्यद्वा । ' अविदृतं ' न विदृतमिति ' अविदृतम् । ' असं वृतं ' न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । ' अपूर्वं ' अविद्यमानं पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । ' अनपरं ' अविद्यमान-मपरं यस्य तदनपरम् । ' अनंतरं ' अविद्यमानमंतरं छिद्रं यस्य तदनंतरम् । ' अबाह्यं ' न विद्यते बाह्यं यस्येति ' अबाह्यम् '। अपारिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीनामानंत्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मना एकी-कृत्य निषेवति-न तदश्रोति कंचनेत्यादिना । 'तदक्षरं ' 'कंचन ' कंचिदपि विषयं 'नाइनोति ' नाश्राति न मंक्ते इखर्थ: । 'कश्चन 'कोऽपि लोकः तदक्षरं 'नाइनोति 'नाश्चातीत्वर्थः । "अश मोजने "-(धा. पा. क्या. प. ५१) इति धातोः क्यादिगणस्थात् "व्यत्ययो बहुलम्"-(पा. सू. ३।१।८५) इति व्यत्ययेन इनुः प्रत्ययो बोद्धव्यः । अत एव परसीपदमन्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

एवं अशेषविशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च अक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव अविद्यक्षेषितध्य-संबंधात ईश्वरात्मभूतस्यास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति-एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतत् अधिगत-

(०) यो वाऽएतद्श्वरमविदित्वा गार्गिग। (गर्य) अस्मिछोके जुह्योति दुडाति तुपस्यत्यपि बहूनि व्वर्षसङ्ख्राण्यन्तवानेवास्य सु लोको भवति यो वाऽएतदक्षरम्विदित्वा गाग्ग्यरमाछोकात्येति स कृपणोऽथ यऽएत-दक्षरङ्गार्गि व्विद्धित्वाऽस्माङोकात्येति स न्त्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदंते श्वेतेभ्यः पर्वेतेभ्यः। प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम्। एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गागि ददतं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दव्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिँ छोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि। अंतवानेवास्य स लोको भवाति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतद्क्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माह्योकात्त्रीति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षरं सर्वातरं साक्षादपरोक्षाद्रहा य आत्मा अशनायाऽदिधर्मातीतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने ' आज्ञायां हे 'गार्गि!' ' द्यावापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी । द्विचनलोपरछांदसः । ते ' विश्वते ' हस्तन्यस्तपाषाणादिवत् 'तिष्ठतः ' वर्तेते । अतस्तदस्त्येव । " येन चौरुप्रा पृथिवी च दढा येन स्वः स्तिमितं येन नाकः " (वा. सं. अ. ६२। ६) इति मन्त्रवर्णात्। तथा हे गार्गि! एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य ' प्रशासने ' आज्ञायां ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च 'सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विष्टतौ ' नियतौ ' तिष्ठतः ' वर्तेते भृत्यादिवत् । तथा 'अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते काळावयवाः सर्व-स्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कल्रियतारो विद्यतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तते । यथा लोके प्रमुणा नियमितो गणकः सर्वे आयं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रभुस्थानीयं एषां कालावयवानां नियन्तृ तदक्षरमस्येव । तथा 'प्राच्यः 'प्रागंचनाः प्राग्दिगमनाः 'नदः ' गंगाद्याः 'श्वेतेभ्यः ' हिमवदादिभ्यः 'पर्वतेभ्यः ' ि।रिभ्यः ' स्यंदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्तुमुत्सहन्यो यथा प्रवातिता एव नियताः प्रवर्तते । तदेतत्प्रशास्तुर्लिङ्गम् । तथा 'प्रतीच्यः' प्रतीचीदिगगमनाः सिंध्वाद्याः 'नदाः 'अन्याश्च नदाः 'यां यां च ' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तते । तदपि लिंगम् । किंच-' ददतं ' दुःखार्जितान् गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुरुषं 'मनुष्याः' ''हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते'' (ऋ.सं.) इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि 'प्रशंसन्ति' स्तुतिं कुर्वते । तथा च-एतस्य प्रशासनस्य फलसंबंधफलकत्वेन तत्कर्तृ अक्षरं सिद्धम् । न च-स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबंध इति वाच्यं, तेषामणीश्वराधीनत्वादित्याह-यजमानं देवा इति । 'देवाः ' इन्द्राद्यः अन्यथा जीवितुं समर्था अपि जीवितं निमित्तीक्कत्य च पुरोडाशाद्यपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि 'यजमानं अन्वा यत्ताः ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्थमादयः ' दर्व्यं ' दर्वीहोमं ' अन्वायत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते । स दवींहोमः । दवींसाध्यो होमो दर्व्यः तम् । तथा च-देवा-दीनामपि मनुष्याघीनत्वाख्यहीनवृत्तिभाक्तवं नियंतृकल्पकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिः । यद्विज्ञानेन च संसारिवच्छेदः । तदस्ति अक्षरिमिति साध-यतं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति-यो वाड एतदश्ररामिति । हे 'गार्गि ! ' यो वे 'कश्चि- (स्त) तह्याऽएतुद्धुरङ्गाग्गि । (गर्यु) अदृष्टन्द्र्ष्ट्रश्चत्युँ श्रोत्रमत-म्मन्त्रविज्ञातम्विज्ञातृ नान्यद्स्ति द्रष्टु नान्यद्स्ति श्रोतु नान्यद्स्ति मन्तृ नान्यद्स्ति व्विज्ञात्रतद्वै तुद्धुरङ्गागि यस्मित्राकाश्चाऽश्चोतश्च प्योत-श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच। ज्ब्राह्मणा भगवन्तस्तुदेवु बहु मन्यध्वं युद्रसान्नमस्का-

तद्रा एतद्क्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टु । अक्षुतं श्रोतृ । अमतं मंतृ । अविज्ञातं विज्ञात् । नान्य-दास्ति द्रष्टु । नान्यद्स्ति श्रोतृ । नान्यद्स्ति मंतृ । नान्यद्स्ति विज्ञातः । एतद्वै तद्क्षरं गार्गि । यस्मि-न्नाकाश ओतश्च पोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै। न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

त्पुरुषः 'एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्य-मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोहिरण्यादिकं प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्नाणि तप-स्यति ' तपश्चांद्रायणादिकं आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोक अंतवानेव मवति ' । तत्सांग-मिपि क्रियमाणं कर्म तत्फलोपभोगांते क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं मवतीत्पर्थः । तथा हे ' गार्गि !' ' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्मालोक्षात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' म्रियते । ' स क्रपणः ' अक्षपणक्रीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षरं ' श्रुत्याचार्योपदेशाभ्यां " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मान् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्म-विन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह-तद्वा एतद्क्षरं गार्गीति ।हे 'गार्गि!' 'तद्वा एतद्क्षरं ' ' अस्थूल्रमनण्वादि '' वाक्येनावगतम् । ' अदृष्टं ' दृष्ट्यविषयं ' स्वयं द्रष्टृ ' दृशिस्वरूप-त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात् स्वयं च 'श्रोतु ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं 'मंतृ ' मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातु ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्व-शंकां निराकरोति—नान्यद्रस्ति दृष्टृ इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टृ ' दर्शनिक्षयाकर्तृ नास्ति । एतदेव दर्शनिक्षयाकर्तृ । एवं " नान्यदस्ति श्रोतु " इत्यादि व्याख्येयम् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वं निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुमुजंगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहारव्याजेन तन्नानात्वं प्रतिषेधित—एतद्वे तद्क्षरं गार्गीति । हे 'गार्गि!' " यस्मिनाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षा-दपरोक्षाद्रह्म, य आत्मा सर्वातरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतः "एतद्वे तदक्षरं" इत्येतदक्षरं ब्रह्म । एतत्पृथिव्यादे—राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्वर्थः ॥ ११ ॥

'सा 'गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री 'उवाच '। हे ब्राह्मणा मगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-विषयं कुरुष्वं प्रमाणीकुरुष्वमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञवल्क्यात् 'नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्याव्वम् । रेण मुच्याद्धे न वै जातु युष्माकिममङ्कश्चिद्वह्योद्यञ्जेतेति ततो ह व्याच-क्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे पश्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके षष्टं ब्राह्मणम् ॥ १४(५)३।६॥(६)३–८॥

अथ हैनम्बिद्ग्धः शाकल्यः पप्पच्छ । कृति देवा याज्ञवल्क्येति सु हैतुयैव निविदा प्रातिपेदे यावन्तो व्वैश्वदेवस्य निविद्यच्यन्ते त्रयश्च श्री च शता श्रयश्च श्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणप्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम्।

ं अथ ह एनं विद्रधः शाकल्यः प्रपच्छ । कित देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रति-पेदे । यावंतो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यंते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६ ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्तारं कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचनं तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः। जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशंकनीयः। किमृत कार्यतः ? कस्मात् ? 'न वै जातु 'कदाचिदिपि 'युष्माकं ' मध्ये कश्चित्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यं ' 'ब्रह्मोचं ' ब्रह्मवदनं प्रति 'नैव जेता '। " प्रश्नौ चेन्मह्यं विवक्ष्यित न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रति- ज्ञातम्। अद्यापि ममायमेव निश्चयः। ब्रह्मोचं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विचते इति । 'ततो ह ' एवं ब्राह्मणानां हितमुपदिश्य 'वाचक्रवी उपरराम '॥ १२॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्टमं वाचक्नवीब्राह्मणमक्षर-ब्राह्मणं सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वा परिसमासम् (॥१४॥(६)॥२॥८॥)

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तृत्य सर्वातरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्द्धारिन तम्। ततः अंतर्यामिब्राह्मणे "यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियंतृत्वमुक्तम्। इदानीं नियंतव्यानां देवताभेदानां प्राणांतसंकोचानंत्यपर्यंतं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारम्यते—अथ हैनं विवद्ग्धः शाकल्यः इति । अथ गार्गाप्रश्ननिर्णयानंतरं 'एनं याज्ञवल्क्यं शकलस्यापत्यं 'शाकल्यः ' विदर्धः शहर्यवंनामा 'पप्रच्छ '। हे 'याज्ञवल्क्य '! 'किति 'कियत्संख्याकाः 'देवाः ' इत्येवं पृष्टः 'सः ' याज्ञवल्क्यः 'यावतः ' यावत्संख्याकाः देवाः 'कैश्चदेवस्य 'शस्त्रस्य 'निविदि ' उच्यंते 'श्रूयंते । तावतो देवान् 'ह ' किल वक्ष्यमाणया 'निविदाः प्रितिपेदे '। यां संख्यां शाकल्यः पृष्टवान् तां संख्यां निविद्वारा ङ्गातवानित्यर्थः । निवित्राम देवतासंख्यावाच-

कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिण्शादित्योमिति होवाच कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येति पित्रियोमिति होवाच कृत्येत विद्यामिति होवाच कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येति त्रयामिति होवाच कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कृत्येत देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कृत्येत विद्यास्त्र विद्यास्त्य विद्यास्त्र विद्यास्त्र विद्यास्त्र विद्यास्त विद्यास्त विद्यास्त विद्यास्त विद्यास्त विद्यास्त विद्य विद्यास्त विद्यास्त विद्य

स होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयास्त्रिध्शत्वेत देवाऽहाति कतमे ते त्रयास्त्रिध्शादित्यष्टौ व्यसवऽएकादश रुद्रा हादशादित्यास्तऽएकास्त्रिध्शा-दिन्द्रश्रेत प्रजापतिश्च त्रयास्त्रिध्शाविति ॥ ३॥

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयिह्मंशादिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । पिडिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्राविति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रोति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवेषामेते । त्रयिश्वशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयिश्वशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्रः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इंद्रश्चेव प्रजा-पतिश्च । त्रयिश्वशाविति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मंत्रपदानि कानिचिद्दैश्चदेवे रास्त्रे रास्येते । तान्येव निवित्संज्ञकानि मंत्रपदानि दर्शयति-त्रयश्च त्री च श्वतिति । 'त्रयश्च ' देवाः । देवानां त्रीणि च रातानि । पुनरप्येवं 'त्रयश्च त्री च सहस्रेति 'त्रीणि सहस्राणि त्रयिकानि । हयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनात् उत्तमा अनंतसंख्या उत्तैव वेदित्वया । "अनंता वै विश्वे देवाः "—( ) इति पूर्वमुक्तत्वात् । उक्तां संख्यां शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह—ओमिति होवाचिति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेषां षडिवकित्रिशताधिकित्रसहस्रस्रक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक् त्वया ज्ञातेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनस्तेषामेव देशनां संकोचिवषयां संख्यां पृच्छिति—कत्येव देवा याज्ञवरक्येति । त्रयिद्धिशत्षद् त्रयो द्वावध्यर्द्ध एक इति देवतासंकोचिविकासिवषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छिति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रोति । व्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

'सः 'एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच '। 'एषां 'त्रयिद्धिशतो देवानां 'एते 'त्रयश्च त्री च शते-त्यादयो 'महिमानः 'विभूतयः। परमार्थतस्तु 'त्रयिद्धिशदेव देवा इति '। 'कतमे 'के 'त्रयिद्धिशदिति'' शाकल्येन पृष्ट इतर आह—'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः '। 'ते एते एकत्रिंशत् '। इंद्रश्चैव प्रजापतिश्चेति 'त्रयिद्धिशौ 'त्रयिद्धिशतः पूरणाविति ॥ ३॥ कतमे व्वसवऽहात । (त्य) अग्निश्च पृथिग्री च व्वायुश्चान्त्रिश्चा-दित्यश्च द्यौश्च चन्डमाश्च नुक्षत्राणि चैते व्वसवऽएतेषु हीद्ध् सुर्व्यम्बस्स हितमेते हीद्ध् सुर्वम्बास्यन्ते तद्यदिद्ध् सुर्वम्बास्यन्ते तस्माहसव-ऽहति ॥ ४॥

कतमे रुद्राऽहति । दुशेमे पुरुषे प्राणाऽञ्चात्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्म-त्यीच्छिरीरादुत्क्वामन्त्युथ रोदयन्ति तद्यद्रोद्यन्ति तस्माद्धद्राऽहति ॥५॥

कतम्ऽभादित्याऽइति । द्वाद्शं मासाः सम्वत्सर्स्येतुऽभादित्याऽएते हीद्थँ सुर्विमादुदाना यन्ति तद्यदिद्थँ सुर्विमादुदाना यन्ति तस्मा-दादित्याऽइति ॥ ६ ॥

्रकतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च चौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयंते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-इसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्योच्छरीरादुरकामंति । अथ रोदयंति । तद्यद्रोदयंति । तस्मादुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यंति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति -कृतमे वसव इति । उत्तरमाह-अग्निश्च पृथिवी चेति । अग्न्याद्या नक्षत्रांता 'एते वसवः '। क्यं ? 'हि 'यस्मान् 'एतेषु ' अग्न्यादिषु कर्म्मफल्लसाधनात्मकं 'सर्वं ' 'वसु हितं ' स्थितं 'तस्माद्रसवः ' ! 'हि 'यस्माच एते अग्न्यादयः प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसंघातरूपेण तिववासत्वेन च विपरिणमंतो जगदिदं 'सर्वं वासयन्ते '। यस्माद्रासयंते तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्विमित्यर्थः ॥ ४॥

तथा-कतमे रुद्रा इति । पुरुषशरीरिणः 'इमे 'प्रसिद्धाः 'दश प्राणाः ' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः । 'आत्मा 'मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्विस्थत आह्-ते यदेति । 'ते ' प्राणाः 'यदा 'यस्मिन् काले 'मर्थात् ' म्रियमाणाच्छरीरात् 'उत्क्रामंति '। 'अथ ' तदा संबंधिमूतान् प्राणिनः 'रोदयंति '। तत्तस्मिन्नुत्क्रांतिकाले यस्माद्रोदयंति संबंधिनः । 'तस्मान् रुद्धाः 'इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ९॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरात्मकस्य काळस्य ये अवयवाः 'द्वादश मासाः ' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः 'एते आदित्याः '। कथं १ 'हि' यस्मात् । 'एते ' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिना-मायूषि कर्म्मफलं चेतीदं 'सर्वमाददानाः ' गृह्वंत उपाददत एव 'यन्ति ' गच्छंति । यस्मादिदं 'सर्वमाद-दाना यंति ' 'तस्मादादित्या इति '॥ ६॥

कतमऽइन्द्रः कतमुश्च प्रजापतिशिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-पतिरिति कतम स्तनियत्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पश्च-उद्दति॥७॥

कतमे पिडिति। (त्य) अग्निश्च पृथिनी च व्यायुश्चान्तारेक्षञ्चादित्यश्च ग्रीश्रेते षडित्येते ह्येवेद्ध् सुर्व्ध् पडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमुऽएव त्रयो लोकाऽएयु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ हो देवावित्यन्नश्चेष प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पुवतऽद्यति ॥ ९ ॥

तुदाहुः। (वर्षु) युद्यमेकऽएव पवतेऽथ कथमुध्यर्द्धऽद्यति युद्धिम-

कतम इंद्रः । कतमः प्रजापितरिति । स्तनियत्नुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापितः इति । कतमः स्तन-यित्तुरिति । अश्वनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पश्च इति ॥ ७ ॥

कतमे पडिति। अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च घौश्चेते पडित । एते ह्येवेदं सर्वे षडिति ॥ ८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमी ती द्वी देवाविति । अतं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यद्धे इति । योऽयं पवत इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयभेक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्भोत् । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनथित्नुर्मेधनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । 'यज्ञः प्रजापतिः '। ' कतमः स्तनयित्नुरिति '। 'अशनिरिति '। अशनिर्वज्ञापरपर्यायं वीर्यं वरूम् । तस्य मेवनादाभिमानीन्द्र-निष्ठत्वेन इंद्रत्वम् । 'कतमो यज्ञ इति '। 'पशव इति '। पश्नां हि यज्ञसायनाश्रयत्वात् यज्ञस्यारूपत्वाच परावो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७॥

कतमे पिंडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चेति '। चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जियत्वा वसुत्वेन पठिता आन्याद्य एव षद् भवन्ति । ' हि ' यस्मात् त्रयित्रिशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एते ' अग्न्यादयः ' एव षट् ' भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमर्सि चैकीकृत्य एको देवः । अन्त-रिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादिसं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवाः ' । ' हि ' यस्मात् । ' एषु ' अग्न्याद्याः ' सर्वे देवाः ' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमौ तौ द्वौ देवा-विति '। 'अन्नं चैव प्राणश्चेति '। एतौ द्वावेव देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । 'कतमो-इच्यर्द्ध इति '। ' यः अयं ' बाह्यो वायुः ' पवते '। सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । तत्तत्र अध्यर्द्धराब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुश्रोदयन्ति । यदातः 3844

न्निद्थ् सुर्विमध्यान्नौत्तेनाध्यर्द्धऽइति कतमऽएको देवऽइति स ब्ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ १०॥

पृथिव्येव युस्यायुतनम् । (ञ्च) चक्षुद्धींको मुनो ज्योतिब्धी वै तम्पुरुषिवद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायण्यं स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद्
वाऽअहन्तमपुरुष्यं सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ खऽएवायुँ शारीरः पुरुषः सुऽएष व्वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति ख्रियऽइति होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । ग्राप्रवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

'अयं 'वायुरेकः 'एव पवते 'वाति । अतः कयं 'अध्यद्धः ' इत्याक्षेपः । योगमाश्रित्य परिहरति— यदिसमिन्निति । यद्यस्मात् 'अस्मिन् 'वायौ सित 'इदं सर्वं 'चराचरं 'अध्यान्नीत् ' अधिकामृद्धिं प्रापत् । 'तेन 'हेतुना 'अध्यद्धः 'वायुरित्यर्थः । 'कतम एको देव इति '। 'स ब्रह्मेति '। 'सः ' इति प्राणः परामृश्यते । अष्टाध्याच्यां (श.प.११।६।२।१०) तथा दर्शनात् । 'सः ' प्राणः 'ब्रह्म 'सर्वदेवात्मकत्वात् सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणाच कारणभूतो महद्भक्षेत्युच्यते । तस्मात्तं प्राणं 'त्यदिति 'परोऽक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते तद्भक्षेति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेषः । साक्षानिर्देष्टुम-शक्यत्वादिति भावः ॥ १०॥

तदेवं संकोचिक्ताराम्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्ट्रधा मेदो ध्यानार्थमुपिदश्यते—पृथिञ्येव यस्यायतनिमत्यादिना । 'यस्य 'देवस्य 'पृथिञ्येवायतनं 'आश्रयः शरीरम् । 'चश्चुळोंकः'
लोकयत्यनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् । चश्चुषा लोकयित पश्यित सोऽयं 'चश्चुळोंकः'। 'मनो ज्योतिः'।
मनसो ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः । सोऽयं 'मनोज्योतिः ' । पृथिवीशरीरश्रश्चर्द्वशेनो मनसा
संकल्पियता पृथिञ्यमिमानी कार्यकारणसंघातवान् देव इत्यर्थः । 'यो वे ' एवं विशिष्टं 'तं पुरुषं ' 'सर्वस्यासमः ' आध्यात्मिकस्य कार्यकारणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयः तं 'परायणम् 'मातृजेन त्वङ्मांसक्षिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमजाञ्चकरूपस्य करणात्मनश्च परमयनं 'विद्यात् '
विजानीयात् । 'स वे 'स एव 'वेदिता स्यात् 'य एतदेवं वेति । स एव पण्डितः स्यात् इत्यिमप्रायः ।
हे 'याज्ञवल्क्य ! 'त्वमजाननेव पंढितामिमानीत्याशयेन सम्बोधयित । हे शाकल्य ! 'वे 'निश्चितमहं 'तं
पुरुषं ' वेद 'जानामि । त्वं 'यं सर्वस्यात्मनः ' 'परायणमात्थ ' कथयित । इत्युक्तेः शाकल्यस्य
वचनं द्रष्टव्यम्—" यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं तिर्हं बृह्हि किंविशेषणः असौ ?'' श्रृणु, यद्विशेषणः सः इत्याह—य
प्वायं शारीरः इति । पार्थिवेंऽशे शरीरे भवः शारीरः मातृकोशत्रयरूप इत्यर्थः । 'स एषः ' देवो
पुरुषं शाकल्य ' । किंत्वत्र वक्तव्यमस्ति चेत् ; विशेषणान्तरं तद्वदैव पृच्छैवेत्यर्थः । एवं

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुङ्काँको मनो ज्योतिस्यों वै तम्पुरुष-म्विद्यात्सुर्वस्यात्सनः परायणध् स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषध् सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य अऽएवासावादित्ये पुरुषः सुऽएष व्वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति चुक्षुरिति होवाच ॥१२॥

(चा) आकाश्रऽएव यस्यायतनम् । (ञ्च) चुक्षुङ्कोंको मुनो ज्योतिय्यी वै तम्पुरुषिनवद्यात्सुर्वस्यात्मुनः परायण्यं स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञ-वल्क्य व्वेद वाऽअइन्तम् पुरुष्य् सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽ एवायम्वायौ पुरुषः सुऽएषं व्युदेव ज्ञाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ **डित होवाच ॥** १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुलोंकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यातमनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवलक्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । चक्षरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुळोंकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं वायी पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति होवाच ॥ १३ ॥

प्रक्षोमितः स शाकल्योऽमर्धवशग आतोत्रार्दितो गज इव आह-'तस्य 'शारीरस्य देवस्य 'का देवता ' किमुत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरस्मान् प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति । स्त्रीमिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् यदन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रीणाम् । लोहिताच त्वङ्मासरुधिररूपं वीजस्यास्थिमजाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवति । इति स्त्रीभ्यो निष्पत्ति-रिति भावः ॥ ११ ॥

एवं पर्यायसप्तकं आद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वात्र पृथान्याख्यानापेक्षम् इति उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदः तान्येव पदानि व्याख्यायन्ते - रूपाण्येव यस्यायतनामिति । ' रूपाणि ' शुक्रकृष्णादीनि । " वशुर्लीकः '' इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । 'य एवासावादित्ये पुरुषः इति '। सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः । ' तस्य का देवतेति '। ' चक्षुरिति होवाचेति 'चक्षुषो हि अध्यात्मनः आदित्यस्य अधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥

' आकाश एव यस्यायतनम् '। ' य एवायं वायौ पुरुष इति '। आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्ट-मायतनं बाह्यो वायुः । 'तस्य का देवता' इति । ' प्राण इति हो जाच ' प्राणाद्धि अध्यात्मनो वायोरिप अधि-दैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (अ) चुक्षुङ्कींको मनो ज्योतिय्यो वै तम्पु-रूषिनव्यात्सव्विस्यातमनः परायण्यं स नै व्वेदिता स्याद्याज्ञवलभय व्वेद बाऽअहन्तमपुरूष्यं सुर्विस्यातमनः परायणं यमात्थ यऽप्रवासी चन्द्रे पुरूषः सुऽएष व्वेदेन शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽहति होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव युस्यायुतनम् । (अ) चुक्षुद्धीको मुनो ज्योतिन्यी वै तम्पु-रूषिन्वद्यात्सन्विस्यात्मनः परायणध्य स वै न्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य न्वेद बाऽअहन्तमपुरूषध्य सन्विस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायुमग्री पुरूषः सुऽएष न्वेदेव शाकल्य तस्य का देवतेति न्वागिति होवाच ॥ १५ ॥

ं तुमऽएव यस्यायतनम् । (अ) चुक्षुङ्कीको मनो ज्योतिय्यो वै तम्पुरुष-म्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः पर्यायण्यं स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवलक्य व्वेद वाऽ अहन्तमपुरुषण्यं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽप्रवायुञ्छायामयः पुरुषः सुऽएष व्वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुलींकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुलाँकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्तर्वस्यात्मनः परा-यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवलक्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायमग्री पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुलोंकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा

^{&#}x27;काम एव यस्यायतनं 'स्त्रीव्यतिकराभिलाषः 'कामः 'कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । 'य एवासौ चन्द्रे पुरुषः 'इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्टं कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । 'तस्य का देवतेति '। 'मन इति होवाच '। मनसो हि अध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

^{&#}x27; तेज एव यस्यायतनं ' 'य एवायमग्नौ पुरुषः ' इति । तेजआयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् । 'तस्य का देवतेति ' । ' वागिति होवाच '। वाचो हि आध्यात्मिक्या अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५॥

^{&#}x27; तम एव यस्यायतनम् 'तम इति शार्वरोऽन्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं ' छायामयः ' अज्ञानमयः 'पुरुषः'।

(चा) आपऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्छोको मनो ज्योतिस्यौ वै तम्पुरुषम्बिद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायणध् स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञ-वल्क्य व्वेद वाऽअइन्तम्पुरुषध् सुर्व्वस्यात्मुनः परायणं यमात्थ य ऽएवायुमप्तु पुरुषः सुऽएष न्वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति न्वरुण-ऽडुति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव युस्यायुतनम् । (अ) चुक्षुर्छोको मुनो ज्योतिस्यो वै तम्युरूष-मिवद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायण्यं स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअह्न्तमपुरुषध् सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽपुवायुमपुत्रमुयः पुरुषः सुऽएष व्वदेव शाकल्य तुस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच॥ १८॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः। (स्त्वा) त्वार्थं स्विदिमे ब्न्नाह्मणा-ऽअङ्गारावक्षयणमकता३ऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य। तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥ आप एव यस्यायतनम् । चक्षळींकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवलक्य। वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्यः। य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यारसर्वस्यात्मनः परा-यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्थात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥१८॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः। त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अंगारावक्षयणमऋता ३ इति ॥ १९ ॥

^{&#}x27; तस्य का देवतेति '। ' मृत्युरिति होवाच '। मृत्युरिवदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम्। " मृत्युनैवेदमा-वृतमासीत्" (श. प. १० । ६ । ९ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

^{&#}x27; आप एव यस्यायतनं ' साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । ' य एवायमप्सु पुरुषः ' इति । वापीकूप-तडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । ' तस्य का देवतेति '। 'वरुण इति होवाच 'वरुगाद्धि वाप्या-द्यपां निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

^{&#}x27;रेत एव यस्यायतनम् '। 'य एवायं पुत्रमयः पुरुषः ' इति । रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमजाशुकाण्यपि तजातानि प्रगृह्यते । 'तस्य का देवतेति '। 'प्रजापतिरिति होवाच '। ' प्रजापतिः ' पितोच्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८॥

एवमष्ट्रधा देव-लोक-पुरुषमेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणमेद एव उपासनार्थ-3745

याज्ञवल्क्योति होवाच ग्राकल्पः। (ल्यो) यदिदङ्करपञ्चालानाम्त्राह्मणा-नत्यवादीः किम्ब्रह्म व्विद्वानिति डिशो व्वेद सुदेवाः सुप्रतिष्ठाऽ इति यद्विज्ञो ब्वेत्थ सुदेवाः सुप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिइयसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सुऽ आदित्यः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चुक्षुषीति कुस्मिन्न चुक्षुः प्प्रतिष्ठित-म्भवतीति ह्रपेष्विति चक्षुषा हि ह्रपाणि पुर्यति क्रस्मिस् ह्रपाणि प्यतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि ह्याणि जानाति हृद्ये ह्येव रूपाणि प्यतिष्ठितानि भवन्तीत्येवसेवैत्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

्रयाज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः। यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीः। किं ब्रह्म विद्वानिति। दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्कषीति । कस्मिन्नु चक्कः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेब्विति । चक्कषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१॥

मुपदिष्टः । अधुना दिग्विमागेन पंचधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदि अस्यावशिष्टं तन्मां पृच्छतु इति चेतिस निधाय, तूर्णीभूतं शाकल्यं प्रहेणेवावेशयनाह-शाक-ल्येति होवाच य।जवल्क्य इति । हे ' शाकल्य ! '। स्विदिति वितर्भे । नूनिममे ब्राह्मणास्वामंगारावक्षयणं अंगारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन् संदंशादौ तदंगारावक्षयणं सन्दंशादि । तत् ' अऋता ३ ' इति प्लुति-विचारणार्था । ' अक्रत ' कृतवन्तः इति ' याज्ञवल्क्यः ' ' उवाच ' । त्वमंगारत्थानीयेन मया दह्यमान-मात्मानं न बुध्यसे इत्यमिप्रायः ॥ १९ ॥

्र एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे 'याज्ञवल्क्य' त्वं 'यत्' 'इदं कुरुपंचालानां' 'ब्राह्मणान् अत्यवादीः ' उक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामंगारा-वक्षयणं कृतवन्त इति । तर्तिक ' ब्रह्म विद्वान् ' जानन् सन् एवं ब्राह्मणानिधिक्षपिस ' इति शाकल्य उवाच '। प्रवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह-दिशो वेदेति । अहं ' दिशो वेद ' जाने । दिग्विषयं विज्ञानं ममास्तीत्यर्थः । तच न केवलं दिङ्मात्रं जाने । अपि तु—' सदेवाः ' देवैर्दिगिधि-ष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच-' सप्रतिष्ठाः ' दिशः ' वेद ' जानामीति पुनः पृच्छति शकल्यः-सकलं दिग्विज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

ताई हे याज्ञवल्क्य ! त्वं ' अस्यां प्राच्यां दिशि ' 'किंदेवतोऽसि ' का देवता यस्यासौ किंदेवतः। क्या देवतया तं प्राचीदिप्रूपेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये 'किंदेवतः ' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यमीति । यमुदेवतऽद्यति सु यमः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दक्षिणायामिति कुस्मिन्न दक्षिणा प्यतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धतेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाधँ ह्येव दक्षिणा प्यतिष्ठिता भवतीति कुरिमञ्ज श्रद्धा प्यतिष्ठिता भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रातिष्ठिता अवतीत्येव मे-वैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-णायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धते । अथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । हृद्य इति । हृद्येन हि श्रद्धत्ते हृद्ये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

करणं मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसंपत्तिजीतेति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वामिमुखो व्यवस्थित आह्-आदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तया देवतया प्राचीदिग्रूपमापन इत्यर्थः । " सदेवाः " इत्युक्तम् । " सप्रतिष्ठाः " इति तु वक्तव्यमित्यत आह-स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुषीति । " चक्षोः सूर्यो अजायत "-(वा. सं. ३१-१२) इति मंत्रवर्णात् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुरुत्पादकं पृच्छति-कस्मिन्तु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । उत्तरमाह क्वेष्टिवति । अत्र हेतुमाह चक्कवा हि रूपाणि परयतीति । अतो रूपारव्धं चक्कः व्यंजकस्य व्यंग्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादकं पृच्छति-कस्मिन्तु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । उत्तर-माह—हृद्ये इति । हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखंडविषयः । हृदयारव्यानि रूप।णि रूपाकारेण इदये परिणतानि । अत्र हेतु: - 'हि ' यस्मात् ' इदयेन ' इदयस्थबुद्धवा सर्वो लोकः ' रूपाणि ' सर्वाणि ' जानाति '। बुद्धयभिन्नमनोमात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ' इदये ह्येव ' सर्वाणि वासना-त्मकानि 'रूपाणि ' प्रतिष्ठितानि ' भवंतीत्युपसंहते शाकल्योऽङ्गीकरोति—एवमेवैतदित । हे 'याज्ञवल्क्य '! ' एतत् ' त्वदुक्तं ' एवमेव '। मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

" किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति " । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तव दक्षिणायां दिशि का देवता। ' यमदेवत इति '। मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता। ' स यमः ' धर्मराजः ' किसमन्प्रतिष्ठित इति '।' दक्षिणाय।मिति '। सयमा हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्राधिपत्यात्।' किसमन्तु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ' पृष्ठो मुनिः-" दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो न्यृद्धं समर्द्धयति "-(निरु. १ । ३-७) इति निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह -श्रद्धयामिति । श्रद्धा नाम भक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिर्दित्सुत्वलक्षणा । तस्यां कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । 'हि 'यस्मात् 'यदेव श्रद्धत्ते 'श्रद्धां करोति । 'अथ 'तदा 'दक्षिणां ददाति ' नाश्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्मात् ' श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति '। ' कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्डिर्यभीति । व्वरूणदेवतऽइति स व्वरूणः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽ इत्यप्स्विति कुस्मिन्न्वापः प्यतिष्ठिता भवन्तीति रेत-सीति कस्मिन्न रेतः प्रतिष्ठितम्भवनीति हद्यऽइति नुस्माद्रि प्रतिह्रप-आतमाहुर्हुदयादिव सुप्तो हुदयादिव निर्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः प्यतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुडीच्यान्डिइयसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः क्रिन-न्यतिष्ठितऽ इति दीश्वायामिति कस्मिन्न दीशा प्यातिष्ठिता भवतीति सत्य-ऽड्डाति तुरुमाड्डाप दीक्षितमाहुः सत्युम्बद्धेति सत्ये ह्येव दिशा प्यति-ष्ठिता भवतीति क्रास्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृद्यऽइति हृद्येन हि संत्युञ्जानाति हृद्ये ह्येव सत्यम्थ्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य॥२४॥

किंद्वतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । आप्स्वित । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्माद्पि प्रतिरूपं जातमाहु:-हृद्याद्वि सृप्तो हृद्याद्वि निर्मित इति । हृद्ये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यामुद्दियां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितं इति । दीक्षाया-मिति । कस्मिन्तु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्माद्पि दीक्षितमाहुः-सत्यं वदेति। सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृद्य इति । हृद्येन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेनि '। ' हृद्य इति ' हृद्यस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यसमात् ' हृद्येन श्रद्धते ' । वृत्तिश्व वृत्तिमति प्रतिष्ठता भवति । तस्मात् ' हृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति '। 'इत्येवमेवैतचाज्ञवल्क्य' इति । पूर्ववत् ॥२२॥

^{&#}x27; किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति '। तस्यां वरुणोऽधिदेवता । मम प्रतीचीदिग्भूतस्य स वरुणो देवता । 'स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति '। 'अप्स्विति '। अपां हि वरुणः कार्यम्। " श्रद्धा वा आपः "। "अद्भातो वरुणमसुजत " इति श्रुत्यन्तरात् । 'आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति '। " रेतसो ह्यापः सृष्टाः " इति श्रुत्यन्तरात् । तच रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिना हि हृदयाद्रेतः अधिस्कन्दति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह-तस्मादपीति । 'तस्मादपि 'प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं ' जातं ' आहुर्लोकिकाः । अस्य पितुईद्यादिवायं पुत्रः ' सृप्तः ' विनिःसृतः । ' हृदयादिव निर्मितः '। यथा सुवर्णेन निर्मितः कुंडलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

^{- &#}x27;किंदेवतोऽस्यामुद्दीच्यां दिश्यसीति '। 'सोमदेवत इति '। ' अत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य 3753

किन्देवतोऽस्यान्दधुवायान्दिइयसीति । (त्य) अभिदेवतऽइति सोऽग्निः कुस्मिन्यतिष्ठितऽइति व्वाचीति कुस्मिन्न व्वाक्यतिष्ठिता भव-नीति मनसीति क्सिमञ्ज मनः प्यतिष्टितम्भवनीति हृद्यऽइति क्सिमञ्ज हृदयम्य्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५॥

(त्य) अहँ छिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) युत्रैतद्नयत्रास्म-न्मन्यासे अञ्जेतदन्यञारम्दर्याच्छ्वानो वैनुद्युर्व्याण्सि वैनिद्धमश्री-रिति ॥ २६ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । कस्मिन्नु हृद्यं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँ छिकेति होवाच याज्ञवरुक्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मतस्यातः । श्वानो वैनद्युः। वयांसि वा एनद्विमश्रीरन्निति ॥ २६॥

निर्देशः । 'स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति '। दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवान् सोमदेवताऽधिष्टितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यसमात्प्रतिष्ठिता । ' तस्मादिप ' तस्मादेव ' दीक्षितं सत्यं वदेत्याहुः ' । कारणनाशे कार्यनाशो मा भूत् , इत्यिभिप्रायवन्तः पंडिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' किंदेवतोऽस्यां ध्रवायां दिश्यसीति '। मेरोः समन्ततो वसतां अन्यमिचारात् ऊर्व्वा दिक् ध्रवेत्युच्यते । अर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादमिर्देवता । स चामिर्वाचि प्रतिष्ठितः । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा वा इयं वाग् धता मनो वा इदं पुरस्ताद्वाच इत्यं वद मैतद्वादीरिखळाळमिव ह वै वाग् वदेद्यनमनो न स्यात्तस्मादाह धता मनसेति " (श. प. १ । १ । १ । ११) इत्यच्वरे श्रुतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं युक्तम् । तस्यच मनसोविलासरूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा इदये उपसंहार उक्तः । तच सर्वात्मकं इदयं पृच्छति— कस्मिन्त्र हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५॥

एवं पृष्टः ' याज्ञवल्क्यः ' उत्तरमाह—अहँ क्षिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतभूतोऽसीति छक्ष्यते । यतो यित्किचित्प्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन् 'ह याज्ञवल्क्य उवाच '। 'यत्र ' यस्मिन् काले ' एतत् ' इदयं अस्य शारीरस्य आत्मभूतं अस्मदस्मतः एतस्माच्छरीरादन्यत्र कचिदेशांतरे वर्तते इति यदि 'मन्यासै 'मन्यसे । 'यत्र 'यदा 'एतत् 'हृदयं अस्मदस्मत्तः अस्माच्छरीरादन्यत्र देशांतरे स्याद्भवेत् । तदा ' श्वानो वा ' एनच्छरीरं अद्युर्भक्षयेयुः । 'वयांसि वा' पक्षिणो गृधादय एनच्छरीरं ' विमध्नी-रन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरित्रिति । तस्मान्मयि शरीरे एव हृद्यं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मक-त्वात् इदये प्रतिष्ठितमिति अर्थोदुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

क्रित्मिञ्च त्वञ्चात्मा च प्रातिष्ठितौ स्थऽइति । प्राणऽइति क्रिसिञ्च प्राणः प्रातिष्ठितऽइत्यपानऽइति क्रिस्मन्त्वपानः प्रातिष्ठितऽइति व्व्यानऽ इति क्रिस्मञ्च व्व्यानः प्रातिष्ठितऽइत्युदानऽइति क्रिस्मञ्चदानः प्राति । ष्रितऽइति समानऽइति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा। (त्माऽग्गः) अग्गृह्यो न हि गृह्यनेऽशिग्यों न हि शिग्यंतेऽसङ्गोऽिसतो न सज्यते न व्वयथतऽहत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टे लोकाऽअष्टे पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्वयुद्द्य प्यत्युद्यात्यकामी नन्त्वौपनिषदमपुरुषम्पृच्छामि तञ्चेन्मे न व्ववक्ष्यिस मूर्द्या ते व्विपतिष्यतीति तु है शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्या व्विपपात तस्य हाप्यन्यनमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहः॥ २८॥

कस्मिन्तु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्तु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्तु प्राणः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्तु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्तुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एव नेति नेत्यात्मा । अगृद्धो, न हि गृद्धते । अशीयों, न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान्पुरुषान् व्युदुद्ध प्रत्युद्धात्यक्तामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यासि, मूर्ज्ञा ते विषतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्ज्ञा विषपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८॥

एवं कार्यकारणयोईदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठा उक्ता । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—किस्म-दिवति । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्यात्मके प्राणे 'प्रतिष्ठितौ'। 'किस्मन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति '। 'अपाने इति ' साऽपि प्राणवृक्तिः अपानवृत्या चेन निगृह्यते । ताई प्रागेव गच्छेन् । स चापानः 'व्याने ' मध्यस्य-वृक्तिरूपे । अन्यथा उभयोरूष्वीघोगमनमेव भवेत् । स च व्यानः 'उदाने 'नामिस्थवृक्तिरूपे कीलकस्थानीये । तिस्नोऽपि वृक्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः । ताई नानागतयो भवेयुः । स चोदानः 'समाने 'सूत्रात्मशब्दवाच्ये । समप्रतिष्ठा होताः सर्वा वृक्तय इत्यर्थः ॥ २७॥

सोऽपि समानः अंतर्यामिणि । सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि इति अर्थाइशितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह—स एव इति । यः सूत्रांतर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः 'सः 'परमात्मा 'एवः ' प्रत्याात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे ''नेति नेति ''—(श. प. बृ. उ. १४।९।२।११) इत्येवं संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्देष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्देष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः 'अगृह्यः '। यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतः । यस्मान् हि गृह्यते । विकरणगोचरं व्याकृतं वस्तु तत् ग्रहणगोचरम्,

(रु) अथ ह याज्ञवलक्यंऽ उवाच । ब्ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-यते सु मा प्यूच्छतु सुर्वे वा मा प्यूच्छत यो वः कामयते तुम्बः प्यच्छानि सुर्वान्वा वः प्यच्छानीति ते ह ब्ब्राह्मणा न द्धृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवंतो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्वम् । तथा ' अशीर्यः ' यद्वि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते । अयं तु तद्विपरीतः । अतः 'न हि शीर्थते '। तथा 'असंगः ' अमूर्तः । 'असितः ' अबद्धः । बद्धो मूर्तांतरेण संबध्यमानः सञ्यते । अयं च तद्विपरीतः । अतः न सञ्यते । तथा अबद्धत्वान्न व्यथते इति । अथ पुनः पूर्वामेवा-ख्यायिकामनुसूख अयं प्रतिभूतः अब्रह्मवित्सन्नेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं संपाद्यितं याज्ञवल्क्यः पृच्छति— एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । 'एतानि 'उक्तानि पृथिव्यादीनि 'अष्टावायतनानि '। 'अष्टी लोकाः ' " वक्षळींको मनो ज्योतिः "—इत्येवंरूपाः । 'अष्टी पुरुषाः' "शारीरः पुरुषः" इत्यादयः । 'तान्'शारीरप्रश्वती-नष्टौ पुरुषान् 'स यः ' कश्चित् ब्रह्मः आयतनलोकपुरुषैतित्रिकमेदेन 'व्युद्द्यं' विक्षिप्य लोकस्थितिसप-पाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयातमिन 'प्रत्युह्य ' उपसंह्य पश्चात् हृदयाद्यातमिकक्षणमिप समानांत्मपाधि-धर्ममत्यक्रामीद्तिक्रांतवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः 'तमीपनिषदं ' उपनिषत्स्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं 'पुरुषं ' अरानायादि घर्मवर्जितं हे शाकल्य ! 'त्वा 'त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं ' पृच्छामि ' । 'तं चेत् ' पुरुषं 'में 'मह्यं 'न विवक्ष्यसि ' विस्पष्टं न कथ्यिष्यसि तर्हि 'ते 'तव अब्रह्मविदः ब्रह्मविच्वाभिमानिनः ' मुद्धी ' शिरः ' विपतिष्यति ' विस्पष्टं पतिष्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिचोतकः ।

एवं शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह-तं ह शाकल्य इति । तमीपनिषदं पुरुषं 'शाकल्यो न मेने ह ' न विज्ञातवान् । किंतु—' तस्य ह ' शाकल्यस्य 'मूर्द्धा विपपात ' विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोघोऽपि स्यादिति दर्शयितुं अष्टाध्याय्यां (श. प. ११।६।३।११) निर्वृत्तामाख्यायिकां सूचयति -तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच-'तस्य ' शाकल्यस्याग्निहोत्रेण संस्कारार्थ होष्यैर्वस्त्रखंडन बद्धा गृहान्प्रति नीयमानानि 'अस्थीन्यपि ' परिमोषिणस्तस्कराः जन्यद्भनमेतैनीयत इति 'मन्यमानाः ' संतोऽपजहुः अपहृतवंत इत्यर्थः । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव संवादो निवृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । " पुरेत्तिथ्यै मरिष्यित न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्यंतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणो-ऽस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्याद्धत होवंवित्परो भवति " (श. प. ११ | ६ | ३ | ११) इति । पुरे-त्तिथ्यै इति पञ्चम्यर्थे चतुर्था । आगामिन्यास्तिथेः पुरस्तादेवेति । अस्थीनि चनेत्यत्र चनशब्दोऽप्यर्थः । ' उपवादी ' परिभवकर्ता इति समितिश्रुतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन भवित्वव्यमिति आचारार्थं महती हीयं ब्रह्मविद्यायुत्तनिष्ठावज्ञायां ऐहिकामुष्मिकविरोधः स्यात् इति विद्यास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचि-तेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतः तस्यैव इदानी विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यः, जगतो मूलं च वक्तव्यं, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुस्तृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य ब्रह्मस्वं

(स्ता) तान्हेतेः श्लोकेः पप्पच्छ । यथा व्वक्षो व्वनस्पतिस्त्रथैव पुरुषोऽमृषा । तुरुय पण्णीनि छोमानि त्वुगरूयोत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥ त्वचुऽप्रवास्य । रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वचऽड्रत्पटः । तुस्मात्तदातुन्नात्यैति उसो व्वश्वादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

माथ्सान्यस्य शकराणि । किनाटथ् स्नाव तुत्स्थरम् । अस्थीन्यन्तरतो द्रारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण न दध्युः ॥ २९ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ-'' यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः॥ ३०॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्वंदि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रेति रसो वृक्षादि-वाहतात्॥ ३१॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तित्थरम् । अस्थीन्यंतरतो दारूणि मजा मज्जोपमा कृता ॥ ३२॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसन्प्रतिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्कयो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह-अथ हेति। 'ह उवाच ' 'वः 'युष्माकं मध्ये 'यः 'याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति 'कामयते ' इच्छति । 'सः ' 'मा 'मां पृच्छतु । 'सर्वे वा 'यूयं 'मा 'मां 'पृच्छत '। यद्वा 'वः ' युष्माकं मध्ये याज्ञवल्क्यो मा पृच्छित्विति 'यः कामयते ' 'तं ' पुरुषं 'वः ' युष्माकं मध्ये वर्तमानं अहं 'पृच्छानि'। 'सर्वान् वा' 'वः ' युष्मान् अहं 'पृच्छानि'। इत्येवमुक्ता अपि 'ते ब्राह्मणा हं ' 'न दच्छुः'। किंचिदिपि प्रत्युत्तरं दातुं न प्रगल्माः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ २९॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावत् पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं स्रोकत्रयेणाह—तान् हेतैः स्रोकेरिति । 'तान् ' अप्रगल्मा-निप ब्राह्मणान् एतैर्विक्यमाणैः ' स्रोकैः ' ' ह ' किल ' पप्रच्छ '। ' यथा ' लोके ' वृक्षः '। तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तच नृक्षस्य महत्त्वमिति अपुनरुक्तितेति भावः । " अपुष्पाः फलवंतो ये ते वनस्पतयः स्मृताः " इति । यथा अश्वत्थः । 'तथैव 'तत्सधर्मैव 'पुरुषः ' इत्येतत् ' अमृषा ' न मिथ्या सत्यमेवै-तत् । यतस्तस्य पुरुषस्य ' लोमानि ' तत्स्थानीयानि वनस्पतेः ' पर्णानि '। ' त्वक् ' ' अस्य ' पुरुषस्य-वृक्षस्य तु तत्स्थानीया 'बहिरुत्पाटिका 'बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥ ३० ॥

' त्वचः ' एव सकाशात् ' अस्य ' पुरुषस्य ' रुधिरं प्रस्यंदि ' निःसरतीति शेषः । प्रस्यंदते निःसरतीति प्रस्यंदि । वृक्षस्यापि 'त्वचः 'सकाशादेव 'उत्पटः ' वृक्षनिर्यासः प्रस्वंदी निःसरतीति शेषः । एवसुक्तं साधर्म्यं अनुभवेन गमयति-तस्मात्तद्ति । यस्मात् वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानम् 'तस्मात् तत् आतुनात् ' हिंसितात् पुरुषात् ' तत् ' रुधिरं ' प्रैति ' निर्गच्छिति । ' आहतात् ' छिनात् ' वृक्षात् ' वन-स्पतेः ' रस इव ' निर्यासो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच-'अस्य ' पुरुषस्य । 'मांसानि ' वनस्पतेस्तु तत्स्थानीयानि ' शकराणि ' शकलानीस्यर्थः ।

यङ्कश्चो व्वक्णो रोहति । मूलाञ्चवतरः पुनः । मत्येः स्विन्मृत्युना व्वक्णः कुरमानमूळात्प्ररोहाते ॥ ३३॥

रेतसऽइति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातुऽएव न जायते को न्वेनञ्जनयेत्पुनः ॥ घानु। ह्रहऽउ वै व्वृक्षोऽन्युतः प्येत्य सुम्भवः । यत्सु-मूलसुद्दृहेयुर्व्हक्षत्र पुनराभवेत् । मुत्र्यः स्विन्मृत्युना व्वक्णः कुस्मान्मू-लात्प्ररोहति ॥ व्विज्ञानमानन्दं ब्ब्रह्म रातेर्डोतुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तिदुरद्वति ॥ ३४॥

इति चतुर्दशे काण्डे पश्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४। (५) ३। ७॥ (६) ३-९॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहित मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मा-न्मूलात्प्ररोहित ॥ ३३॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोन्यतः प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्त्ररोहति ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः " इति ॥ ३४ ॥

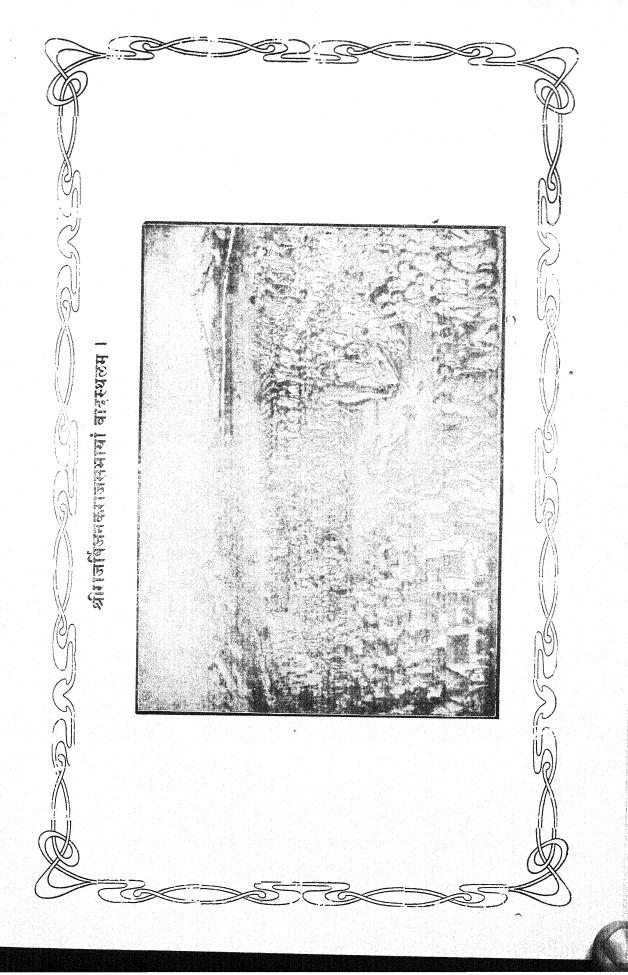
'किनाटं' नाम वृक्षस्य शक्लेम्य आम्यन्तरं काष्ठसंलग्नं वल्कलरूपं उच्यते । 'तत्' तत्स्थानीयं पुरुषस्य 'स्नाव ' अस्थिसंलग्नो घातुविशेषः । तदुभयं किनाटं स्नाव च 'स्थिरं 'दढम् । पुरुषस्य स्नावभ्योऽभ्यंतरतः 'अस्थीनि ' भवंति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यंतरतः 'दारूणि 'काष्टानि । 'मज्जा 'मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च ' मज्जोपमा कृता ' मज्जाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोभयत्र अस्थिकाष्टगतः सार उच्यते ॥ ३२॥

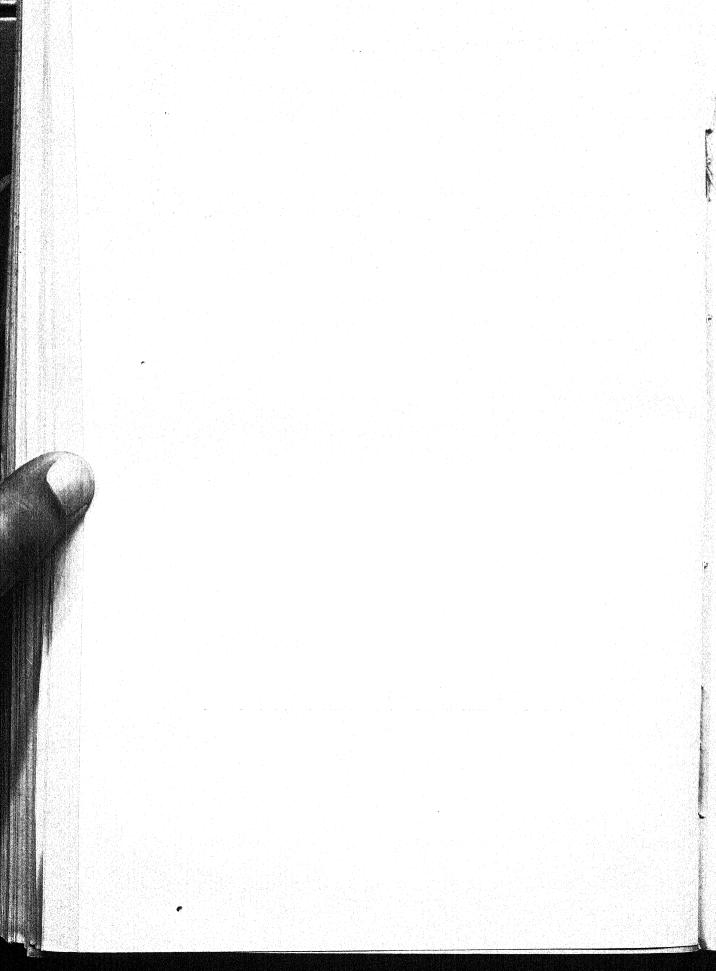
अथ वृक्षपुरुषयोवैंधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्भक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णि इन्धिनः ' पुनः ' पुनरपि मूलानवतरः पूर्वस्मात् अभिनवतरः ' रोहति ' प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्के । ' मर्त्यः ' मनुष्यः ' मृत्युना ' यमेन ' वृक्णः ' मारितः कस्मान्म् ळात्कारणात् ' प्ररोहति ' पुनर्जायते । यत् एतस्माद्विशेषणात् प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दश्यते यत् छिनस्य प्ररोह-णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दश्यते । भवितव्यं तु कुतश्चित् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पुच्छामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र शंकामुद्भाव्य निराचष्टे-रेतस इति । हे ब्राह्मणाः ! 'रेतसः ' सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति 'मा वोचत ' मैवं वक्तमर्हथ । कस्मात् ? यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः ' प्रजायते ' न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः । अयं भावः - चात्र मृतपुरुषशब्देन एकः रारीरी अमिधीयते । किंतु प्रख्यकाले विलीनं सर्वमेव शरीरजातं जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणिति । इदानीं स्वभाववादमवलंब्य नोदयति-जात एवेति । यस्तु मृतः स पुनर्नेव जायते ' जात-त्वादेवेति । जनिष्यतो हि संभवः प्रष्टव्यः न जातस्य । अयं त जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् तन्न, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मतं जात एवेति । तन्न, किं तिर्हं मृतः पुनरपि जायत एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसंगः स्यात् । अतो वः पृच्छामि । ' एनं ' पुरुषं मृतं ' न ' वितर्के । 'पुनः को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च 'धानारुह उ वै वृक्षः '। धाना बीजं वटकणिकादि । तस्याः सकाशात् रोहतीति धानारहः । उशब्दः अप्यर्थः । न केवलं कांडरुह एव । किंतु बीजरुहो वृक्षो मवति । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तथा च यथा यथा वै वृक्षः कांडरुहो वानारुहश्च 'प्रेत्य' मृत्वा 'अन्यतः संभवः ' कांडात् धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् इति प्रसिद्धम् । न तथा मृतस्य पुरुषस्य पुनरूपत्तौ किंचिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्यं च तेनेति भावः । यद्यदि 'वृक्षं समूलं' सह मूलेन धानया वा उद्बहेयुरुवच्छेयुरुत्पाटयेयुः । तदा 'न पुनराभवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् वः प्रच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलम् । "मर्लः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहतीति" । अनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् । तर्न विजञ्जीक्षणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्टत्वात याज्ञवल्क्येन गावो इताः ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूळं येन च शब्देन साक्षात् व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मम्यमाह-विज्ञानमानंद्रिनिति । विज्ञप्तिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपं, तचानंदं, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलः मनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् 'ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य े दातः ' कर्मकृतो यजमानस्य 'परायणं ' परागतिः । कर्मफलस्य प्रदातृब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृद्धिः समर्थितम् " फलमत उपपत्तेः " (वे. ब्र. सू. २।२।८।३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणीर्थ-स्तत एवावसेयः । किं च एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति ' तिष्ठमानः ' तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्धि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य 'तद्विदः ' ब्रह्मविदश्च 'परायणं' परा गतिरिति । इति— शब्दः समातिद्योतकः ॥ ३४ ॥

इति श्रीह्रषीकेरात्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४। (६) ३। ९॥

१-अधिकरणार्थसंप्रहस्तु-" कमैंव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः । अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदावृता ॥ १ ॥ अचेतनाः फलासूतेः शास्त्रीयात्पु जिते भारात् । कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना "॥ २ ॥ (वै. न्या. ३।२।८) इति।

जनको ह व्यैदेहऽआसाञ्चके। (क्रेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्त्राज सु होवाच जनको व्वैदेहो बाज्ञवल्क्य किम्पर्थमचारीः पश्चनिच्छन्नण्वन्ता-नित्युभयमेव सम्ब्राडिति होवाच खत्ते कश्चिद्वत्त्रवीत्तुच्छूणवामेति ॥ १ ॥

(त्यु) अन्त्रवीन्मऽउदङ्कुः शौल्बायनुः । प्राणो वै न्त्रह्मेति युथा मात्मान्पित्मानाचार्ध्यवान्ब्र्याच्या तुच्छौल्बायनोऽन्त्रवीत्प्राणो वै ब्ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किथ् स्यादित्यब्ब्रवीत ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्त मेऽन्त्रवीदित्येकपाद्वाऽएत्तरसम्ब्राद्विति ॥ २ ॥

षडाचार्यवाह्मणं वा उदंकब्राह्मणम्।

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः । याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नण्वंतानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच । यत्ते कश्चिद-ब्रवीत् । तच्छुणवामेति ॥ १ ॥

अबवीन्म उदंकः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्र्यात् । तथा तच्छील्बायनोऽबवीत् । प्राणोवे ब्रह्मेति । अप्राणतो हि कि स्यादिति । अबवीत्तु ते तस्या-यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ २ ॥

एवं शाकल्यत्राक्षणे सचिदानंदत्रहा निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्टात्रीषु वाय्वादिदेवतासु त्रक्ष-दृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यत्राह्मणं कूर्चत्राह्मणं चेति त्राह्मणद्वयमारभ्यते । त्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्य-व्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्या इत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । ' जनको ह वैदेह आसांच के 'आसनं कृतवान् दर्शनकामेम्य आस्थायिकां दत्तवानित्यर्थः । 'अथ ह' तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्कय आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्यं यथावत् संपूज्य ' ह ' जनक उवाचोक्तवान् । हे 'याज्ञवल्क्य !' किमर्थमचारीरागतोऽसि । ' किं ' पुनरिप 'पर्रून्' गाः ' इच्छन् '। आहोस्वित् ' अण्वन्तान् 'सूक्ष्मांतान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुं आगतोऽसि १ इति पृष्टः किमुक्तवान् इत्यत आह - उभयमेवेति । हे 'सम्राट्'! हे सार्वभौम ! ' उभयमेव ' पशवः प्रश्नाश्चेति द्वयमि ममागमने निमित्तमिति ' ह ' मुनिरुवाच । सम्राडिति । " राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा मवति, सम्म्राड् वाजपेयेन " (श. प. ५ । १ । १ । १ ३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो छिंगम् । यद्दा, हिमवत्सेतुपर्यंतस्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राज्ञा अज्ञातमर्थं उपदेष्टुकामो मुनिः पृच्छति -यत्ते कश्चिदिति । अनेकाचार्यसेवी हि भवानिति 'ते 'तुम्यं कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् 'तत् ' वयं 'श्रुणवाम ' उपदेशस्य सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह-अब्रवीन्म उदंकः शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । ' उदंकः ' नामतः । ग्रुल्बस्यापत्यं ' द्यौल्बायनः '। ' प्राणः ' वायुर्देवता ' ब्रह्मेति ' ' मे ' मह्यं उक्तवान् । उदंकोपदिष्टमर्थं स्तोतुकामो याज्ञवल्क्यः तस्यातत्वप्रयोजकभूतग्रुद्धित्रयमाह-प्रया मातृमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्रो माता

स वै नो ब्बूहि याज्ञवल्क्य। प्राणऽएवायुतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-भित्येन दुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणुऽएव सम्म्राङ्गित होवाच प्प्राणुस्य वै सम्म्राद्कामायायाच्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्प्रतिगृह्ण-त्यपि तत्र व्वधराङ्का भवति यान्डिरामेति प्राण्रस्येव सम्ब्राद्कामाय प्पाणो वै सम्म्राट्परमं ब्ब्रह्म नैनम्प्राणो जहाति सुर्वाण्येनम्भूतान्य-भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकादाः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य। प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधशंका भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव सम्राद् कामाय । प्राणो वै सम्राद् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विद्यते । ' स मातृमान् ' । तत ऊर्व्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तते ' स पितृमान् ' । उपनयनाद्र्वं आसमावर्तनात् आचार्यो यस्यानुशास्ता विद्यते 'स आचार्यवान् '। एवमाप्तत्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयसंयुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय बृयात् 'तथा असौ शौल्बायनः' तुभ्यं 'तत्' ''प्राणो वै ब्रह्म'' इति 'अव्रवीत्'। अत्र सुनिरेव हेतुमाह-अपाणतो हीति। 'अप्राणतः ' प्राणनिकयामकुर्वतः ' किं हि स्यात् ' ?। न हि तस्य इह वा अमुत्र वा किंचन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तविद्यया कृतकृत्यत्वं मन्वानं राजानं प्रत्याह-अबवीत्त ते इति । हे राजन् ! ' ते ' तुम्यं ' तस्य ' प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतनं प्रतिष्ठां' च ' तु ' पुनरब्रवीत् िकम् १। आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्विप कालेषु य आश्रयः तम् । एवं पृष्टो राजा आह्-न मेऽनवीदिति । तदुभयं शौल्बायनः 'मे 'मह्यं 'नाबवीत् '। यद्येवं ताहिं हे 'सम्राट्!' एतदुपासनं 'एकपाद्दै 'एकः पादो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मुनिना उक्तो राजा सविस्मयं पृच्छति-स वे नो ब्रहीति। हे 'याज्ञवल्क्य!' सः ' त्वं विद्वान्यै नोऽस्मम्यं ' ब्रूहि ' कथय । प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह-प्राण एवायतनमिति । ' प्राण एव ' ब्राणेन्द्रियमेव प्राणदेवस्य ब्रह्मणः ' आयतनं ' शरीरं ' आकाशः ' अव्याकृतः ' प्रतिष्ठा '। तस्यो-त्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एनत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्त्राम्नोपासीत । प्रियमिति उपनिषद्धह्मणश्च-तुर्थः पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात् ' प्रियमिति ' कृत्वा ' एनत् ' ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राण-देवब्रह्मस्वरूपाध्रियमितीयमुपासनामुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् भिना वा इति जिज्ञासया पृच्छति -का प्रियतेति। हे 'याज्ञवल्क्य !' 'का प्रियतेति १।' एवं पृष्टो मुनिरुवाचोक्तवान् । हे 'सम्राट् !' 'प्राण एव 'प्राणदेव-ब्रह्मेव 'प्रियता'। न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति। कथं १ पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते – प्राणस्य वे इति। हे ' सम्राट् ! ' ' प्राणस्य वै कामाय ' प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमान् ' अयाज्यं ' पतितादिमपि ' याजयति '। तथा अप्रतिगृह्यस्योप्रादेः 'प्रतिगृह्णाति '। अपि च-धनाद्यर्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दिशमेति गच्छति।

देवो भूतवा देवानुप्येति । युऽएवम्बिद्धानेतुदुपास्ते हुस्त्यूपभ्ध् सहस्र-न्ददासीति होवाच जनको ब्वैदेहः सु होवाच आज्ञवल्क्यः पिता मे-ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमन्त्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्य) अन्त्रवीनमे जित्वा शैं छिनः । (नो) व्वाग्वै न्त्रहोति यथा मात्मान्पित्मानाचार्म्यवान्त्र्यात्या तच्छेिछनोऽन्त्रवीद्वाग्वै न्त्रह्मेत्यु-वंदतो हि कि थ् स्यादित्यन्त्रवीच ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्च मेऽन्त्रवीदि-त्येकपाद्घाऽएतुत्सम्ब्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्ह्रहि याज्ञवल्क्य ब्वाग्रेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येन-दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवरुक्य व्यागेव सम्ब्राडिति होवाच व्वाचा वै

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्रानेतदुशस्ते । इस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेते।ति । क एव ते किमब्रवीदिति॥ ४॥

अबवीनमे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्वितृमानाचार्यवान्ब्र्यात् । तथा तच्छेलिनोऽन्नवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुवासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड्वन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

'तत्र' तस्यां दिशि 'वधशङ्का' शस्त्रादिहनननिमित्ता शंका भवति । तदेतःसर्वं 'प्राणस्यैव सम्राट् कामाय 'तस्मात्प्राणः 'वै ' 'सम्राद् परमं ब्रह्म '। एवमुपासितुः फलमाह-नैनं प्राण इति । ' एनं ' यथोक्तत्रह्मविदं प्राणदेवता 'न जहाति '। 'सर्वाणि 'च ' भूतानि 'एन मुपासकं 'अभिक्षरन्ति ' बिल-दानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३॥

य एवं विद्वान् एतःप्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव 'देवो भूत्वा ' आविर्भृतदेवभावो भूत्वा पुनः शरीर-पातोत्तरकालं 'देवान् अप्येति ' अपिगच्छति । विद्यानिष्क्रयार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह्-हरूरपुपभामिति । हस्ति-तुल्य ऋषमो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं 'सहस्रं 'ददामीति 'ह ' 'जनको वैदेह उवाच '। एवमुक्तः 'सः' याज्ञवल्क्यः ' उवाच '। ' अननुशिष्य ' शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं ' नाहरेत ' इति 'में पिता अमन्यत 'मन्यते स्म । ममापि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । 'क एव 'कश्चिदेव ' ते ' तुम्यं ' किमब्रवीदिति '।। ४ ॥

एवं मुनिना पृष्टो राजा आह-अन्नवीनमे जित्वा शैलिन इति । ' जित्वा ' नामतः । शिलिनस्यापत्यं ' शैलिनः '। ' वाग्वै ब्रह्मे ति '। वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । ' अवदतः ' मूकस्य ॥ ५ ॥ स वै नो ब्रहीति । 'वागेवायतनमाकाराः प्रतिष्ठा'। एतद्वाग्देवताऽख्यं ब्रह्म 'प्रज्ञेत्युपासीत '। 'का सम्ब्राङ्बुन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेद्यो यजुर्वेदुः सामवेदोऽथव्वीङ्गिरुसऽ इतिहासः पुराणम्बिद्याऽउपनिषुदः रुळोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्व्याख्यानानि व्वाचेव सम्ब्राद प्रज्ञायन्ते व्वाग्वै सम्ब्राद्परमम्ब्रह्म नैन-म्वाग्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । युऽएविम्बद्धानेतुदुपास्ते हस्त्यूषभध्य सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको व्वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते क्रिमब्बवीदिति ॥ ७ ॥

(त्य) अन्त्रवीनमे ब्रक्केव्वांष्णुः। (श्र) चक्कव्वें न्त्रहोत यथा मात्मा-निपत्मानाचार्क्षवान्त्र्याचथा तृहाष्णोंऽन्त्रवी चक्कवें न्त्रहोत्यपर्यते। हि किथ् स्यादित्यन्त्रवीच् ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्त्र मेऽन्त्रवीदित्येकपाहाऽ एतत्सम्ब्राहिति॥ ८॥

स वै नो ब्बूहि बाज्ञवल्क्य । चुक्षुरेवायतनमाकाशः प्रातिष्ठा सत्यः

वेदोऽथर्वीगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानप्योति । य एवं विद्वानेतद्धपास्ते । हम्त्यृवभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवलक्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतोति । क एव ते किम- ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अबवीनमे बर्क्कवार्ष्णः । चक्षुर्वे ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तदार्ष्णोऽब्रवीत् । चक्षुर्वे ब्रह्मेति । अपश्यतो हि कि स्यादिति । अबवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत्सम्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवरुक्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत ।

प्रज्ञतेति ' पृष्टो मुनिः वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह—याचा वै सम्राडिति । 'वाचा वै 'वाग्देवतयैव 'बन्धुः प्रज्ञायते '। अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वेरिति रोषः । तथा ऋग्वेदादीनि व्याख्यानांतानि भैत्रेयीब्राह्मणे उक्तार्थानि 'वाचैव '' प्रज्ञायन्ते 'अतः 'वाग्वै प्रमं ब्रह्म'॥६॥ "देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७॥

अत्रवीनमे वर्क्कुर्वाष्णं इति । बर्क्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं 'वार्ष्णः' तद्धिष्ठात्री देवता आदित्यः । अपस्यतो हीति 'विशेषः ॥ ८ ॥

स वे न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरिन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यत्वं

मित्येन बुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्म्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्म्राद्पर्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति सुऽआहाद्राक्षमिति तत्सत्यमभवति चुक्षुव्वे सम्म्राद्परमम्ब्रह्म नैनञ्चक्षुर्जहाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभि-क्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । अऽएवम्बिद्धानेनुदुपास्ते इस्त्यूषभ्यं सहस्रः न्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमन्त्रवीदिति ॥ १०॥

(त्य) अन्त्रवीनमे गईभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रम्वै न्त्रद्येति यथा मातृमानिपतृमानाचार्ध्यवान्ब्यात्तथा तद्रारद्वाजोऽब्बवीच्छ्रोत्रम्यै ब्बह्मत्यु-शृण्वतो हि किथ् स्यादित्यन्त्रवीत ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्त मेऽन्त्रवी-द्वित्येकपाद्वाऽएतुत्सम्म्राद्विति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्ब्रहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाग्रः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ इत्येन दुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश्र ऽएव सम्प्राद्धित होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुः । अद्राक्षी-रिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वे सम्राद् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरान्ति ॥ 🤇 ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषमं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-ब्रवीदिति ॥ १०॥

अबवीनमे गर्दभीविषीतो भारदाजः । श्रोत्रं वै बह्मेति । यथा मात्मान्पित्मानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत् भारद्वाजोऽत्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृज्वतो हि कि स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽन्नवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रुहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकादाः प्रतिष्ठा । अनंत इत्येनद्भपासीत ।

साधयति—चक्षुषा वे इति । हे सम्राट् ! 'चक्षुषा ' 'पश्यन्तं ' 'वै ' पुरुषं लोकाः ' आहुः '। त्वं हस्तिन-मद्राक्षीरिति । स चेददाक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

[&]quot; देवो भूत्वा " इति व्याख्यातप्रायमेव ॥ १० ॥

^{&#}x27; गर्दभीविपीतः इति ' नामतः । ' भारद्वाजः इति ' गोत्रतः । 'श्रोत्रं ' तद्भिमानिनी दिग्देवता ॥ ११ ॥

^{&#}x27; श्रोत्रमेव ' श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनंतत्वं साधयति—तस्माद्वे इति । कश्चित्पुमान् ' यां कां च ' ३२७३

तुस्माहै सम्म्राङ्याङ्काञ्च दिशङ्गुच्छति नैवास्याऽ अन्तङ्गुच्छत्यमन्ता हि दिशः श्रोत्रध् हि दिशः श्रोत्रम्तै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनध् श्रोत्रञ्ज-हाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानुष्येति । युऽएवम्बिद्धानेतुदुपास्ते हस्त्यृषभध् सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको व्वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमन्त्रवीदिति ॥ १३॥

(त्य) अन्त्रविन्मे सत्युकामो जाबाङः। (छो) मनो वै न्त्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्त्र्याच्या उत्सत्यकामोऽन्त्रवीनमनो वै न्त्रह्मेन्त्यमनसो हि किथ् स्यादित्यन्त्रवीचु ते उस्यायतनस्प्रतिष्ठान्त मेऽन्त्रवी--दित्यकपाद्धाऽएउत्सम्ब्राङ्किति॥ १४॥

स वै नो ब्बूहि याज्ञवल्क्य । मुनऽएवायतनमाकाशः प्रातिष्ठाऽऽनन्दऽ इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मुनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽनंतता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्धै सम्राद् यां कां च दिशं गच्छिति । नैवास्या अन्तं गच्छिति । अनंता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्राद् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विदानेतदुपास्ते। हस्त्यृवमं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्कयः । पिता भेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम- व्रवीदिति ॥ १३ ॥

अत्रवीनमे सत्यकामो जावालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत्सत्यकामोऽत्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि कि स्यादिति । अबवीत्तु ते तस्यान् यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनंद इत्येनद्धपासीत ।

प्राचीमुदीची वा 'दिशं गच्छति ' सोऽस्याः 'दिशोऽन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अनंता हि दिशः '। तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायातमिखत आह-श्रोत्रं हि दिश इति । दिग्मागो हि पार्थिवाधि-ष्ठानावच्छितः श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् । तस्मादिगानंत्यमेव श्रोत्रस्यानंत्यम् ॥ १२ ॥

[&]quot; देवो भूत्वा " इत्येतद्याख्यातम् ॥ १३ ॥

^{&#}x27;सत्यकाम इति 'नामृतः । जबाळाया अपत्यं 'जाबाळः '। 'मनो वै ब्रह्मेति '। तद्धिष्ठात्री चन्द्रो देवता ॥ १४ ॥

भन एवायतनमिति 'करणोक्तिः । मनस आनंदत्वं साधयति—मनसा वै इति । हे 'सम्राट् ' ।

मनसा वै सम्ब्राट्स्वियमभिहर्यति तुस्याम्यतिह्नपः पुत्रो जायते सुऽ आनन्दो मुनो वै सम्ब्राट्परमम्ब्रह्म नैनम्मुनो जहाति सुर्व्वाण्येनम्भूतान्य-भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुष्येति । युऽएव्हिन्बद्धानेतदुपुस्ते हस्त्यूषभथ्यं सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमन्त्रवीदिति ॥ १६॥

(त्यु) अन्त्रवीन्मे व्विद्गधः शुक्तल्यः। (ल्यो)हृदयम्वै न्त्रह्मेति युथा मात्-मान्पितृमानाचार्ध्ववान्ब्र्यात्तथा तच्छाकल्योऽब्ब्रवीद्धृदयम्बे ब्ब्रह्मेत्य-हृदयस्य हि किथ् स्यादित्यञ्जवीत् ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्त मेऽञ्जवी-द्वित्येकपाद्वाऽएतुत्सम्म्राद्विति ॥ १७ ॥

स वे नो न्ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृद्यमेवायुतनमाकाग्रः प्रतिष्ठा स्थिति-रित्येन दुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राङ्गिति होवाच

का आनंदता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच । मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहर्यति । तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनंदः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-ण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुज्ञिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विद्ग्धः शाकल्यः । हृद्यं वै ब्रह्मेति। यथा मातृमान्यितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तच्छाकल्योऽत्रवीत् । हृद्यं वे ब्रह्मेति । अहृद्यस्य हि किं स्यादिति । अबवीत्तु ते तस्या-यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽज्ञवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ १० ॥

स वै नो ब्रहि याज्ञवल्क्य । हृद्यमेवायसनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

^{&#}x27; मनसा ' ' स्त्रियं ' ' अभिहर्यति ' अभिहर्यतिः कांतिकर्मनामसु पठितः । ' तस्यां ' स्त्रियां ' प्रतिरूपः ' पितृभावनाऽनुरूपः ' पुत्रो जायते '। 'सः ' पुत्रः आनंदहेतुत्वात् 'आनंदः'॥ १५॥

[&]quot; देवो भूत्वा "-इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

^{&#}x27; विदग्धः ' नामतः । शकलस्यापत्यं 'शाकल्यः '। 'हृदयं वै ब्रह्मेति '। हृदयाभिमानिनी देवता प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

<u>' इदयमेवायतनमिति ' आध्यात्मिकइदयोक्तिः । इदयस्य स्थितितां साधयति—' इदयं वै सम्राट् सर्वेषां </u> ३२७५

हृदयम्बै सम्ब्राद् सन्बेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सुर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयम्बै सम्ब्राद्परमम्ब्रह्म नैन्ध् हृदयञ्जहाति सुर्वाण्येन-म्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८॥

देवो भूत्वा देवानुष्येति । युऽएविम्बद्धानेतदुपुस्ते हस्त्यूषभण् सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको व्यैदेहः सु होवाच याज्ञवलक्यः पिता मेऽम-न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४। (५) ३।८॥ (६) ३–१०॥

अथ ह जनको ब्वैदेहः क्र्ज्जीदुपावसुष्पेश्चवाच । नुमस्ते याज्ञवल्क्याजु भा शाधीति स होवाच यथा वै सम्म्राण्महान्तमुष्वानमेष्यन्त्रथम्वा नुवम्वा समाददीतेवसेवैद्याभिरूपिनषुद्धिः समाहितात्माऽस्येवम्बृन्दारकः ऽआढ्यः सम्रधीतवेदऽस्कोपनिषत्कऽइत्ते ब्विमुच्यमानः क गमिष्य-

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृद्यमेव सम्राडिति होवाच । हृद्यं वै सम्राद् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा। हृद्येन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठंति । हृद्यं वै सम्राद् परमं ब्रह्म । नैनं हृद्यं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षंति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतद्धपास्ते । इस्त्यृषमं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥ कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पत्रुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स होवाच । यथा वै सम्राट् महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूतानां प्रतिष्ठेति '। 'हि 'यतः ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि 'नामरूपकर्मात्मकानि 'प्रतितिष्ठंति '। 'तस्मात् हृदयं परमं ब्रह्म '॥ १८॥

" देवो भूत्वेति "-पूर्ववत् ॥ १९॥

इति श्रीह्विक्षेत्रात्रह्मभगवत्पूज्यपादिशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-त्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहद्गरण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये दशमं षडाचार्यत्राह्मणसुदङ्कत्राह्मणं वा परिसमातम् ॥ १४ (६) ३ । १० ॥

पूर्वस्मिन्घडाचार्यत्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थ कूर्वब्राह्मणमारम्यते—अथ ह जनको वैदेहः 'कूर्चा-

चीति नाहन्तुद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तुद्रक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (चे) इन्धों वै नामैषु योऽयुन्दक्षिणेऽक्षनपुरुषस्तम्बाऽ एतमिन्धर्यं सन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षेणेव परोऽक्षिप्रियाऽइव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः॥ २॥

रुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढचः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तत् वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामैषः । योऽयं दक्षिणेऽक्षनपुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याच-क्षते परोडक्षेणेव । परोडक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विवः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्थाय ' उप ' समीपं 'अवसर्पन्' तत्पादयोः पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ! 'ते 'तुभ्यं 'नमः 'नतिः अस्विति शेषः । त्वं तु 'मा 'मां 'अनुशाधि 'शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विना अहमऋतार्थ एव तत् ज्ञानं उपदिशेति भाव । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । सुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टांतपूर्वकं कथयतीत्याह-स होवाचेति । 'सः' एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' उवाच ' हे ' सम्राट् !' ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्तं दीर्घमध्वानं मार्गं स्थलेन जलेन वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रमं ' रथं वा ' ' नावं वा ' ' समाददीत ' सम्यक् प्रकारेण परिगृह्णीयात् । एव-मेताभिः '' प्रियमित्येनदुपासीत '' (रा.प.बृ.१४।२।१०।३) इत्याद्यकाभिः ' उपनिषद्भिः ' ' समाहितातमा ' संयुक्तात्मा अत्यन्तसंस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । किंच 'एवं वृन्दारकः' पूज्यः 'आढयः' र्इश्वरो न दारेद्र इत्यर्थः । धनादिसम्पन्नोऽपि 'सन् ' 'अधीतवेदः ' अधीतो वेदो येन सोऽयमधीत-वेदः । आचार्थेरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स त्वं ' उक्तोपनिषत्कः '। एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् मय-मञ्चस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितम्, तावदक्कतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाच्यां प्रणाड्योपासनफळभूतां मुक्ति पृच्छति - इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्मादेहात् 'विमुच्यमानः ' एतामिनौरथस्थानीयामिरुपास-नामिः समाहितोऽपि सन् 'क' कस्मिन् 'गमिष्यसि 'किं वस्तु प्राप्यसि । इसेवं पृष्टो राजा आह-नाहमिति । हे 'मगवन्!' पूजावन्!' अहं ' तद्गंतव्यं वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि ' यत्र गतः कृतार्थः । एवमुक्तो मुनिराह-अथ वै तेऽहमिति । 'ते ' तुम्यमहं तद्वस्तु 'वक्ष्यामि 'कथि-ष्यामि । 'यत्र गमिष्यसि 'यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह-ब्रवीतु भगवानिति । मां ' भग-वान् 'प्रसन्नः तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानी वैश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादियतुं आदौ वैश्वानरामिन्नं जाप्र-दिममानिनं वैश्वं दर्शयति – स होवाचेन्धो वै नामैष इति । 'सः 'याज्ञवल्नयः 'ह उवाच '। 'इन्द्वे ' दीप्यते जागरिते स्थूलार्थमोकृत्वेन सदा स्फरणात् इतीन्धो नाम 'वै ' प्रसिद्ध एव । अदियांतर्गतः पुरुषश्च-श्चशुर्वै ब्रक्षेति पुरोक्तः । कोऽसाविन्यो नामेति अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वा अध्यातमं तमाह योऽयमिति । 'योऽयं'

(बोऽथ) अथैतहामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (मे) एषाऽस्य पत्नी विवरादतयोरेषु सध्सतावो युरुष्षोऽन्तर्हदयऽआकाशोऽथैनयोरेत दुन्नं युऽएषोऽन्तर्हद्ये लोहितपिण्डोऽयैनयोरेतुत्प्रावुरणं युदेतुद्न्तर्हद्ये जालकुमिवाथैनयोरेषा सृतिः सुती सञ्चरणी येषा हृदयादूष्वी नाड्योच-रति॥ ३॥

अथैतद्वामेऽक्षाणि पुरुषहूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराद् । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः । अथैनयोरेतद्त्रम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितापिंडः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदंत-र्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृद्यादृष्ट्वी नाडचोच्चरति ॥ ३ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकं इन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति-अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुष-रूपिमत्यादिना । प्रासंगिकध्यानार्थः अथशब्दः । 'अथ' एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ' वामे अक्षणि ' अक्षिगतं सत् अस्यैवोक्तस्य इंद्रस्य मोक्तुर्वेश्वानरस्य 'एषा विराट् पत्नी ' मोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते वैश्वराब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अस्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थान-माह-तयोरेष इति । तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामापन्नयोः ' एव संस्तावः ' । संभूय यत्रान्योऽन्यं संस्तवं कुर्वाते सः ' संस्तवः '। कोऽसौ १ 'य एषः 'प्रसिद्धः 'अन्तर्हृदये ' हृदयस्य मांसर्पिडस्यां-तर्मध्ये ' आकाशः ' सुषिरः । स इत्यर्थः । ' अथ ' एनयोरुक्तावस्थयोरिन्द्रेन्द्राण्योः एतद्रक्ष्यमाणमन्नं मोज्य-स्थितिहेतुः । किं तन् १ 'य एषः ' अन्तर्हृदये ' ' लोहितपिंडः ' इति । प्रथमं तावत् जम्धमन्नं द्वेषा विपरिणमते । तत्र यत् स्थूलं तदघो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरम्निना पच्यमानं द्वेघा विपरिणमते । तयोर्भध्ये यो मध्यमो रसः। स पांचमौतिकशर्रारमुपचिनोति। यः पुनरणिष्ठो रसः। 'स एषः ' छोहित एव पिंडः ' लोहितपिंडः '। नन्-लोके मुक्तवतोः स्वपतोश्च 'प्रावरणं ' दृष्टम् । तथा अनयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम्। र्कि तत् इत्यपेक्षायामाह-अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । 'अथ ' मोगस्वपनानन्तरं ' एनयोः ' पूर्वोक्तयोः ' एतत्प्रावरणं ' 'यदेतत्' ' अंतर्ह्दये जालकामव ' अनेकानाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकावत्प्रतिमासमानमित्यर्थः । . इदानी तयोः स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह-अ**थेनयोरेषा सृतिरि**ति । ' अथ ' स्वापानन्तरं जाप्रत्स्थानमाजि गमिषतोरेनयोर्दंपत्योरेषा 'सती' शोभना 'सृतिः' मार्गः ' संचरणी ' संचरतः स्वप्राज्ञागरितमनयेति संवरणी । का सा १ ' या एषा ' 'हृदयात् ' हृदयदेशात् ' ऊर्घ्वा ' अभिमुखा सती ' नाड्या उचरति ' उद्घन्छति । सा स्रतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

^{&#}x27; दक्षिणेऽक्षन् ' अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमापनः । ' तं वै एतं 'पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्य ' इन्धः ' इति प्रत्यक्षनाम । तमिन्धं सन्तमिन्द्र इति परोऽक्षेणेव 'इन्द्र इत्याचक्षते '। इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोऽक्षेणेक कथयन्तीत्पर्थः । कुतः १ ' हि ' यस्मात् ' देवाः परोऽक्षप्रिया इव ' परोऽक्षनामप्रहणप्रिया एव । अपि च-प्रसक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति 'प्रसक्षद्विषः '॥ २॥

ता वाऽअस्यैताः।(०) हिता नाम नाड्यो यथा केहाः सहस्रधाः भिन्नऽएताभिन्नीऽएतुमाम्चवडास्रवति तुरुमादेषु प्रतिविक्ताहारतरऽइव भवत्यस्मुाच्छारीरादात्मुनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्याची दिक्प्राञ्चः प्याणा दक्षिणा दिग्डक्षिणाः प्राणाः प्रतीची हिक्प्रत्युञ्चः प्राणाऽडुदीची दिग्रद्ञः प्पाणाऽकःर्घा दिग्रुध्नीः प्पाणाऽअवाची दिग्रवाञ्चः प्पाणाः सन्वी दिशः सर्वे प्राणाः॥ ५॥

ता वा अस्येता हिता नाम नाडचः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्रवत आस्रवति । तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्रांचः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यंचः प्राणाः । उदीची दिक् उदंचः प्राणाः । अध्वीदिक् अधीः प्राणाः । अवाची दिक् अवांचः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्नविवेकः मोक्तश्च सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाडयंतराणां परिमाणं सदष्टांतमाह-ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा ' लोके एकः ' केशः ' ' सहस्रधा मिन्नः ' अत्यन्तं सूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्माः ' अस्य 'पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्यः ' एताः ' स्वप्नात् जाग्रद्गमनादिव्यवहारहेतुभूताः ' नाडयः ' शिराः ' हिता नाम ' हिता इत्येवं नाम्ना ख्याताः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः । हृद्याच विरूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः। उक्त-नाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह-एताभिवा एतमास्त्रवादिति । एताभिनोडीभिरत्यन्त-सूक्ष्माभिर्वे एव ' एतं ' देहं आस्रवद्गच्छत् शरीरं व्याप्तुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमत्रं कर्तृ ' आस्रवित ' करणांत:-करणक्षेत्रज्ञानदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह्-तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मानाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा मुंजानः सन् अयं छिंगात्मा करणदेवताः करणानि अन्तःकरणं च लिंगाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अनधिष्ठितानां भौगे स्वातन्त्रया-भावात् । तस्मात् एष तैजसः ' प्रविविक्ताहारतरः ' अतिशयेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति विग्रहः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतरत्विमत्यत आह-अस्माच्छारीरादात्मन इति । 'शारीरात् 'स्थूलशरीरोपाधेः वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्यूळापेक्षया पिंडोपचयकरणमप्यन्तं प्रविविक्तमेव लिंग-स्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सुक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च-यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतरः इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षानिर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञद्वारा तुरीयत्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टच्य इत्यिमप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानंतरं संवृत्तावस्थोप-न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्रांचः प्राणा मुऽएष नेति नेत्यातमा । (तमाऽग्यः) अग्यह्यो न हि ग्यह्यतेऽशिक्यों न हि ग्यह्यतेऽशिक्यों न हि ग्यह्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्वय्यतेऽभयम्यै जनक प्याप्तो । उसीति होवाच आज्ञवल्क्यः स होवाच जनको व्येदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्त्रभयम्बेद्यसऽइमे व्विदेहाऽअयुमह-मस्मीति ॥ ६॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३।९॥(६) ३–११॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः॥ ंप्रपाठककण्डिकासंख्या॥ १०७॥ अध्यायकण्डिकासंख्या॥ १३३॥

स एव नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीयों न हि शीर्यते । असंगोऽिततो न सङ्यते न व्यथते । अभयं वै जनक प्राप्तोऽित इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः । अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राण एव भवति । 'तस्य वै एतस्य पुरुषस्य 'विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसं प्राप्तस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये 'प्रांचः 'प्राणंचतीति प्रांचः 'प्राणाः 'नासाद्वारा अग्रतः संचरंतः प्राची दिगेव संवृत्ताः अध्यातमादिपरिच्छिनाः प्राणाः सर्वीसु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तस्मिन्नेकीभूताः संतः तत्तिह्ङ्मात्रसंवृत्ताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं 'दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च—उपाधिभूतानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिः रूपरहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्मनि दर्शिवतीति भावः ॥ ९ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपिमत्यपेक्षायां अविद्यात्तकार्यभावाभावसाक्षि-त्वेन तिहुळक्षणं निष्प्रपंचं स्वरूपिमित दर्शयित-स एष नेति नेत्यात्मेत्य।दिना न ट्यथते इत्यन्तेन । ज्याख्यातार्थं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको प्रन्य उपिदृष्टः । तस्य ज्ञानस्याप्परोक्षानुभवरूपस्य फलमाह—अभयं वा इति । हे 'जनक'! त्वं 'अभयं 'जन्ममरणादिनिमित्तमयाभावं 'वै 'निश्चयेन 'प्राप्तोऽिस '। नातः परं तव शोकः। 'इति ह ' 'याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ चै तेऽहं तद्वक्ष्यामीति " यत्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न प्राह्मा इति मुनिमतं समरन् राजा दक्षिणां दित्सुः ममानुभवपर्यन्तं ज्ञानं कृतार्थताहेतुभूतं जातं इति ज्ञापितवानित्याह श्रुति:—स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । 'सः जनक उवाच '। हे 'याज्ञवल्क्य '! साक्षा-

दात्मानमेव दत्तवते 'ते 'तुभ्यं किमहं विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मानुभ्यं 'नमः 'नमस्कारः अस्तु । स्वात्मिन संपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानां एतज्ज्ञानाननुरूपत्वमिप्रेस्य दक्षिणांतरं निवेदयित—अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे 'मगवन् !'यस्वं नोऽस्मान् 'अभयं 'ब्रह्म 'वेदयसे 'ज्ञाप-यसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । तं 'त्वा 'त्वामिष 'अभयं ' गच्छतात् ' गच्छतु । 'इमे विदेहाः' तव यथेष्टं मोगाय संतु । अयं चाहं तव दासमावे स्थितोऽस्मि । यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्वेति वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्योक्तम् । तच्वतस्तु नास्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीयन्त्रह्मतस्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनः अभावात् । तदुक्तं—" अहं ममेत्यविद्यार्थाः सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मिन तदा दृष्टे कः कस्मै किंच दित्सति " इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहर्षीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपिरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथबाह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहद्वारण्यकटीकायां वासुदेव-प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादशं कूर्चब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४ (६) ३—११ ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकीपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये बृ॰ आ॰ चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकुॐ इ व्वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न व्विद्धऽइत्यथ ह यज्ञनकुश्च व्वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चामिहोत्रे समूदतुरुत्ररमे ह याज्ञवल्क्यो व्यारन्ददी स ह कामप्रश्रमेष्ठ व्वव्ये तुॐ हास्मे ददी तुॐ ह सम्याडेव पूर्वः पप्पच्छ ॥ १॥

ज्योतिर्वाह्मणम्।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने । न विद्वय इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददो । स ह कामप्रश्नमेव ववे । तं हास्मै ददी । तं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावत् बुद्रयनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृत्स्रत्वमापन इति " तन पश्यंत्यकृत्स्रो हि सः " (श. प. बृ. १४ । १ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं चागमप्राधा-**म्येन निर्द्धारितम् ।** एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोशादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलंब्य अखंड• प्रत्यक्त्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा " इन्घो ह वै " (श.प.बृ.१४) २। २। १११२) इत्यादिना जागराचवस्थवैश्वादिप्रदर्शनेन तुरीयं "नेति नेति" इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्व-मुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुस्रत्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यति-रिक्तशुद्धस्वयंप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तसेवात्मानं अधिगमयितुं ज्योतिक्रीक्षणमारभ्यते जनकं ह बैदेहं याज्ञवरक्यो जगामेति । विद्याप्रहणे शिष्यस्य श्रद्धादिलञ्जणाचारविधिप्रकारानार्थो ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थो च इयमाख्यायिका । ऐतिहासीतको हराब्दः । 'जनकं वैदेहं ' प्रति 'याज्ञवल्क्यः ' योगक्षेमार्थं 'जगम ' गतवान् । 'सः ' गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किंचिदपि ' न वदिष्ये इति मेने ' विचारयामास । यदा-ी सम् एनेन ' इति छेदः । तथा च ' एनेन ' राज्ञा अहं 'संविद्ध्ये' इत्यिमप्रायवान् ' वैदेहं जनकं ' जगामे-स्पर्यः । ननु-' न विद्ष्ये ' इति संकल्पेऽपि राजकृतेषु प्रश्लेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरिति अपेक्षायां संविद्ध्य इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथितुं कर्मकाण्डवृत्तामाख्याविकामाह-अथ ह यजानकश्च वैदेह इत्यादिना । 'ह' किल यद्यत्र कर्मकाण्डे (रा.प. ११।६।२।१०) 'वैदेहो जनकः' ' याझ-बरक्यश्व ' परस्परं 'अग्निहोत्रे' निमित्ते 'समृद्तुः' सम्वादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशदः मुपरुम्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः 'तस्मै' जनकाय किल ' वरं ददौ ' वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । ' सः ' जनकः े ह् ' किल, ' कामप्रश्नमेव ' इच्छाप्रश्नमेव 'वन्ने' वरं वृतवान् । 'तं ' चवरं याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' अस्मै ' राज्ञे

याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम्पुरुषऽइति । (त्या) आदित्युज्योतिः सम्म्रा-डिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कुम्म कुहते व्विपुरुर्थे-तीत्येवमेंवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(ल्क्या) अस्तामितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । क्रिञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽ इति चन्द्रज्योतिः सम्म्राङ्गिति होवाच चन्द्रंणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्य-यते कुम्म कुरुते व्विपुर्वेदीत्येवुमुंवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राद् इति होवाच । आदित्ये-नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्यतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्राट् इति होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्यतीति । एवमेवैतद्याज्ञवलक्य ॥ ३ ॥

'ददौ 'दत्तवान्। एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह सम्राडेवेति। ' पूर्वः ' इत्यत्र छिंगमविव-क्षितम्। 'न वदिष्ये ' इत्यागतं तृष्णीम्भूतं 'तं सम्म्राडेव ' 'पूर्वः 'पूर्वं 'पप्रच्छ ' लब्धवरतात्पृष्टवा-निति भावः ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्धमासन-गमनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा-स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहानः पृच्छति-याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इतीति । हे ' याज्ञवल्क्य !' 'अयं पुरुषः ' कार्यकरणसंवातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः ' किंज्योतिः ' किं ज्योतिरस्य विद्यते स किंज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतो-Sयम।सनादिव्यवहारं करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तर्दिक देहादि तद्व्यतिरिक्तं वा इति प्रष्टुरमिप्रायज्ञो मुनिः अयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव इतरसर्वज्योतीरहितस्वप्नाद्यवस्थायां विविक्ततया बोधियतुकामो जागरिते तावत् दृष्टांतभूतानि आदित्यादीनि वागन्तानि ज्योतीिष उपन्यस्यतीति दृशीयित-आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति-आदित्येनैवायं जयोतिषाऽऽस्ते इति । ' आदित्येनैव ' चक्षषोऽनुम्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तेनेवायं प्राकृतः 'पुरुष आस्ते ' उपविशति 'पत्ययते 'पर्येति गच्छतीति यावत् । " उप-सर्गस्यायतौ " (पा.सू.८।२।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र ' कर्म कुरुते ' पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते इत्यर्थः । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजा अंगीकरोति—एवमेवैतद्या-जबल्क्येति ॥ २ ॥

यद्यपि एकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसंभवः । तथाऽपि बहवो दृष्टांताः व्याप्तिं द्रढयन्ति, इति मत्वा प्रश्न-प्रतिवचनाम्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति-अस्तिमत आदित्य इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन " कतम आत्मा" इत्यतः प्राक्तनेन । पदिवशेषोऽत्र व्याख्यायते - किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रश्नं ददौकर्तुं सर्वत्र एवकारः । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रच्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्या) अस्तिमतऽआदित्ये याज्ञवलक्य। चन्द्रमस्यस्तिमते किञ्ज्योः तिरेवायम्पुरुषऽइत्यग्रिज्योतिः सम्म्राडिति होवाचाग्रिनैवायञ्ज्योतिषा-ऽऽस्ते पुल्ययते कुम्मे कुरुते व्विपुर्व्यतीत्येवमेवैतुवाज्ञवलक्य॥ ४॥

(ल्क्या) अस्तिमतऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तिमिते ग्रान्तेऽम्मे किञ्ज्योतिरेवायमपुरुषऽइति व्वाग्ज्योतिः सम्म्राडिति होवाच व्वाज्ञैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कुम्मे कुरुते व्विपुर्व्येतीति तस्माहै सम्म्राडिपि यत्र स्वः पाणिर्छ व्विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र व्वाग्रज्ञरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमंबैत्याज्ञवल्क्य॥ ६॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः सम्राट् इति होवाच । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म क्रुरुते विपर्येतीति । एवमेवैत-द्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तिमते शांतेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । वाग्ज्योतिः सम्राद् इति होवाच । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । तस्माद्वै सम्राडापि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एव-मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ९ ॥

एवं अग्निज्योंतिरस्य सः 'अग्निज्योतिः ' इत्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनैवायमित्येतत् प्रभावन्मण्यादीना-मप्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम्। तिसमन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसंबद्धेऽप्यासनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् । ननु—शब्दस्यादित्यवत् ज्योतिष्ट्वस्याप्रसिद्धेः कथं १ तस्य ज्योतिष्ट्वेनासनादिकार्यहेतुतिति चेत्; उच्यते । प्रथमं तावत् श्रोत्रसंबद्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्दियं दीप्यते । दीते च तिसमन् मनिस्
विवेक उपजायते । तेन च मनसा पुरुषो बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । "मनसा ह्येव पश्यति मनसा श्रुणोति "—
(श.प.वृ.११३।८) इति श्रुतेः । इत्यंतत्सर्वमिप्रप्रेत्याह—तस्माद्धे सम्नाडिप यत्र स्वः पाणिरिति । यस्मात्
शब्दाख्यया वाचा ज्योतिषा अयं व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्ट्वम् । कथं १ यत्र यसिमन् काले
प्रावृद्धाज्यादौ 'स्वः 'स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः 'न विनिर्ज्ञायते ' विस्पष्टं न दश्यते । अथ तिस्मन् काले
बाह्यज्योतिषः अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते 'यत्र 'यस्मिन्प्रदेशे 'वागुचरित 'कश्चित् श्वा मषित गर्दमो वा
रौति । तेन शब्देन ज्योतिषा 'तत्र ' तिस्मन्प्रदेशे ' उपन्यति ' उपगच्छत्येव सिन्नहितो मवित । मार्गं गृहं
वा प्रतिपद्यत इति यावत् । एतद्वाज्योतिर्प्रहणं गन्धादेरप्युपलक्षणम् । परं तेषामिप शब्दवत्प्रवृत्तिहेतुत्वातः
इति भावः ॥ ६ ॥

(लक्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवलक्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-Sशौ शान्तायाम्बाचि किञ्ज्योतिरेवायम्युरुषऽइत्यातमुज्योतिः सम्मा-डिति होवाचात्मुनैवायभ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कुम्म कुरुते व्विपुर्ध्य-त्रीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्बिज्ञानम्यः पुरुषः प्राणेषु ह्रयन्तुज्ज्योंतिः स समानः मुन्नुभौ लोकौ मुञ्जरति ध्यायतीव लेखायतीव सुधीः स्वुप्रो भूत्वेमं लोकमतिकामति॥ ७॥

अस्तिमत आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तिमते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्राट् इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यंत ज्योंतिः । स समानः सन्तुभौ लोकौ संचरित । घ्यायतीव छेछायतीव । सधीः स्वमो भूत्वा इमं छोकमितकामित ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तृदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाप्रद्व्यव-हारः, इति न्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां न्याप्तौ स्वप्तसुशुप्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशांतरगमनादेः उत्थानस्य च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उप-न्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपल्लब्धबाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह-आत्मज्योतिः सम्राडिति होवा-चेति । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकं अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरिभधी-यते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अंतःस्थस्य सूर्योदिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह्-आत्मनैवायं ज्योतिषा-**ऽऽस्त** इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुप्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विजातीयं चेति न्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्म-न्यायस्य दुविज्ञेयत्वादनुप्राह्कादित्यादेरनुप्राह्यसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच बुद्धवादिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयामावात सन्दिहानो राजा पृच्छति-कतम अ।त्मेतीति । कोऽसावात्मा किंखरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्भगवमासकः स्वय-मनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह -योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणोध्विति । हे राजन् ! 'यः ' आत्मा त्वया पृष्टः । ' सोऽयं ' ' विज्ञानमयः ' विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञानं बुद्धिः तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः ' पुरुषः ' नित्यपूर्ण इत्यर्थः । "पुरुष एवेदं सर्वम् " (वा. सं. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीष्य-ळक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्वयतिरेकप्रदर्शनार्था। यो हि येषु भवति स तद्यतिरिक्त एव भवति । अतः ' प्राणेष्विति ' प्राणेम्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाजात्यं तस्य स्यात् । अतो विशिनष्टि-हृद्यंतज्योंतिरिति । हृच्छन्दो मांसपिंडविषयः । तात्स्थ्यात् अत्र हृच्छन्देन लक्ष्मण्या

स वाऽअयम्पुरुषः । (षो) जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मुभिः सुर्थ्सृज्ज्यते सुऽउत्क्वामन्त्रियमाणः पाप्मुनो विवुजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्माभः संस्रुज्यते । स उत्कामिन्स्रयमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' इदि ' बुद्धौ अन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । '' आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादौ तस्यैव ज्योतिष्ट्वेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणामिन्यकः सर्वावमासकः शुभ्रो निरितशयस्वप्रकाशकस्वमाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्धशादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्वं इति दर्शयितुं सुक्ष्मदेहादिव्यरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते—स समानः सान्निति । यो इद्यंत-ज्योतिः पुरुष आत्मा ' स समानः' सन् इच्छब्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सिनिहितत्वाच तया समानः सदशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तक्षायः पिंडवत् तादात्म्यमापन्नः सन् ' उमौ लोकौ ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्यौ इह्लोक-पर्रलोकावनुक्रमेण उपान्तदेहिन्द्रयसंघातं त्यजन् अन्यं चोपाददत् ' संचरित ' परिभ्रमिति । आत्मा संचरिति भ्रमः । न तस्य स्वतः संचरणित्यर्थः । एतदेव प्रस्रक्षेणामिनीय दर्शयिति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो ध्यानव्यापारवतीं बुद्धि तत्स्थेन चित्स्वमात्रक्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदश आत्मा ' ध्यायतीव ' ध्यानं करोतिव यथा चतुष्कोणं लोहिपेंडं अवमासकत्वेनानुगतो बिह्वश्चिष्ठकोण इव प्रतीयते तद्दत् । तथा ' लेलायतीव ' चलतिव बुद्धयादिश्च करणेषु प्राणादिषु वायुषु चल्रस्य तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चल्रतीवेति प्रतीयते । यया चल्रन्थां नावि तत्स्थेन वृक्षाश्चलतीवेति प्रतीयते तद्दत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चल्रनं वेत्यर्थः । कृतो हेतोरेतदवगम्यते; इत्यत आह—सधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्धवैक्य-मापनः ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवमासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रीत्वाद्याद्वर्धास्वकरणसंघातं ' अतिक्रामित ' अतीत्र क्रामिति । तदिभामानं त्यजतीवर्यः ॥ ७ ॥

यथा एकिसमन् देहे स्वप्नजागिरते संचरत आत्मनो देहाद्वचितरेकः । तथा इह्छोकपरछोकयोः संचारोक्खाऽपि तस्य तद्यितिरके उच्यते इति दर्शयित-स वा अयं पुरुषो जायमान इति । 'सोऽयं 'प्रकृतः 'पुरुषो जायमानः दित्त । 'सोऽयं 'प्रकृतः 'पुरुषो जायमानः ' 'पाप्मिः संसुज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं घटादिवत् । स्वरूपेणानिष्पद्यमानत्वात् । किं तु-शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमिमसंपद्यमानः तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशब्दोऽवधारणार्थः, अभिसंपद्यमान एवत्यत्र संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युप्रकृतकः । पाप्मशब्दो देहसम्बन्धहेतुमात्रं विवक्षितम् । ''न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहितरस्त '' ( ) इति श्रुत्यंतरात् । तथा च-पाप्मिभधर्मोधर्माश्रयैः करणैः 'संसुज्यते 'संयुज्यते । शरीरमा-सन्वनाभिमन्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाद्यारंभकीभूतकर्मक्षये सति 'स्रियमाणः ' सन् ' उत्कामन् 'शरीरांतरं प्रति जर्ध्वं कामन् तानेव संसुष्टान् 'पाप्मनः 'कार्यकरणळक्षणान् 'विजहाति 'परिस्यजित । तथा 'मृत्योः ' रूपाणि 'च विजहातित्यन्वयः । मृत्युरक्षानं तस्य रूपाणि अहंकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न प्रमीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । बह्नेरिवौष्ण्यस्वभावः । स्वाभाविक सित परिस्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तुस्य वाऽएतुस्य पुरुषस्य । हेऽएव स्थाने अवतऽइद्ध परलोक-स्थानञ्च सुन्ध्यन्तृतीयथ् स्वप्तस्थानन्त्राह्मन्त्सुन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्तुभे स्थाने पुरुयतीदुञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(ञ्चा) अथ यथाऽऽक्रमोऽयुम्परलोकस्थाने भवति । तुमाक्रममाक्रम्यो-भयान्पाप्मनऽआनन्दांश्च पुरुयति स अत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य छोकुस्य सर्व्यावतो मात्रामपादाय स्वयुम्बिहत्य स्वयुन्निम्मीय स्वेन भासा स्वेन ज्ज्योतिषा प्यस्विपत्यत्रायम्युरुषः स्वयुञ्ज्योतिभर्भविति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः। इदं च परलोकस्थानं च। सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्तुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

् अथ यथाऽऽऋमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाऋममाऋम्य उभयान् पाप्मन आनंदांश्च पश्यति । स यत्रायं प्रस्विपतीति । अस्य छोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्विपति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुःकामन् म्रियमागः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धम् । परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशंक्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-नाय " तस्मिन् संध्ये स्थाने " इत्यारम्य " स यत्रायं प्रस्विपति " (कं. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो प्रन्यः प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तदुपोद्धातत्वेन स्थानमेदं दर्शयति -तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति । ' वै ' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने मवतः ' । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति यावत् । के ते द्वे स्थाने । ' इदं च ' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मरारीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिवेदनाविशिष्टं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं 'परलोकस्थानम् ' तदेतच्छरीरादिवियोगोत्तरकालानुमान्यं द्वितीयम् । देहद्रयव्यतिरिक्तस्वप्रदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं दे एवेखवधार्थते इखस्योत्तरं-सन्ध्यं तृतीयमिति। यत् ' तृतीयं ' स्वप्तस्थानं तत्संध्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्वौ मवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव स्थानम् । त्रयाणां पूरणं तृतीयम् , इति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्धातः कृतः, तद्दरीयति -तिस्म-न्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्तुभे स्थाने इति । 'सन्ब्ये स्थाने 'स्वप्नभूमौ 'तिष्ठन् ' वर्तमानः सन् ' इदं च ' ' परलोकस्थानं ' चेत्युमें स्थाने पश्यति । एतदुक्तं मवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजनमानुभूत-विषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति, तदानीं बाळस्य ऐहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् । मध्यमे तु वयसि इन्द्रि-याणां स्थूळार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जनमनि अनुभूतविषयक्तमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्ते वयसि पुनः परलोकं यियासुः विद्याकर्मादिसम्भृतो माविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति । तस्मात् अन्ते वयस्यादौ चेह जन्मनि असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसङ्गावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु—स्वप्तस्थानं गत आतमा किमांश्रितः सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह—अथ यथा-**ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवती**ति । अथेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रम आश्रयोऽव-

न तुत्र रुथा न रुथयोगा न पुन्थानो भवन्ति । (न्त्य) अथ रुथान्त्रथः योगान्प्रथः सृजते न तुत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दानमुदः प्रमुदः सृजते न तुत्र व्वेद्यान्ताः स्ववन्त्यः पुष्किरिण्यो भवन्त्युथ व्वेद्यान्ताः 🛞 म्रवन्तीः पुष्कारिणीः सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानंदा सुदः प्रसुदो भवंति । अथानंदान् सुदः प्रसुदः सुजते। न तत्र वेशांताः स्रवंत्यः पुष्किरिण्यो भवंति । अथ वेशांताः स्रवंतीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

ष्टंमः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादश आक्रमो यस्य सोऽयं 'यथाऽऽक्रमोऽयं पुरुषः '। 'परलोकस्थाने ' प्रतिपत्तन्ये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याक्तर्भपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवति । 'तमाक्रमं 'परलोकस्थानाय उन्मुखीभूतं बीजभूतं आक्रम्यावष्टम्य 'उभयान्पाप्मनः 'पापफलानि दुःखानि ' आनंदान् ' धर्मफलभूतान् सुखविशेषांश्च पश्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिज्योतिरमावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् 'अयं 'पुमान् आत्मज्योतिषैव व्यवहरती-त्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिज्योतिर्मिः असंस्पृष्टश्चिदातमा यथा साक्षादेव प्रत्यग्मावेन स्वप्रकारा इत्यवगंतुं शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह-स यत्रायं प्रस्विपतीति । 'सः ' प्रकृतः आत्मा 'यत्र 'यस्मिन् काले 'प्रस्विपति ' प्रकर्षेण स्वापं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यत इत्याकांक्षायामाह-अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य ' दृष्टस्य ' लोकस्य ' जाग-रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य ' सर्वोवतः ' सर्वेमवतीति सर्वोवन् तस्य सर्वोवतः । सर्वोवन्वं चास्य " अथो अयं वा आतमा सर्वेषां भूतानां लोकः "-(श.प.बृ.१४।४।२।२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वाः भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यंत इति सर्ववानेव सर्वावान् । दैर्ध्यं छांदसम् । तस्य ' सर्वावतः ' मात्रामेकदेशमवयवं अपादायापन्छिद्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवासनावासितः सन्नि-त्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्याह-स्वयं विहत्येत्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा 'स्वयं 'स्वेनैव स्वरूपेण न तु करणतद्देवतादिना 'विहत्य 'देहं पातयित्वा निश्चेष्टं कृत्वा । तथा 'स्वय-मेव ' स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेहं प्रातिभासिक ' निर्माय ' निष्पाद्य । ' स्वेन भासा ' इति इत्थंभावे तृतीया । स्वेनात्मीयेन मात्रोपादानलक्षणेन 'मासा 'दीप्या सर्ववासनात्मकेन अंतःकरणदृत्तिप्रकाशरूपेणेति यावत् । ' स्वेन ज्योतिषा ' इति कर्तारे तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अलुप्तदृक् स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन् ' प्रस्विपतीति ' प्रस्वापप्रकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह-अत्रायं पुरुष इति । 'अत्र ' एतस्यां स्वापा-वस्थायां ' अयं पुरुषः ' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । आदित्यादेस्तदानीमभावात् इंद्रियाणां चोपसंहृतत्वात् मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात् परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

नतु-स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेः दश्यमानत्वात् कथं परिशेषात् स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशंकायां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितत्वात् तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यमावं तावदाह-न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंतीति । 'तत्र 'स्वप्ने 'रथाः 'प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यंत इति 'रथ-

^{♣-&}quot; वेशान्तान् " इति काण्वपाठः ।

तद्रप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन ज्ञारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक-श्रीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानथ् हिरण्मयः पौरुषुऽएकहथ्ँसुः ॥१२॥ प्पाणेन रक्षञ्चपरङ्कुलायम् । (म्ब) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सुऽ ईयतेऽअमृतो यत्रकुामध् हिरण्मयः पौरुषुऽएकहध्सुः ॥ १३ ॥

तद्प्येते श्लोकाः-" स्वप्नेन शारीरमभित्रहत्यासुतः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-मादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः॥ १२॥

प्राणेन रक्षत्रपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा। स ईयते अमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः॥ १३॥

योगाः 'अश्वादयः । 'पंथानः 'रथमार्गाः । एते प्रत्येकं 'न भवंतीति 'सर्वत्राभिसंबध्यते न संत्येवे-त्यर्थः । रथाद्यमानोक्तिस्तदनुप्राहकोन्द्रयालोकादेरप्युपलक्षणार्था । ननु—स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत् ; कथं भासंते ? इत्याशंक्य, रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिर्मिता भासंते इत्याह-अथ रथान् रथ-योगान्यथः सृजते इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् 'स्जते '। एतच 'सर्वावतो मात्राम् ' इत्यादिना उक्तस्य प्रपंच इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दश्यमानस्य बाह्यत्वभावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्वं दर्शयति- न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । 'तत्र ' खप्ने 'आनंदाः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादि-सम्बन्धनिमित्ता हर्षाः मुद एव प्रकर्षीपेताः 'प्रमुदः ' वेशांताः 'क्षुद्रसरांति 'स्रवंत्यः 'नदः ' पुष्कारिण्यः ' तडागाः । आनंदादयो वेशांतादयश्च स्वप्ने न भवंतीति । अथ तु "तत्सर्वं सृजते " इति पूर्ववत् व्याख्या । इदं तु "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" इत्यादेः प्रपंचः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशंक्याह्नस हि कर्तेति । ं हि 'यस्मात् 'सः ' आत्मा 'कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वास्तवं आत्म-नोऽभिश्रेतम्, किं तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मंत्राणामपि संमतिरस्तीत्याह-तद्प्येते श्लोका इति । 'तत् 'तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योति-ष्ट्वादिलक्षणे ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः संतीति रोषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्राई पठति-स्वभेन शारीरमिति । स आत्मा 'स्वप्नेन 'स्वप्नमावेन वासनामात्रोपप्रहेण । शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः । 'शरीरं ' 'श्रमिप्रहत्य ' निश्चेष्टमापाच अल्लतदक्शितस्वामान्यात् स्वयमसुतः सन् सुतान् वासनाः कारेणोद्भृतान् अन्तः करणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव मावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभि-चाकशीति ' अलुप्तया आत्मदृष्या अभितः सर्वात्मना पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । स्वाप्नभोगक्षये पुनर्जागरित-मेतीति द्वितीयार्द्धेन दर्शयति-शुक्रमादायेति । 'शुक्रं 'शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्रारूपं 'आदाय ' गृहीत्वा 'पुन.' खप्नहेतुकम्मीपरमणानंतरं जान्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं 'स्थानमैति '। 'आ एति ' आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिःस्वमावः । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः । ' एकहंसः ' एकश्चासौ हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "-(धा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव जाप्रत्स्वप्नः इहलोकपरलोको च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

्र पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति-प्राणेन रक्षन्निति । 'प्राणेन ' पंचवृत्तिकेन ' अपरंः' 3265

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः क्ररुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद् मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य परयन्ति न तं कश्चन परयति "-इति । तं नायतं बोधयोदित्याहुः । दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निक्कष्टं अनेकाशुचिसंवस्त्रात् अत्यन्तवीमत्सं कौ पृथिव्यां लीयत इति 'कुलायं ' नीडं शरीरिमिति यावत् । 'रक्षन् ' पालयन् अन्यथा मृतभ्रांतिः स्यान् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वयं चामृतः असंगः सन् तस्मातः 'कुलायात् बहिश्चरिता ' यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यित तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तत्संबंधा-भावात् बहिश्चरणिव कृत्वेत्युच्यते । बुद्धिसञ्चरणात्तदनुकुर्वन् संचरणिव कृत्वा । 'यत्रकामं ' यत्र यत्र विषयेषु उद्भृतवृत्तिः कामो भवित तं 'कामं ' अमृतः ' अमरणधर्मा सन् 'ईयते ' गच्छिति प्राप्नोतीस्थर्थः ॥ १ ३॥ पुनरिप स्वप्नस्थं विशेषांतरमाह—स्वप्नांत इति । 'स्वप्नांते ' स्वप्नस्थाने ' उच्चं ' देवादिभावं ' अवचं ' तिर्थगादिभावं च, उच्चं चावचं चेत्युचावचम् इति समाहारद्रन्दः । स्वकर्मोद्धासितं वासनामयं उत्कृष्टं निकृष्टं च स्वेनैवात्मना स्वयं ' ईयमानः ' गम्यमानः प्राप्नुवन् ' देवः ' द्योतनात्मकः ' रूपाणि ' वासनामयानि शरीर-जातानि ' बहूनि ' असंख्येयानि ' कुरुते '। तत्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुवर्तते । उतापि ' स्त्रीभिः सह मोदमानः इव ' क्रीडमान इव । उतापि ' जक्षदिव ' वयस्यादिभिः सह हसित्रव । ' अपि भयानि ' विभेति एम्य इति भयानि सिह्व्यान्नादीनि ' पश्यन्निव ' भवतीस्र्यः । तथा च – इवशब्दप्रयोगान् वास्तवहेत्वभावाच स्वप्ने सुखान्यन्तम्यः अविद्यामयो मृषेति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितं इत्यपेक्षायां तत्रातमा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मंत्रशेषं पठिति—आराममस्य पर्यन्तीति । अस्यात्मनः ' आरामं ' आक्रीडनं प्रामनगरयोषिदत्राद्ययानमा-गाँदिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पर्यन्ति, सर्वे जना इति रोषः । 'न 'तु तमात्मानं तत्र विविक्तहपूपत्वेनावमासकं कश्चन कोऽपि ' पर्यति '। तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वयं-क्योतिष्ट्वमित्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रोदाहरणसमाप्यर्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य ! यच्छक्यदर्शनमपि अहरह-विविक्तत्या अनुभूयमानमपि आत्मानं "अयमहमस्मीति"' 'न पर्यतीति ' लोकं प्रति शिरस्ताडं अनुक्रोशित मंत्रात्मिकेयं श्रुतिरित्यिमप्रायः । किं च—स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—तन्नायत-मिति । तमात्मानं सुतं ' आयतं ' भृशं न बोधयेदित्याहिश्चिकित्सका जनाः लोके कथयन्तीत्यर्थः । जाप्रदेह-गतिन्द्रयद्वारलक्षणाः प्रबोधनाडीः परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः प्रायः परम्तीति । अत एव नाडीन्यत्यासगमनश्विक्येव सुतं न बोधयेदृशं इत्यनुद्वाऽस्ति लोकिकी

(तेऽथो) अथो खुल्वाहुः । (र्जा) जागरितदेशुऽएवास्यैष यानि इयेव जाग्यत्पुर्यति तानि सुप्तऽइत्युत्रायम्पुरुषः स्वयुञ्ज्योतिभर्भवतीत्येवु-सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽकर्ष्विम्बमोश्वायैव मुवतद्याज्ञवल्क्य ब्बूह्यीति ॥ १६ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्व विमोक्षायैव ब्रहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्वेवं स्वप्ने विविक्तः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह-दुर्भिष्उयं हास्मा इति । यसमादेशाच्छुक्रमादायापसृतः । तं यं दन्द्रियदेशं 'एषः ' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधितः कदा-चित् व्यत्यासेन इंद्रियमात्राः प्रवेशयति । ततश्चांध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ 'अस्मै ' देहाय स्फुटं 'दुर्भिषज्मं ' दु:खेन भिषक्कम भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं अन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकं दुष्टं इति अस्मान् बोधियतुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति— अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्येष इत्यादिना । 'अथो ' अपि ' खल्ल ' अन्ये ' आहुः '। किं ? ' एषः ' प्रसिद्धः ' जागरितदेशः ' एवास्य विषयः, न तु सन्ध्यमिदं स्थानांतरं इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्त-मित्यर्थः । जागारितदेशस्यैव स्वप्नविषयत्वे हेतुमप्याचक्षत इत्याह-यानि ह्येव जाग्रदिति । ' हि ' यस्मात हस्त्यादीनि पदार्थजातानि ' यानि ' जाग्रज्जागरितदेशे ' पश्यति ' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्पर्थः । इतिशब्दो मतान्तरोपन्याससमाप्यर्थः । ननु-कथमेतत् स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकमिति चेत् ; शृणु, यदि जागरित-देश एवायं स्वप्नो जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तं स्वयंज्योतिः सिध्येत् इति स्वयंज्योतिष्ट्वं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षः " अग्निहोत्रं जुहोति ") इति न्यायेनार्थक्रमपरिप्रहेण " स यत्रायं प्रस्विपति " इत्यतः प्रागेवाव-गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्यं इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वा-बेति द्रष्टव्यम् । नैतत्सारम्, "सयत्र" इत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्तस्य मृषात्वनिरूपणं कृतम् इत्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह-अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना " स्वयंज्योतिरात्मेति " सपरिकरमुपसंहारे कृते मुनिवचनं राजा अंगीकरोति - एवमेवैतद्याज्ञवलक्येति । हे ' याज्ञवलक्य ! ' एतद्भगव-तोक्तं स्वप्नादावात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह-सोऽहं भगवते सहस्रं ददा-मीति । यस्त्वया एवं बोधितः ' सोऽहं ' जनकः ' भगवते ' गुरवे तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं ' सहस्रं ददामि '। अर्थात् गवामिति संबध्यते इत्यर्थः । " कतम आत्मा " इति पृष्टे " योऽयं विज्ञानमयः " इत्यादिना देहे-न्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंक्रिनिविलक्षणः " स्वयंज्योतिरात्माते " प्रतिवचनेन निर्णीय मुनिरूपरतः । राजा तु काम-प्रश्नवरप्राप्त्यवष्टभेन कामकर्मोदिसकलंससारधर्मातीतस्वरूपस्यांगिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्द्धारितत्वात् तनिश्वयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति-अत ऊर्ध्व विमोक्षायैव ब्रहीतीति । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यक् ज्ञानम् । यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षांगमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कारणाद्रूर्ध्वमंगनिर्णया-

स वाऽएषुऽ एतुस्मिन्त्स्वप्रान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वेव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तु।यैव स यद्त्र किश्चित्पुर्य-त्युनन्वागतस्तेन भवत्युसङ्ग्रो ह्ययम्पुरुषऽड्डत्येवुमेवेतुद्याज्ञवल्क्यु सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्विम्वमोक्षायैव ब्बूहीति ॥ १७॥

स वा एष एतास्मन् स्वप्नांते रत्वा चरित्वा दृष्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रति-योन्याद्रवति, बुद्धान्तायैव । स यदत्र किंचित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवलक्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्व विमोक्षायैव ब्रहीति १७

दनंतरं 'विमोक्षायैव ' मोक्षसाधनभूताद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ' ब्रुह् ' । यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वमानो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिः मोहत्रासाद्यमावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युनीत्मनः स्वभाव इति दर्शियतुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्ञागरितदेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्तस्वप्नान्त इति । यः 'एषः 'स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः 'सः 'प्रकृत आत्मा 'वै 'प्रसिद्धः 'स्वप्नांते 'स्वप्नस्थाने 'स्त्वा ' स्त्रीपुत्रादिसापेक्षं मनोवाकायचेष्टालक्षणं रमणं कृत्वा वासनामात्रसाधनः सन् ' चरित्वा ' इतस्ततः अनेकधा आचरणं कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' ' पुण्यं च पापं चेति ' पुण्यं पुण्यफलं सुखं च पापं च पापफलं दुःखं च अनुभू-यैव ' पुनः ' स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात् प्रातिलोम्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात् तथा ' प्रति-योनि ' जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रति 'आद्रवति' आगच्छतीत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह-' बुद्धान्तायैव ' जागरणायैव जागरणानुमवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्तृत्वं व्यावर्तते । स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तौ अभ्यासं दर्शयितुं पुनःशब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोग्यवाची । जाग-रितात्स्वापं स्वप्नात्सुषुप्तमित्यानुलोम्यं तद्विपरीतं प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची । अयनं आयः गमनम् । इणो धातोर्गत्यर्थात् भावेऽर्थे विञ विहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु-स्वप्ने आत्मा रत्यादिकं करोति चेत्; तत्फलेनापि सम्बध्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वस्तत्फलेन सम्बध्यते इत्याशंकां वारयति—स यद्त्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । 'सः ' आत्मा 'अत्र ' स्वप्ने 'यत् ' किमपि पुण्यपापफलं परयति '। 'तेन ' दृष्टेनानन्वागतः अननुबद्धो भवतीत्यक्षरार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं न वास्तवमित्युक्तम् । अतो न स्वप्नकृतेन कर्मणा आत्मा बध्यते । यदि वस्तुतः कर्ता सन् बध्येत । तर्हि स्वप्नकृतेन अपेयपानादिना स्वात्मानं पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने अहमपेयपानमका भित्युक्तवंतं प्रामाणिका गर्हयन्तः तत्संसर्गं परिहरन्ति । ननु—" स्वप्ने चेन्द्रियदौर्बल्यात् क्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडशः '' ( ) इति वचनेन स्वप्ने रेतः-स्खळननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसंबंधाभावे नोपपद्यत इति चेत् ; शृणु, नैतत्स्वप्नसम्मोगनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । किं तु सत्यादेव इन्द्रियलक्षणादाधारात् रेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रपन्नत्वनिमित्तं च । अन्यथा परनारीसंगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विद्ध्यात्, न स्कन्ननिमित्तमात्रम् । तस्मान्न स्वप्नक्कतेन कर्मणा तत्फलेन चात्मा सम्बध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनात्मा अनन्वागत इत्यपेक्षायां हेतुमाह-असंगो ह्मयं पुरुष इतीति । 'हि 'यस्मात् 'अयं पुरुषः ' 'असंगः 'तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्तं आत्मनः

तद्यथा महामत्स्यः।(ऽ) उभे कूलेऽअनुसञ्चराति पूर्विञ्चापरश्चेत्रमेवायमपुरुषऽएत्।ऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च॥१८॥
तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । इयेनो वा सुपण्णों वा व्विप्रिपत्य श्रान्तः
सध्रहत्य पक्षो सङ्ख्यायेव श्रियतऽएवम्वायमपुरुषऽएत्स्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नमपुरुयति॥१९॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरित, पूर्वे चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंता-वनुसंचरित, स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे इयेनो वा सुपणों वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पश्नौ सँछ्यायैव भ्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबंधं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवरुक्येति । हे 'याज्ञवरुक्य ' 'एतत् ' 'मगवता ' उक्तं स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बद्धत्वं 'एवमेव ' इत्यङ्गीकृतं राज्ञा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वात्मनो दाद्र्यं सूचयन राजा दक्षिणां प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वस्मिन्नेराकांक्ष्य-शकां वारयति—अत उद्ध्वं विमोक्षायेव बूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षेकहेतुत्वात् ' विमोक्षायेव ब्रूहीति ' पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७॥

्षं "स वाऽएषऽएतिसम् स्वप्नांते "—(श. प. १४ । १ । १ ७) इत्यनया किष्डिकया स्वतंत्रः ज्योतिरात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसंस्पृष्टोऽवशिक्वतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादिन्तम् । तत्र संचरनिप कथं तेन न वशिक्रियते १ इत्यत्र दष्टांत उच्यते । यद्वा स्वप्नांतबुद्धांतात्मकावस्था-द्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मनः तद्विलक्षणत्वं तद्भतकामकर्मात्मकात् असंगान्मृत्योविकिक्तत्वं च यद्वितम्, तत्रेदानीं दष्टांतमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्तत्र एतिसम्त्रुक्ते 'तद्यत् ' प्रसिद्धमिति वा 'यथा 'लोके 'महामत्स्यः 'महांश्वासौ मत्स्यश्वेति महामत्स्यो नादेयस्रोतसा अप्रकंष्यः अवशिक्वतो मत्स्योऽत्र दष्टांतः। महच्छव्दविशेषणेन ताद्वपूपस्य विवक्षितत्वात्। तथा च यथा स मत्स्यः नद्याः 'पूर्वमपरं' चेत्युभे 'कूले' तिरे तटौ अनु 'क्रमेण 'संचरित '। स्रोतश्च विष्टमयन् स्वच्छंदचारी तटाम्यां मिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः॥

उक्ते दृष्टांते दार्ष्टांतिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरतीति । यथा अयं दृष्टांतः ' एवमेवायं पुरुषः ' 'स्वप्नांतं च 'स्वप्नं ' बुद्धांतं च ' जागरितं च इत्येतौ ' उभावंतौ ' ' अनु 'क्रमेण ' संचरित ' । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उक्तरूप एवात्मेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यक्रमेव न स्वतः । तस्यां निवृत्तायां तु स्वतः सिद्भैव तस्य मुक्तिरिति " स वा अयं पुरुषो जायमानः "—(श. प. १४ । ४ । ८) इत्यारम्य महामत्स्यवाक्यांतस्य प्रन्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टांतोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्त शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं आत्म-स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् न पुंजीकृत्य तथाविधमात्मु-

ता वाऽअस्यैताः।(०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भित्रस्ता-वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्छस्य नीछस्य पिङ्गछस्य हरितस्य छोहितस्य पूर्णाऽअथ युत्रैनङ्घन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विवच्छाययति गुर्त्तीमव पुतति युदेव जाग्यद्ययमपुरुयति तद्ञाविद्यया भयम्मन्यतेऽथ यत्र राजेव देवऽइवाहुमेवेद्धँ सुर्व्वमस्मीति मुन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ अत्र सुप्तो न कुञ्चन कुामङ्कामुयते न कुञ्चन स्वप्तमपुर्यति ॥ २०॥

ता वा अस्येटा हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठंति । शुक्कस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं व्नंतीव जिनंतीव हस्तीव विच्छाययित गर्तिमिव पतिति । यदेव जाग्रद्धयं पश्यति । तद्वाविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न कंचन स्वप्नं पञ्चाति ॥ २० ॥

स्वरूपं दार्शितम् । अतः सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूपं सक्तदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यिमिति " तद्वा अस्यैतदात्म-कामम्"-इत्यादिना तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुतिप्राप्तौ दृष्टांतत्वेन स्येनवा स्यं प्रवर्तत इति श्रीमतां शंकराचार्याणां अवतारिका । वार्तिकऋदवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धांतयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वेन महामत्स्यदृष्टांत उक्तः । इदानीं सुषुप्तानिप तिद्वलक्षणत्वं दर्शयितं स्थेनादिदृष्टांतमाह-तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे स्थेनो वा सुपर्णो वेति । ' स्येनः ' महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशोषः । ' सुपर्णस्तु ' वेगवत्तरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्धं निदर्शनम् । 'यथा ' लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धं मौतिकं 'आकाशे ' 'श्येनो वा सुपर्णो वा ' पश्ची 'विपरिपत्य ' विविधं परिपतनं कृत्वा मक्षणादानार्थमनेकरा। आंता ' श्रांतः ' परिपतनलक्षणेन कर्मणा खिन्नः सन् ' पक्षौ संहत्य ' संगमय्य सम्प्रसार्थ पक्षयोः स्वनीडगमनाभिमुख्यमापाच ' संछ्यायैव ' नीडायैव ' प्रियते ' स्वात्मनैव स्वयं धार्यत इत्यर्थः । सम्यक् लीयते अस्मिन्निति संलयो नीडः तस्मै । दार्ष्टातिकमाह-एवमेवायं पुरुष इति । यथा अयं दष्टांतः 'एवमेवायं पुरुषः ' आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिश्रमगेन श्रांतः सन् तच्छूमस्य हानार्थं 'एतस्मै ' प्रसिद्धायांताय जाप्रत्स्वन्नयोरंतोऽवसानं यस्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै ' अंताय ' अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावतीत्यर्थः । अन्तराब्दस्य यथोक्तब्रह्मविषयत्वं परिशेषियतुं विशेषणद्वयमाह—यत्र सुप्तो न कश्चन कामं का पयत इति। 'यत्र 'यस्मिन् अन्ते 'सुप्तः ' पुमान् 'कञ्चन' कमपि कामममिलाषगोचरं,' न कामयते ' 'न कञ्चन स्वप्नं' च 'पश्यति' । सोऽन्तशब्दवाच्यः । तस्मै अंताय धावतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

नन्-जाप्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिगतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मेकत्वं तत्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सन्वात् इत्याशंक्य न ताबद्रविद्या आत्मनः स्वभावः, तथा सति चैतन्यवत् तदनिवृत्तेरमोक्षापत्तेः । अस्वभावत्वे तु कामकर्माद्विवत् तिनृहत्तेमोक्षि उपपद्यते, इति विचारपुरःसरं अस्वभावत्वकथनद्वारा विद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपितात्मस्वरू-पस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया उत्तरा किण्डका प्रवर्तते—ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाडच इति । याः पूर्व प्रकृताः ' ताः ' ' वै ' प्रसिद्धाः ' अस्य ' शिरःपाण्यादिलक्षणस्य संघातस्य ' हिताः ' इत्येवं नामवत्यः

(१७५)

'नाडयः' शिराः । 'यथा' लोके 'केशः' वालः 'सहस्रधा' भिन्नः सन् यावत्परिमाणी भवति । ' तावता ' ताव-त्यरिमाणेन 'अिमा' अणुःवेन तिष्ठन्ति । अर्थात् इदये इति गम्यते । "इदयात् ऊर्घा नाडयुचरति " (श.प. १ ४।६।१ १।३)इति नाडीनां हृदयात् विप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः। एताश्च सूक्ष्मा नाडचो धातुवैषम्यवशात् भुक्तान-रसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते । तासु चैवंविधासु सकलदेह्न्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाप्रदृष्टपदार्थ-वासनाश्रयं स्कटिकमणिवत्स्वच्छं छिगं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—गुक्कस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहि-तस्य पूर्णा इति । षष्ट्यस्तृतीयार्थे । शुक्रेन पूर्णा इस्येवं प्रत्येकं सम्बच्यते । श्लेष्मबाहुत्ये वातिपत्तयोर्गुणत्वेन संसर्गात् भुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति । वातभूयस्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति। पित्तबाहुल्यादितरयोः उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिंगलो भवति । वातश्चेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवंविधान-रसन्याप्तानां नाडीनामपि तादशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते—" अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असुम्बहास्तु रोहिण्यो गौर्यः इलेब्मबहाः स्मृताः " ( ) इत्यादि । तथा च-तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वीक्तं लिगं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारं अवभासत इति भावः । भवत्वेवं, यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिंगस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकांक्षायामाह-अथ यत्रैनं व्रन्तीव जिनंतीवेति । 'अथ ' मूळाविद्याकार्यत्वात अविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यव-तिष्ठमाने सित 'यत्र 'यस्मिन् स्वप्नका है 'एनं ' स्वप्नदृशं केचन शत्रवः अन्ये वा तस्कराद्यः ' व्रन्तीव ' अन्ये केचित् ' जिनंतीव ' वशीकुर्वतीव दासादिरूपेण । कदाचिदेनं ' हस्ती ' ' विच्छाययतीव ' विद्रावयती बेति यावत् । " विच्छ गतौ "-(धा. पा. तु. प. १४२)। " गुर्धूपविच्छपणिपनिभ्य आयः "-(पा. सू. ३ । १ । २८) इति स्वार्थे आयः प्रत्ययः । तथा 'गर्तं ' जीर्णकूपादिकं प्रति ' पततीव '। वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुः एवंविषयो वासनानिभित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निकृष्टाधर्मोद्भासितांतःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखात्मक एवंविधः प्रतिमासो भवतीति भावः । एवं स्वप्तस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह-यदेव जाग्रद्वं पश्यतीति । ' यदेव ' जागरितः ' मयं ' मयहेतुं हस्त्यादिकं ' पश्यति '। तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने ' अविद्यया ' वास-नात्मिकया मृषेवोद्भृतया आत्मा मन्यते 'पश्यति '। अतो मृषेव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वारा अवर्भसहकारिका अनात्मः वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचित् विद्यायां तिरोधीयमानायां अविद्यायां चोरक्रष्यमाणायामेव प्रन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलम्यत इति। इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां अनातमभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति-अथ यत्र राजेव देव इवेति । ' अथ ' अविद्यायामप-क्रुष्यमाणायां विद्यायां उत्कृष्यमाणायां सत्यां 'यत्र 'स्वप्नकाले 'राजेव ' 'देव इव 'स्वात्मानं 'मन्यते ' पश्यतीयन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि राजा इमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य द्रष्टुर्जाता । तदा तद्वा-सनावासिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे मन्यत इत्यर्थः । एतद्पि दर्शनं मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यव-गन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एवात्मनि विद्योत्कर्षवशात् अविद्याया विनश्यमानत्वादि तस्या अनात्मस्वभावतेत्य-मिप्रेत्य आत्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलं आत्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतः अनुभूयत इत्याह— अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत इति । ' अहमेव ' ' इदं सर्वं ' सर्वात्मकं ब्रह्म । न मत्तः अन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्तात्ममोहतत्कार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । न तु मद्तिरेकेण अस्ति र्किचिदिति 'मन्यते ' जानाति । 'सः 'सर्वोत्मभावः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकानपेक्ष्य 'परमः '

तह्याऽअस्यैतत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामुॐ रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वको न बाह्यङ्किञ्चन व्वेद नान्तरमेष्ठमेवायॐ शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वको न बाह्यङ्किञ्चन व्वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्णः ' लोकः ' विद्यया संपादितः । इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव, न तु आविद्यकम् । पूर्ववदत्र इवराब्द-प्रयोगामावात् । अन्यत्सर्वमाविद्यकम् । तत्र इवराब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं विशेषणद्वयमाह-अथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयत इत्यादिना । अक्षरार्थः पूर्ववत् ॥ २०॥

एवं अविद्या आत्मस्वभात्रो न भवतीति निर्णीतम् । यः पुनरेकत्र पुंजीक्रत्य नित्यग्रुद्धत्वादिस्रक्षण आत्मा दर्शि शतुमिष्टः स पूर्वकि ण्डिकामध्ये ''अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य पर्शे लोकः '' इत्यंतेन संगृहीतः । स एवेदानीं व्यक्ताविद्याविहीनां सुबुप्यवस्थां अवलंब्य कण्डिकाद्रयेन प्रकटीकुर्वन्नाह—तद्वा अस्यैतदारम-काममाप्तकाममकामं रूपमिति । 'तदेतत् ' प्रसिद्धं ' अस्य ' सर्वात्मभावमापन्नस्य आत्मनः ' रूपं ' स्वरूप-मिखन्वयः । किं तदिखंपेक्षायामाह-आत्मकाममिति । आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे 'तदात्मकामं 'सुखसाक्षा-त्कारो हि काम्यत इति कामः, स चात्मैव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः (श.प.१४वृ.उ.२।७)। अनेन पदेनात्मरूपं समस्तव्यस्तमावरहितं सचिदानंदात्मकमित्युक्तमित्यर्थः । तत एव 'आप्तकामं 'काम्यन्त इति कामाः सुखादयः । ते आता यस्मिन् रूपं तदातकामम् । परमानन्दरूपत्रहीकत्वसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य काम्यमानपदार्थजातस्यामावात् सुवृत्तावातकामरूपिनसर्यः । यत एवातकाममेतद्रपं, अत एवाकामम् कामाश्रयत्व-रहितम्। कामः संकल्प इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणात् नात्माश्रयत्वं कामस्येत्यर्थः । सुषुतौ भेदाभावादेव विशेषविज्ञानाभावः, न तु आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वाभावात् । तःमात् स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव विशेषविज्ञानामावे हेतुरिति वक्तं तावत् दृष्टांतमाह-तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति । तत्तत्र सुनुप्तौ एकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावे अयं दृष्टांतः । 'यथा ' लोके ' स्त्रिया ' स्त्रीगुणो-पेतया 'प्रियया ' मनोहरणसमर्थया कामुक्या 'सम्परिष्वक्तः ' सम्यक् परिष्वकः । परिष्वंगफलं स्त्रीचिहे पुरुषचिह्नस्यानुप्रवेशलक्षणं व्याभिश्रीमावमापन इति यावत् । एवंविधसम्भोगफलं एकत्वप्राप्तिलक्षणं अनुमवन् पुमान् स्वस्मात् 'बाह्यं 'बहिर्भूतं ' किंचन ' किंचिदपि 'न वेद '। इदं मत्तः अन्यद्वस्त्विति न जानाति। 'न 'वा 'आन्तरं 'अहं सुखी दुःखी वा इत्येवंळक्षणं 'वेद 'जानाति । परिष्वंगात्पूर्वं यथा बाह्यमांतरं च स्फुटं वेद । तथा 'परिष्वक्तो न वेद '। सम्भोगफलप्राप्तिलक्षणैकत्वापत्तिवंशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुरुषयोः परिष्वंगे तत्फलरूपे अवाच्यकर्मणि तत्फलैकत्वाधीनबाह्याभ्यन्तरविज्ञानाभावे च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात परिष्वक्तो न वेदेति तस्य निर्देशः कृत इति भावः । दार्ष्टांतिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति । यथा अयं द्रष्टांतः । ' एवमेव ' ' अयं शारीर आत्मा ' यो भूतमात्रासंसर्गात् सैन्धवखिल्य-

(न्त) तद्याऽअस्यैतृत्। (द) अतिच्छन्द्रोऽपहतपाप्माऽभयुधुँ रूप-मशोकान्तरमुत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता छोकाऽअछोका देवा-ऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भुवति भ्भूणहा-ऽभ्भूणहा पौल्कस्रोऽपौल्कस्रशाण्डाक्रोऽचाण्डात्रः श्रमणोऽश्रमणस्ता-पसोऽतापसोऽनन्वागतम् पुण्येनानन्वागतम् प्रापेन तीण्णौ हि तदा सन्वी-्ञ्छोकान्हदयस्य भुवाते॥ २२॥

तद्वा अस्यैतद्तिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता ्अमाता। लोका अलोकाः। देवा अदेवाः। वेदा अवेदाः। यज्ञा अयज्ञाः। अत्र स्तेनः अस्तेनो .भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौल्कसोऽपौल्कसः। चांडालः अचांडालः। श्रमणः अश्रमणः। तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविमक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिविंबवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आतमा जलाद्यपगमने चन्द्रप्रतिबिंबस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वामाविकेन स्वेनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा संपरिष्वक्तः अयन्तमेकीभूतः सन् सर्वातमा 'न बाह्यं किंचन 'वस्त्वन्तरं स्विवळक्षणं किंचिद्रेद । 'नाप्यन्तरं 'अयमहं देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी वेति 'न वेद '। न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुपृतिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मैकत्वमेव हेतुः, न स्वयंज्योतिष्ट्वाभावः, इति दृष्टान्तेनोपपादनात् नात्मनः कामादिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्रासंगिकं परिसमाप्य इदानीं प्रकृतिरूपं स्पष्टीकरोति-तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमञ्जोकान्तरमिति । यस्मादयं सुप्रुप्तौ परमात्मना सहैक्यापच्या सर्वात्मा संवृत्तः । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं 'वै ' प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षणं इत्यन्वयः । कीदृशं तन् १ इत्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणः चतुष्टयेन विशिनष्टि—अतिच्छंद इति । छंदः कामः अतिक्रांतः अस्मादतिच्छंदः कामवर्जितमिति यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य " स्वच्छन्दः " इत्यादौ दर्शनात् । " न कंचन कामं कामयते " (१९ कं.) इति कामस्य प्रकृतत्वात् तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः। तस्य रूपविशेषणत्वाद्तिच्छन्द इति भवति । तथा 'अपहतपाप्म' अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन् रूपे तत् 'अपहतपाप्म' धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । "पाप्मभिः संसुज्यते-पाप्मनो विजहाति "—(कं.८) इत्युपक्रमानुसारेण पाप्म-शब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा 'अभयं ' न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा 'अशो-कांतरमिति ' न विद्यते शोकः अंतरे मध्ये यस्य तदशोकांतरम् । शोकशून्यमिति यावत् । सुषुप्तौ विक्षेपकाः ज्ञानाभावात् कूटस्थमेवातमरूपं अवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविद्यककामादिरहितमातमस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रद्र्ये,

इदानी तद्वेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्वमप्यात्मनः सुषुतौ प्रत्यक्षमित्याह—अत्र पिताऽपिता भवतीत्या-दिना । " अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मामयं रूपम् " इत्याचुक्तस्यात्मरूपस्यात्र सुषुतिस्थाने ' पिता ' जनयिता-Sप्यपिता 'भवति' । तस्य हि पितृत्वं पुत्रं प्रति जनयितृत्वसम्बन्धहेतुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रसम्बन्धनिमित्त-कर्मणा अयमस्मिन् काळे असम्बद्ध एव । तस्मात्पितुरपि तत्रापितृत्वमेव । सामर्थ्यात् पुत्रोऽपि तत्रापुत्र इति गम्यते । उमयोर्जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि पितृत्वं पुत्रत्वं च । तत्कर्मातिक्रमश्च " अपहत-पाप्म '' इस्प्रत्रोक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ' माताऽमाता '। ' लोकाः ' कर्मविद्याम्यां जिताः अजिताश्च 'अलोकाः ' अस्य तत्कर्मसम्बन्धामावात् । ' देवाः ' कर्मांगभूताः ' अदेवाः ' तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । वदाः ' प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसम्बन्धाभिधायका मन्त्रब्राह्मणळक्षणा अधीता अध्येतव्याश्चापि 'अवेदाः' सम्पद्यन्ते तस्मिन् काले । 'यज्ञाः' अग्निष्टोमादिकमेरूपाः कृताः कर्तव्याश्च ⁴अयज्ञाः' । ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बन्ध्यन्ते । कर्म तु परमात्मैकत्वमापन्ने सुषुप्ते पुरुषे नास्ति तद-ति इमस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवल ग्रुभकर्मसम्बन्धातीत आत्मा । कि तर्हि अग्रुमैरपि अत्यन्तघोरैः कर्म-भिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्तते इत्याह-अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । 'अत्र' सुषुप्तिस्थाने परमात्मना एकी-भूनः अयमात्मा 'स्तेनोऽप्यस्तेनो भवति' । अत्र स्तेनशब्देन त्राह्मणसुवर्णहर्ता उच्यते महापातकी । ञ्रूणन्ना सह पाठात् । षोडशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत् ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेन इति यावत् । स तेन महापातकेन तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा मुख्यब्रह्महा भ्रूणहा, न प्रेरयित्रनुमंत्रादिसाधारणः । तदुक्तं-" वरिष्टो ब्रह्महा चैव अूणहेल्यमिधीयते" ( ) इति । स 'अूणहा ' तदा ' अञ्चणहा ' मवतीत्यर्थः । न खल्वेवं केवलं आगंतुकेन घोरकर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि—अत्यंतिनक्कष्टजातिप्रापकेण सह-जेनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह-पोलकसोऽपोलकसश्चांडालोऽचाण्डाल इति । श्रूदायां त्राह्मणा-ज्जातो निषादः । तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुल्कसः । पुल्कस एव पौल्कसः । स्वार्थेऽण् । तथा ब्राह्मण्यां श्द्राजातो जात्या चण्डालः । चण्डाल एव चाण्डालः । एतौ 'पौल्कसचाण्डालौ ' तदानीं जातिनिमित्तकर्मणा असंबंधात् 'अपौल्कसः अचाण्डालश्च ' भवेतामित्यर्थः । तथा श्रमणहेतुभूतैरपि कर्मिमस्तदा मुक्त इत्याह-श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापस इति । 'श्रमगः 'परित्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्त-त्वात् ' अश्रमणः ' । तथा ' तापसः ' वानप्रस्थः ' अतापसः ' इत्यर्थः । अत्र परित्राड्वानप्रस्थप्रहणं वर्णाश्रमहेतूनां सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां सम्बन्धानां अनन्तत्वेन तेषां कल्पकोटिमि-रिप संख्यातुमशक्यत्वात् तत्प्रापकाणां कर्मणां दैविच्येनोपसंहारपूर्वकं सर्वकर्मातीतत्वमाह -अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । " अपहतपाप्माभयं रूपम् " इत्यनेनोपक्रांतस्यानुवर्तमानत्वात् अनन्वागतमि ति रूपविषयो नपुंसकिनिर्देशः । तथा च - तदात्मरूपं 'पुण्येन ' शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसंबद्धम् । सथा ' पापेन ' विहिताकरणप्रतिषिद्धिक्रियालक्षणेनापि अनन्वागतमात्मरूपमित्यर्थः । ननु – तत्र सर्वेपुण्यपापा सम्बद्धत्वे को हेतुरित्यपेक्षायां तद्देतुभूतकामात्यय एवेत्याह-तीण्णीं हि तदा सर्वान् शोकान् हृद्यस्य भवतीति । 'इदयं ' पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तात्र्थ्यात् इह इदयशब्दो बुद्धिवचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः खलु इष्टप्रार्थनालक्षणः । अप्राप्तं वियुक्तं वा इष्टवस्तु उद्दिश्य संतप्यमाने पुंसि शोकत्वं प्रतिपद्यते । अतो युक्तं शोकशन्दस्य कामवाचित्वम् । " न कंचन कामं कामयते अतिच्छन्दः " इत्यादिना सह पाठाच । तथा च-' हि ' यस्मात् '' अतिच्छन्दः '' इत्यादिवाक्योक्तरूपः अयमात्मा ' तदा ' तस्मिन् सुप्तिकाले ' इदयस्य ' इदयस्थाया बुद्धेः सम्बन्धिनः ' सर्वान् शोकान् ' कामान् ' तीर्णः ' अतिकांतो

यद्भै तन्न पुरुयति । पुरुयन्वै तुद्द्रष्टुच्यन्न पुरुयति न हि द्रष्टुद्रृष्टेिवपरि-लोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तुद्धितीयमस्ति तुतोऽन्यहिभक्तं यत्पु-र्यत् ॥ २३ ॥

(य) यद्वै तम्न जिच्न्रति । जिच्न्रन्वै तुर्न्नातव्यन्न जिच्न्रति न हि

यद्वै तन्न पश्याति । पश्यन्वै तद्वष्टव्यं न पश्याति । न हि द्रष्टुर्देष्टेविपरिलोपो विद्यते, अविना-शित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्धै तन्न जिन्नति । जिन्नन्वै तत् न्नातव्यं न जिन्नति । न हि न्नातुर्न्नाणात् विपरिलोपो विद्यते, आविनाक्षित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं याजिन्नेत् ॥ २४ ॥

भवति । " सता सौम्य तदा संपन्नो भवति " ( ) इति छांदोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात् कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाचेत्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकळकर्मनिवृत्तेः युक्तं तत्रा- त्मनः पुण्यपापाभ्यामनन्वागतत्विमत्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंसपरिष्यंग-दृष्टांतेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयं ज्योतिष्ट्वाभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र वार्थात् विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमितितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते -यद्वे तन्न पञ्यति परयन्वे तद्रष्टव्यं न परयतीत्यादिना । 'वे ' इत्यवधारणार्थः । तत्तत्र सुषुतौ आत्मानैव पर्यतीति यज्ञा-नीषे तत्तथा माऽमंस्थाः । यतः तत्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं ' न पश्यतीति ' अभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ' पश्यन्नेवास्ते ' इत्यस्यां प्राथ-मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह - न हि द्रष्टुर्हप्टेविंपरिलोपो विद्यते इति । 'हि 'हेतौ । द्रप्ट्यां सर्वसाक्षिभूता ' दृष्टिः '। यद्वा, ' द्रष्टुः ' कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ' हि ' यस्मात् ' विपरिलोपः ' विनाशौ नैव 'विद्यते '। अग्निस्वमावभूतौष्ण्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुवृप्ताविप आत्मा स्वयं-ज्योतिरेवेत्पर्थः । ननु—दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययांतस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति । तथा अत्रापि अनित्यिक्रियाकर्तृविषय एव तुजन्तरान्दप्रयोगः । अतो न नियदष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत्; नैष दोषः । सनिता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सनितारे तृचो दर्शनात् । तस्मानित्यदृष्टिस्वरूप एवात्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेनित्यत्वं साधयति - अविनाशित्वादिति । अवि नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्विनाशहेतुभूतविपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह-न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं सामासांतः करणलक्षणं न विस्ति । तत आत्मस्वरूपादन्यवक्षुरादिलक्षणं न त्वस्ति । 'ततो विभक्तं ' रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति । यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इखपादानं सर्वत्रानुषंजनीयम् । तथा च-स्वरूपचैतन्यस्य सच्वेऽपि प्रमातृकरणविषयकृतत्वात् विशेषदृष्टेः तेषां च सुपुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरिप अभावः । अतो विशेषविज्ञा-नाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावकृत इति स्वयंज्योतिष्ठ्वं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्धै तन जिन्नति ॥ २४ ॥

घ्यातुर्घ्याणाद्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वात्र तु तुहितीयमस्ति तुतो-उन्यद्धिभक्तं यज्जिघ्नेत् ॥ २४ ॥

- (द्य) यद्वै तब्रु रस्यति । व्विजानन्वै तद्वसत्रु रसयति न हि रसयितू उसाद्विपरिछोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वात्र तु तुहितीयमस्ति तुतोऽन्याहिभक्तं ्यद्रसुयेत् ॥ २५ ॥
  - (द्य) यद्वै तन्न व्युदाति । व्युदन्वे तुद्रक्तव्यन्न व्यदति न हि व्वक्त व्वंक्तेर्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तुद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यहदेत् ॥ २६ ॥
  - (द्य) यद्भै तन्न शृणोति । शृष्यन्वै तुच्छोतुब्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वात्र तु तुहितीयमस्ति तुतो-ऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २७॥
- (द्य) यद्भै तस्र मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यस्र मनुते न हि मन्तु-म्मेतिर्विपरिलोपो विवद्यतेऽविनाशित्वात्र तु तिह्नतीयमस्ति तुतोऽन्यहि-भक्तं युन्मन्वीत् ॥ २८॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यतु रसयेत् ॥ २५ ॥

ु यद्दै तन्न बदति। बर्न् वै तत् वक्तव्यं न बदति। न हि बक्तुर्वक्तेः विपरिलोपो विद्यते, आवि-नाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यंद्रै तन्न शृणोति । शृष्यन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिछोपो विद्यते, अविनाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७॥

यत् वै तत्र मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिछोपो विद्यते, अवि-नाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्भिक्तं यत् मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्दै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्दै तन वदति ॥ २६ ॥

यद्दै तन्न श्रुणोति ॥ २७ ॥

य**द्दै तन म**नुते ॥ २८॥

यद्वै तन्न स्पृश्नाति । स्पृशन्वै तुत्स्त्रष्टुव्यन्त स्पृश्नाति न हि स्प्रष्टु स्पृष्टेर्विपरिलोपो विवद्यतेऽविनाशित्वात्र तु तुद्दितीयमस्ति तुतोऽन्य-हिभक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २९॥

(द्य) यद्भै तम्र व्यिजानाति । व्यिजानन्यै तुद्धिज्ञेयम् व्यिजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिछोपो विवद्यतेऽविनाज्ञित्वात्र तु तुद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्धिजानीयात् ॥ ३० ॥

(त्स) सिळ्डि एको 🟶 द्रष्टा उद्देतो भवति। (त्ये) एप न्त्रहरू छः सम्ब्राडिति हैनमुवाचैषाऽस्य परमा सम्पद्वेषोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य पर्मऽञ्चानन्दुऽएतुर्न्येवानन्दुरुयान्यानि भूतानि मात्रामुपत्रीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृश्वति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृश्वति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सिंछल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राद्, इति हैनमुवाच । एषा अस्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनंदः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति॥ ३१॥

यद्वै तन स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्दै तन्न विजानाति । इस्रेते पर्यायाः पूर्वेण समानार्थाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्रक्षुरादिसहकारित्वात् ततो न पृथक् प्रहणाईता । तथाऽपि चक्षुरादिनिरपेक्षतयाऽपि भूतमविष्यद्वर्तमानविषयन्यापारः स्मरणादिरूपो दष्ट इति तयोः पृथाग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एवं "यद्वै तन्त्र पश्यति" इत्यादिविस्तरेण उक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह-सिलल्डएको द्रष्टाउद्वेतो भवतीति । सिललम् इव सिललः सिललवन्छ्य इति यावत् । अनेन विजातीयसंबंध-शून्यत्वमुक्तम् । सजातीयमेद्व्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकसंख्यावैशिष्ट्रवार्थम् । " साक्षी चेता केवलो) इति अगुणत्वश्रुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याः निर्गणश्च " - (भावः, तस्मादकारकस्वभावत्वात् अद्रष्टेति पूर्णात्मकज्योतिरभिधीयते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षित-स्यातमनो जडत्वशंकावारणार्थं ' द्रष्टेति ' विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिमावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यात् इत्याशंक्य तन्निवृत्यर्थं ' अद्वैतः ' इति विशेषणम् । द्विवा इतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तन विद्यते यस्मिन् स ' अद्वैतः ' एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो भिन्नाभिन्नत्वसंभावनाऽपि अप्रामाणिकीति

अत्र " एकोऽद्रष्टा " इत्येवमिप पदच्छेदो मन्तन्यो भाष्यानुरोधात् ।

स यो मनुष्याणाध्र राद्धः सुमृद्धो भवाति । (त्य) अन्येषामुधिपातिः सुर्व्विम्म्रीनुष्यकैः कुमिः सुम्पन्नतमः सु मनुष्याणाम्परमुऽआनन्दुः॥ ३२॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वेमी नुष्यकैः कामैः संपन्नतमः । स मनुष्याणां परम आनंदः ॥ ३२ ॥

दार्शतम् । इदानीमत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रहीति यत्पुनः पुनः पुष्टं, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरस्मान्प्रत्याह—एव ब्रह्मछोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्तं सिन्निहितत्वात् 'एषः ' इति निर्देशः ।
'एषः ' सुषुप्यवस्थामापनः प्रत्यगातमा ' ब्रह्मछोकः ' । छोकनं छोकः ब्रह्मैव छोको ' ब्रह्मछोकः ' । स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषिवप्रहे अद्देतश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । हे ' सम्राट् ' ! राजन्निति
संबोध्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किरु ' एनं ' राजानं जनकं उवाचोपदिष्टवान् , याञ्चवल्कय इति
शेषः । कथं पुनरुवाचेत्यपेक्षायामाह—एवाऽस्य परमा संपदिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उत्कृष्टा ' संपत् ' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुष्ठतौ परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षछक्षणो छोकः । स्वयंज्योतिःस्वभावाछोकशब्दस्य
मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्णुः । छोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुष्ठसस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवरुक्षणो सुख्यो निरितशयः ' आनंदः ' पूर्णानन्दः विषयेन्द्रयसंबन्धजनिता आनंदाः परिच्छिना अमुख्याः अपरमाः हेया इत्यर्थः । कि च-वस्तुतो
नास्येव आत्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमिप सुखं इत्याह—एतस्येवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजितिति ।
' एतस्यैव ' ब्रह्मानंदस्य ' मात्रां ' कळां पूर्णस्याप्तानंदस्य अविद्योग्वेककुद्भिवृत्त्यवच्छेद्वशात् मात्राशब्दाहाँ
विषयेन्द्रयसंबन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्या ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तंवपर्यतानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपभुजते । तावन्मात्रेणैव आनंदीनि भवन्तिवर्थः ॥ ३ ॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाव्धि लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्तर्रातगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविनं निवृत्तगुणितमेदं अनितशयं ब्रह्मान्दं दर्शियतुं उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीति । 'मनुष्याणां 'मध्ये 'सः यः 'कश्चित् भोगक्षमावयवैः आध्यात्मिकैः 'राद्धः 'सिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । संसिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पद्मावे भोगासम्भवान-फलवतीत्यत उच्यते—समृद्धं इति । 'समृद्धः 'बाह्योपभोगसाधनैः श्रक्चन्दनालंकारादिभिः सम्पन्न इति यावत् । एतदुभयसाधनसम्पन्नत्वेऽपि आधिपत्यं विना न निरंकुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्—अन्येषा-मधिपतिरिति । 'अन्येषां 'समानजातीयानां स्वतन्त्रः 'अधिपतिः '। न माण्डलिक इति यावत् । ननु—बाह्यसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपदं दैवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात् तत्संपत्तिमपि वदत्येव संकोचका-मावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्य पृथगग्रहणं अनर्थकमितीमामाशंकां मानु-ष्यकैरित्यनेन परिहरंती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति—सर्वेमानुष्यकैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्येषु मवैः 'मानुष्यकैः 'कामैभोगोपकरणैः सर्वेरसंकुचितः 'सम्पन्नतमः ' अतिशयन सम्पनः सम्पन्नतमः

(न्डोऽथ) अथ ये शतुम्मनुष्याणामानन्डाः । सऽएकः पितृणाञ्जित लोकानामानन्दः॥ ३३॥

(न्डोऽथ) अथ ये श्वमिवृणाञ्जित्रहोकानामानन्डाः । सऽएकः कुम्मदेवानामानन्दो ये कुम्मणा देवत्वमाभिसम्प्रद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शृतुङ्कुम्भंदेवानामानन्दाः । सऽप्रकऽआजानदेवाना-मानन्दो युश्च श्रोत्रियोऽव्वृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अय ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानंदः । ये कर्मणा देवत्व-मभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५॥

युधिष्टिरादिसदृशः । ' सः ' ' मनुष्याणां परम आनन्दः ' । आनन्दानंदिनोरभेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्पर्थः ॥ ३२॥

एवंविधमनुष्यानंदैः शतगुगितैः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं सनुष्याणा-मानंदा इति । आनन्दांतरोपक्रमार्थः अथराब्दः । 'मनुष्याणां ' 'ये ' उक्तप्रकाराः ' रातं ' रातपुणिताः आनन्दभेदाः 'स एकः ' एवानन्दः 'पितृणां ' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्ता-न्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धपिडिपतृयशादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैः ते । यदा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दो :पि शतगुणीऋत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह -अथ ये शतं पितृणां जितलोका-नामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राग्वत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह—थे कर्मणा देवत्वमिसम्पद्यन्त इति । 'ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतेन 'कर्मणा' ' देवत्वमिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्म-देवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं कर्म-देवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यंते । ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरवारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेवूक्त आनंदः तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवा-नन्दात् प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्य आजानदेवाद्यानंदेषु सतृष्णस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृत्तिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तं एकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रिय-शब्देनोच्यते । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते " (पा. सू. ५।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तन विद्यते यस्य सः ' अवृजिनः ' पापरहितः कुत्स्रवेदोक्तकारित्वात् । ' अकामहतः ' । आजानदेवावधिपूर्वानन्देषु

(तोऽथ) अथ ये शतुमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकुऽ आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽव्वृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये ज्ञातन्देवलोकुऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकुऽ आनन्दो युश्च श्रोत्रियोऽव्वृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(त्रोऽथ) अथ ये शतुङ्गन्धर्वलेलाकुऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-लोकुऽआनन्दो सुश्च श्रोत्रियोऽव्वृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये ज्ञातुम्प्रजापितळोकुऽआनन्दाः । सऽएको ब्न्रह्म-लोक्डआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽव्वृजिनोऽकामहतऽएषु व्वह्मलोकः सम्म्रा-**ভিति हैनमुनुज्ञासैनुद्**मृतुथुँ सोऽहम्भगवते सहस्रन्दद्राम्युतऽऋर्धु-म्विमोक्षायैव ब्बूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३६॥

अथ ये रातं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३७॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृ-जिनः अकामहतः ॥ ३८॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः। यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

वितृष्ण इति यावत् । चकारादेवंविधस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमि-सर्थः । एवमुत्तरत्राि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानंदेषु वैराग्यं उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानंदसाम्यप्रयो-जनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानंदोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परत्रहा-विदः तदानंदलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ ६५ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपास्येन्द्रादीनां वसतिभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ' देवानां ' सृष्यादिभूतानां यष्टव्यानां निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाऽपि उत्कृ-ष्टानां ' लोकः ' स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक आनन्दा इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । गार्गीब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओतप्रोतमाव उक्तः । तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च मवतीत्याह-अथ ये शतं गन्धर्व-**लोक आनंदा** इति । ' प्रजापतिलोकः ' विराट्शरीरम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८॥

विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं प्रजापति-

स बाऽएषुः।(ऽ) एतुस्मिन्त्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वेव पुण्यश्च प्रापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्त्रायैव स यदत्र किञ्चि-त्पुर्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येतुमेवैतुद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्व्विम्वमोक्षायैव ब्बूहीति ॥ ४० ॥

अकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्म्राट् इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्व विमोक्षायैव ब्रुहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-न्याद्रवति बुद्धांतायैव । स यदत्र किंचित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं पुरुष इति । एवमेवेतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददाभि, अत ऊर्ध्व विमोक्षायैव ब्रहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दा इति । ' ब्रह्मलोकः ' हिरण्यगर्भातमा तस्मित्रिसर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र सत्वशुद्धितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्मावतारतम्यमपेक्ष्य निर्द्दिश्येते । " यश्च श्रोत्रियः " इत्यादि मानुषादि-पर्यायेष्वपि योज्यम् । यतः श्रोत्रियत्वादिषु न सार्वभौमत्वादिसुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् । पूर्वं सिळळ एकोऽद्रष्टेत्युपक्रम्य-" मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशया-नन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः । स एव " स यो मनुष्याणाम् " इत्यारम्य "स एको ब्रह्मलोक आनन्दः" इत्यन्तेन प्रतिपादितः । तस्येदानीमुपसंहारमाह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतमिति । 'एषः ' वितृष्णः श्रोत्रियः प्रत्यक्षो निरतिशयानन्दः 'ब्रह्मलोकः ' 'एतद् मृतं 'मुख्यं मोक्षस्वरूपमिति 'एनं 'जनकं ' ह ' किल अनुशशासानुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिकृतमुपसंहारं श्रुत्वा राजोवाचेत्याह-सोऽहं भगवते सहस्रं द्दाम्यत ऊर्ध्व विमोक्षायैव बूहीति । यथोक्तरीत्या सम्यक् ज्ञाने निर्द्धारितेऽपि तिन्नर्द्धा-रणात्प्रागेव यन्मुक्तये परं साधनं तस्माद्भूर्धिमपि महां ' ब्रुहीति ' विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा मुनि पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३९॥

तत्र " तद्यथाऽस्मिनाकारो " इति वाक्यमारभ्य " एष ब्रह्मलोकः सम्बोडिति हैनमनुराशासैतदमृतं " इत्यन्तं वाक्यजातं सुषुप्तिविषयम् । तथा च सुषुप्तिविषयप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टीतिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमिं प्रापियतन्यः । सुत्रुत्तौ दार्ष्टांतिकसम्बन्धस्य अत्यन्तं स्पष्टियतुमशक्यत्वात् यद्भिप्रेत्यात्मनः सुत्रुत्ति-स्थानाजागरितस्थानप्राप्तिमाह—स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना। सम्यक् प्रसीद्रसमि-निति सं यसादः सुषुतिस्थानं तस्मिन् ' संप्रसादे '। '' तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् इदयस्य भवति '' ''सिल्ल एको इद्रष्टाइदैतो भवति " इति चोक्तत्वात् अवस्थांतरापेक्षया सुषुप्तौ प्रसादातिशयाचेति भावः । ' बुद्धांतायः । जागरणायेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं सुनि पुनः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४०॥

(त्यु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाश्वकार । मेघावी राजा सुर्वेभयो माऽन्तेभ्यऽ बुद्रेौत्सी दिति स खत्राणिमानं न्येति जरुया वोपतुपता वाऽ-णिमानन्निगुच्छति सुथाऽऽम्मुम्बोदुम्बरम्वा पुप्पलम्बा बुन्द्धनात्प्रमुच्येतैषु-मेवायुधँ शारीरुऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्प्रतिन्यायुम्प्रतियो-न्याद्भवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अंतेभ्यः उद्रौत्सीत् इति । स यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छाति । यथा आम्रं वा उद्वंबरं वा विष्वलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शारीर आत्मा एभ्यः अंगेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रति-न्यायं प्रतियोनि आद्भवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

ततः कि वृत्तमित्यपेक्षायामाह-अत्र ह याज्ञवल्कयो विभयांचकारेति । 'अत्र' " विमोक्षायैव बूहीति " अस्मिन् वाक्ये श्रुते सति 'ह' किल 'याज्ञवल्क्यः' 'बिमयांचकार' भीतवानित्यर्थः । नतु-कुतोऽस्य मुनेर्भयम् १ कि वक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराज्ञानादा इत्याशंकायां नैतदुमयमस्य भयकारणं, सर्वज्ञत्वात्। किन्तु अयं राजा मेधा-वित्वात् कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यति इत्येतदेव भयकारणम्, इत्येतदाह— मेघावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदितीति । यतः अयं 'राजा मेधावी 'प्रज्ञाशाली । अतः 'मा 'मां 'अन्तेभ्यः ' प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः ' उत् अरौत्तीत् ' आवृणोत् पुनः पुनरवरोधं कृतवानि-त्यर्थः । इतिशब्दो मयहेतुक्यम्रूपश्रुतिवचनसमाप्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नांकुशेन मम सर्वस्वं प्रहीष्यति, अतो हेतो भ्या अस्मात् भेतन्यमेव । न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहसोपदेष्टन्यमित्यभिप्रायः । ननु-" किंज्योतिरेवायं " इत्यायुक्ताः प्रश्नाः आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निणीताश्चेत् किमनिणीतमुद्दिश्य " अत ऊर्व विमोक्षायैव ब्रहाति " राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यं, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ सुनिना उक्तौ. तथाऽपि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टांतायै-बोक्ता । या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टांतार्था, इत्येवममन्यत राजा । अतो दार्षंतिकजिज्ञासया " अत ऊर्ध्वमिति " प्रश्न उपपद्यते । तत्र " स यत्रागिमानं न्येति " इत्यारम्य " इति नु कामयमानः " इत्यन्तो प्रन्थः " उमावन्तावनुसंचरति " इत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टातिककथनपरो बोध्यः । " अयो कामयमानः " इत्यारम्य आशारीरकत्राह्मणलमातेः ससायनमोद्धरूपदार्ष्टातिककथनमिति सामान्यसंगतिः। इदानीं स्वप्नाजागरणप्राप्तिवल्लोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपच्यर्थं तावदाह—स यत्राणिमानं न्ये-तीति । 'सः ' प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान् देहः 'यत्र 'यस्मन् का हे 'अणिमानं ' अणोर्भावं कार्स्यं 'न्येति' नितरामितशयेन एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु--अयं अणिमानभि कस्माद्वेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह-जर्या बोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति । ' जरया वा ' स्वयमेव कालपकफलवत् जीर्णः अणिमानं निगच्छति । ' उपतपता वा ' उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगः, तेनोपतपता वा ' अणिमानं निगच्छति '। तेन हि उपत-प्यमानो विषमाप्रितया भुक्तान्नजरणाभावात् अन्नरसेनानुपचीयमानः विंडः कार्र्यमापद्यत एवेत्यर्थः । जराऽभि-मबो रोगादिपरिपीडनं कार्र्यापत्तिश्च इत्येते अनर्थाः शरीखतः अवस्यंभाविन इत्येतदिप छोकप्रसिद्धं श्चत्या

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । (मु) उत्सर्ज्वायादेवमेवायुँ शारीरऽ आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सर्ज्वाति ﷺ ॥ ४२ ॥ तद्यथा राजानमायुन्तम् । (मु) उग्याः प्यत्येनसः सूतग्यामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रातिकुल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छत्तीत्येव् ँ हैविम्बद्धँ सुर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्ब्रह्यायातीद्मागच्छत्तीत् ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायात् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः उत्सर्जद्याति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तमुद्राः प्रत्येनसः सूत्रप्रामण्योऽन्धः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंते । अयमा-याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

वैराग्यावर्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुंचतीत्यपेक्षायां दृष्टांतमाह —यथाऽऽम्नं वोदुम्बरं वेति । 'यथा 'दृष्टांतो लोके 'आम्नं 'फलं 'उदुंबरं वा फलं 'पिप्पलं वा 'फलं 'बन्धनात् ' वृंतेन सह फलं येन रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम् , वृंतमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्वन्धनं, तस्मा-द्वन्धनात् 'प्रमुच्येत ' वाताद्यनेकिनिमत्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह एवमेवायं शारीर आत्मे स्याऽद्गेभ्य इति । यथा अयं दृष्टांतः 'एवमेव' 'अयं शारीर आत्मा 'शरीरे स्थूले भवः शारीर आत्मा लिंगोपाधिको लिंगदेह एव आत्मप्रकाशितः 'एम्योङ्गेभ्यः ' देहावयवेभ्यः चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः 'संप्रमुच्य 'सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवारं 'प्रतिन्यायं' प्रतिगमनं यथागतं तथा 'प्रतियोनि 'योनि प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् 'आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वन्नाज्ञागिरं ततः स्वन्नमिति पुनः पुनः पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहांतरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्रतिन्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—प्राणायेवेति । 'प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरप्रहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकालोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्यर्थं दष्टांतमाह—तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादिति । तत्र दष्टांतः—'यथा 'लोके 'अनः 'शकटं 'सु 'सुष्टु भृशं वा 'समाहितं ' उल्लखलमुसलग्रूपेमांडादिगृहोपकरणेनानाद्येन च संपन्नं भाराकांतं सत् 'उत्सर्जत् 'नानाविधं शब्दं कुर्वत् यायाद्गच्छेत्
शाकिवेकनाधिष्ठितं सदित्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह—एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दष्टांतः । 'एवमेव '
'अयं शारीरः' शरीरे स्थूले मवः आत्मा लिंगोपाधिकः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगलक्षणाभ्यां
इहलोकपरलोकानुसंचारी सन् 'प्राक्नेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितोवभास्यमानः 'उत्सर्जत् 'मरणकाले मर्मक्रंतनसंभूतवेदनापीडितमानसो हिक्किकालक्षणं शब्दं कुर्वन् 'याति ' मच्छित । आत्मज्योतिषा अवभास्यमाने लिंगे प्राणप्रधाने गच्छित सित तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छिति ॥ ४२ ॥

ननु-अस्य मुमूर्षीः कुतो देहांतरं यदसौ गच्छेत्, तत्कर्तुरभावात् । न तावत् स्वकृतं स्यात् , देहेन्द्रिय-

^{* &#}x27;' उत्सर्जन्याति '' इति काण्वः पाठः । १–'' आयान्तम् '' इति काण्वः पाठः ।

तद्यथा राजानम्त्रिययासन्तम् । (मु) स्त्रग्याः प्यत्येनसः सूतग्यामएयऽस्प्रमायन्त्येव्धुँ हैवम्बिद्धुँ सुर्वे प्राणाऽस्प्रमायन्ति युत्रैतदूर्वोच्छ्वासी भ्वति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४। १॥ (७) ४-१॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं उग्राः प्रत्येनसः स्तुत्रप्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तिनर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यस्यासंभवात् , इति शंकायां स्वकर्मोपाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृत-कर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येवं समावास्यमाने अर्थे दृष्टांतमाह-तद्यथा राजानमायंतसुग्राः प्रत्येनस इति । ' उग्राः ' जातिविदेषाः । यद्वा उग्रे हिंस्रे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः ऋ्रकर्माण उग्राः । ' प्रत्येनसः ' एनः पापं तद्वान् इह एनः शब्देनोच्यते तथा च-एनः एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः कूरकर्माणः ' प्रयेनस ' उप्रेम्यो मिनाधिकारा इति यावत् । ' सूताः ' ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्ञाताः संकरजातिविशेषाः रथ-वाहनकोविदाः । ' प्रामण्यः ' प्रामनेतारः । सूताश्च प्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च- तत्तत्र दृष्टांतः । यथा लेके राजानं राज्यामिषिक्तं आयन्तमागच्छन्तं ' उप्राः प्रत्येनसः ' ' सूतप्रामण्यः ' राजकीयाः । एते राज्ञः भागमनं बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्नैर्मक्ष्यमोज्यलेह्यचोष्यलक्षणैश्चतुर्विधैः ' पानैः ' क्षीरोदकादिभिरावस-थैश्व प्रासादगौपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पंते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षंते इत्यर्थः । किं कुर्वंतः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह्न-अयमायात्ययमागच्छतीति । अयं राजा 'आयाति अयमागच्छति ' इत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते । पुनकक्तिरादरार्थेसर्थः । दार्ष्टातिकमाह-एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अयं दृष्टांतः । 'एवं ह ' किल ' एवंविदं ' कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पंचभूतानि रारीरकर्तृणि करणानुप्रहीतृणि च आदित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः ' प्रतिकर्वते ' प्रतीक्षन्ते । स्वात्मिन देहाचाकारणरिणते आत्माभिव्यक्तिं कांक्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते इस्रपेक्षायामाह-इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । 'इदं ब्रह्म ' मोक्त कर्तृ तु अस्माकं ' आयाति ' आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्तः इत्यर्थः । संसारिणि जीवे असंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्तत्वज्ञापनार्थः, कथं वा अस्य "ब्रह्मास्मीति " मतिर्भवेत् इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः । अत्र शरीरारंभकत्वमात्मनो वर्तते इत्येतावानेवांशो विवक्षितः। न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवत् देहमारम्य प्रती-क्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्यंशोऽपि शरीरारंभकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धांतस्थितेः। प्रतीक्ष-णाद्युपन्यासस्तु एवंविदमित्युक्तकर्म्भफलोत्कांतिवेदनस्तुत्यर्थी ज्ञातव्यः ॥ ४३ ॥

एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छंतं संसारिणं के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण, संसारिकर्मप्रयुक्तया वा अनुगच्छन्तीति जिज्ञा-

स युत्रायुश्रुँ ज्ञारीरुऽआत्मा । (त्माऽव) अवल्पन्नीत्य सम्मोह्निव न्येत्युथैनमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्ववकामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम्।

स यत्रायं शारीर आत्मा अवल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववकामित ॥ १॥

सायां संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावत् दृष्टांतमाह—तद्यथा राजानं प्रयिया-सन्तमुग्राः प्रत्येनसः स्तग्रामण्य उपसमायन्तीति । तत्तत्र दष्टांतः । यथा-' प्रथियासंतं ' प्रकर्षेण यातुमिच्छंतं राजानं पूर्वोक्ताः उप्रादयः ' उप ' समीपे सम्यगेकीमावेन ' आयन्ति ' आगच्छन्ति । राज्ञा सह-गमनार्थं अनाज्ञप्ता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा इत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह-एवं हैवंविदं सर्वे प्राणा उप-समायन्तीति । यथा अयं दृष्टांतः 'एवं हृ 'किल 'एवंविदं 'कम्मेफलवेदितारं संसारिणं 'प्रयिया-संतं ' मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः ' उपसमायन्ति ' अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-गमनार्थं 'उप ' समीपे ' सम् ' एकीभावेन ' आयन्ति ' आगच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारंभकीभूतेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनासंभवात् इति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनाधिष्ठितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोकृकर्मनियन्त्रितानां प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले इदं दुःखात्मकं गमनमित्यपेक्षायामाह**-पत्रैतदूर्ध्वोस्नवासी भवती**ति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—मृताबुपस्थितायां उदानाख्ये वायौ प्रबल्ले सित 'एतत्' अर्ध्वोछ्वासित्वं यथा स्यात्तथा 'यत्र 'यस्त्रिन् काले 'ऊर्व्वोछ्वासी ' 'भवति ' तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थः । मरणा-वसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्रेशमाद्धतीत्युत्सर्गः। शास्त्रोक्तोत्क्रान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्रेशाधायिनः, ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्थस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः ऋतौ माध्यंदिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ज्योतिर्ज्ञाक्षणं परिसमातम् ॥ १४। (७) ४। १॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने ''अयं शारीर आत्मा एम्यः अंगेम्यः सम्प्रमुच्य'' इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि सूचितम् । तदिदानीं कस्मिन् काले कथं वेति जिज्ञासायां संसरणं वर्णयितव्यं इत्याद्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं प्रवर्तते- स यत्रायं शारीरऽ आत्माऽबल्यं नीत्य संमोहिमव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति । " तद्यथाऽनः सुसमाहित " इत्यादौ प्रकृतः ' सोऽयं ' 'शारीर आत्मा' ' यत्र ' यस्मिन् काले जरायुक्तहेतुभिः अभिमवे सति ' अबल्यमिव ' अबल्यमाविमव दौर्बल्यमिव ' नीत्य ' नितरामित्वा प्राप्य यदा ' सम्मोहिमिव ' संमूदतामिव अविवेकतामिव 'नितरां एति 'याति । 'अथ 'तदा एनमात्मानं करणस्वामिनं प्रति 'एते

स खेत्रैष चाक्षुषः पुरुषः । पुराङ्पर्व्यावर्ततेऽश्चारूपज्ञो भवत्येक्रीभवति न पर्यतीत्याहुरेक्रीभवति न जिच्चतीत्याहुरेक्कीभवति न रसयतीत्याहु-रेकीभवति न व्वदन्तीत्याहुरेकीभवति न शृणोन्तीत्याहुरेकीभवति न मनु-तऽइत्याहुरेकीभवति न स्पृश्तितात्याहुरेकीभवति न व्विजानातीत्याहुः॥२॥

स यत्रेष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति न पश्यतीत्यादुः । एकीभवति न जिञ्जतीत्याहुः । एकीभवति न रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः । एकीभवाति न शृणोतीत्याहुः । एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृश्ततीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥ २ ॥

प्राणाः ' वागादयः ' अभिसमायन्ति ' आभिमुख्येन सम्यक् निर्छेपतया स्वस्थानात् आयन्ति आगच्छन्ति । करणानि सामस्येनात्माऽमिमुखान्यायान्तीत्यर्थः । ननु—सम्मोहमिवेत्यत्रैव श्रुत इवशब्दः कथमबल्यमिवेत्यत्रापि सम्बद्धो व्याकियते, इति चेत् ; शृणु, संमोहो हि करणानां स्वस्थानादाढर्यवशात्स्वगोचरेषु अशक्ततया व्याकुळी-भावः । स च मोहकार्यभूतदेहिनष्टः, न त्वात्मनिष्टः । तस्य तु देहैक्ये अध्यासवशात् आत्मा संमोहं न्येति इत्येतदुपचर्यते इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वद्योतनार्थं इवशब्दः प्रयुक्तः । अबल्यं नीत्ये-त्यत्र च ल्यप्प्रत्ययश्रुतेः । अबल्यस्य संमोहेन समानकर्तृता अवगता । अतस्तत्प्रसक्त्या अपि आत्मनः कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तच्च तस्य साक्षान्नोपपद्यते, असंगत्वात् अमूर्तत्वात् " अजरः " इत्यादिश्रुतेः अबल्यहेतु-जराचिमभवासंबद्धत्वाच । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्वं द्योतियतुं इवशब्दमाकुष्य व्याख्यानमुचितम् । उभयत्रापि आत्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणानि आत्मानमिमुखतः सामस्त्येना-यांति इत्यपेक्षायां तदागमनप्रकारमाह-स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादिना । 'सः 'प्रकृतः अविद्वानात्मा ' तेजोमात्राः ' तेजःशब्देन भूतपंचकमुच्यते । मीयंते विषया याभिस्ता मात्राः इति व्युत्पत्तेः, विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा अंशाः तेजोमात्राः । रूपादिप्रकाशकानि करणा-नीति यावत् । ताः 'समन्याददानः ' सम्यक् निरुशेषं आभिमुख्येन आददान उपसंहरमाणः मृतिकाले ' हृदयमेव ' हृदयस्थां बुद्धिमेव ' अन्ववन्नामति ' अन्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः । समभ्याददान इति शानच्प्रत्ययप्रयोगात् आत्मनः करणादानस्वात्मोपसंहारयोः यौगपद्यं दर्शितम् । करणो-पाधिमंतरेण आत्मनः स्वतःसंकोचिवकासयोरभावात् । इदयमेवेत्येवकारः स्वप्नसुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थः । स्वप्ने हि देहस्थानेव नाडीगतान् वासनात्मकान् विषयान् भुंजानः तद्नुसरन् आत्मा अवतिष्ठते । सुषुप्तौ च कारण-ब्रह्मात्मना अग्निरिव तप्तलोहं देहं संब्याप्य तिष्ठति । तदुभयमुत्क्रांतिकाले नास्तीति भावः ॥ १ ॥

एवं इदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यात् इत्यपेक्षायां करणानुम्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह-स यत्रेष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीति । यो मोक्तुकर्म-प्रयुक्तो यावदेहधारणं चक्षुषः अनुप्रहं कुर्वन् चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः 'सः 'एव 'चाक्षुषः पुरुषः ' आदित्यांशः स्वप्रयोजकमोकृकर्मक्षये सति 'यत्र' यस्मिन् काले मोक्तमोंगेभ्यः 'पराङ्' विमुखः सन् स्वांशिभूतदेवतारूपं प्रति 'पर्यावर्तते ' आसमंताद्भावेन परिवर्तते । ' अथ ' तदा मुमूर्डः ' अरूपज्ञो

(स्तु) तुस्य हैतस्य हृदयस्याग्यम्प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैषुऽआत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूध्यों वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तुमुत्कामन्त-म्याणोऽनूत्क्रामाते प्राणमन्तत्क्वामन्तर्थं सुर्वे प्राणाऽअनूत्क्रामन्ति सञ्जानमुवान्त्रवन्नामित सुऽएप ज्ञः सुविज्ञानो भवति तुम्विद्याकम्भुणी समन्वारभेते पूर्वाप्त्रज्ञा च ॥ ३ ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनेष आत्मा निष्कामति, चक्षुष्टो वा मुर्झी वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्कामतं प्राणोऽनूत्कामति । प्राणमनूत्कामंतं सर्वे प्राणा अनून्क्रामंति । संज्ञानमेवान्ववक्रामति । स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

भवति-' । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु-तर्हि आदित्यानुप्रहादादित्यांशे गते चक्षुषः अत्यंताभाव एव स्यात् । अतश्रक्षुरभाव एव मुमूर्षोररूपज्ञत्वव्यवहारहेतुः स्यात् इतीमामाशंकां परिहरति-एकीभवति न परयतीत्याहुरिति । चक्कुर्देवताऽऽदित्यांशस्य चक्कुषि अनुप्रहनिवृत्तिद्वारेण अंशिदेवतया ऐक्ये सति यदा चक्षुर्किंगात्मना ' एकीमवति ' तदा मुमूर्षुः पार्श्वस्थान् न पश्यतीत्याहुः । अतश्रक्षुषः स्वानुप्रहिनवृत्तौ स्वस्य हृदये लिंगात्मनि एकीमाव एव मुमूर्षीः अरूपज्ञत्वव्यवहारः । न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवं " एकीमवित न जिन्नतीत्याहुः " इत्यादि—" न विजानातीत्याहुः " इत्यंतं व्याख्येयम् । अत्र न्नाणेन्द्रियस्य " अथ प्राणमत्यवहत् " इत्याचुद्गीयब्राह्मणोक्तो वायुः अनुप्राहकदेवता । रसनस्य वरुणः सोमो वा तस्याबात्मकत्वात् । वाचो विहः । श्रोत्रस्य दिशः । मनसश्चंद्रमाः । स्पर्शस्य वायुः । बुद्धेः प्रजापितिरिति तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठकमः, नोत्कांतिक्रमामिधायकः । कस्यचित् श्रोत्राद्युत्क्रमग-स्यैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽत्रानियत एव क्रम इति मावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः, करणानां इदये लिंगात्मना एकीभावश्चेत्यर्थेद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥ २ ॥

इदानीं करणेषूपसंहतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो यः अंतर्व्यापारो भवति तमाह-तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते इति । 'तस्य' लिंगोपाधिकस्य 'ह' किल 'एतस्य' प्रकृतस्य उपसंहृतकरणस्य मुमूर्षोः ' हृदयस्य' हृदयच्छिद्रस्य 'अप्रं 'नाडीमुखं 'प्रद्योतते ' प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपित्सोः जाप्रद्रासनादानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्व्रोह्मणे श्रुतम् । तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्राऽऽदानकृतेन वासनारूपेण आत्मवैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादेहादिविषयबुद्धि-वृत्यातमना हृदयाप्रप्रचीतनं मवति । 'तेन ' हृदयाप्र 'प्रचीतेन ' प्रचीतितः 'एष आत्मा ' विज्ञानमयः िलंगोपाधिकः ' निष्कामति '। लिंगगमनात् स्वयमपि तदवष्टंभेन निर्गच्छतीत्यर्थः । ननु—उक्तप्रद्योतेन कर्मा-र्जितं लोकं पश्यन् आत्मा मरणकाले इदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षायां तमाह—चक्षुष्टो वा मुर्झो वेति। यदि अस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्, तदा असौ 'चक्षष्टः ' चक्षषः सकाशात् निष्का-मिति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्थात् तदा ' मूर्ज्ञः ' द्वारा निष्क्रामित । यथाकर्म यथाज्ञानं ⁶ अन्येभ्यो वा रारीरदेशेभ्यः ¹ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्कामतीत्यर्थः । तस्मातः सकर्मैवानुष्ठेयमिति भावः । ननु-निर्गच्छतां प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्यभित्यपेक्षायामाह-तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामतीति । यथाकर्म यथाश्रुतं 'तं ' विज्ञानात्मानं ' उत्कामन्तं ' परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्भूताभिप्रायं ' अनु 'सृत्य र् प्राणः ' सर्वोधिकारस्थानीयो राज्ञ इवाधिकारी राजानमुत्कामति । तं च 'प्राणमनूत्कामन्तं' अनुगच्छन्तं सन्तं ' सर्वे प्राणाः ' वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनूत्कामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुराब्दः क्रमावद्योतकः । किं तु-विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः। तथा हि-वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीनाः इति उद्गीथत्राक्षणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युःक्रमणादौ भोक्तुः कर्मा-धीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मनः प्राधान्यम् । इदं च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः । किंगावमासकस्यात्मनो लिंगस्य च उत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति मावः। एवं म्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह-संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । यथोत्क्रमणात्प्राक् स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति । तथा उत्कान्त्यनन्तरं ' संज्ञानमेव ' विशेषज्ञानोद्धासितमेव गन्तव्यं ' अन्ववक्रामित ' अनुगच्छर्ता-सर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवित-व्यम् । किं च-सर्वेशुमकर्मविधायित्वेन अशुमकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दर्यते । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्रयार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं इदयाप्रप्रचीतनं तदेव स्पष्टयति-स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । 'स एषः ' मुमूर्षु: आतमा 'ज्ञः' ज्ञातृस्वमाव एव सन् सविज्ञानः' पूर्वप्रज्ञाऽख्यमावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतत्र सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतंत्रतः । स्वातंत्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तल्लभ्यते । तस्मात् कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वी लोकः अन्तकाले सविज्ञानो मवतीति भावः। पूर्वं शकटवत् संभृतसंभार उत्सर्ज्ञद्यातीत्युक्तम् । तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पायेयं शाकटिक-सम्भारस्थानीयं परलोकं गत्वा यद्भंके । तत्र शरीराद्यारंभकं च किमिति जिज्ञासायामाह-तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणात् अप्रमाणाद्वा जातं सम्यक्ज्ञानसंशयज्ञानमिथ्याज्ञानसाधारणं संसार-हेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य संसारविरोवित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाव्यं तत्सर्वं इह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणः तत्फलस्य च मुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटिरूपत्वात् समस्य वचनं कृतम् । पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवप्राधान्यार्थे पृथकरणम् । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वा-जायमानस्य म्लत्वाच । न च-एतस्याः कर्माचनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यम् । पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि-केषांचित् क सुचित् क्रियासु चित्र-कर्मादिलक्षणासु विनेवेहाभ्यासं जन्मत एवारभ्य कौशछं दश्यते । केषांचित् पुनरत्यन्तसुगमास्विप क्रियासु रज्जु-निर्माणादिलक्षणासु अकौशलं दश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विना विद्याकर्मणी तत्फलमोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्ति-नियुक्तं तस्याः प्राधान्यम् (१) । अथवा विद्याक्तर्मभ्यां च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवात् तयोः कारणकोटित्वात् समस्य वचनम्। इतरस्याः कार्यत्वात् पृथक्प्रहणम् । सर्वथाऽपि कार्यकारणकोटयोः द्वैराश्यसिद्धयर्थमित्थं निर्देशः। तस्मादेतत् त्रयं विद्याकमीपूर्वप्रज्ञाख्यं शाकिटकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमिति । तथा च—तं परलोकं गच्छंतं विद्या च कर्म च 'विद्याकर्मणी ' उक्तरूपे ' समन्वारमेते ' सम्यगन्वारमेते अनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चोक्तरक्षणा

तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गुत्वाऽऽत्मानमुपसध्रहरत्येवुमेवा-यम्पुरुषऽइदथ् शरीरात्रिइत्याविद्याङ्गमियत्वाऽऽत्मानमुपसुधुँहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपाद्यायान्यञ्चवतरङ्गल्याणतरथ् रूपुन्तनुतुऽएवुमेवायम्पुरुषऽइदध्^य् ग्ररीरन्निहृत्याविद्याङ्गमथित्वाऽन्यन्न-वतरध् रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धव्र्वम्वा ब्ल्राह्यम्वा प्राजापत्यम्वा देवम्वा मानुषुम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्थान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहराति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्रयं वा । गांधर्वे वा । ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । देवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारभते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव िद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं त्रयं देहांतरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनम् । तस्मात् विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

एवं संभृतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रार्थे दष्टांतमाह—तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यांतं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य मियमाणस्य तया वासनया दहान्तरसञ्चारे अयं दष्टांतः । ' यथा ' येन प्रकारेण ' तृणजलायुका ' तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थातृणान्तरः माश्रित्य आत्मानमात्मनः पूर्वावयवसुपसंहरति अग्रिमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टातिकमाह-एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमियत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽयं दृष्टांतः । ' एवमेवायं पुरुषः ' यः प्रकृतः संसारी 'इदं शरीरं 'पूर्वोपात्तं ' निहत्य ' स्वप्नप्रतिपित्सुरिव पातथित्वा ' अविद्यां गमियत्वा ' अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन प्रसारितया वासनया अथीच्छरीरान्तरं गृहीत्वा ' आत्मानसुपसंहरति '। तत्रैवाहमिति आत्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेन एतदपास्तं यद्ददन्ति पौराणिकाः—तृणजला-युकादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्जत्यात्मेति स्थूळदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्मात् देह-निर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोका इदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं माविदेहं स्पृशति । जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्थें तृणजलायुकादृष्टांतः श्रुत्या दर्शितः । तस्मात् पूर्वदेहिविशिष्टस्यैव प्रलोकगमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एवं जलायुकावत् वासनयेव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति "तद्यथा राजानं" इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहद्रयोपमर्देन अन्यदन्यदेहद्वयमारभते । किं वा अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सन्देहे तत्तङ्कतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्तदेहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारंभं भूतपञ्चक- स वाऽअयमातमा ब्बह्म । व्विज्ञानम्यो मनोम्यो व्वाङ्मयः प्राणमय-श्रक्षम्भयः श्रोत्रमयऽआकाश्मयो व्वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः पृथि-वीमयः कोधमुयोऽकोधम्यो इर्षम्योऽहर्षम्यो धर्मम्योऽधर्मम्यः सर्विमयस्तु युदेद्रम्ययोऽदोमयऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी प्रापो भवति पुण्यः पुण्येन क्रम्मणा भवति प्रापः प्रापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्कुर्मयः । श्रोत्र-मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोध-मयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यदा इदंमयः अदोमयः, इति । यथाकारी यथाचारी तथा भवति । ताधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिमेदे मानाभावाच न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्रिमिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवांगीकारियतुं दृष्टान्तमाह—तर्था पेरास्कारीति । तत्तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारमं उपादानम् इत्यस्मिन्नयें दृष्टांतः । 'यथा ' छोके पेराः सुवर्णं तत्करोतीति ' पेरास्कारी ' सुवर्णकारः ' पेरासः ' सुवर्णस्य ' मात्रां ' पूर्व-रचनामपादायापच्छियोपमृद्य ' अन्यत् ' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्नं नवादि नवं ' नवतरं ' अभिनवतरं कल्याणादि कल्याणं कल्याणतरमितिशोभनं ' रूपं ' तनुते ' निर्भिनोति इत्यर्थः । दाष्ट्रीन्तिकमाह— एवमेवायं पुरुषऽ इदं रारीरं निहत्येत्यादिना । ' रूपं ' संस्थानिवशेषं देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् । किं तदारम्यमाणं रारीरिमित्यपेक्षायामाह—पित्रयं वा गान्यवं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा देवं वा मानुषं वेति । पितृभ्यो हितं ' पित्रयं ' पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एवं तत्तिलोकोपभोग्योग्यं तत्तन्नामकं व्याख्येयम् । ' तहा ' हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्योग्यं न्नाह्मम् । प्रजापतिविराट् तल्लोकोपभोग्योग्यं ' प्राजापत्यं वा ' रारीरम् । ' तनुते ' इति प्रत्येकमभिसम्बन्यते । देह्व्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं कथितुमशक्यत्वात् अनुक्तं सर्वनामान्यशब्देन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा मूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुतं ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रेत-तियगादिभ्यः सकाशात् रारीरं तनुते इति सम्बन्यते । तस्माद्वतमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि रारीरान्तरारम्भ-काणि । तद्वशाचास्य संसरणमिति मावः ॥ ९ ॥

योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं तु-औपाधिक एवेति तदुपाधिनो दर्शयितुं आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह-स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मोति । 'सः 'प्रकृतः संसारी । वैशब्दस्तत्स्मृत्यर्थः । अयमिपि विद्यातःकार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशः अपरोऽक्षात्मा कूटस्थः साक्षी विद्यातः एवंभूतः सोऽहमात्मा 'वै ' 'ब्रह्म ' अशनायाद्यतीतपरमात्मेव अस्य संसारिणो वास्तवं रूपिमत्यर्थः । ब्रह्मेव सन्तयमात्मा अविद्यया-ऽमहावतः प्रतिपन्नः । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्ध्वंसे ब्रह्मेवावतिष्ठत इति भावः । इदानी यत्प्रयुक्तः एवंविधब्रह्मात्मनो

बन्धः तानुपाधीन् आह-विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्धवैक्याध्यासाद्धि धर्मस्य कर्तृत्वादेः आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सिककर्षान्मनोमयः। विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम्। मनोमयत्वमहंकारमयत्वोपलक्षण-मिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पंचवृत्तिकस्तन्मयस्तःप्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच रसनादेः कर्मेंद्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-बुद्धयादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन्नात्मा शरीरारंभकभूतमयोऽपि भवतीत्याह—आकाशमयो वायुमय-इतेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारंभे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारंभे वायु-मयः । तैजसशरीरारंभे तेजोमयः । तथा वरुणलोकेषु आप्यशरीरारंभे आपोमयः । पार्थवशरीरारंभे पृथिवी-मयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा तत्राभिव्यज्यमानांतरात्मवृत्युपाधिकश्च भवतीत्याह-क्रोधमयो-**८क्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय** इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वंतरदर्शनेन तद्विषयामिलाषः स्वविषयमोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहत्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोधो यदि केनचि-दुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तं अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः 'तन्मयः 'अहर्षमयः '। एवमकोचहर्ष-मयत्वे कोघाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह-धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोघादिमि-विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याह-सर्वमय इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तयोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वेमयः ' मवतीत्यर्थः । ननु-व्याक्ततमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याक्रतमयत्वस्य तद्भावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्या-कांक्षायां अपरोऽक्षेण कार्यिलंगेन तत्कारणीभूतः परोऽक्षोऽपि धूमाद्विहिरिव ज्ञातुं शक्यते इत्यिभेप्रेत्य सर्व-मयत्वं साधयति-तद्यदेदंमयोऽदोमय इतीति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलम्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण र्छिगेन भावनारुद्धपरोऽक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानं अद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन् समये अयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमिमानभावनात्मकविषयादिमयः ' अद्ोमयः ' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह-यथाकारी यथाचारी तथा भव-तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति ' यथाकारी '। यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी '। सः ' तथा ' तादृशो ' भवति ' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतिक्रिया, इति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यनूच तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे— साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुरुत्कृष्टः पितृगन्वर्वादिलोके भवति । 'पापः ' निकृष्ट एव स्थावरादौ ' भवति ' जायत इत्यर्थः । ननु—साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणात् भूयोऽभ्यासा-देव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सक्कद्नुष्ठानात्, इत्याशंकायां प्राप्तायां सक्कद्नुष्ठानाद्पि पुण्यपापसम्बन्धो भव्ये-वेति दर्शयितुं शंकाबीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह-पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पारः पांपेन इतीति । 'पुण्यः 'पुण्यवान् 'पापः ' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्माभ्यासे तत्फलातिशयो भवतीत्येवंप्रतैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य । न तु सक्रदनुष्ठानात् तत्फल्लसम्बन्धाभावपरतेत्यर्थः । यत एवं उत्क्रष्टापकृष्ट-योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्; अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् । नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्य) अथो खुल्वाहुः । काममुयऽएवायम्पुरुषऽइति स अथा-कामो भवति तथाकतुभभवति अथाकतुभभवति तत्कुम्म कुरुते यत्कुम्म कुरुते तुद्भिसम्पद्यतऽइति ॥ ७॥

तुदेष रहोको भवति । तुदेव सत्तुत्सह कुम्भणैति छिङ्गम्मनो खत्र निष-क्तमस्य । प्राप्यान्तङ्कुम्भणस्तुस्य यत्किञ्चेह करोत्ययुम् । तुस्मा-होकात्प्रनेरैत्यस्मै लोकाय कम्मेणऽइति च काम्यमानोऽथाकाम्यमानो योऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भ्रवति न तुस्मात्प्राणाऽ बुत्कामन्त्युत्रेव समुवनीयन्ते ब्ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

, अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाऋतुर्भवति । यथा-ऋतुर्भवति तत्कर्म क्रुरुते । यत्कर्म क्रुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको भवति-"तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किचेह करोत्ययम् । तस्माङ्कोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे। "

पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिद्मुक्तं तत् पूर्वपक्षीऋत्य इदानीं कामस्यैवासाधारणकारः णत्विमिति सिद्धांतमभिप्रत्याह-अथो खल्वाहुः कामयय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धांतप्राप्ते-र्योग्यताद्योतकः अथोशब्दः । ' खल्लु ' निश्चये । स्थूलदश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष इत्याहुः कथयंति । अन्ये पुनर्बंधमोक्षकुशलाः 'अयं पुरुषः 'खलु 'काममय एव ' कामो विषयादित्सा तन्मय इत्याहुः । न चैवं सति अविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्याः स्वतः तद्भेतुत्वानुपपत्तेः इष्टत्वात् । सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारणं कारणं संसारस्य । उक्तयोः प्रण्यपापयो-रिप तदभावेऽनुदयात् "अकामस्य किया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत्का-मस्य चेष्टितम् "–इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामस्यैवासाधारण-कारणत्वात् युक्तं काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रणाड्या कामस्य संसारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह— स यथाकामो भवति तथाऋतुर्भवति यथाऋतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन् ' यथाकामः ' याद्दशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । ऋतुर्नामाध्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते । काम एव ईषदमिळाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिन्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमानः स्फुटी-भवन् ऋतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । सः ' यथाऋतुर्भवति ' यादशकर्मविषयेण ऋतुना युक्तो भवति । 'तत्कर्म कुरुते '। यद्विषयः ऋतुः स्वयं तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म निर्वर्तयनीति यावत् । 'यत्कर्म कुरुते ' 'तदभिसंपद्यते 'तदीयं फलमभिसंपद्यते प्राप्नोति । तस्मात्सर्वमयत्वे काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मंत्रसम्मतिमाह-तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कम्मेणेतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेऽर्थे **९९ सार्दः ' श्लोकः ' मन्त्रो** भव**ति ।** ' अस्य ' उङ्गताभिलाषस्य ' क्लिंगं ' सप्तदशावयवात्मकं मनः प्रघान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्कामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मनःशब्दवाच्यम् । यद्दा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिंग्यते, तन्मनो लिंगमिति तर्लिंग ' मनो यत्र 'यस्मिन् गंतव्ये फले ' निषक्तं ' निश्चयेन सक्तं भवति । तन्मनः तद्गंतव्यफलरूपापत्रं ' सत् ' ' कर्मणा ' फलारंभकीभूतकर्मणा ' सह ' ' तदेव ' गंतव्यं फलमेति गच्छतीत्पर्थः । तथा च –यदभिलाषात् यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषङ्गवशात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च " इहैव सर्वे प्रविलियंति कामाः "-(इति श्रुत्यंतरात् अवातपरमपुरुषार्थस्य शुद्रबुद्धेजीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणात् अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगतेः काम एव संसारे हेतुरिति भावः । ननु-कामप्रधानः संसरति चेत्; कर्मफलमोगानंतरं कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशंकायामाह-प्राप्यांतं कर्मण इत्यादिना । अयं फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यर्तिकचित्कर्म करोति 'तस्य ' 'कर्मणः ' भोगेन अन्तमबसानं 'प्राप्य 'कर्मफलमोगसमाप्तिं गत्वा 'तस्मात् लोकात् 'मुक्तमोगात् 'पुनरैति ' आगच्छति । ' अस्मै लोकाय कर्मणे '। कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकर-णार्थमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासकः सन् कर्म कृत्वा तत्फलभोगार्थं गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छती-त्येवंभूतसंसरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलमोगावसानं मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञान-कारणकः काम एव संसारासाधारणकारणिक्युक्तसुपसंहरति-इति नुकामयमान इति । इत्येवं ' नु ' खलु 'कामयमानः 'संसरतीति शेषः । एवं इयता प्रबन्येन अवस्थाद्वयदृष्टांतस्य दाष्ट्रंतिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः । इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुंसः सुषुतिप्रातस्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षरप्र'तभूतं यत् अतिच्छन्दो-वाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टांतिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह-अथाकामयमान इत्यादिना । संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव एवं संसरति । तस्मादकामयमानो विद्वान कवित्संसरित । " न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंति " इति वचनात् कामाभावे तदुत्थतत्सं मरणहेतुकर्माभावाच । किं तर्हि " ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति " इत्यग्रिमेणान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह -योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिश्रतिपूर्वकाः कामा यस्य न सन्ति सः ' अकामः ' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह्-निष्काम इति । अतिप्रहराब्दिताः राब्दादिवासनात्मका अन्तस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः ' निष्कामः ै। अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्धेतुभूता आंतरा इति अपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथं च निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षायामाह-आत्मकाम इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपंचस्य आत्ममात्रत्वे प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकामयितव्यराहित्यं आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव कामो यस्य सः ' आत्मकामः ' इत्यर्थः । अत एव—आप्तकाम इति । आप्ताः कामा येन सः ' आप्तकामः ' । आत्मकामत्वादातकामत्विमत्यर्थः । अर्थोदात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासंभवात् संसारो दुर्वार इति आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह-न तस्मा-त्राणा उत्भामंत्यत्रेव समवनीयन्ते ब्रह्मेव सन् ब्रह्माय्येतीति । 'तस्मात्' अकामयमानात्सकाशाद्धि 'प्राणाः 'वागादयः ' नोत्क्रामन्ति '। कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु—तप्तलोहः निक्षिप्तोदकर्बिदुवत् अत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव 'समवर्नायते ' संप्रलीयन्ते इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव ' ब्रह्मैव तुदेष रुलोको भवति । यदा सुर्वे प्रमुच्युन्ते कामा येऽस्य हृडि श्रिताः श्रि । अथ मृत्योऽमृतो भवत्युत्र ब्ब्रह्म सुमर्जुतऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी । व्वर्तमीके मृता प्यत्यस्ता श्रयीतैवमेवेद्ध्ँ शरीरध्ँ शेतेऽथायमनस्थिकोऽश्रीरः प्राज्ञऽआत्मा ब्ब्रह्मेन लोक्ऽएन सम्ब्राह्मित होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैनेदहः॥ १०॥

तदेव श्लोको भवति—" यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मत्यौं-ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समइतुते "-इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वरुमीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं शेते। अथायम-निस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राद, इति होवाच याज्ञवरूक्यः। सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः॥ १०॥

सन् ' सुषुप्यवस्थायामिव अपरिच्छिन्ननिर्विशेषाद्वैतालितचिज्ज्योतिःस्वभावः सन् ' ब्रह्माप्येति ' प्राप्नोति नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरुपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८॥

इदानीं काममयः संसरतीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथा अत्राण्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति—तदेष श्लोको भवित यदा सर्वे प्रमुच्यंत इति । तत्तिस्मन्तुक्ते मोक्षतत्साधनेऽर्थे 'एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवित ' अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदः ' यदा ' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां 'हृदि श्रिताः' ' ये कामाः ' तृष्णाःत्वेन व्यविह्यमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगञ्जनका वासनात्मकाः । ते ' सर्वे ' समस्ताः ' प्रमुच्यन्ते ' समूलतो विशीर्यते । न तु सुषुप्ताविव कारणात्मना अवितष्टन्ते । ' अथ ' अतो हेतोः समूलतः कामवियोगालक्षणात् तदा ' मर्त्यः ' मरणधर्माऽपि सन् ' अमृतः ' अमरणधर्मा भवतीति यावत् । ततश्च कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामध्यीत् अविद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा मृत्यवो भवंतीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क वा भवतीत्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म समञ्जत इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् ' ब्रह्म ' ' समञ्जते ' ब्रह्मीमूतो भवित ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वन् । तच्च विज्ञानिशरीर एव कामनिवृत्त्या अभिव्यज्यते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु-विदुषः सर्वात्मविद्यया आत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु वाधितेष्विप असौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्व-वत् देहं हित्वा द्विधा वैयर्ध्यमेवेत्याशंकायां तित्रराकरणार्थं तावत् दृष्टांतमाह-तद्यथा-ऽहिनिर्ल्वयनी वलमीके मृता प्रत्यस्ता शयोतेति । तत्तत्र दृष्टान्तः । ' यथा ' लोके अहिः सर्पः यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पस्य त्वक् ' अहिनिर्ल्वयनी ' । सा ' मृता ' अहिदेहवियुक्ता ' वल्भीके ' सर्पाश्रये ' प्रत्यस्ता ' प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती ' शयीत ' वर्तेत । सर्पश्च यथा तत्र निर्ममनप्रवेशी कुर्वन्निप निर्ममाहंकृतिको वर्तत इति अपरो दृष्टांतः अर्थात् विविक्षित इत्यर्थः । निर्मोक्दष्टांतस्य

^{ः 🐐 &}quot; स्मिताः " इति काण्यः पाठः ।

(स्त) तद्वप्येते इद्योकाः। (ऽ) अणुः प्रन्था व्वितरः पुराणो माधुँ

तद्प्येते श्लोकाः-" अणुः पंथा वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽतुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्ग लोकमितो विमुक्ताः॥ ११॥

तावदार्ष्टांतिकमाह-एवमेवेदं शरीरं शेत इति । यथाऽयं दृष्टांतः ' एविमदं शरीरं ' स्थूलं सूक्ष्मं च सर्प-स्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ' शेते ' विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदादिति । ननु-दृष्टांते सर्पतिन्मींकयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्षातिकेऽपि विद्वत्तदेहयोस्तया स्यात् । अन्यथा देहदेहि-भावासिद्धेरिति चेन्मा मंस्थाः । यथा अहिनिर्मोक्षयोः पूर्वविद्वानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वदेहिदेहयोरिप पूर्ववत् मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्य इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र विवक्षितत्वादित्यभिष्रेत्य सर्पेदष्टांतस्य दार्ष्टांतिक-> माह-अथाऽयमनास्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्म्राडिति होवाच याज्ञवलक्य इति। अथराब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वान् ' अन-स्थिकः '। अर्थाति मरणधर्मकरारीरगतमजाऽस्थिस्नावमेदोऽस्कृत्वचामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरण-धर्मकं मजादिकं यस्मिन् सः अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रृयते—" उभयं हैतद्ग्रे प्रजा-पतिरास मर्त्यं चैवामृतं च " (श. प. १०।१।४।१) इति प्रकृत्य " अय पुरीवं निवपति तद्रास्यैतद-स्रोव त्वरोव तद्रै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यस्ड्मर्त्यो त्वक्" (श. प. १० । १। ४।७) इति । अमृतः कुतो हेतोरित्यत आह-' अहारीरः '। अविद्वद्दृष्ट्या हारीरस्थः स्वदृष्ट्या ' अहारीरः ' एव । अत एव ' प्राज्ञः ' साक्षी । स च एतद्विरोषणविशिष्टो विद्वान् 'ब्रह्मैव ' अशनायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादि-विषयत्वं वारियतुं ' लोक एव ' स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोव्यम् । ' याज्ञवल्क्यः ' मुनिः ' सम्राडिति ' राजानं संबोध्य इसेवं ' ह ' किल ' उवाच ' उक्तवान् । तथा च-अखंडैकरसब्रह्मभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-हेत्वज्ञानव्यस्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानाभावान्त विद्यावैयर्ध्यमिति भावः । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रस्नौ वरो दत्तः । स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांतपूर्वको जनकयाज्ञवह्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः । तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसङ्कदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पस्यन्त-रंगभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात् तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यविशेष-सम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं इत्यमिप्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको बैदेह इति । 'सोऽहं ' इत्थं विमोक्षितवते 'भगवते ' ' सहस्रं ददामीति ' पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यशेषोऽस्ति चेत्, राजा पूर्ववत् " अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव बूहीति " कस्मान पृच्छेदिति चेत् सत्यं, शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यन साक्षानमोक्षसाधनमीक्ष्यते । संन्यासादेस्तु तद्वारैन साध-नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायेति नापृच्छन् । विदुषो हि निःशेषक्केशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः) इति स्मृतेः प्रतिपत्ति-संन्यासादिः, न ज्ञानसायनम् । किं तु " संन्यासेन तनुं खजेत् " (कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः "त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् " इति वचनात् ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति मानः ॥ १० ॥

[&]quot;अथाकामयमानः" इत्यादित्राक्षणेन "यदा सर्वं प्रमुच्यते" इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः 2399

तुस्मि च्छुक्छुमुत नीलमाहुः । पिङ्गल्थ् हुरितं लोहितञ्च। एष पुन्था ब्ब्रह्मणा हानुवित्तस्तुनैति ब्ब्रह्मित्रेजनुः पुण्यकुच्च ॥ १२ ॥

ेतस्मिन् शुक्कमुत नीलमाहुः विंगलं हरितं लोहितं च। एव पंथा ब्रह्मणा हातु-वित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तेजसः पुण्यकृञ्च ॥ १२॥

संक्षितोऽर्थः, तस्यैव विवरणार्थाः 'श्लोकाः ' मंत्राः संतीति रोषः । 'अणुः 'स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् । 'वितरः ' वितीणों विस्तृत इति यावत् दुविश्लेयत्वात् अनंतात्मावगाहित्वाद्वा । 'पुराणः ' चिरंतनः नित्यश्रुति-प्रकाशितत्वात् । एवंभूतः ' पंथाः ' ऐकात्म्यञ्चानलक्षणो मार्गः । सः ' मां स्पृष्टः ' शाल्लाचार्योक्तितो मामनुम्रातः । यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लव्य इति यावत् । न केवलं लव्यः । किंतु—' मयैव चानुवित्तः' अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिभुंजोरिव तृत्यवसानता । तथा-चानुवित्तः उक्तलक्षणांनिष्ठां प्रापितः। एवकारः मया अनुवित्त एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थः । सर्वथा नान्ययोगव्यवच्छेदार्थः । " तद्योऽभिदेवानां प्रत्यबुद्ध्यत ''—( ) इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति भावः। एवकारः अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति, इत्येतदेवाह—तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गे लोकिमितो विमुक्ता इति । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः । किं तु—अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः प्रज्ञावंतः ' धीराः ' सदा निर्देदा जीवन्त एव ' विमुक्ताः ' सन्तः इतोऽस्माच्छारीरात् ' उत्क्रम्य ' शरीर-पातानंतरमेव ' तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण ' स्वर्गं ' प्रमानंदलक्षणं मोक्षप्रकरणात् न तु- त्रिविष्टपलक्षणं ' लोकं ' स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ १ ॥

यथोक्ते अस्मिन्मोक्षमार्गे अविद्योपप्छताशयाः यथारुचि विचित्राणि दर्शनानि कल्पयंतीत्याह-तिस्मिञ्छुकुमृत नीलमाद्विरिति । 'तिस्मन् ' ब्रह्मइानलक्षणे मोक्षमार्गे ग्रुक्कमितसंगुद्धं ब्रह्मत्याद्वः । ' आद्विरिति ' सर्वतानुषंगः । अपरे शरद्व्योमवत्तु ब्रह्म नीलमिति । अन्ये तु विद्व्यालात् पिंगलमिति । केचित् पुनर्वेद्वर्थमणिवद्धिरंतं ब्रह्मेति । अपरे तु जपाकुसुमवल्छोहितमिति । चकारो ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनासमुवयार्थः । प्राप्यस्य आदित्यादिब्रह्मणः ग्रुक्कादिरूपत्वमुपेत्य तत्प्रातिमार्गे अर्वाग्वश्चा विवदन्ते इत्यर्थः । वस्तुतस्तु उपासनामार्ग एव एवंविधः । न मोक्षमार्गः । तथा हि—उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यादिलोकं प्रति निष्क्रामिति । नाडीनां च—
"ग्रुक्कस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः" इति नाडीखण्डे अनेकवर्णात्मकत्वस्योक्तत्वात् अपास्यस्या
दित्यादिब्रह्मणः ग्रुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गे निर्गुणश्रुतिविरोध्यात् । तस्मादात्वक्रमणः ग्रुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गे निर्गुणश्रुतिविरोध्यात् । तस्मादात्वक्रमणः ग्रुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु व्रह्मविद्यात्मानिक्रिय प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ लेजीमात्रे निर्वणमिष्यते । तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यव कामस्य ज्ञानात् प्रक्षये सित प्रवत्यनुपपत्तौ अत्रैव प्रत्यगात्ममात्रे कार्यकरणानामेकीमावेनावसानमित्येष ' पंथाः ' ज्ञानमार्गो ' ब्रह्मणा ' परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वेषणोनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठां प्रापित इत्यर्थः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य ' तेन धीरा अपियन्ति ' इत्यन्नोक्तं निगमयिति—तेनिति ब्रह्मविन

अन्धन्तुमः प्यविश्वन्ति । ये ऽसम्भूतिमुपुसिते । तुतो भूय ऽ इव ते तुमो युऽच सुम्भूत्याध् रताः ॥ १३॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (ऽ) अन्धेन तुमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्पेत्यापिगच्छन्त्यंविद्वाध्यसोऽबुघा जुनाः॥ १४ ॥

तुदेव सुन्तः। (स्तु) तुदु तुद्भवामो न चेद्रवेदी महती व्विनष्टिः। बे नुद्रिदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेबोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः-(वा. सं. ४० ।९)॥ १३॥

असुर्या नाम ते लोका अधेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छंत्यैविद्वांसीsबुधा जनाः।(वा. सं. ४०।३)॥ १४॥

तदेव संतस्तदु तद्भवामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवोपयंति ॥ १५ ॥

त्तेजसः पुण्यकुचेति । अन्योऽपि ब्रह्मवित् 'तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति । तेजिस शुद्धसन्वे भवस्तैजसः क्षपिताशेषकल्मषतया आत्मप्रवणबुद्धिरिति यावत् । तैजसन्वे हेतुः पुण्य-क्रदिति । इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं करोतीति ' पुण्यकृत् ' । चकारः उक्तहेतुहेतुमद्भावक्रमसमुचयार्थः । न ज्ञान-कर्मणोः समसमुचयार्थः । तदुक्तं-" कषाये कर्मामः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते "-(" अर्थस्य मूळं निकृतिः क्षमा च कामस्य रूपं च वपुर्वयश्च । धर्मस्य यागादि द्या दमश्च मोक्षस्य सर्वोप्रमः) इति । चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेद्रोपदेशाच नात्र समुचयोऽभिमत इत्यर्थः ॥ १२॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गांतरं निन्दति - अंधं अदर्शनात्मकं तमः ' मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकं ' प्रविशंति ' प्रपद्यन्ते । के ते १ ' ये ' ' असंभूतिं ' संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः । तस्या अन्या 'असंभूतिः ' देवताप्रकृतिकारणमन्याकृताख्यं, तां असंभूतिमन्याकृताख्यां प्रकृतिकारणं अविद्याकामकर्म-बीजभूतां अदर्शनात्मिकां ' उपासते ' अनुवर्तते इति यावत् । ततस्तस्मादपि ' भूय इव ' बहुतरमिव ' ते ' 'तमः ' प्रविशन्ति । के १ ' ये ' ' उ ' तु ' संमूत्यां ' कार्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये ' रताः ' आसक्ता उप-निषदर्थानपेक्षिण इति यावत् । अतो युक्तं आत्मज्ञानहीनानां तेषां अपि अधःपतनिमत्यर्थः ॥ १३॥

नन्वेवं-यदि ते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, तार्हि का क्षतिरिति आशंकायामाह-असुर्या नाम ते लोका इति । ये 'लोकाः ' 'अंधेन तमसाऽऽवृताः 'व्याताः 'ते लोका असुर्याः ' तीव्रदुःखसमन्विताः ' नाम ' प्रसिद्धाः । असुषु रमंते इति व्युत्पत्तेः । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः । तेषां स्वभूता असुर्या निक्रष्टा इति यावत् । 'तान् ' लोकान् ' प्रेत्य ' मृत्वा ' अपिगच्छंति ' अप्ययमेकीमावं प्राप्तु-वन्ति । के ते १ ये 'अविद्वांसः 'न केवछं सामान्यतः अविद्वांसः । किं तु—'अबुधाः ' आत्मावगमवर्जिताः ' जनाः ' प्राकृताः जनधर्मिणो वा । अतो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादोऽप्यस्तीत्याह - तदेव संत-

१-माध्यंदिनसांहतायां त्वत्र " ये के चात्महनो जनाः " इति पाठोऽस्ति ।

आत्मानश्चेद्रिजानीयात् । (द) अयमस्मीति पूरुषः । क्रिमिच्छन्कस्य कामाय श्रीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽअत्मा। (त्माऽ) अस्मिन्त्सन्देहे गृहने प्रविष्टः। सु विवश्वकृत्स हि सुर्वस्य कर्ता तुस्य छोकः सुऽउ छोकुऽएव ॥ १७॥

आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-मनुसंचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यातावित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७॥

स्तद्भ तद्भवाम इति । 'तदेव 'तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसंकुळे देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रारिहताः 'सन्तः 'वर्तमाना वयं 'तद्भ 'तदानीमेव कथंचित् कल्मषक्षयात् तद्भक्ष 'मवामः 'वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभि-प्रायः। ब्रह्ममावज्ञाने सित कृतार्थत्वं श्रुट्यनुमवाम्यामुक्त्वा तदमावे दोषमाह—न चेदवेदी महती विनिष्टिरिति । यद्भक्ष भवामः तद्भक्षतत्वं न चेद्विदित्तवंतः । तिहं अहं 'अवेदी 'अविद्यान् मवेयमिति रोषः । वेदनं वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेद्धी । तदा 'महती 'अनंतपरिणामा जन्ममरणादिळञ्जणा 'विनिष्टः' विनशनं स्यात् इति रोषः । एवं पूर्वोद्धेन उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपंचयित—ये तद्विदुरमृतास्ते भवंतीति । यथा वयं ब्रह्मविदो मूवा अस्माद्विनशनदिमुक्ताः। एवं 'ये 'तद्रह्म विदुः 'तेऽप्यमृताः 'मुक्ता भवंति । अथ पुनर्थे एवं न विदुः ते 'इतरे 'अब्रह्मविदः जननमरणळक्षणं दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदिपि दुःखान्विवर्तते इस्तर्थः॥ १९॥

तदेवं मार्गांतरिनंदाव्याजेन आत्मज्ञानमार्गः स्तुतः । पुनरिष तत्स्तुत्थर्थमेव तिन्नष्टस्य कायक्रेशराहित्यं दर्शयित—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । "अयमात्मा ब्रह्म " "अहं ब्रह्माऽस्मि " "तत्त्वमिति " "इत्यादिन् वाक्यात् 'पूरुषः ' पुमान् 'असं ' प्रमात्माख्यः अहमेवेत्यात्मानं इत्स्यं अश्चनायाद्यतीतं च कयंचित् सत्वश्चाद्वितो यदि 'विजानीयात् '। तिर्दि सः 'किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्तं किं वस्तु फलभूतिमच्छेत्, न किंचिदिषि, इत्यपेक्षायां किंशब्दः । एतदेव प्रकटयित—'कस्य कामाय ' कस्मै फलाय 'शरीरमनुसंचरेत् ' अनुसंगच्छेत् शारीरोपाधिक्ततदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीराद्विन्नत्वेनात्मनः साक्षात्कृतत्वात् न तदुःखेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६॥

न केवलं आत्मविद्यारसिकस्य कायक्रेशराहित्यं किं तु कृतक्रत्यता चास्तीत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति । 'अस्मन् 'प्रसिद्धे 'संदेहे ' तेजोऽबन्नादिभिर्भूतैः संदिद्धते समुपचीयते इति संदेहो देहः । तिस्मन् देहे । कथंभूते ? आध्यात्मिकादीनामर्थानामतिसंकराद्गुणप्रधानमावेन पृथकरण्योग्यतया 'गहने' दुर्विज्ञेये जक्सूर्थवत्प्रविष्टः ' आत्मा ' 'यस्य ' ब्राह्मणस्य । यद्दा येन ब्राह्मणेन 'अनुवित्तः ' अनुलब्धः ' प्रतिबुद्धः ' 'अहमस्मि परं ब्रह्म ' इत्येवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते इति शेषः । 'सः ' ब्राह्मणः ' विश्वकृत् ' विश्वकृत् वर्षादित्यत आह—तस्य लोक इति ।

युदैतुमनुपुरयति । (त्या) आत्मानन्देवमुञ्जसा । ईज्ञानम्भूतभव्युस्य न तुदा व्विचिकित्साति॥ १८॥

युस्मिन्पञ्च पञ्चननाः।(ऽ) आकाशश्च प्यतिष्ठितः। तुमेव मन्यऽआत्मा-नम्बिद्धान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९॥

युस्माडव्यक्सम्बत्सरः । (रोऽ) अहोभिः परिवर्त्तते । तुद्देवा ज्योति-षाञ्ज्योतिरायुह्यौपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमतुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचि-कित्मति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पश्च पश्चजना आकाराश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९॥

यस्माद्वीक् सम्वत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिराष्ट्रह्यौं-पासतेऽमृतम् ॥ २०॥

'तस्य ' ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चः ' लोकः ' आत्मेत्यर्थः । ननु-तिहं लोकलोकिनोर्मेद एव स्यादित्यत आह-स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपंचस्य 'लोकः एव ' आत्मैवेत्यर्थः । तथा च-येन ब्राह्मणेन प्रत्यगातमा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः स न संसारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनु संवातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किंच-विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह-यदैतमनुपश्यतीति। ' यदा ' पुनः कथंचित् परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्बप्रसादः सन् ' अनु ' पश्चात् ' एतं ' हृदयस्थं 'आत्मानं ''देवं ' द्योतनात्मकं, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातारं देवं भूतमन्यस्य कालत्रयस्य ' ईशानं ' स्वामिनं ' अंजसा ' साक्षात् ' पश्यति ' अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । 'तदा 'तदानीं 'न विचिकित्सित 'न संशयानो भवति । अहमिस सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमितर्भवती-त्यर्थः । " विचिकित्सा तु संशयः " इत्यमरः । यद्वा ' न विचिकित्सित ' न निन्दति सर्वस्यात्ममात्रत्व-दरीने निंदनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अभावादित्यर्थः । यद्वा, तदर्शनानन्तरं स्वात्मानं अकृतार्थत्वेन न गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—यास्मिन् पश्च पश्चजना इति । 'यस्मिन् ' ब्रह्मणि ' पञ्च ' पञ्चसंख्याताः ' पञ्चजनाः ' पञ्चजनसंज्ञकाः मन्धर्वाः पितरो देवा असुराः रक्षांसि आकाशांताः ' प्रतिष्ठिताः '। यदा, प्राणादयः '' वाक्यशेषात् ''(पू.मी.१।४।(१९)२९) इति न्यायेन प्राणश्रश्चः श्रोत्रमस्रं मनश्चिति 'पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः ' आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोतं प्रोतं च सोऽव्याकृताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः । '' एतद्दै तदक्षरं गार्गि यस्मित्राकाश ओतश्व प्रोतश्व " (श.प.१४ वृ.उ.३।६।११) इत्युक्तत्वात् । तमेवात्मानं ब्रह्मामृतं विद्वान् अहममृत इति 'मन्ये ' जाने । मर्त्यत्वस्याज्ञानमात्रकृतत्वात् तस्य च नष्टत्वादिसर्थः ॥ १९॥ ननु-ईश्वरोऽपि कालाविष्ठनः अतो न कालत्रयं प्रति अस्य ईश्वरत्वसम्भव इत्यत आह-यस्माटवांक

प्राण्डस्य प्राण्म् । (मु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्याः न्नम्मनसो ये मनो व्विद्धः । ते निचिक्युर्व्भक्ष पुराणमुग्ध्यम्मनसैवाप्तव्यः नेह नानाऽस्ति किञ्चन् ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । युऽइइ नानेव पुरुयति । मनसैवानुद्रष्टव्य मेतुद्रप्रमुयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः। ते निचिक्युर्बह्म पुराणमभ्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन॥२१॥

मृत्योः स मृत्युमाप्तोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवातुद्रष्टव्यमेतद्रप्रमयं ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बत्सर इति । अयं सम्बत्सराख्यः कालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरा-दर्वागेव 'परिवर्तते ' न तमपि परिच्छिनत्ति । एवमिश्वस्य समस्तविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादि-विकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवमासकम् । यज्ज्यो-तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः । 'अमृतं ' अमरणधर्मकमायुः इत्येवं ' हि ' निश्चयेन देवा आ सामस्त्येन ' उपासते ' अनुसन्दधते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २०॥

पूर्वतरस्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्टाभूतत्रक्षवित् असृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधत्रक्षविद्योदयः स्यादित्यपेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणिमिति । प्राणनादिक्तियां कुर्वन् हि प्राणः स्वस्यानात्मत्वजङ्वाभ्यां
सत्तारफ्त्योंः स्वतः असम्भवात् नित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मज्योतिषा अवभास्यमान एव स्कूर्ति कुरुते । अतस्तस्य
त्रक्ष 'प्राणस्यापि प्राणं 'तथा चक्षुरादीनामिप त्रक्षान्त्रशाहे । प्रविष्ठितानां काङ्कोष्टादिसमत्वेन दर्शनादित्रियायां अस्वातन्त्रयात् तद्वभासकमात्मज्योतिश्वक्षुषोऽपि 'चक्षुः ' इत्यादि तुत्यं व्याख्यानम् । उत्तराब्दोऽप्यर्थे । तथा च—तानि केनचिद्धिष्ठितानि वर्तते, करणत्वाद्दास्यादिवत् इति । एवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विकक्षणत्वेन ग्रुद्धं प्रत्यगात्मानं 'ये ' 'विदुः '। 'ते 'त्राह्मणाः 'अप्रयं 'अग्रे भवम्
अत एव 'पुराणं 'चिरन्तनं 'त्रह्म निचिक्युः 'निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वंपदार्थपरिशोधनप्रकारेण
यथोक्तत्रक्षविद्योदयः स्यादिति भावः । एवंविधत्रह्मावातौ किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिसंस्कृतं मन एव
यथोक्तप्रकारत्रह्मविद्याद्यन्ति भावः । एवंविधत्रह्मावातौ किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिसंस्कृतं मन एव
यथोक्तप्रकारत्रह्मविद्याद्यन्ति भावः । एवंविधत्रह्मावातौ किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिसंस्कृतं मन एव
यथोक्तप्रकारत्रह्मविद्याचनित्रव्याद्यमिति । उक्तकक्षणं त्रह्मः सनसीवातव्यं "प्राप्यम् । न साधनान्तरेणेसर्थः । यद्यपि "यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह" (ते. उ. त्र. व.) इत्यादिना मनसाऽप्यनवातव्यमित्युच्यते । तथाप्यत् एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मयम्युपगच्छन्ति शास्त्रतः । ननु—एवमादिप्रात्तव्यादिभावेन भदः स्यादित्याशङ्कायामाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । 'इह 'अवातिविषये ब्रह्मणि किञ्चदिप 'नाना ' भेदः अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्वर्थः ॥ २१॥

इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रढयति—मृत्योः स मृत्युमाभोतीति । इवशब्दोऽभिनयार्थः। ३३२४

िवुरजः पुरऽआकाशात्। (द) अजऽआत्मा महान्ध्रवः। तुमेव धीरो विवज्ञाय प्रजाङ्कवर्गीत ब्लाह्मणः। नाजुष्यायाद्वहूञ्छब्दान्याचो विवग्छापनथ् हि तदिति ॥ २३॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य व्युशी सर्वस्येशानः स्वेष्याधिपतिः सर्विमिदम्प्रशास्ति यदिद्द्किञ्च स न साधुना कुम्मेणा भूयान्नोऽएवा-साधुना कुनीयानेषु भूताधिपतिरेषु लोकेश्वरऽएषु लोकपालः स सेतुर्विन-धरणऽएषुां लोकानामसम्भेदाय॥ २४॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रवः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्वहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् '' इति॥ २३॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं

उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्करमुपपादयति—विर्तः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिळक्षणं रजो विगतं यसमात् स विरजः । अत आकाशात् अव्याक्रताख्यात् 'परः 'व्यतिरिक्तः । अत एव 'अजः 'न जायत इत्यजः । जननिषेधाच " जायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति " (निरु. १ । र । ८) इत्युक्ताः सर्वे मावविकाराः निषद्धा वेदितव्याः, तेषां जन्मादित्वात् । एवंभूत आत्मा किंपरिमाणः इत्युच्यते । 'महान् 'परिमाणतो महत्तमः । "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् " (तै. उ. प्र. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्धुवः अविनाशीस्तर्थः । यथोक्तवस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो विज्ञायेति । 'धीरः 'धीमान् ब्राह्मणः 'तमेव ' नित्यशुद्धत्वादिळक्षणमात्मानं 'विज्ञाय 'पदार्थशुद्धि सम्पाद्य शास्त्रत उपदेशतश्च 'प्रज्ञां 'वाक्यार्थज्ञानळक्षणां अशेषशोक्ताकाक्षाशान्तिस्त्यां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिन्वाक्यवशान् 'कुर्वीत 'सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह—नानुष्ट्यायाद् बहूञ्ख्दान् इति । 'बहून् 'प्रभूतान् शब्दान्नानुध्यायात् नानुचिन्तयेत् । बहुशब्दाध्ययननिषेधहेतुः " वाचो विग्लपनं हि तदिति "। 'हि 'यस्माद्वद्वराध्ययनं 'वाचः 'वागिन्द्रयस्य 'विग्लपनं 'विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजनकम् । तस्माद्वद्वशब्दाध्ययनं विषेधसामध्यात् आत्मयाथात्म्यावबोबहेत्वल्पशब्दास्यासोऽनुज्ञायते । " अन्या वाचो विग्नुचथ ॐ ३ इत्येवं ध्यायतात्मानम् "- ( ) इत्याथर्वणश्रुतेरिति मावः ॥ २३ ॥

पूर्व " तदेव सत्तत्सह कर्मणैति " (कं ८) इत्यादिमन्त्रेण " स यत्रायं शारीर आत्माऽबल्यम् " (कं. १) इत्यादिश्राक्षणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः " यदा सर्वे प्रमुच्यंते " (कं.१) इत्यादिमन्त्रेण ३१२५

^{&#}x27;य इह ' ब्रह्मणि 'नानेव प्रयित '। स मृत्योमरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचके परिश्रमती-त्यथेः । द्वैतामावे कथं अनुद्रष्टव्यं इत्यपेक्षायामाह—मनसेवानुद्रष्टव्यमिति । यस्मात् एतादृशं ब्रह्म, तस्मात् 'मनसेव 'श्रवणादिकमनुद्रष्टव्यं साक्षात्कर्तव्यं यस्माद्वैकरसं तस्मादेतद्व्रह्म 'अप्रमयं ' अप्रमेयं, तथा ' ध्रवं ' नित्यं अविचालीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तुमेतुम्वेदानुदचनेन व्विविदिषुन्ति। ब्ब्रह्मचुर्स्येण तुपसा श्रद्धया यज्ञेना-नाशकेन चैतुमेव व्विदित्वा मुनिभ्भवत्येतुमेव प्रव्याजिनो छोक्मीप्सन्तः प्रव्यजनित ॥ २५ ॥

किं च। स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान्। एव भूताधिपतिः। एव लोकेश्वरः । एव लोकपालः । स सेतुर्विधरण एवां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्संतः प्रवर्जति ॥ २५ ॥

" अथाकामयमानः " (कं. ८) इत्या दिब्राह्मणेन च तेषामेवाभिल्लितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च तत्स्वरूपं "अणुः पंथा वितरः " (कं. ११) इत्यादिश्लोकैः प्रपंचितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मा-त्मिन कुल्ह्यस्य वेदस्य काम्यराशिवार्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिक्य्याये उक्तं सकलमात्मज्ञानं -स वा अय-मार्टमा (कं २४) इत्यारम्य "एषां लोकानामसम्भेदाय" (कं. २४) इत्येवमन्तेनानू चते । सराब्देन ज्योतिर्त्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारियत्वा तस्य " विरजः पर आकाशादज आत्मेति " अन्यवहितोक्तेन परमात्मनैक्यं इतिशब्देन श्रुतिर्निर्दिशतीति—स वा अयमिति पदत्रयसमुदा-यार्थः । इत्थमुक्तमात्मज्ञानमनूच तत्फलमाह-सर्वस्य वशीत्य।दिना । सर्वस्य श्रह्मेन्द्रादेः ' वशी ' सर्वे हि ब्रह्मेन्द्रादिगणः अस्य वशे वर्तत इति यावत्। " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं "(श. प. बृ. १४।३।६।११) इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतुः । यतः ' सर्वस्य ' ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु-यथा बलवत्तरामा-स्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य विशत्वं तद्वदेवास्यापि स्यादित्यतः " सर्वस्याधिपतिः " इति विशेषणम् । ' अविपतिः ' अधिष्ठाय पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अविपतित्वादीशानः । ईशित्वाच वशी-त्यर्थः । किं च- ' सर्विमदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति ' यत्किचित् 'इदं सर्वं' जगत्प्रशास्ति । नन् - एवं शासना-ल्लोकवत् धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः स्यात् इत्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-विद्वान् ' ' साधुना ' शास्त्रविहितेन ' कर्मणा ' पूर्वावस्थातो भूयात्र भवति न वर्द्धते । ' असाधुना ' शास्त्र-प्रतिविद्धेन ' कर्मणा ' प्रागवस्थातः ' नो एव कनीयान् ' अल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादि-कर्तुस्तज्जन्यधर्मोदिफलसम्बन्धः कथं नास्तीत्यमिप्रेत्य विद्वांसं विशिनष्टि—एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति । यसमादेष विद्वान् ' भूताधिपतिः ' भूतमात्रस्य स्थावरजंगमात्मकस्याधिपतिः तत्सत्तानियामकः, कार्याणां कार-णाधीनसत्ताकत्वात् । तथा ' एषः ' ईश्वरः ' लोकेश्वरः ' लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमस्येति स लोके-श्वरः । धर्मादेरिप नियमनशील इत्यर्थः । तस्मान कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् अस्य धर्मादिसम्बन्धः अस्ति । तथा 'एष लोकपालः ' लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्स्फूर्तिरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च पालयतीति 'लोकपालः '। किं च-यथा उदकप्रवाहविष्टंभकः ' सेतुः 'तद्वदेव स प्रमात्मा सेतुः। किं-विशिष्ट:- विधरणः 'विधारकः । यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारक इत्यर्थः । किमर्थम् १ एषां भूरादिब्रह्मलोकांतानां 'लोकानां' ' असंभेदाय ' संभेदः सांकर्यं तदमावाय । एवं राजवैलक्षण्यानास्य तद्धर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २४॥

. पदर्थ 'एषा ' अस्मिन्नध्याये ' वाचो विग्लापनं हि तत् ' (कं. २३) **इ**ति श्लोकांतेन विहिता सफला 3336

ब्रह्मविद्या अनूदिता । तत्काम्यैकदेशवर्जितस्य क्रत्स्तस्य कर्मकांडस्य अविद्यायां परंपर्या विनियोगं दर्शयति— तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्थेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाञ्चकेन च इति । त्रयाणामपि वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धन्यः । वेदो मन्त्रत्राह्मणात्मकः अनू-च्यते गुरूचारणानन्तरं पठवते । इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजा अधिकारिणः । 'तमेतं 'मन्त्रोक्तविशेषणं औपनिषदं पुरुषं 'वेदानुवचनेन 'नित्यस्वाध्यायस्रक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ' विविदिषंति ' वेदितुमिच्छंति । न तु विदंखेव । स्वातंत्र्येण ईश्वरात्मविषयाया बुभुत्साया अपि दुर्छभ-त्वात् । " तं त्वीपनिषदं पुरुषमिति " तद्भितश्रतेः पुरुषस्येश्वरस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमाच न साक्षाद्वेदनार्थ वेदानुवचनानि । किं तु विविदिषार्थमेवेति । तथा 'ब्रह्मचर्येण ' स्त्रीपरिप्रहनिवृत्तिलक्षणेन नैष्टिकेन ब्रह्मचारि-कर्मणा। तथा ' तपसा ' नियमेन शास्त्रीयपारलौकिकजपाद्यंगविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा। तथा ' श्रद्धया' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देनताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तथा । तथा ' यज्ञेन ' द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च । तथा ' अनाराकेन ' कामानरानलक्षणेन च 'विविदिषंतीति' प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कामानशनमेवानाशकम् । न तु मोजनामावः । तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोत्पत्तेरनवकाशात् । यदा संकल्पपूर्वकं मरणांतमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादेरनाशकस्य च ऐहिकविविदिषासाधनत्वे नियमामानात् । ऐहिकस्यापि सावनस्य जन्मान्तरिवविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच । तथा वास्मिन् जन्मिन सावनवतुष्टयसम्पत्तिश्चेत जाता । तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरिहैव साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति । तदा आमरण-मनरानं दूरादेव त्यजेत्। तस्य " श्रोतन्यो मन्तन्यः " इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव विनियुक्तंत्वादिति भावः। तस्माद्वेदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भवासाद्यनर्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपावर्तते । ततश्च नित्याद्यनुष्ठानात् परिशुद्धबुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुितहेतुत्वे सिद्धे काण्डद्रयस्यैकवाक्यता सिद्धेति तात्पर्यं बोध्यम्। एवं कर्भकाण्डोक्तेरव्ययनादिकर्मामः उत्पन्नशेदनेच्छातः किं स्यात्, इत्यत आह -एतमेव विदित्या मुनिर्भवतीति । उक्तैरुपायैः बुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण ' एतसेव ' मोश्रप्रकरणे मन्त्रत्राद्मणाभ्यां उक्तलक्ष्मणमात्मानमेव ' विदित्वा ' साक्षात्क्रत्य ' मुनिर्भवति ' मननशीलो योगी भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्वहेतुः । न कर्मभेदस्तद्भेदज्ञानादिकम् । अतः अविद्याविरोधि अविद्योत्थकर्मत्यागिनां संन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थोदुक्तं भवति । इदानी अथोंक्तं संन्यासं मुनिप्राप्यात्महोकमिच्छतां तत्सावनत्वेन विदवाति—एतमेव प्रवाजिनो होकमीप्सन्तः प्रवजन्तीति । 'एतमेव 'प्रकृतमात्मानं स्वं ' लोकं ' अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ' ईप्सन्तः ' आप्तुमिच्छन्तः विविदिषन्तः ' प्रत्राजिनः ' प्रत्रजनशीलाः वैराग्यातिशयशालिनो मुमुक्षवः 'प्रत्रजन्ति' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते । " आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति " इतिवदित्यर्थः । ' एतमेव लोकमीप्सन्तः ' इसवधारणात् बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिवज्ये नाविकार इति गम्यते । न हि गंगाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशी-निवासिनः पूर्वामिमुखगमनं साधनम्। "सोऽयं मनुष्य लोकः पुत्रणैव जय्यः, नान्येन कर्मणा, पित्लोको विद्यया देवलोकः " (श. प. बृ. १४ । १ । १ । १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयाधिनां पुत्रादि-साधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥ २५ ॥

(न्त्ये) एतुद्धस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः। (ऽ) अनुचाना व्विद्धार्थेसः प्रजान्न कामयन्ते किम्प्रज्ञया करिष्यामो येषान्नोऽयुमात्माऽयं छोकऽ इति ते इस्म पुत्रैषणायाश्च व्वित्तेषणायाश्च छोकेषणायाश्च व्वयुत्थायाथ भिक्षाचुर्ध्वश्चरन्ति या ह्येव पुत्रेषणा सा व्वित्तेषणा या व्वित्तेषणा सा छोकेषणोभे ह्येतेऽएषणे एवऽभवतः॥ २६॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा। (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीय्यों न हि गुह्यतेऽशीय्यों न हि गुह्यतेऽसङ्गोऽसितो न सन्यते न व्यथतऽइत्यतः पापमकरविमत्यतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणः अनुचाना विद्वांतः प्रजां न कामयन्ते । कि प्रजया करिष्यामः । येवां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तेषणा सा लोके-षणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एव नेति नेत्यात्मा । अगृद्धो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असंगोऽसितो

नतु -अत्र क्रयं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते '' प्रव्रजन्तीति '' वर्तमानोपदेशात् इति संशये अन् न्यथासिद्धार्थव।दवशादिधिरेव निश्चेयः इत्यिभेव्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति—एतद्ध सम वैतत्पर्वे ब्राह्मणाऽ अनुचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । 'ह सम ' इत्येतौ ऐतिह्यार्थी निपातौ वैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदाम्यां तदेतदात्मलोकार्थिनां पारित्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञाप्यते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरप्युपलक्षणार्थः । तथा च-तदेतत्पारित्राज्ये स्पष्टकारणं ' ह ' किल ' वै ' समर्थते । ' पूर्वे ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणाः ' जातिमन्तो वा ' अनूचानाः ' अनु-वचनसमर्थाः 'विद्रांसः आत्मज्ञाः ' प्रजां 'तदुपलक्षिते कर्मविद्ये च ' न कामयंते स्म ' पुत्रादिसाय-नानि नानुतिष्ठंति स्मेत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधनं परित्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत आह - किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । 'येषां ' नोऽस्माकं परमार्थदर्शिनां ' अयं ' निल्य-सिन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ' लोकः ' पुरुषार्थः । ते वयं ' प्रजया ' पुत्रकर्माप्रविद्यामिलीकस्य साधनभूताभिः 'किं कारिष्यामः' । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाध्यं नैव पश्यामः इति पुत्रादिकमाक्षिपंतीत्यर्थः । इति-शन्दः अभिप्रायसमाप्तिचोतकः । ननु-ते पूर्वे ब्राह्मणाः एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तस्याविद्वद्विषयत्व-मापाच किं कतवन्त इसपेक्षायामाह-ते ह पुत्रेषणायाश्चेत्यादि-एषणे एव भवतः इसन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेवं पूर्वे विद्वांसः प्रजादिम्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मात् अधुनातना अपि प्रव्रजेयुरिस्येवमर्थवाद-वाक्यं विधिवाक्यमन्तरेणासम्बध्यमानं स्वसम्बन्धसिद्धये लोकमीप्सन्तः प्रव्रजंतीत्यस्य संन्यासविधिवाक्यत्वं निश्चाययतीति सिद्धम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमि, आत्मलोकार्थिनां किमिति नियमेन पारित्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामिप तत्साधनत्वेनानुष्टेय-स्वादित्याशंकायां तस्यात्मलोकस्य उत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धात्र कर्मतद्धिनां अनुष्टेयमित्यमिप्रेत्याह्न कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तुरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-ङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कुम्मणा लोको मीयते ॥ २७॥

त्रदेतहचाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्ल्राह्मणुस्य न कुम्मणा व्वर्द्धते नो कनीयान् । तुस्यैव स्यात्पद्वित्तिम्बद्दित्वा न कुम्मेणा छिप्यते पुपिकेनेति तुस्मादेवमित्रच्छ्रान्त्रो दान्तुऽउपरतुस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मुन्येवात्मानम्पर्येत्सुर्विमनम्पर्यति सुर्वोऽस्यात्मा भवति सुर्व-स्यात्मा भवति सुर्वम्याप्मानन्तरित नैनम्याप्मा तरित सुर्वम्याप्मान-

न सज्यते न व्यथते इति । अतः पापमकरविमिति । अतः कल्याणमकरविमिति उमे । उमे ह्येव एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा छोको मीयते ॥ २०॥

तदेतत् ऋचा अभ्युक्तम्-" एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पद्वित तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन "-इति ।

स एप नेति नेत्यारमेत्यादि—न ठयथत इत्यंतम् । व्याख्यातार्थमेतच्छाकस्यन्नाह्मणे । ननु—य एवं सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्य कर्मानार्भ-माणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह-अतः पापमकरवामित्यादि । 'अतः ' अस्मान्निमित्तात् शरीर-धारणादिहेतोः अविवेकक्रतात् रागादेः पापमपुण्यं कर्मः अकरवं 'क्रतव।नस्म । कष्टं खल्लं मम वृत्तम् । अनेन कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्स्ये इति कर्मक्रतः परितापः पूर्वोक्तंलक्षणं ब्रह्मविदं न तरित न व्याप्नोति । तथा 'अतः 'फ्लविषयकामनिमित्तात् 'कल्याणं 'यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म 'अकरवं ' कृतवानस्मि । अतः अहं देहांतरे अस्य फलं सुखं उपमोक्ष्ये इत्येषोऽपि हर्षः तं न तरित न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवसुमे द्धे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तात्मविदः तापहर्षासंस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां तमाह-उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । 'अमृतः ' अमरणधर्मा ' एषः ' ब्रह्मवित् ' उमे एते ' ' साध्वसाधुनी ' पुण्यपापलक्षणे कर्मणी ' हि ' निश्चितं ' तरित ' अतिक्रामित । आरब्धानारब्धयो-मेंगिज्ञानाभ्यां क्षीणत्वात् अपूर्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्माह— नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं ' कृतं ' तस्यैवाकरणमं ' अकृतम् ' एते अपि ' कृताकृते ' कृमेण फलद्रानप्रत्यवायोत्पादाम्यां अब्रह्मविद्मिव 'एनं 'ब्रह्मविदं 'न तपतः 'नोद्रेजयत इत्यर्थः । किं च-नास्य केन चन कर्मणा छोको मीयत इति । 'अस्य ' ब्रह्मविदः 'केन चन ' केनापि ' कर्मणा 'शास्त्र-प्रतिषिद्धेनापि ' लोकः ' पुरुषार्थः ' न मीयते ' न हिंस्यते । " मीञ् हिंसायाम् " (धा. पा. क्रया. उ. ४) इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्प्राक्कालिकयोज्ञीनाप्निना भस्मीकरणादुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात शरीरारंभकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धामावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः॥ २७॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति—तदेवहचाडभ्युक्तभेष 'नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना । तदेतद्शासणेनोकं वस्तुत्रुवं 'ऋचा 'मन्त्रेणाम्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं ' ब्राह्मणस्य ' ब्रह्मविद्स्यकसर्वेषणस्य

न्तपति नैनम्पाप्मा तपति व्यिपापो व्यिजरो व्यिजिघत्सोऽपिपासो ब्ब्राह्मणो भवति युऽएवम्बेद् ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रांतो दांत उपरतस्तितिश्चः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेनं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वे पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वे पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विषापो विजरो विजिघत्सः अपिपासी ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

' एषः ' साधननिस्पृहः नेतिनेत्यादिलक्षणात्मस्वरूपभूतः ' महिमा ' ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वान्नित्यः । अन्ये त्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कृतो विद्रन्महिम्रो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह- न कर्मणा बर्द्धते नो कनीयानिति । ग्रुमलक्षणेन कृतेन 'कर्मणा' एष महिमा 'नवर्द्धते' वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति। तथा अग्रुमेन 'कर्मणा' 'नो कनीयान्' नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधाभ्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्रो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थळक्षणं जानीयादित्याह—तस्येव स्यात्पद-विदिति । यत एष नित्यः । ब्रस्मात्तस्यैव महिम्नः त्वपदार्थस्य 'पदवित् 'पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु--पद्वेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह-तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । 'तं' महिमानं स्वरूपं पदं ' विदित्वा ' ज्ञात्वा ' पापकेन ' धर्माधर्मलक्षणेन ' कर्मणा ' ' न लिप्यते ' न सम्बध्यते । उभयस्यापि संसारहेतुत्वाविशेषात्-पापकमित्युभयमि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयप्रहसम्भवो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोहेँयत्वद्योतनार्थं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्समाप्त्यर्थः । तहिं तत्पदसाक्षा-त्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह्-तस्मादेवंविच्छ्रांतो दांत उपरतस्तितिक्षः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्ये-वात्मानं पत्रयेदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिस्रक्षणः । तस्मात्कारणात एवंविद आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धरान्य इत्यापाततो जानन् प्रथमं श्रांतः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरत-बाह्येन्द्रियन्यापार इति यावत् । " अमुतपिस खेदे च "-(धा.पा.दि.प.९८) इत्यस्य धातोः निष्ठांतं रूपं श्रांत इति । उक्तं च-" निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु श्रांतः शांतश्च कथ्यते । तपःक्वेशसहो दांतो हांतर्वाणिस्तु शास्त्र-) इति । अनन्तरं 'दांतः' अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषया-भिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिषङ्गो व्यावर्तते । 'उपरतः' सर्वेषणाविनिर्मुक्तः विधिना स्यक्तसर्व-कर्मा संन्यासी । 'तितिक्षुः ' जीवनविच्छेदहेत्वतिरिक्तशीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः । 'श्रद्धावित्तः ' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इंद्रियांतःकरणचळनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाध्यवान् इति यावत् । एतच " बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विच " इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुः स्वातंत्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः श्रांतादिपदैरुक्ता । यत्र तु सम्यग्धीविरोधिनिद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृत्तिः श्रद्धा वित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैवं प्रकारेण 'श्रद्धावित्तो भूत्वा ' 'आत्मन्येव ' स्वे कार्यकारणसंघाते एव 'आत्मानं ' प्रत्यक्चेतथितारं ' पश्येत् ' साक्षात्कुर्यात् । तथा च-आश्रमाद्यनुष्ठानमिह् विधीयत इति विव-क्षितिमिखर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह-सर्वमेनं पश्यतीति । ' सर्वे ' समस्तं एनमात्मानं 'पश्यति '। नान्यदात्मव्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाप्रत्स्वप्नसुषुप्याख्यं स्थानत्रयं हित्वा मसंसान्मुनिर्भवतीत्वर्थः । कुतो हेतोरित्यत आह-सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । 'अस्य '

स वाऽएषु महानजुऽञ्चातमा। (त्माऽन्ना) अन्नादो व्वसुदानः स खो हेवुमेतुम्महान्तमजुमात्मानमन्नादुम्बसुदानं व्वेद् व्विन्द्रते व्वुसु ॥ २९ ॥ स वाऽएषु महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजुरोऽमुरोऽभुयोऽमृतो ब्ब्रह्माभयम्बै जनक प्याप्तोऽसीति होवाच खाज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते व्विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एवं महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महातमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद । विन्दते वसु ॥ २९॥

स वा एव महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः ' सर्वः ' समस्तः प्रपंचः ' आत्मा ' भवति । किं च-' सर्वस्य ' प्रपंचस्य स्वयमात्मा भवति । यथोक्तैः साधनैरुदिते साक्षात्कारे सित किं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वे पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मित् ' सर्वं ' पाप्मानमुक्तरूपं 'तरति ' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्पर्थः । किंच-एवमात्मानं पश्यन्तं ' एनं ' बाह्यपाप्मा पुण्यापुण्यळक्षणः काम्यनिषिद्धाचरणरूपः ' न तरित ' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह - सर्वे पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं व्हताकृतलक्षणं सर्वात्म-दर्शनरूपविह्ना 'तपति ' भस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च-नैनं पाप्मा तपतीति । 'एनं ' ब्रह्मविदं 'पाप्मा ' क्रताक्रतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाम्यां न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मासम्बन्धे किं भवतीत्यत आह-विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवंबित् 'विपापः ' विगतः पापो धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपापः । विगता जरा यस्मात् सः 'विजरः' विगता जिघत्सा अनुमिच्छा यस्मात् सः ' विजिघत्सः ' । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सः ' अपिपासः ' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह-य एवं वेदेति । 'य एवं ' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं 'वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव मवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एवं निरुपाधिकत्रहाज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकत्रहाध्यानात् अम्युदयफलं दर्शयिष्यन् तत्स्वरूपमाह-स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाञ्चवल्क्याख्यायिकायां विख्यातो विज्ञानात्मा 'स वै 'स एव 'एषः महानज आत्मा ' अन्नादः 'सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नाता । यद्वा अन्नशब्देन चराचरात्मकं जगत् गृद्धते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणि-, कर्मफलं ददातीति 'वसुदानः '। एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह-स यो हैवमेतं महांत-मजमात्मानमञ्जादं वसुदानं वेद विंदते वसु इति । 'य एवं ' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं 'आत्मानं वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति सः 'वसु 'कर्मफळजातं 'विंदते ' छमते सर्वात्मत्वादेवेसर्थः । अनया कंडिकया " रातेर्दातुः परायणं "—(ज्ञ. प. बृ. १४ । ३ । ३४) इदि उक्तस्यैव कर्मफलस्य उपसंहारः कृतः इति अपौनरुक्यं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानी सफलां विद्यां मन्त्रबाह्मणाभ्यामुपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य. इति श्रुतिरस्मान् प्रति दर्शयति— 1111

स वाऽएषु महानज्ञऽञ्चातमा । (त्माऽज) अजुरोऽमुरोऽभुयोऽमुतो व्यक्षाभयम्वे व्यक्षाभयध्य हि वै व्यक्ष भवति युऽएवम्बेद् ॥ ३१॥

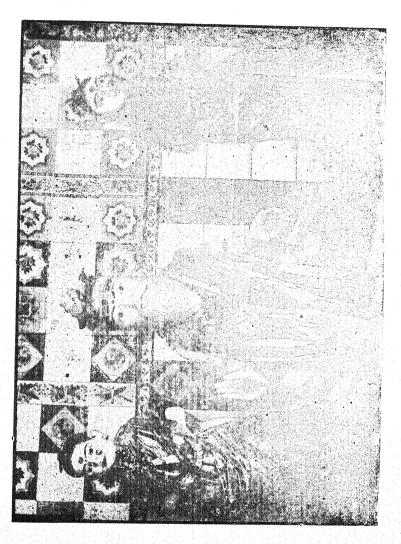
इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६)४।२॥(७)४–२॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म भवति । ये एवं वेद ॥ ३१॥

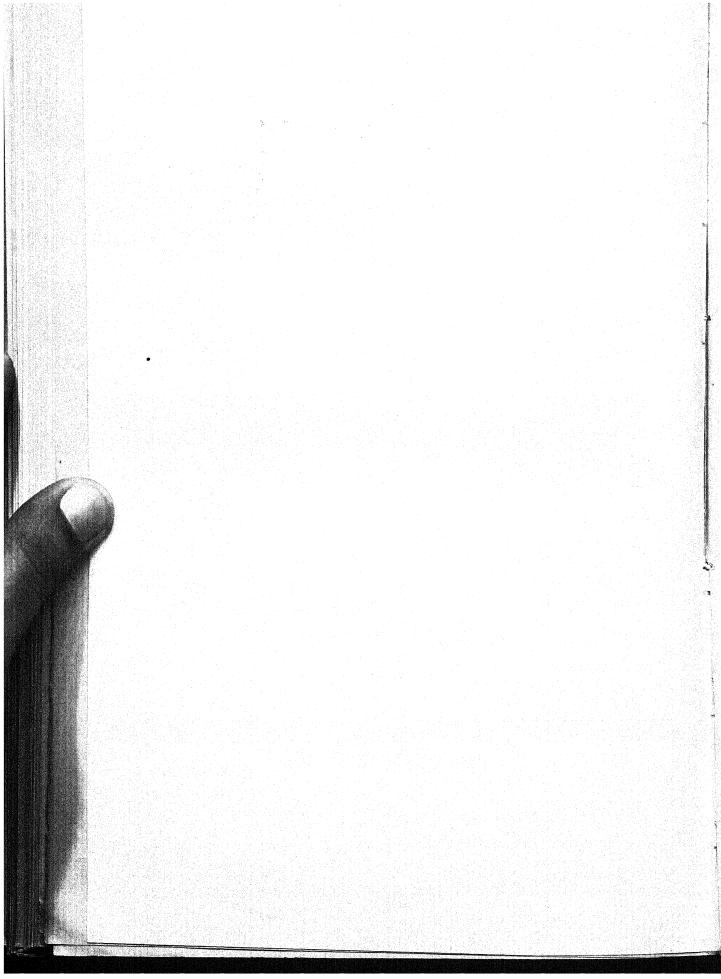
सं वा एपं महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वे जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-वलक्य इति । यो ब्राह्मणादानुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसंतिमान् त्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते । वैशब्दः प्रसिद्धार्थः । एवशब्देन तु विद्यया प्रध्वस्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्त्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य त्वंपद्वार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च-'स वा एषः 'यथोक्तः प्रत्यगातमा 'महान् ' सत्यज्ञानादि-लक्षणः अपरोऽश्वः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योत्थपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्ये प्रध्वस्ते सित प्रस्यगात्मनो यद्ग्यं तदिदानीमुच्यते-'अजः ' इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसपीदिवदात्मा विनानियां कार्यकरणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरिहतः । अत एवाजरः कालाविष्ठन्नदेहादिवत् न जीर्यती-सर्थः । यतः 'अजरः' अत एवामरः प्राणत्यागरूपमरणरिहतः । अत एवामृतः निरन्वयनाशर्गः । अत्र जननप्रतिषेवेनैव विकारंतराणां तन्मुलकत्वात् तत्प्रतिषेवस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेघो जरादीनां पारमार्थिकत्वशंकाव्याद्वत्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशृत्यः । अत एव 'अमयः ' भयं हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रतिषेवेन भावविकारपतिषेवेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे 'जनक ' सम्राट् ! 'अमयं वे ' अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्वं त्वं 'प्राप्तोऽहि ' इत्येवं 'ह ' किल ' याज्ञवत्वस्यः ' उवाचेत्यर्थः । राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालामं दोतियतुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञ इत्याह—सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति । 'दास्याय' दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबध्यते । इतिशब्दो निक्रपितायाः सर्ववेदान्तराह्मल्हण्या विद्यादाः परिसमातिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं "तिष्ठमानस्य तिष्ठदः परायणं "(रा.प.बृ.२।९।२४) इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थ-मिष्रमा श्रुतिः प्रवर्तते-स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पदपर्यंतम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरमयगुणिवशिष्ट-स्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह—अभयं वे ब्रह्मेति। एवं विषयपिरिशोधनेन विद्यास्वरूपमुक्तवा विद्याप्तलं कथयति— अभयं हि वे ब्रह्म भवति य एवं वेदेति। 'एवं 'यथोक्तमात्मानं 'अभयं ब्रह्म ' 'यो वेद '। सः 'अमयं ब्रह्मैव हि भवति 'मुक्तो भवतीत्यर्थः । य इह स वा एष महानित्यादिना अन्ते संक्षितोऽर्थः स एव सर्वोपनिषद्मतिपाद्यः। एष एव सर्वस्थास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥ ३१॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं शारीरक-ब्राह्मणं परिसमासम् ॥ १२॥ (०७) २॥ २॥ मैत्रेयीकात्यायनीभ्यां समेतः श्रीयाज्ञवल्क्यः।

(श्रीकाशीस्थपञ्चगंगाघट्टे वर्तमानश्रीयाज्ञवल्क्यमंदिगाधिष्टिता मूर्तिरियम्.

अथ ह याज्ञवलक्यस्य दे भार्क्वे बभूवतुः । (मेर्ने) मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोई मैत्रेयी न्त्रहावादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव 🏶 कात्यायनी सोऽन्य-द्वृत्तसुपाकरिष्युमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवलक्यों मैत्रेयीति होवाच । प्रव्यजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-त्स्थानाद्स्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्करुवाणिति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्न मऽइयम्भगोः सन्वी प्यथिवी ज्वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवलक्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोई मैत्रेयी ब्रह्म-वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तसुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हंत ! ते अनया कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतन्वं निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव तन्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-वर्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजरूपन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसंबंधेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादम्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसंहतम् । अथेदानीमस्य निगमस्थानीयं मैत्रेयीत्राह्मणमारम्यते । यदा मधुकांडे मैत्रेयीत्राह्मणेन आगमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्या उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकांडेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मंतव्येत्येतद्भिप्रायेणेदं त्राह्मणं प्रवर्तते - अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हे भार्ये बभवतुरित्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु अक्षराण्यत्राधिकानि तानि व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यानंतरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राक्षणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते, इत्येवं हेत्वंतरोपदेशानंतर्यार्थः अथशब्दः । हराब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुनेः ' ह ' किल ' मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः '। तयोः पत्न्योर्भध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी ' ब्रह्मवद्नशीला ' बभूव '। 'कात्यायनी तु ' स्त्रीप्रज्ञेव ' स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा। सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञेव । बभूवेत्यनुषंगः । एवं सित 'सः 'याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात् वृत्तात् 'अन्यत् ' पारिव्राज्यलक्षणं ' वृत्तं ' वर्तनमुपाकारिष्यमाण उपाचिकीर्धः सन् 'हे मैत्रेयीति' ज्येष्ठां भार्या-मामंत्र्य ' ह ' किल तां उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबंधः ॥ १ ॥

^{&#}x27; प्रव्रजिष्यन् ' प्रकर्षेण व्रजिष्यन् संन्यसिष्यन्निसर्थः ॥ २ ॥

[&]quot; यन्नु में " इति पाठांतरेम् " स्यान्त्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति " इति च पाठांतरम् । स्यां भवेयम्। आहो ३ इति पक्षांतरचोतको निपातः ॥ ३ ॥

^{* &}quot; स्त्रीप्रज्ञेव " इति काण्वः पाठः । १-अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्तिः (वृ. आ. इ. अ. रे ब्रा. ४) पूर्वोक्तपाठा-द्विसदशः पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यात्स्यान्नवहन्तेनामृताऽऽहो३नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-करणवताञ्जीवितन्त्रयेव ते जीवित्र एँ स्यादमृतत्वस्य तु नाज्ञाऽस्ति विवत्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्यो युदेव भग-वान्वेद तुदेव मे ब्बूहीति ॥ ४ ॥

ंसु होवाच याज्ञवल्क्यः। प्रिया खळु नो अवती सती प्रियमवृत-द्धन्त खळु अवति तेऽहन्तुद्रक्ष्यामि व्वयाख्यास्यामि ते व्वाचन्तुमे व्वयाच-क्षाणुस्य निदिध्यासस्वेति ब्बवीतु अगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच बाज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे प्रत्युः कामाय प्रतिः प्रियो भव-त्यात्मनस्तु कामाय प्रतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायाये कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोषकरणवतां जीवितं, तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाज्ञाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी। येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद् । तदेव मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

स होवाच-याज्ञवल्क्यः । प्रिया खळु नो भवती सती। प्रियमवृतत् । हंत खळु भवति ! ते अहं तत् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । बवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः वियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायाये कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

^{ु&#}x27; सा होवाच मैत्रेयीति ' पूर्ववत् ॥ ४ ॥

[&]quot; प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्भंत खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि " इति पाठींतरम् । "वाचम् " इत्यिषकम् । भवती विमित्यर्थे । 'अवृतत् 'अवर्तयत् । वर्तितवत्यसि । णिचो लोपरक्षांदसो बोध्यः । हे भवति 'ते ' तुभ्यं तुष्टोऽहं 'हंत खलु ' 'तत् ' अमृतत्वसाधनं 'वक्ष्यामि ' व्याख्यास्यामि । इत्यादि समानम् ॥ ९ ॥

[&]quot; न वा अरे वेदानां कामाय, यज्ञानां कामाय " च इति पूर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । " आत्मा न्वरे "— इति " मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते " इति च पाठांतरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे विक्तुस्य कामाय विक्तुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रयम्भवति न वा अरे ब्ब्रह्मणः कामाय ब्ब्रह्म प्प्रियमभव-त्यात्मनस्तु कुामाय ब्ब्रह्म प्प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रिम्प्रयम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्त्रिम्प्रयम्भवति न वाऽअरे छोक्।-नाङ्कामाय छोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय छोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यातमनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे व्वेदानाङ्कामाय व्वेदाः प्रिया भवन्त्या-त्मनस्तु कामाय व्येदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञान(ङ्कामाय यज्ञाः प्त्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्त्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूता-नाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न बाऽअरे सुर्व्वस्य कामाय सुर्विम्प्रयम्भवत्यातमनस्तु कामाय सुर्विम्प्रयम्भवत्यात्मा न्वरे इष्टब्यः श्रोतुब्यो मन्तुब्यो निद्ध्यासितुब्यो मैत्रेष्यात्मिन वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते व्विज्ञातुऽइद्ध् सुर्विम्विदितुम् ॥ ६ ॥ (म्ब्र) ब्ब्रह्म तम्प्राडात्।(यो) योऽन्युत्रात्मुनो ब्ब्रह्म ब्वेद क्षत्रन्त-

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । न वा अरे छोकानां कामाय छोकाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय छोकाः प्रिया भवंति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवंति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि

म्पराद्याद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद् लोकास्तमपुरादुब्बीऽन्यत्रात्मनो लोकाः

निदिध्यासितव्यो मैत्रेथि। आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वे विदितम्॥ ६॥ ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्त्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद । छोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो छोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

त्रियाणि भवंति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि त्रियाणि भवंति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो

[&]quot; वेदास्तं परादुः " " यज्ञास्तं परादुः " इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्प्राबुब्बोऽन्युत्रात्मनो देवान्वेद व्वेदास्तम्प्राबुब्बोऽन्यः त्रात्मनो व्वेदान्वेद यज्ञास्तम्प्राबुब्बोऽन्युत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्प्राबुब्बोऽन्युत्रात्मनो भूतानि व्वेद सर्वन्तम्प्राबाद्योऽन्युत्रात्मनः सर्वम्वेददम्ब्रह्मेडब्क्क्षच्यमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमे व्वेदाऽइमे यज्ञाऽइमानि भूतानीद्यं सर्वं यद्यमात्मा॥ ७॥

स यथा दुन्दुभेईन्यमानस्य । न बाह्याञ्छन्दाञ्छक्नुयाद्य्रहणाय दुन्दु-भेस्तु ग्युहणेन दुन्दुभ्याघातुस्य वा शुन्दो ग्युहीतः॥ ८॥

स यथा व्वीणायै व्वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्युहणाय व्वीणायै तु ग्युहणेन व्वीणावाद्रस्य वा शुब्दो ग्युहीतः॥ ९॥

ः स युथा शब्स्खर्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्यहणाय स्रब्स्खर्य तु ग्यहणेन शब्स्वध्मस्य वा शब्दो ग्यहीतः ॥ १० ॥

स युथाऽऽद्वैधाग्रेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा व्विनिश्चरन्त्येवम्बाऽअरे-ऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेडो यज्जेंडः सामवेदोऽथव्वी-

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो य्ज्ञान् वेद । मृतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वे तं परादात् । यः अन्यत्रा— तमनः सर्वे वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्त्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७॥

स यथा दुंदुभेईन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयात् ग्रहणाय । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणाये वाद्यमानाये न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ब्रहणाय । वीणाये तु ब्रहणेन बीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शङ्कुष्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १०॥

स यथा आर्द्रेधाप्रेरभ्याहितस्य पृथ्रधूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

^{&#}x27; "स यथा दुन्दुमेर्हन्यमानस्य " ॥ ८ ॥

[&]quot; स यथा वीणायै वाद्यमानायै "॥ ९॥

[&]quot; स यथा शंखस्य घ्मायमानस्य " ॥ १०॥

द्तं दाननिमित्तं धर्मजातम् । हुतं होमनिमित्तम् । आशितमञ्जदाननिमित्तम् । प्राप्तितं पेयदाननिमित्तं

क्रिरुसऽइतिहासः प्रराणम्बद्याऽउपनिषदः रुलोकाः सूत्राण्यस्याख्या-नानि व्याख्यानानि दत्तु एँ हुतमाशितुम्पायितुमयुञ्च लोकः पुरश्च लोकः सुर्वाण च भूतान्यस्यैवैतानि सुर्वाण निश्वसितानि॥ ११॥

स यथा सुविधामपुछि समुद्रऽएकायनुम् । (मे) एवछ सुर्वेषाधि रपद्यानान्त्वगेकायनुमेवथ् सुर्वेषाङ्गन्धानान्नासिकऽएकायनुमेवथ् सुर्वेषाएँ उसानाञ्जिह्नकायनुमेव एँ सुर्वेषा एँ रूपाणाञ्च क्षुरेकायनुमे-वथँ सुर्वेषाथँ शब्दानाथँ श्रोत्रमेकायनुमेवधँ सुर्वेषाथँ सङ्कल्पाना-म्मनऽएकायनुमेवथ् सुर्वेषाम्बेदानाथ् हृदयमेकायनुमेवथ् सुर्वेषाङ्-कुम्मणाएँ हुस्तावेकायनुमेवएँ सुर्वेषामुम्बनाम्पादावेकायनुमेवएँ सुर्वे-षामानन्डानामुपुरुथऽएकायनुमेवध् सुर्वेषाम्विसग्ग्रीणाम्पुयुरेकायन मेवथ् सुर्वासाम्विद्यानाम्वागेकायनुम् ॥ १२ ॥

(थ्रॅं) स यथा सैन्धवधुनः। (नोऽ) अनन्तुरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन-ऽएवु स्यादेवम्वाऽअरुऽइडम्महद्भृतुमनन्तुमपारुङ्कृत्स्नुः प्रज्ञानघनुऽपुवै-

निश्वसितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यज्जेदः सामवेदः अथवींगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः स्त्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च छोकः षरश्च छोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्नैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादा-वेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैंधवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजातम् । अयं च ह्रोकः इदं च जन्म । परश्च ह्रोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-स्थावरांतानि ॥ ११॥

[&]quot; स यथा सर्वासामपां समुद्रः एकायनमिति " समानम् ॥ १२ ॥

[&]quot; स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् " इति पाठान्तरम् प्रलयावस्थात्मरूपबोध-कम् । सुगमार्थम् ॥ १३ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यित न प्येत्य सुञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे न्त्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी। (य्य) अत्रैव मा अगवान्मोहान्तमापीपद्रत्र वाऽ अहमिदम्विजानामि न प्रेत्य सुन्जाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः। (लक्यो) न बाऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यविनाञ्ची बाऽअरेऽयुमात्माऽनुच्छित्तिधम्मी माञ्चासध्रुसर्ग्युस्त्वस्य भुवति ॥ १५॥

यद्भै तन्न पुरुषति । पुरुषन्वै तुद्द ष्ट्रव्यञ्ज पुरुषति न हि द्र ष्टुई प्टेविषिर-छोपो विषयतेऽविनाशित्वाञ्च तु तुद्धितीयमास्ति तुतोऽन्यहिभक्तं युत्परुषेत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपारं कृत्स्रः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा-ऽस्ति इत्यरे त्रवीमि । इति होवाच याज्ञवलक्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपद्त् । न वा अहमिदं विजानामि । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमास्मा अनु-च्छित्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न परयति । परयन् वै तद्द्रष्टव्यं न परयति । न हि द्रष्ट्रहिष्टिपिरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्परयेत् ॥ १६ ॥

[&]quot;मोहांतमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामीति " पाठान्तरम् । ' अत्रैव ' प्रज्ञानघने " न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति " इति वदन् 'भगवान् ' मा ' मां ' मोहान्तं ' मोहमध्ये ' आपीपदत् ' आपीदितवान् संमो- हितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतन्त्वं उक्तलक्षणं ' न वै ' नैव जानामीत्यर्थः ।। १४ ॥

[&]quot;अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्वस्य मवतीति" पाठांतरम् । ' अरे मैत्रेयि ! ' ' अहं मोहं न ब्रवीमि '। यतः ' अयं ' प्रकृतः ' आत्मा ' ' अविनाशी ' विनष्टुं शीळं यस्य स विनाशी, न विनाशी अविनाशी।तत्र हेतुः—यतः 'अनुच्छित्तिधर्मा' उच्छित्तिरुच्छेदो विकाशे धर्मो यस्य सः उच्छित्तिधर्मा । न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविक्रिय इत्यर्थः । तिर्हे आत्मनः कथं संसारादिविक्रियासंबंध इत्यत् आह—' तु ' पुनः ' अस्य ' प्रकृतस्यात्मनः ' मात्रासंसर्गः ' चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया पामिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १९॥

[&]quot; यद्रै तन परयति " इदं कंडिकाष्टकं ज्योतिर्जाक्षणे (रा. प. जृ. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥१६॥ ३३३८

- (य) यद्वै तन्न जिच्न्नति । जिच्न्नन्वै तुर्न्नातुन्यन्न जिच्न्नति न हि च्न्नातुम्ब्रीणादिपरिलोपो न्विचतेऽविनाशित्वान्न तु तुद्वितीयमस्ति तुतो-ऽन्यहिभक्तं युज्जिच्नेत् ॥ १७॥
- (द्य) यद्वै तन्न रसयित । व्यिजानन्यै तद्वसन्न रसयित न हि रसयितू रसादिपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वाच तु तिहितीयमस्ति ततोऽन्यहि-भक्तं यद्वसयेत् ॥ १८ ॥
- (च) यद्वै तम्र व्वद्ति । व्वद्न्वै तुद्रक्तव्यम् व्वद्ति न हि व्वक्त-र्व्वक्तेविष्रिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वाम्न तु तुद्धित्यमस्ति तुतोऽन्यहि-भक्तं यद्वदेत् ॥ १९ ॥
- (घ) यद्भै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्व्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तहितीयमस्ति ततो-ऽन्यहिभक्तं युच्छ्णुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिन्नति । जिन्नन् वै तत् न्नातव्यं न जिन्नति । न हि न्नातुर्न्नाणादिपरिलोपों विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिन्नेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयित । विजानन् वै तत् रसं न रसयित । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तविकिर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २०॥

[&]quot; यद्दै तन जिन्नति " ॥ १७ ॥

[&]quot; यद्वै तन्त्र रसयति " ॥ १८॥

[&]quot; यद्दै तन वदति " ॥ १९॥

[&]quot;यद्वै तन्न श्रृणोति"॥ २०॥

(द्य) यद्धे तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यन्न मनुते न हि मन्तुम्भ्ते-र्विपारिछोपो विवद्यतेऽविनाशित्वान्च तु तिह्नतीयमस्ति ततोऽन्यहिभक्तं युन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृश्वति । स्पृशन्वै तुत्स्प्रष्ट्रव्यन्न स्पृश्वति न हि स्प्रष्ट् स्पृष्टेविपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्त तु तुद्धितीयमस्ति तुतोऽन्यद्धि-भक्तं युत्स्पृज्ञेत् ॥ २२ ॥

(द्य) यद्भै तन्न व्यिजानाति । व्यिजानन्यै तुद्धिज्ञेयन्न व्यिजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानादिपरिछोपो विव द्यतेऽविनाशित्वान्न तु तु हितीयमस्ति तुतोऽन्यहिभक्तं युद्धिजानीयात् ॥ २३ ॥

ं (द्य) यत्र वाऽअन्यदिव स्यात् । (त्तु) तुत्रान्योऽन्यत्पर्येदन्योऽन्य-जिच्छेदुन्योऽन्युइसयेदुन्योऽन्युद्भिवदेदुन्योऽन्युच्छृणुयुदुन्योऽन्युन्मन्त्री-तुान्योऽन्युत्स्पृशेद्रन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न त तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेविंपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति तोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति।न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-लोपो विद्यते, अविनाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात्॥२३॥

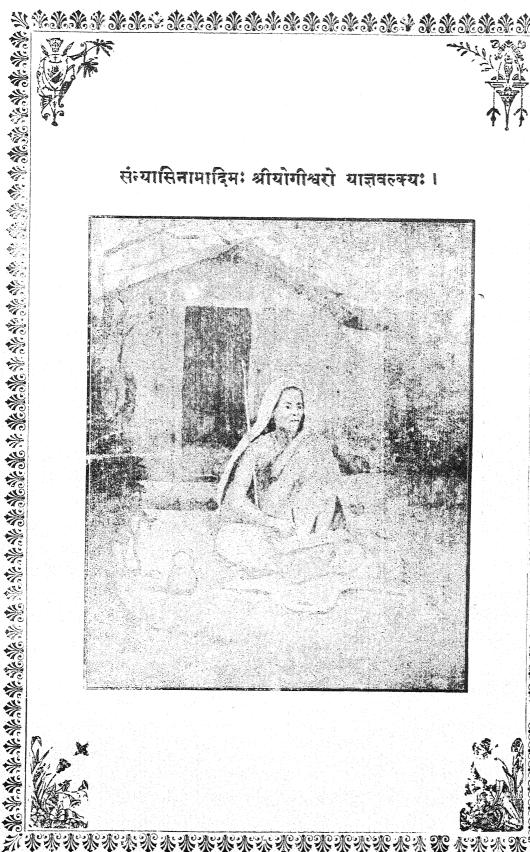
यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्वरूपेत् । अन्यः अन्यज्ञिन्नेत् । अन्यः अन्यद्रस-येत् । अन्यः अन्यद्भिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत । अन्यः अन्यत् स्पृशेत्। अन्यः अन्यदिजानीयात् ॥ २४ ॥

^{&#}x27;' यहै तन मनते "॥ २१॥

[&]quot; यद्दै तन्न स्पृशति " ॥ २२ ॥

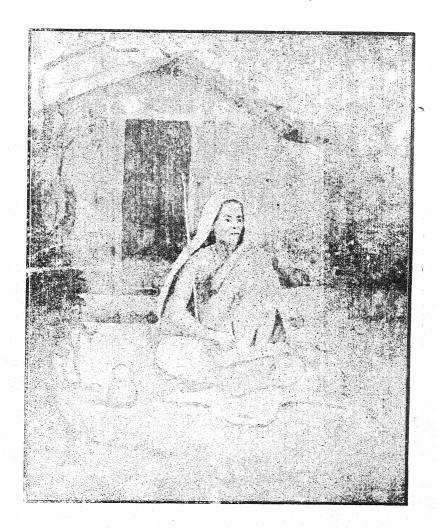
[&]quot; यद्दै तन्न विजानाति" ॥ २३॥

एवं अविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे तु तदभावः, इत्यन्वयव्यतिरेकाम्यां औपाधिक-मासनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं "न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमक्तं " इति (कं. १६-२३)

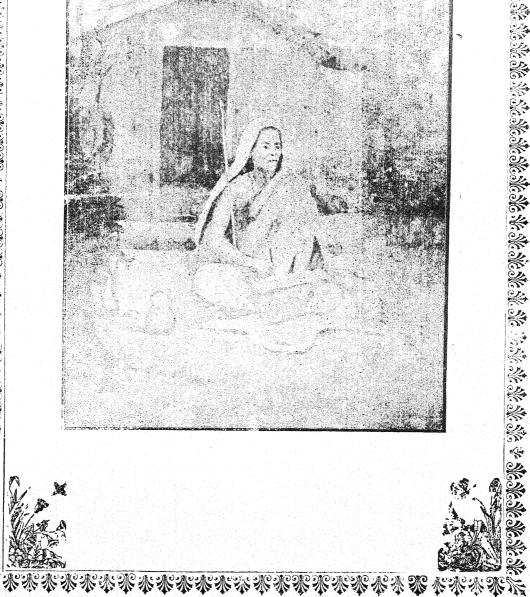

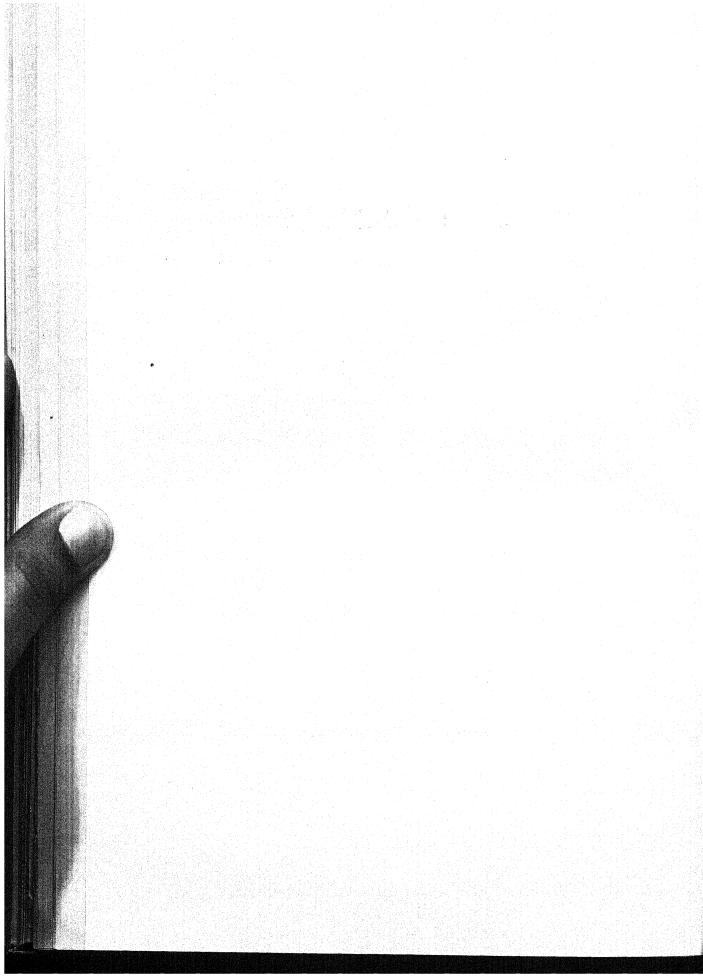

संन्यासिनामादिमः श्रीयोगीश्वरो याज्ञवल्क्यः।

(द्य) युत्र त्वस्य सुर्विमात्मेवाभूत् । (त्त) तत्केन कुम्पर्येत्तत्केन कुञ्जिच्चेत्तत्केन कुणुँ रसयेत्तत्केन कुमिधवदेत्तत्केन कुणुँ शृणुयात्तत्केन कुम्मन्धीत तत्क्रेन कुएँ स्पृशेत्तत्केन किम्बनानीयाचेनेद्धँ सुर्व-म्विजानाति तब्केन व्विजानीयादिज्ञानारमरे केन व्विजानीयादित्युक्ता-नुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावद्रे खुल्वमृतत्विमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्यवन्त्राज् ॥ २५॥

(जा) अथ व्वर्णेशः । (स्तु) तुद्दिम्ययर्थं शौर्पणाब्याच्छौर्पणाब्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिन्नेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कमभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वे विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानी-यात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावद्रे खळ अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवद्याज ॥ २५॥

अथ वंदाः । १ तदिदं वयं शौर्पणाय्यात् । २ शौर्पणाय्यो गौत्मात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह-यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पर्यदित्यादिना । ' यत्र वै ' यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा 'अन्यदिव ' आत्मनो वस्त्वन्तरिमव अविद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत्। 'तत्र ' तस्मिन्नवस्थाविद्योषे 'अन्यः ' अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः ' अन्यत् ' स्वस्मात् विभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्त्वन्तरं 'पश्येत् ' उपलभेत । जिघ्नेदित्यादि समानम् ॥ २४ ॥

एतावता " एतेम्यो भूतेम्यः " (कं. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्या-तम् । इदानी " महद्भूतमनन्तमपारं " (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्य-भावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह-यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पर्योदि-त्यादिना । " उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्विमति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवन्नाज " इत्यधिकम् । हे 'मैत्रेयि ! ' इत्येवं त्वं ' उक्तानुशासना ' उक्तमनुशासनं ससंन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-नुशासना ' असि ' भवसि । ननु-तथाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किंचिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनाह ' अरे मैत्रेयि ! 'यत् त्वं मां पृष्टवत्यसि—" यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रहीति " तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम् ' एतावदेव ' ' खल्ल ' निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव त्वया अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं 'ह' किल प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्तवा यथेच्छया ' याज्ञवल्क्यः ' ' प्रवत्राज ' प्रत्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं " प्रत्रजिष्यन्नस्मीति " तचकारेत्यर्थः । एतावता परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सक्र बोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २.५ ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकांडप्रवर्तकगुरुशिष्यपरंपराकथनाय वंशप्रतिपादकं कंडिकात्रितयमारम्यते अथ वंश 3183

स्यो ग्रीतमाद्गीतमा व्वात्स्याद्वात्स्या व्वात्स्याच पाराज्ञस्याच पाराज्ञास्यः साङ्कृत्याच भारद्वाजाच भारद्वाजऽ औदवाहेश्व शाण्डिल्याच
शाण्डिल्या बेजवापाच गौतमाच ग्रोतमा बेजवापायनाच व्वेष्टपुरेयाच
व्वेष्टपुरेयः शाण्डिल्याच रोहिणायनाच शोहिणायनः शोनकाच जेवन्तायनाच रेभ्याच रेभ्यः प्रोतिमाष्यायणाच कोण्डिन्यायनाच कोण्डिन्यायनः
कोण्डिन्याभ्याङ्कोण्डिन्याऽ ओण्जवाभेभ्यऽ ओण्जवाभाः कुण्डिन्यात्कोण्डिन्यः कोण्डिन्यात्कोण्डिन्यः कोण्डिन्याचाग्निवेश्याच॥ २६॥

(चा) आग्निवेद्यः सैतवात्। (त्सै) सैतवः प्राराहार्व्यात्प्राराहार्यो जात्कण्यां भारद्वाजाङ्वारद्वाजो भारद्वाजाञ्चासुरायणाञ्च गौतमाञ्च गौतमा भारद्वाजाङ्वारद्वाजो बङाकाकौशिकाद्वरुवाकोशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चेवणंश्चेवणिरौपजन्धनेरौप-जन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः चृतिकौ-शिकाद्यत्वकौशिकः पाराहार्व्यायणात्प्राराहार्य्यायणः प्राराहार्व्यात्प्राराहार्यां जात्कण्यां जात्कण्यां भारद्वाजाङ्वारद्वाजो भारद्वाजाञ्चासुराय-णाञ्च यात्कासुरायणश्चेवणंश्चेवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिभ्भी-रद्वाजाङ्वारद्वाजऽ आत्रेयात् ॥ २७॥

४ वात्स्यो वात्स्याच पाराशर्याच । ५ पाराशर्यः सांकृत्याच भारद्वाजाच । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शांडिल्याच । ७ शांडिल्यो वैजवापाच गौतमाच । ८ गौतमो वैजवापायनाच वैष्टपुरेयाच ।
९ वैष्टपुरेयः शांडिल्याच रोहिणायनाच । १० रोहिणायनः शौनकाच जैवन्तायनाच
रैभ्याच । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच कौंडिन्यायनाच । १२ कौंडिन्यायनः कौंडिन्याभ्याम् ।
१३ कौंडिन्यो और्णवाभेभ्यः । १४ और्णवाभाः कौंडिन्यात् । १५ कौंडिन्यः कौंडिन्यात् ।
१६ कौंडिन्यः कौंडिन्याचाप्रिवेश्याच ॥ २६ ॥

[ः] १७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सेतवः पाराशर्च्यात् । १९ पाराशर्च्यो जात्कर्ण्यात् । २० जात्-कर्ण्यो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाचासुरायणाच गौतमाच । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्यारम्य **ब्रह्मणे नमः** इत्यंतम् । अथ सांगोपांगस्य फलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानंतरं याज्ञवल्कीयकांडस्य वंदाः कथ्यते इति रोषः । प्रथमांतः शिष्यः । पंचम्यंतो गुरुः । इति मधुकांडवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

^{ु &}quot; आप्निवेश्यः सैतवात् " ॥ २७॥

(दा) आत्रेयो माण्टेम्मुण्टिग्गुतिमाद्गुतिमा गुतिमाद्गुतिमा व्वात्स्या-द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्ब्यात्काप्यात्केशोर्ब्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्वालवो विवद्भभीकौण्डिन्यादि-दभ्भींकौण्डिन्यो व्वत्सनपातो बाभ्भवाद्वतसनपाद्बाभ्भवः पथः सौभरा-त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गिरसऽ आभूतेस्त्वाष्टा-<u>डाभूतिस्त्वाष्ट्रो</u> व्विइवुद्धपात्त्वाष्ट्राडिश्वह्धपस्त्वाष्ट्रोऽिइवुभ्यामिइवनौ द्धींचऽ आथर्वणाह्य्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो हैवाद्यव्वी हैवो मृत्योः प्पाच् धुँसनान्मृत्युः प्पाच्च धुँसनः प्प्रच्च धुँसनात्प्प्रच्च धुँसनऽ एक-ष्षुँरेकार्ष्वविष्युजित्तेर्विष्युजित्तिव्वयेष्टेव्वयेष्टिः सनुरोः सनुरिः तुनात्सनातुनः सुनगात्सनगः परमेष्टिनः परमेष्ठी ब्ब्रह्मणो ब्ब्रह्म स्वयुम्स ब्बुह्मणे नुमः ॥ २८॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके तृतीयं त्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः॥ १४-४॥ इति द्वितीयं सुद्धदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं सुनिकांडं याज्ञ-वल्क्यकांडं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥ अस्मिन् अध्याये च काण्डिकासंख्या ॥ १०३॥

२३ भारद्वाजो बलाकाकौद्दिकात् । २४ बलाकाकौद्दिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौक-रायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंधनेः । २८ औपजंधनिः सायकायनात् । २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पारा-शर्यायणात्। ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यो जात्कर्णात् । ३४ जात्-कर्ण्यों भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाचासुरायणाच यास्काच । ३६ आसुरायणस्त्रेवणे: । ३७ त्रैवणिरौपर्जंधनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो मांटेः । ४१ मांटिगीतमात् । ४२ । गीतमो गीतमात् । ४३ । गीतमो बात्स्यात् ।

[&]quot; आत्रेयो मांटेः " ॥ २८॥

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः केशोर्यात्काप्यात् । ४६ केशोर्यः काप्यः कुमारहारि-तात्। ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विद्भींकौंडिन्यात् । ४९ विद्भींकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्धाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पथाः सौभरोऽयास्यादां-गिरसात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वक्रपाच्वाष्ट्रात् । ५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ देधीच आधर्भणात् । ५६ दध्यङ् आधर्वणः अथर्वणो दैवात् । ५७ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५९ प्रध्वंसन एकर्षः । ६० एकर्षिविप्रजित्तेः । ६१ विप्रजित्तिवर्षष्टेः । ६२ व्यष्टिः सनारोः । ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६७ ब्रह्म स्वयंभ्र । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीह्रघीकेशत्रहाभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखो । निषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये तृतीयं याज्ञवल्क्यमैत्रेयी-संवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥ चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४-४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं द्यध्यायं खिलकाण्डम् । आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु पश्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपानिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ।

ॐ ३पूण्णिमद्यः पूण्णिमिद्यम्पूण्णितपूण्णिमुद्वयते । पूण्णिस्य पूण्णिमाद्याय पूण्णिमेवाविशाष्यत ॐ ३ लम्ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं लमिति इ स्माइ कौरव्यायणीपुत्रो व्वेदोऽयम्ब्राह्मणा व्विदुव्वेदैनेन युद्रेदितुव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके च चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥१४। (६) ४।४॥ (८) ५–१॥

शांतिब्राह्मणम्।

"ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णिमदं, पूर्णात्पूर्णमुद्द्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-शिष्यते "॥ "ॐ ३ खं ब्रह्म "—(वा. सं. ई. उ. ४०। १७) खं पुराणम् । वायुरं खिमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्देदितव्यम् ॥ १॥

तदेवं यत् विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्वस य आत्मा सर्वांतरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्द्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्टयमापन्नस्य प्रमाणप्रमेन्यादिल्यवहारविषयतामुपगतस्याम्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानि—इस्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तां वक्तव्यत्वेन पारिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र सर्वोपास्त्यंगम्तान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदार्थान् विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्य-विज्ञानिसद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसंबंधमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः श्रुद्धं स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेयत्वं द्योतयितुमनुवदति—पूर्णमद् इति मन्त्रेण । 'अदः' इति परोऽक्षामिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति— "वा दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छनज्ञसाः ''—(पा. स्. ७ । २ । २७) इति कर्तारे निष्ठांतं निपातितम् । तथा च—' अदः' परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्श-वित्या लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिद्मिति । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदिप केवलेन

³⁻अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलशब्दस्य परिशेषनाचकत्नादस्य काण्डस्य मधुयाज्ञनस्यकाण्डयोहक्तात्परि-शिष्टनक्तन्याभिधायकत्नाचेति मन्तन्यम् ॥

स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण 'पूर्णं ' व्यापि । न तु उपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्मी तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूती कथयन् त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति - पूर्णात्पूर्णमुद्च्यत इति । ' पूर्णीत् ' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह— पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः 'पूर्णं 'पूर्णत्वमादायः गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं जन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य 'पूर्णमेव' अनन्तर-म्बाह्यं प्रज्ञानवनैकरसंस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः। " ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-स्मीति तस्मात्सर्वमभवत् "-(श. प. बृ. उ. १ । २ । २१) इत्युपक्रमस्थश्रुत्यर्थ एवानेनमन्त्रेणोपसंहतः । तत्र "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थं उक्तः। "पूर्णात्पूर्णम्"-इत्यादिमन्त्रशेषेण "इदमग्र आसीत्" इत्यादेर्थं उक्तः । अतः एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यश्चितितात्पर्यिलङ्गात् शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्य-मेबेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह-ॐ ३ खम्ब्रह्मेति । इह ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्यामिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहंद्वस्तुसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खिमति विशेषणम् । नीलमुत्पलमितिवत् खब्रह्मणौः सामानाधिकरण्यात् तसोरेकावसिद्धिः। तथा च-यथा विष्णवङ्गाङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मंत्रे खराब्दात् भौतिकखप्रतीतिर्माऽभूदित्यभिप्रायेण मंत्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते-खम्पुराणिमत्यादि । 'पुराणं ' विरंतनं ' खं ' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च-खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । नतु-अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यतः कल्पांतरमाह-वायुरं खिमिति ह स्माह कीर्ज्यायणीपुत्र इति । वायुर्विद्यते यस्मिन् तत् 'वायुरं ' 'खं ' मौतिकाकाशं तदविच्छनं ब्रह्म ॐकारा-लम्बनं, मौतिकाकारो खराब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलंभात् 'इति ' 'कौरव्यायणीपुत्रः ' 'ह ' किल आह-स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपदयोरुमयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिद्रयमैच्छिकमिति भावः । एवमोंकारप्रतीकं कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं साधयति—वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुवेंदैनेन यहेदितव्यमिति । यस्मात् ं यत् वेदितव्यं 'प्रकाश्यमानमिधीयमानं ब्रह्म तत् एनेनोंकारेण ' वेद ' साधकः पुमान् विजानाति उप-छमते । तस्माद्देदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः संति, तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्यात् ओंकौरो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमतिष्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीह्रविकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादिशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोप-निषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये प्रथमं शांतिब्राह्मणं परिसमातम् । १४। (८) ९–१॥

³⁻अत एव च श्रीमद्भगवद्गीतायां-'' ॐ तत्सिदिति निर्देशो ब्रह्मणिब्रविधः पुरा '' इति भगवदुक्तिः, तथा थोगसूत्रे '' तस्य ब्रानकः प्रणवः '' इति पतन्नस्युक्तिः संराजते ।

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितारे न्त्रसच्यम् षुदेवा मनुष्याऽ असुराः ॥ १ ॥

(ऽ) उषित्वा ब्रह्मचुर्ब्यन्देवाऽऊचुः। (ब्र्ड) ब्रवीत नो अवानिति तेभ्यो हैतदक्षरस्वाच दऽइति व्यज्ञासिष्टा ३ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्धाम्य-नेति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति॥ २॥ ज्ञतम् ७५००॥ (त्य) अथ हैनम्मनुष्या ऽऊचुः। (ब्र्ड) ब्रवीत नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम्।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितिर ब्रह्मचर्यमृषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥ उपित्वा ब्रह्मचर्य देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टां ३ इति । व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥ इति । व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥ ।

एवमाभ्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनं ॐकार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्यं दमादिसाधनत्रयं विधातव्यम् । तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यंतरश्चिचः सन् सर्वोपास्तिषु अधिकियते । अतस्तिद्विधानायार्थवादमाह—त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतो पितारि ब्रह्मचर्यमूषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः 'प्राजापत्याः 'प्रजापतेरपत्यभूताः 'प्रजापतौ 'विराडात्मनि 'पितारि 'समीपे शिष्याः संतः 'ब्रह्मचर्यं ' ऊषुरुषितवंतः । के ते प्राजापत्याः इत्यपेक्षायामाह— देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥ १॥

ततस्ते किं कृतवंत इत्यपेक्षायामाह—उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च 'ब्रह्मचर्यमुषित्वा 'क्रमेण प्रश्नं कुर्वाणाः प्रथमं 'देवाः ' ऊचुरुक्तवंत इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीत नो भवानिति । भवानोऽस्मम्यं अनुशासनं 'ब्रवीत 'क्षययित्वयर्थः । एवं देवैरनुशासने प्रार्थिते प्रजापितः किमाहित्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हैतद्श्वरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यः 'ह 'किल 'द ' 'इत्येतद्श्वरं 'वर्णमात्रं उवाचोक्तवान् । देवानेवं शिक्षयित्वा तेषां स्वोपदिष्टविद्याप्रतिपत्तिपरीक्षार्थं पिता पृष्टवान् इति दर्शयित—व्यज्ञासिष्टा ३ इतीति । प्छतिर्विचारार्था । मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवंतो न वा इति प्रश्नार्थः । एवं पृष्टे देवोक्तं प्रति वचनं कथयित—व्यज्ञासिष्मिति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वयमित्यूचुरित्यर्थः । यद्येवं तर्द्ध्यतां किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षायां स्वामिप्रायानुसारेण देवैरवगतमर्थं दर्शयित—दाम्यतेति न आत्थेतीति । स्वमावतः अदांता यूयं मनः 'दाम्यत 'दांता भवतेति त्वं नोऽस्मान् 'आत्थ 'कथयित इत्युक्तवन्त इत्यर्थः । देवोक्तंप्रजापतिरङ्गीकृतवान् इत्याह—ॐइति होवाचेति । ॐशब्दार्थमेव विश्वदयित—व्यज्ञासिष्टेतीति । सम्यक् ज्ञातं भवद्गिरिति अङ्गीकृतवानित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो छुन्धा यूयं अतः 'दत्त 'यथाशक्या अनादिकं विभजत इति नोऽस्मानात्य । किमन्यत् न्रूयानो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्या दकारार्थं ज्ञातवंत इति मनुष्यपर्यायतात्पर्यार्थः ॥ ३॥ हैतुदेवाक्षरमुवाच द ऽइति व्वयज्ञासिष्टा ३ऽइति व्वयज्ञासिष्मेति होचुई-त्तेति नऽआत्थेत्योमिति होवाचु व्वयज्ञासिष्टति ॥ ३॥

(त्यु) अथ हैनमुसुराऽऊचुः। (ब्र्ब्ड) ब्ब्रुवीतु नो भ्रवानिति तेभ्यो है-तुदेवाक्षरमुवाच द्ऽडाति व्वयज्ञासिष्टा३ऽडाति व्वयज्ञासिष्मेति होचुईयध्व-मिति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तुदेतुदेवैषा देवी व्वागु-नुवद्ति स्तनयित्नुईदद्ऽइति डाम्यत दत्त इयध्वमिति तुदेतुत्त्रयुधुँ शिक्षेद्दमन्द्रानन्द्यामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६) ४। ५॥ (८) ५–२॥

. अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेत-देवेषा देवी वागनुवद्ति । स्तनियत्नुर्दं द द इति । दाम्यत दत्त द्यध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् । दमं दानं दयामिति ॥ ४॥

एवं क्रूरा यूर्य हिंसादिपराः । अतः ' दयध्वं ' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-रार्थं गृहीतवन्तः इत्यसुरपर्यायतात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवेषा देवी वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं 'एषा दैवी वागनुवदति '। तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का एषा दैवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनियत्तुर्द द द इतीति । अत्र विसन्धिकरणं तु सर्वत्र वर्णान्तरभ्रमापोहार्थम् । यः 'स्तनयित्नुः 'सैषा दैवी वाक् । दकारत्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्नुशब्दानुकरण-मात्रं विवक्षितम् । न तु त्रित्वं, प्रमाणाभावात् इत्यर्थः । ननु-तर्हि त्रिदेकारोचारणं किमर्थं, तेषां च को वा अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त दयध्विमतीति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिर्देकारोचारणमित्यर्थः । यमर्थं विधातुमयमाख्यायिकारूपः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विद्वाति—तदेत-त्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त दयध्वं इति स्तनयित्नुरूपेणानुशास्येव । तत्तस्मात्कारणात् 'दमं दानं दयां ' ' इत्येतत्त्रयं शिक्षेत् ' उपादचात् । प्रजापतेरनशासनमस्माभिः कर्तव्य-मिति मितं कुर्याद्धुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीह्रषीकेशत्रक्षमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-त्रह्ममगवतः ऋतौमाध्यन्दिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये द्वितीयं दमदानद्येतित्रिकोपदेशकं ब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४ (८) ५-२ ॥

व्वायुर्गिलममुंतम् । (म्भ्र) भुस्मान्त एँ श्रीरम् । ॐ ३ क्रतो स्म्र । क्किबे स्मरांत्रे नय सुप्था रायेऽअस्मान्तिश्वानि देव व्वयुनानि विवद्वान् । युयोध्यस्मृज्जहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नुमऽचिकिम्विधेमेति ॥ १॥ इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६॥ (८) ५–३॥

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम् । " वायुरनिलममृतम्, भस्मातं दारीरम् । ॐ ३ ऋतो स्मर् । क्किबे स्मर् ।

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं आध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धात् इत्यत आह-वायुरिनल-ममृत्मिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थः आध्यात्मिकप्राणरूपः 'वायुः ' अनिस्रं' बाह्यं वायुं अमृतमधिदैविकं प्रति गच्छित्विति शेषः । एतद्वायुप्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वत्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-त्वात् नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह-भस्मांतं शरीरमिति । शरीरमपि ' मस्मान्तं ' सत् पृथिवीं प्रति यातु । भस्मान्तिलंगात् कर्मिमण एवैतदुपस्थानम् । न संन्यासिनामिति गम्यते । तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवसुप-स्थानमुक्ता अग्नेरुपस्थानमाह-ॐ ३ कतो स्मर क्रिचे स्मरेति । 'ॐ इति कतो इति च ' अग्निदेवता-सम्बोधनार्थावेव राब्दौ । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः । स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च ऋतु-साध्यत्वेन ऋतुरित्युच्यते । तथा च-हे ॐ ३ !ऋतो ! अग्ने ! 'स्मर इति ' इष्टां गर्ति जिगमिषता मया स्मरणे त्वं नियुज्यसे । अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थ्यसे । ' क्लिक रे क्लुताय लोकाय 'स्मर'। पुनरपि अग्निविषयप्रार्थनान्तरमाह-अग्ने नय सुपथेति । हे 'देव !' द्योतना-त्मक 'अप्ने!' त्वं ' विश्वानि वयुनानि ' सर्वाणि प्रज्ञानानि ' विद्वान् '। ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयो-रुपलक्षणार्थम् । एतानि 'विद्वान् 'जानन् हि त्वं 'अस्मान् ' त्वदुपासकान् 'सुपथा ' शोमनेनोत्तरेण शुक्केन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन 'नय 'प्रापय । किमर्थं १ 'राये 'धनाय कर्मफलमोगायेति यावत् । किं च⊷ अस्मदस्मत्तः ' जुद्भराणं ' कुटिलं वंचनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं ' एनः ' पापं ' युयोधि ' वियोजय विनाशयेत्यर्थः । वयं तु देहावसानकाले अन्यत्कर्तुमशक्ताः । इदानीं 'ते ' तुम्यं 'भूयिष्ठां 'बद्धतमां ' नमउक्तिं ' नमस्कारवचनं ' विधेम ' समर्पयेम । नमस्कारमात्रसमर्पणेन परिचरेम । तच त्वया सर्वाधिकत्वेन प्राह्मित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिचोतकः ॥ १ ॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथवाह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिळकाण्डे पंचमेऽध्याये तृतीयं सूर्योग्न्योरुपस्थानब्राह्मणं परिसमासम् ॥ १४ (८) ५–३॥

१-ना. सं. ईशोपनिषदि " अमृतम्मस्मान्तम् " इत्यनयोः पदयोर्मध्ये " अथेदम् " इति पदद्वयमधिकं विद्यते ॥ २-ना. सं. ईशोपनिषदि " क्षित्रे स्मर " इत्यस्माद्वाक्यादप्रे " कृत श्रस्मर " इतीदं वाक्यमधिकं वर्षते ॥

एषु प्रजापितर्भिद्धद्यम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सुर्वन्तुदेतुत्व्यक्षर्ण् हृदयमिति हृऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद द्ऽ इत्येकमक्षरन्द्रदन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गी लोकं युऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपानिषदि चतुर्थ-प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।७॥ (८) ५–४॥

अप्ने नय सुपथा राये अस्मान, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहु-राणमेनः, भूयिष्ठां ते नमडिक्तं विधेम '' (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५ । १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम्।

एष प्रजापितः, यत् हृद्यम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्वम् । तदेतत् व्यक्षरं हृद्यमिति । हृ इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद् । द इत्येकमक्षरम् । द्दंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद् । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गे लोकम् । य एवं वेद् ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनधिकृतानां ध्यानमेदोक्त्यर्थं उत्तरं प्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वराङ्का माऽभूदिति प्रजा-पतिं विशिनष्टि-एष प्रजापतिर्यद्भद्यामिति । इदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः । यस्मिन् इदये शाकल्यब्राह्मणे " किंदेवतोऽस्याम् " (बृ. उ. ६।९।२१) इत्यादिनामरूपकम्मेणां दिग्विमागेनोपसंहार उक्तः । तत् ' इदयं ' 'एषः ' एव देवाद्यनुशास्ता ' प्रजापतिः ' न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्यो-पास्यत्वार्थं त्रक्षत्वमाह-एतद्व्रह्मेति । 'एतत् ' इदयं ' त्रक्ष ' ज्ञेयजातस्य इदयेन व्याप्तत्वात् । अतो हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादरनैरंतर्थेण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु-कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात् इत्यत आह-एतत्सर्विमिति । 'एतत् ' हृद्यं ' सर्व ' सर्वात्मकं शाकल्यमाह्मणोक्तरींत्यैव । प्रजापतिरिप त्र्यन्त्रमाह्मणोक्त (४।३।१) रीत्या सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात् युक्तं तयोरैक्यवचनिमत्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य इदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह-तदेतत्ऽय-क्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं इदयनाम ' त्रयक्षरं ' त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुन-स्त्रीण्यक्षराणीत्यपेक्षायां सफलं दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह-हः इत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मादसमै हृदयब्रह्मणे 'स्वाः ' इंद्रियाणि 'अन्ये च ' विषयाः शब्दाद्यः स्वं स्वं कार्यमभिह-रंति । हृदयं च भोक्रर्थं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं हरतेराहरतिकर्मणो ह इत्येतत् रूपम् । 'यो वेद ' असी विदुषे स्वा ज्ञातयः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरंति । बलिमिति वाक्य-शेषः । पूर्ववत् द्वितीयाक्षरमाह-द इत्येकमक्षरं ददंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात् पूर्वोक्ताः िस्ता अन्ये च ' हृदयत्रक्षणे स्वं स्वं वीर्यं ' ददंति ' ददंते प्रयच्छन्तीत्यर्थः । हृदयं च मोत्रे तहदाति ।

तद्वे तुदेतदेव तुदास । सत्यमेव स खो हैवुमेतुन्महृद्यक्षम्प्रथमजम्बेद सत्यम्ब्रह्येति ज्यतीमां छोकाञ्जितऽ इन्न्वसावसच्यऽ एवमेतुन्मह्यक्षम्प्रथम-जम्बेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युधुँ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६) ४।८॥ (८) ५-५॥

हृद्यब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम्।

तद्दे तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जयती-मान् लोकान् । जित इन्न्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतेर्दीनकर्मणो द इत्येतद्भूपं इदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं 'यो वेद ' असी विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं स्वं वीर्यं ददंति प्रयच्छन्तीसर्थः । " दद दाने " (घा. पा. भ्वा. आ. १७) इसस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि भौवादिकस्य व्यख्येन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह-यमित्थेकमक्षरमेति स्वर्गे लोकं य एवं वेदेति । यस्मात् 'स्वा अन्ये च ' विषयाः हृदयब्रह्म प्रति ' यन्ति '। हृदयं च मोज्यं प्रत्येति । तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमिखेतत् रूपं हृद्यनामाक्षरत्वेन संबद्धं 'यो वेद् 'स विद्वान् 'स्वर्गं लोकं ' प्रति 'एति ' गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरैकदशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति, किसु वक्तव्यं इदयस्वरूपोपासनादिति इदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्वव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीह्वीकेशब्रह्मभगवत्युज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयरातपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनरााखोपनिषद्बृहदा-रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽच्याये चतुर्थ हृदयब्रह्मोपासनबाह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनांतरं विधित्संती श्रुतिराह-तद्दे तद्तदेव तदासेति । अत्र प्रथम-स्तच्छन्दो हृदयाख्यब्रह्मप्रामर्शी । वैशन्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधांतरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधांतरप्रति-ज्ञाऽर्थो द्वितीयस्तच्छन्दः । किं तद्विधांतरभित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्त-हृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छन्दः । तथा च 'तद्दै 'हृदयं ब्रह्म 'एतदेव ' वक्ष्यमाण-प्रकारं 'तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह-सत्यमेवेति । यद्रहा इदया-त्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच त्यच सत्त्यम् । पंचभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह-स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँ-ह्वोकानिति । 'यः 'साधको महदपरिच्छेद्यं महत्त्वात् 'यक्षं ' पूज्यं 'प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं 'सत्यं ब्रह्म वेद '। 'सः ' 'इमान् लोकान् जयति '। यथा

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तुदेतुत्त्र्यक्षरथ् सत्यमिति सऽ इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरमंभित्येकमक्षरम्प्रयमोत्तमेऽअक्षरे सत्यम्मध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम्।

आप एवेदमग्र आसुः। ता आपः सत्यमसः जंत । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापितम् । प्रजापितिदेवान्॥१॥ ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् ज्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सस्येन ब्रह्मणा इमे छोका आत्मसात्कृताः, तद्ददिस्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फछांतरमाह—जित इन्न्यसावस-दिति । 'इन्नु 'इत्यं सस्येन ब्रह्मणा अनृतात्मा रान्नुर्जितः । तथा अनेनाष्युपासकेनासौ रान्नुर्जितः अस-दस्तु भवतु । तथा च छोका येन जिताः तस्य रान्नुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदिग्वधज्ञानात् उपा-सकस्यदं फछमित्यपेक्षायां उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतन्महद्यक्षमित्यादि सत्यं ह्येन ब्रह्मे-त्यंतम् । 'हि 'यस्मात्सत्यमेव 'ब्रह्म 'उक्तरीत्या छोकजित् रान्नुजिच । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपा-सनानुरूपमुक्तं फछं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीह्वीकेशब्रह्ममगवत्पुज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९-९॥

इदानी सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमग्र आसुरित । अग्निहोत्रादिकम्मंसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिकाः अत्राप्राब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ताः 'आपः ' जगतो बीजभूता अव्याकृतात्मना अवस्थिताः 'एव ' 'इदं ' सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् ' अग्ने ' स्ष्टेः पूर्वं
'आसुः '। नान्यत् किंचित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमप्राब्दोपल्रक्षितात् मूलकारणात् सूत्रोत्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसिहताः ' सत्यं ' सूत्रात्मकं
हिरण्यगर्भमसुजन्त सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपकांतात् इदयसत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नत्वरंकां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव
महत्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापितामिति । तत्सत्यं ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भाख्यं कर्त्त 'प्रजापितं' प्रजानां पितं विराजमस्जतेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मसृष्टृत्वात् सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
यक्षत्वं निरूपयितुं उत्पनाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह—प्रजापितिर्द्वानिति । असृजतेत्यत्राप्यनुषङ्गः । देवतासृष्टिश्रुतिरिप महत्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १॥

अथ यक्षत्वमाह-ते देवाः सत्यामित्युपासत इति । यस्मादेवं सृष्टास्ते 'देवाः ' पितरमपि विराज-मतीत्य 'सत्यं 'सत्यं त्रह्मोपासते । इत्यतो यक्षं तिदत्यर्थः । तथा चैवं सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं त्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः । इदयत्रह्मवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकतामाह-तदेतत्त्र्यक्षरं

५-'' यमित्येकमक्षरम् " इति काण्यः पाठः ।

ऽनृतन्तुदेतदनृत्यं सत्येन पुरिगृहीत्यं सत्यभूयमेव भवति नैविमवहायुँ-समुनृत्यं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तत्त्रम् । (म) असा सुऽआदित्यो युऽएषुऽएतुस्मिन्मुण्डले पुरुषो युश्रायुन्द्क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रिष्मु-भिन्वीऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणुरयममुष्मिनत्स यदोत्क्रमिष्यनभवति शुद्धमेवैतनमुण्डलम्पुरुपति नैनमेते ररमयः प्रत्यायन्ति ॥ ३॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षेरं सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एव एतिस्मन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽश्च-न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रिझ्मिभर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणेरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति । नेनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतत्स्त्यमिति नाम त्र्यक्षरिमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमित्येकमक्षरामिति । भवत्वेवमक्षरत्रयम् । ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां 'प्रथमोत्तमे अक्षरे 'सकारांकारौ सत्यममृतं मृत्युरूपामावात् । 'मध्यतः ' मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्यवनृतयोः तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं तीकाराख्यं मृत्युरूपं 'सत्येन 'सकारांकारलक्षणेन 'परिगृहीतं ' व्याप्तं अंतर्भावितम् । अतस्तस्याकिंचित्करत्वान् 'सत्यभूयमेव 'मवतीत्यर्थः । एवं सत्यबाहुल्यं अनृतस्य मृत्योरिकंचित्करत्वं च विज्ञानतः फलमाह—नेवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । एवमित्यं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्वं च 'विद्वांसं ' जानन्तं 'अनृतं ' कदाचित् प्रमादोक्तं ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्तवा इदानीं तस्यैवाध्य। त्मिकाधिदैविकसंस्थानमेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थं माह—तद्यत्तत्त्तत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं 'तत् ' 'असौ सः 'प्रसिद्धः । कोऽसौ १ 'आदित्यः '। कः पुनरादित्यः १ 'य एषः ' 'एतिसन् 'प्रसिद्धे 'मण्डले ' 'पुरुषः 'मण्डलिमानी । 'यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि 'पुरुषः 'सः असौ सत्यं ब्रह्मत्यर्थः । ननु—प्रदेशमेदवर्तिनोः स्थान-मेदेन भेदात् उपासनामेदः स्यात् इत्याशंकायामाह—तावेतावन्योऽन्यास्मिन् प्रातिष्ठिताविति । तावेतावा-दित्याक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानिवशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुष-श्चादित्ये 'प्रतिष्ठितौ '। अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो मेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परोपकार्योपकारकमावेनेत्याह—रिश्मिभवी एषोऽस्मिन्पः

बंड एवं डएतुस्मिन्मुण्डले पुरुषः। (स्तु) तुस्य भूरिति शिर डएकथ् शिरऽएकमेतुदक्षरम्भुवऽइति बाहू हो बाहू हेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा हे प्रतिष्ठे हेऽ एते ऽअक्षरे तुस्योपनिषद्वरिति हन्ति पाप्मानञ्जहाति च युऽ एवम्बेद ॥ ४ ॥

य एव एतिसमन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । सुव इति बाह । द्वी बाह । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रातिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपानिषत अहरिति । हंति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममु िपन्निति । आदि सो अस्यादि अध्यात्मैः ' रिन्मिः ' प्रकाशेनो पकुर्वन् ' प्रति ष्ठितः ' ' अयं ' च चाक्षुषः प्राणिश्रक्षुरादिमिरिन्दियैर्भंडलं प्रकाशयन् अमुष्मित्रादिसे अधिदैवते प्रतिष्ठितः । अनयोरुपकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादिसर्थः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान् कथं नाम हितमाचरेदिस-मिप्रायवती श्रुतिश्रक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमारिष्टदर्शनमाह-स यदोरऋमिष्यन भवति शुद्धमेवेतनमण्डलं पर्यतीति । सोऽस्मिन् रारीरे भोक्ता विज्ञानमयः 'यदा 'यस्मिन् काले 'उत्क्रमिष्यन् ' प्राणांस्त्यक्ष्यन् ' मवति 'तदा स विज्ञानमयश्राक्षुष एतद्रविमण्डलं ' ग्रुद्धमेव ' विरिश्म एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव प्रयति । उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभावनिवृत्तेः, औदासीन्येनावतिष्टमानत्वादित्यर्थः। संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमारिष्टदर्शनं प्रदर्श, इदानीं प्रकृतयोः प्रस्परोपः कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनमेते र्शमयः प्रत्यायंतीति । 'एते रक्ष्मयः ' 'एनं ' चाक्चुवं पुरुषं ' न प्रत्यायन्ति ' स्वामिक्षम्मीनुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कम्मेक्षये पुनः नावर्तंते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानद्रयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह-कण्डिकाद्रयेन-य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' सत्यनामा 'तस्य ' 'भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः ' शिरः ' । उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ शिरोदृष्ट्यध्यारोपे सामान्यांतरमाह-एकं शिर एकमेतदक्षर्मिति । यथा 'शिर एकं ' तथा भूरित्यक्षरमपि 'एकम्' ततो युक्तं तत्र तदध्यारोपणिमत्यर्थः । द्वितीयन्याहृतौ आदित्यपुरुषबाहुरृष्टिमाह्-सुव इति बाह् इति । तत्र दित्वसामान्यनियामकमाह दी बाहू दे एते अक्षरे इति । तृतीयायां व्याहतौ पाददृष्टिमाह-स्विरित प्रतिष्ठेति । प्रतितिष्ठति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति । सुवरिति वर्णविश्वेषेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवसुपास्यब्रक्षणः अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह-तस्यो-पनिषद्हरितीति । 'तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः 'अहः ' 'इत्युपनिषत् ' रहस्यं नाम । येनाभि-धानेनामिधीयमानं ब्रह्म लोकवद्मिमुखीमवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपास्तिफलमाह्-हृन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेति । आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा अस्प्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे च उपसर्गस्य टिलोपे च सित सिद्ध-महरित्येतद्भुपं हन्तेर्जहातेश्चेति 'यो वेद '। सः 'पाप्मानं हंति जहाति च 'त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(दा) अथ योऽयुन्दिक्षणेऽक्षन्युक्षः। (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकध्रँ शिरऽएकमेतुदक्षरम्भुवऽइति बाहू हो बाहू हेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा हे प्रतिष्ठे हेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषद्दिमिति हन्ति पाप्मान-अहाति च युऽएवम्बेद्॥ ५॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ- प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६)४।९॥ (८)५-६॥

विद्युद्वह्येत्याहुः । (विद्य) विद्युनाद्विद्युद्धिद्यत्येनथ्रं सुर्विस्मात्पा-प्मनो युऽएवम्बेद विद्युद्वह्येति विद्युद्धचेव ब्ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४ । १० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतद्क्षरम् । सुव इति बाहू । द्वी बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वारिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत् अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विराद्धस्रोपासनाबाह्मणम्।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विदानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद-विद्युत् ब्रह्मोति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

् एवमाधिदैविकं व्याह्रस्यवयवं ब्रह्मोक्तवा आध्यात्मिकमाह—अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-वत् । अस्यापि रहस्यं नामाह—अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रिययैवास्य प्रत्यगातमभूतत्वात् हन्तेर्जहातेश्चे-तद्र्पमहमिति यो वेद—स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं प्रववत् ॥ ९ ॥

इति श्रीह्रधीकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रसहंसपिरव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४ (८) ५–६॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह—विद्युद्वह्मेत्याहुरिति । 'आहः' ब्राह्मणा इति शेषः । तस्य निर्वचनमाह—विदानाद्विद्यदिति । मेघान्धकारस्य विदानादवखंडनात् विदारणात् 'विद्युत्'। पापहेत्वज्ञानान्धकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह—विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्वह्मेतीति । 'यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद ' एनसुपासकं 'सर्वस्मात्'समस्तात् 'पाप्मनः ' मनोमयोऽयम्पुरुषः । (षो) भाःसत्यस्त्तिस्मन्नन्तर्द्धदेये यथा व्निष्ठिव्वां यवो वैव्रमयमन्त्ररात्मन्पुरुषः सुऽएष सुर्व्वस्य व्वज्ञी सुर्व्वस्येज्ञानः सुर्व्वस्याधिपतिः सुर्विमदम्प्रज्ञास्ति यदिद्दिक्ञ्य युऽएवम्वेद् ॥ ३ ॥ इति चतुर्द्शे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहद्रारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके एकाद्शं न्नाह्मणम् ॥ ३४ (६) ४ । ३ ३॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः । मनोमयपुरुषोपासनाबाह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नंतर्हद्ये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्यु-रुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किंच । य एवं वेद् ॥ १ ॥

पापात् विद्यस्वखण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह्-विद्युद्ध्येव ब्रह्मेति । 'हि 'यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत् 'तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥ इति श्रीद्वधिकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद् बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये सप्तमं विद्युद्धह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४।(८)५-७॥

उपाधीनामनेकत्वात प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच तथैव प्रकृतस्य ब्रह्मणः मनउपाधिकस्योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह—मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः ' मनःप्रायः मनसि उपलम्यमान-त्वात् मनसा चोपलम्यमानत्वात् मनसि अहमित्यमिमानज्ञानवन्वाद्वा ' माःसत्यः ' मा एव सत्यं स्वरूपं यस्य सोऽयं माःसत्यो भास्वरः सर्वार्थावमासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती श्रुतिः स्थानविशेषमाह—तास्मन्न-तर्हृद्ये यथा त्रीहिर्वा यवो वेति । ' यथा त्रीहिर्वा यवो वा ' परिमाणतः । एवंपरिमाणो विज्ञानमयः ' तिसमन् ' प्रसिद्धे ' अन्तर्हृद्ये ' हृदयमध्ये । योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । इदं त्वौपाधिकं परिमाणम् । स्वाभाविकं तु आनंत्यमेवेत्यमिप्रत्य दार्ष्टातिकमाह—एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष् सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टांतः । ' एवमन्तरात्मन् ' अन्तरात्मिन हृदयाकाशे ' अयं पुरुषः ' योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किंचेत्यन्तं शारीरकत्राह्मणे (खृ. उ. ४।२।२४) व्याख्यातार्थम् । उपासितुः फलमाह—य एवं वेदिति । एवंविधमनोमयत्रह्मोपासनतः ताद्दपूपापत्तिरेव फलम् । " तं यथा यथो-पासते "—(श. प. १० । १ । २ । २०) इति श्रुतेः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद् -बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमं मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४। (८) ५—८॥ व्वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तुनाः स्वाहाकारो व्वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तुस्य द्वौ स्तुनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारश्च व्वषट्कारश्च हन्तकारम्मनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तुस्याः प्राणुऽऋषभो मनो व्वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे षष्टे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके द्वाद्शम्ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५–९॥

वेदत्रयीवाग्धेतूपासनात्राह्मणम्।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्य द्वी स्तनी देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह-वाचं धेनुसुपासीतेति । वाक्राब्देनात्र बेदत्रयी प्राह्मा। न तु करणं तत्स्थानं वा तदेवता वा तदन्यतमेषु स्वाहाकारादीनामसंभवात् । अतः 'वाचं 'वेदत्रयीलक्षणां घेनुरिव घेनुः तामुपासीत सदा अनुवर्तेतेत्यर्थः। एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हंतराब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । रोषः प्रसिद्धार्थः। स्वामिम्यो घेनुः पय इव वाग्धेनुः एतैश्वतुर्भिः स्तनैदेवादिम्योऽत्रं क्षरतीत्यर्थः। कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगमेदमाह—तस्य द्वी स्तनो देवा उपजीवंतीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्यंतेन । 'तस्य ' तस्या धेन्वाः। स्वाहावषङ्भ्यां हि देवेम्यो हिवदीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवंति '। हन्तेति मनुष्येम्योऽत्रं प्रयच्छिन्त । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः ' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्वचेति हि पितृम्यः कव्यं ददिति । अतः 'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः। कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेक्ता को वा पुनः स्तन्यप्रस्वव-हेतुर्वत्स हत्यपेक्षायां तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि वरुकक्षणेन वाक् प्रसूयते । अप्राणस्य वागुचारणादर्शनात् । अतरत्तस्या घेन्वाः 'प्राणः 'ऋषम इव 'ऋषमः ' तथा मनसा ह्यालोच्य वाक् स्वाहाकाराद्यर्थ क्षरति । " यद्वै मनसा ध्यायित तद्वाचा वदिति "—(तै.सं.६११।७) इति श्रुतेः। अतः 'मनो वत्सः ' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवागुपाधिकत्रह्मप्रतिपेतिये फलम् । " तं यथा यथोपासते तदेव भवति "—(रा. प. १०। ६। ६। ६। २०) इति श्रुतेरित मावः॥ १॥ ।॥

इति श्रीह्मिक्षेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये नवमं वेदत्रयीवाग्धेनू-पासनब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४। (८) ५-९॥

अयुमिग्युवेंश्वानरः। (रो) योऽयुमन्तः पुरुषे येनेद्मन्नम्पच्यते युदि-दुमद्यते तुस्यैष द्योषो भवति युमेतत्कुण्णाविषिधाय शृणोति स यदोत्क-मिष्यन्भवति नैतङ्घोषध् शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके त्रयोद्शं त्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१३॥ (८) ५-१०॥

एतंडै परमन्त्रपः।(पो) युद्याहित्रस्तप्यते परमुॐ हैव लोकुअयित युऽएवम्बेदैतां परमन्तुपो युम्प्रेतमुरण्यथ् हरन्ति परम्थ् हैव छोकुअयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम्।

्अयमग्निवैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति । यमेत्रकर्णाविषिधाय श्रृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । नैतं घोषं श्रृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्भे परमं तपः। यद्व्याहितस्तप्यते। परमं हैव लोकं जयति। य एवं वेद। एतद्भे परमं

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाग्नित्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनांतरमाह-अयमग्निर्वेश्वानर इति । कोऽसाविप्रारित्यत आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इति । ' यत् ' यस्मात् ' येनेद-मुचते इतं ' तचेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरो इप्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे कि मानमित्यपेक्षायामाह-तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याप्नेरन्नं पचमानस्यैषः ' घोषः ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायां प्रत्यक्ष एवेत्याह—यमेत्रत्कर्णाविषिधाय शृणोतीति । एतदिति कियाविशेषणम् । अंगुलिभ्यां ' कर्णाविषधाय ' अपिधानं कृत्वा यं घोषं एतच्छ्वणं यथा स्यात् तथा 'शृणोति ' । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-मिसर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमारिष्टदर्शन-माह-स यदोत्क्रमिष्यन भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शरीरे मोक्ता ' यदोत्क्रमिष्यन् ' इत्यादि स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीह्षीकेशब्रह्मगावत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवास्-कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-देवब्रह्मभगवतः व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये दशमं वैश्वानरो-पासनात्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (८) ५। १०॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित् फलवन्ति दर्शयति -एतद्दे परमं तपो यद्व्याद्दितस्तप्यत इति । ' व्याहितः ' व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् ' यत्तप्यते '। 1144

युऽएवम्बेदैतहै परमन्तुपो युम्प्रेतुमग्नावभ्याद्धति परमुॐ हैव छोक-अयति युऽएवम्बेद् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१४॥ (८) ५–११ ॥

यदा वै पुरुषः । (षोऽस्मा) अस्माछोकात्प्रैति स व्वायुमागच्छति तुस्मै स तुत्र व्विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽकर्ष्वऽञ्जाकमते सुऽ आदित्यमागच्छति तुस्मै स तुत्र व्विजिहीते यथा डम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयित । य एवं वेद । एतद्दे परमं तपः । यं प्रेतम-प्रावभ्याद्धति । परमं हैव लोकं जयित । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासामु पासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम्।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्मैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

'तदेतत्' 'वै' निश्चितं 'परमं तपः ' दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिमूयमानः तमनिन्दन् अविषीदंश्च सन् तपस्तप्यते मयेति बुद्धं कुर्यादित्यर्थः । एवं चितयतः किं फलं मवतीत्यपेक्षायामाह—परमं हैव लोकं जयित य एवं वेदेति । 'य एवं ' ज्वरादिपीडनं तप हित 'वेद ' सः 'परमं ' तपसोऽनुकूलं ' लोकं जयित ' प्राप्नोतीत्यर्थः । तथोपासनान्तरमाह—एतद्धे परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । 'यं प्रेतं ' मां ऋत्विजो ज्ञातयो वा 'अरण्यं ' प्रति अभि ' हरंति '। ' एतद्धे परमं तपः ' हित मुमूर्षावस्थायां चितयेत् । वानप्रस्थवत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह—एतद्धे परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्याद्धतीति । 'यं प्रेतं ' मां ज्ञातयोऽप्रावन्याद्धति प्रक्षिपन्ति । ' एतद्धे परमं तपः ' हित मरणात्प्रागेव चितयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । सः अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-शब्देन तत्तदुपासनयोग्यफलमेदस्य विविधतत्वात् नोपासनैक्यराङ्केति मावः ॥ १॥

इति श्रीह्विकेशब्रह्ममगवः पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पश्चमेऽध्याये एकादशं ज्वरादि-व्याध्यादेस्तपोरूपोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते—यदा वै पुरुषोऽस्माछोकात्प्रेति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीत इति । 'यदा ' यस्मिन् काले ३३५५ ऊर्ध्वऽआक्रमते स चन्द्रमसम्।गच्छति तुस्मै स तुत्र व्विजिहीते यथा दुन्दुभेः खन्तेन सुऽद्धर्घऽञ्चाक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तु-स्मिन्वसति श्राश्वतीः सुमाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषादे चतुर्थ-प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नम्ब्रह्मेत्येकऽआहुः। (स्त) तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विजिहीते। यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्घ्व आक्रमते । स चंद्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते। यथा दुंदुभेः खम्। तेन स ऊर्ध्व आक्रमते। स लोकमागच्छति अशोकमाहिमम्। तस्मिन वसति जाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोसनाविधायकं ब्राह्मणम्। अतं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । प्रयति वा अन्नमृते प्राणात । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

क्षायुषः क्षयातु ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्मालोकात्प्रैति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकस्तदा ' वायु-मागच्छति '। 'सः 'च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यगुभूतः अभेद्योऽन्तिरक्षे तिष्ठन् 'तस्मै 'सम्प्राप्ताय विद्वे तदर्थ 'तत्र ' स्वात्मिन ' विजिहीते ' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्परिमाणं तिच्छदं कियते, इसपेक्षायामाह-यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वंड आक्रमत इति । ' यथा ' यावत्परि-माणं 'रथचकस्य ' 'खं ' छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण ' सः ' विद्वान ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्व ' आक्रमते ' उपारे गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्घं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-हीते यथा डंबरस्य खं तेनेलादिना यथा दुंदुभेः खं तेन सऽ ऊर्घ्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंबरः ' वादित्रविशेषः । शेषः स्पष्टार्थः । एवसपूर्यपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह—स लोक-मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । 'सः ' उपासकः ' लोकं ' प्रजापति-मागच्छति । किंविशिष्टं १ ' अशोकं ' मानसेन दुःखेन विवर्जितं ' अहिमं ' हिमवर्जितं शारीरदुःखवार्जितम् । यद्वा आम्यां पदाम्यां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोकं आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीर्नित्याः 'समाः' सम्बत्सरान् बहूनवान्तरकल्पान् 'वसित 'वासं करोति । एतदनुक्तफळोपासनफळमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीह्रवीकेशब्रह्ममगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः ऋतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमान्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वादशं सर्वोसामुपासनानां फलस्य गतेश्व विधायकं ब्राह्मणं परिसमातम् ॥ १४।(८) ५।१२॥

इदानीं पुनः प्रकृतत्रह्मोपासनमेवानुवर्तयन्ती श्रुतिः वि-रमिति गुणद्यविशिष्टानप्राणोपाधिकत्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुं आदौ एतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्था युक्तीराह-अत्रं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथेत्यादिना 1360

त्राणो न्त्रक्षेत्येकऽआहुरूतत्र तथा शुष्यति वै प्राणुऽऋतेऽत्रादेते इ त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तुद्ध स्माइ प्रातृदः पितुरम् । (ङ्कि) किथुँ स्विदेवैवाम्बदुषे साधु श्रिकुर्यात्किमेवारमाऽअसाधु कुर्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्पातृद कुस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमुताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥ त्रमाऽउ हैतुदुवाच । व्वीत्युत्रम्वै व्युष्ठे हीमानि सुव्वीणि भूतानि

तन्न तथा । शुष्यिति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विद्धेषे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति॥२॥ तस्मा उ हैतदुवाच। वीति। अत्रं वै वि। अत्रे हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । 'अत्रं ब्रह्मेत्येके 'आचार्या 'आहुः '। 'तत्तथा न ' ब्रह्मीतव्यम् । यतः प्राणाद्रक्षकात् 'ऋते ' विना 'अनं प्रयति ' क्रियते प्रतिभावमापयते इति ' वै ' प्रसिद्धम् । तथा ' प्राणो ब्रह्में ब्रह्में अहुः'। तदिप 'न तथा 'तथा न ब्रह्म। यतः 'अन्नात् ' अदनीयान् 'ऋते ' 'प्राणः ग्रुष्यति ' शोषमुपैति 'वै' प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न क्रियते न शुष्यति च । "अक्रेयोऽशोष्य एव च" (म.गी.२।२४) इति स्मृतेः । यस्मात् एवं एकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपचते । तस्मात् 'ह 'किल्ठ ' एते एव तु देवते ' अन्नप्राणलक्षणे ' एकघाभूयं ' एकघामावं ' भूत्वा ' गत्वा ' परमतां ' परमत्वं ' गच्छतः ' ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्तप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्या इत्येतमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति-तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैं विदुवे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽ असाधु कुर्यादितीति । तदेतदन्तप्राणैकत्वन्रह्मदर्शनं विद्वान् ' ह ' किल प्रात्दनामा ऋषीथरो हृष्टः सन् स्वं 'पितरं 'प्रति ' आह सम '। किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम्। ' एवं 'ब्रह्म ' विदुषे ' ' साधु ' शोमनं पूजां ' किंस्वित् ' कुर्यात् । न किंचिदस्य कर्तव्य-मिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा 'अस्मै ' विदुषे 'असाधु ' अशोभनं वा ' किमेव ' कुर्यात् । न किञ्चिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातृदवचनसमाप्ति-चोतक इसर्थः । एवमनप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं, किं तु-तस्य क्रतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सित नैतावनमात्रविज्ञानात् कृतकृत्यता पुरुषस्य, किंतु—अस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वास्यतीसाह-स ह स्माह पाणिना मा प्रावृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति। ' सः ' पिता ' ह ' किल हे 'प्रातृद' ! इति पुत्रं सम्बोध्य 'पाणिना' हस्तेन वारयन् 'मा' मैवं वोचः इति ' आह स्म ' प्रत्यषेधयदित्यर्थः । एतयोरत्रप्राणयोरेकवाभूयं ' भूत्वा ' ' कस्तु ' को वा विद्वान् ' परमतां गच्छति ' न कश्चिदपि । तस्मान्तेवं वक्तुमर्हिस । अक्ततक्रत्योऽसावितीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्त्रप्राणयोः सशक्तिकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

^{* &}quot; कुर्याम् " इत्युभयत्र काण्वः पाठः ।

विद्यानि रमिति प्राणों वै उं प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि रतानि सर्वाणि ह बाऽअस्मिन्भूतानि व्विशन्ते सर्वाणि भूतानि उमन्ते युऽ एवम्बेद् ॥ ३॥

इति चतुर्द्शे काण्डे षष्ठे प्रपाठके वृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१६॥ (८) ५-१३॥

उक्थम्प्राणो वाऽउक्थम् । (म्प्रा) प्राणो हीद्ध् सुर्विमुत्थापुयत्युः द्वारमाऽउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुक्यध् सलोकतास्रयति खऽ एवम्वेद् ॥ १॥

रमिति । प्राणों वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विश्वन्ते । सर्वाणि भूतानि रमंते । य एवं वेद् ॥ ३ ॥

प्राणोपासनाबाह्मणम्।

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयित । उद्धारमा उक्थविद्वीरस्तिष्ठति । उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयित । य एवं वेद ॥ १ ॥

न केवल्रयोरेकत्विव्ञानात् इत्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति -तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वे वीत्यादिना —सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन । 'तस्मै 'प्रातृदाय 'उ ह' किल पिता 'व' रं'' इत्येतदन्तप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवान् इति योजना । किं तत् वीत्यपेक्षायामाह —अनं वे वीति । कुतोऽनं वि 'हि 'यस्मात् 'इमानि 'प्रसिद्धानि 'सर्वाणि भूतानि ' 'अने विष्टानि 'अन्नमाश्रित्य स्थितानि । अतोऽनं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रिमस्यत आह—प्राणो वे रिमिति । कुतश्च प्राणो रम् ? 'वै 'प्रसिद्धम् । 'हि 'यस्मात् बलात्मके 'प्राणे ' सर्वाणि भूतानि रतानि 'सक्तानि यथेष्टं विद्दतानि वर्तते इति शेषः । तस्मात्प्राणो रिमत्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताश्रयत्वलक्ष्यणविशन्दवाच्यगुणकमन्नं सर्वभूतरिललक्षणरंशन्दवाच्यगुणकश्च प्राणः । तथानिधयोरेव तयोरेकत्वमापन्नयोः परमत्विमिति तथाविधमेव ब्रह्मोपासितन्यमिति समुदायार्थः । इदानीमेवंविदः फलमाह—सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशंते इत्यादि—य पृवं वेदेत्यंतम् । स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इति श्रीह्रविकेशत्रसमगवत्युज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपिरत्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवत्रसमगवतः कृतौ माध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेव-प्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये त्रयोदशमन्त्रप्राणयोरिक्योपासना-विधायकं त्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४॥ (८) ९।१३॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनमाह—उक्थामित्यादिना । महाव्रताख्ये क्रतौ प्रधान-भूतं शस्त्रमुक्थशन्दार्थः । किमात्मकं तदुक्थमित्यत आह—प्राणो वा उक्थमिति । प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुख्यः ।

युजुः प्राणों वै युजुः। प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सुर्वाणि भूतानि श्रेष्ठयाय युज्यः सायुज्य एँ सलोकता अयति युऽ एवम्बेद ॥ २ ॥

सुम प्राणों वै सुम । प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि सम्यञ्जि सम्युश्चि हास्मिन्त्सुर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय कल्पन्ते सामः सायुज्यध् सळोकुताञ्जयति युऽएवम्बेद् ॥ ३ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयित । य एवं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यंचि । सम्यंचि हास्मिन् सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उक्थं च सर्वशस्त्राणां प्रधानम् । अतः प्राण उक्थगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु-प्राणे कथमुक्थशब्दप्रवृत्तिरित्य-योगवशादित्याह-प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति । 'हि ' यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं ' प्राण उत्थापयति '। अप्राणस्योत्थानाशक्तेः। अतः प्राण उत्थापनादुक्थमित्यर्थः। एवमुपासनस्य क्रमेण दष्टमदष्टं च फलमाह-उद्धारमाऽउत्थिविद्धीर इत्यादिना । ' उत् ह असी ' इति च्छेदः । पंचम्यर्थे चतुर्थी छांदसी । 'यः ' एवमुक्थस्वरूपं प्राणं 'वेद '। अस्मादुपासकात् उक्थवित्प्राणवित् 'वीरः 'पुत्रः ' उत्तिष्ठति ' उत्पद्यते । इत्येतत् दृष्टफलन् । ' उक्थस्य ' प्राणस्य ' सायुज्यं सलोकतां ' च उपासनातारतम्यात् ' जयित ' प्राप्नोति । एतददृष्टं फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानी प्राणस्य योकृतागुणवन्वेनोपासनमाह-यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः 'प्राणो वै यजुः '। अतः प्राणो यजुरित्युपासीतेत्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति-प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यंत इति । ' हि 'यस्मात्प्राणे सति 'सर्वाणि भूतानि 'परस्परं ' युज्यंते '। न हि असति प्राणे कस्यचित्केनचित् योगसामर्थ्यं दृष्टम् । अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात् प्राणो यजुरित्यर्थः । एवमुपासितुः पूर्ववत्फलमाह**-युज्यंते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाये**ति । ' श्रेष्ठचाय ' श्रेष्ठभावाय " अयं नः श्रेष्ठो भवतु " इत्यभिप्रायेण ' युज्यंते ' उद्यमं कुर्वंति इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २ ॥

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यगगमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह-साम प्राणो वै सामेति । यतः 'प्राणो वै साम '। अतस्तं सामेत्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य सामत्वं साधयति-प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यंचीति । सम्यगञ्चन्ति सङ्गच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनाफलमाह-सम्यश्चि हास्मिन्त्सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय कल्पंत इति । न केवलं 'सम्यंचि ' संगच्छमानान्येव । अपि तु तानि अस्मिनुपासके ' श्रेष्ट्रयाय ' श्रेष्ठमावाय 'कल्पंते' क्ल्सानि भवंतीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

क्षत्त्रं प्राणो वै क्षत्त्रम् । (म्प्रा) प्राणो हि वै क्षत्त्रं ग्रायते हैनम्प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्त्रमात्रमाप्रोति क्षञ्चस्य सायुच्यप् सलोकताञ्जयति सुऽ एवम्बेद् ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके सप्तदशं त्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४। १७। (८) ५–१४ ॥ इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥१४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥१२९॥

क्षत्त्रम् । प्राणो वै क्षत्त्रम् । प्राणो हि वै क्षत्त्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्त्रमात्र-मामोति । क्षत्त्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद् ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्य पाळकगुणवत्त्वेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वे क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः 'क्षत्रमिति ' 'वे 'प्रसिद्धम् । तस्मात्तं क्षत्त्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य क्षत्त्रशब्दवाच्यत्वं साधयति—प्राणो हि वे क्षत्त्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षिणितोरिति । 'एनं 'देहपिंडं 'प्राणो ह ' 'क्षिणितोः ' शस्त्रादिहिंसितात पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् 'त्रायते ' पाळयिति । तस्मात् क्षतत्राणात् 'प्राणः ' 'वे 'प्रसिद्धं क्षत्त्र-मित्यर्थः । एतद्वेदनफळमाह—प्र क्षत्त्रमात्रमामोतीति । प्रशब्दः आमोतीत्यनेन संबध्यते । क्षत्त्रमात्रं 'प्राप्तोति '। प्राण एव भवतीत्यर्थः । ''मात्रं कात्स्न्येंऽवधारणे '' (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा 'क्षत्त्रं 'प्राणं 'प्राप्तोति'। किंविशिष्टं ' आ 'सामस्त्येन ' त्रायते ' पाळयतीत्यात्रस्तम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४॥

इति श्रीह्मषीकेशब्रह्ममगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपिरव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पंचमेऽध्याये चतुर्दशं प्राणोपासनाब्राह्मणं परिसमासम् ॥ १४। (८) ५-१४॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पश्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृ॰ आ॰ पश्चमेऽध्याये पश्चद्शं ब्राह्मणम्।

भूमिरन्तुरिक्षन्वौरित्यष्टावक्षराणि। (ण्य) अष्टाक्षर्थं ह वाऽएकङ्गा-यज्ये पदमेतुदु हास्याऽएतत्स खावदेषु छोकेषु ताबद्ध जयति बोऽस्याऽ एतुदेवुम्पदम्वेदु॥ १॥

(ऽ) ऋचो युज्थेष सामानीत्यष्टावक्षराणि। (ण्य) अष्टाक्षरथे ह वाऽ एकङ्गायत्र्ये पदमेतुदु हैवास्याऽएतत्स यावतीयुन्त्रयी व्विद्या ताबद्ध जयाति योऽस्याऽएतुदेवुम्पद्म्वेद् ॥ २ ॥

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तिरक्षं द्यौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पद्म् । एतदु हास्याः एतत् । सः यावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद् ॥ १ ॥

्र ऋचो यज्रंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायज्ये पदम् । एतदु हैवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद् ॥ २ ॥

ब्रह्मणो इद्याद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कथन्नीयमित्यारम्यते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति कथिष्यति । न चान्येषां छन्दसां प्रायः प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः । प्राणश्च क्षतन्त्राणात् क्षत्त्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तद्वपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । " ब्राह्मणा व्युत्थायाभिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो मवति " इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणतं गायत्रीजन्ममूल्रम् । अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्तत्वम् । गायत्र्या हि स्रष्टो द्विजोत्तमो निरंकुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिकियते । अतस्तन्म् एर परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय ब्रृते—भूमिरन्तिरक्षं द्योरित्यष्टा-वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यदि । भूमिरन्तिरक्षं द्यौरित्यष्टा-वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यदि । भूमिरन्तिरक्षं द्यौरित्यष्टा-वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यदि । भूमिरन्तिरक्षं द्यौरित्यष्टा-वक्षराण्यप्टाक्षरमित्यदि । भूमिरन्तिरक्षं द्यौरित्यद्याः 'पदं यक्षरोजवाष्टत्वपूरणम् 'एतदुह् ' एव । एतदेवास्याः 'पदं 'पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पादं 'यो वेद 'तस्यैतत्पलम् । 'सः 'विद्वान् 'यावत् 'यित्विचित् 'एषु लोकेषु 'जेतव्यं तावत्सर्व 'जयति '। 'योऽस्या एतदेवं पदं वेद '॥ १॥

तथा 'ऋचो यज्ंषि सामानीति 'त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्याष्ट्रौ । एवं तथैवाष्ट्राक्षरं 'ह वा एक्

प्याणोऽवानो व्वयानऽइत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरध्यँ इ वाऽएक-ङ्गायत्र्ये पदमेतुदु हैवास्याऽएतत्स खाविद्रम्प्राणि तावद्ध जयित यो-ऽस्याऽएतुदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(दा) अथास्याऽएतदेव। तुरीयन्दर्शतम्पद्मपरोरना यऽएष तुपति यद्धे चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शतम्पद्मिति दृदश्ऽइत् ह्येषु परोरनाऽइति सुर्विमु ह्येषु रज्ऽचपुर्ब्युपारे तुपत्येव्धुँ हेव श्रिया युश्सा तपति योऽस्याऽएत-देवम्पद्म्वेद् ॥ ४ ॥

सैषा गायुत्त्री। (त्र्ये) एतुस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजासे प्यतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पद्म् । एतदु हैवास्याः एतत् । सः यावाददं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद् ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पद्म् । परोरजाः य एष तपित । यद्वै चतुर्थं, तत्तुरीयम् । दर्शतं पद-मिति । दृहरा इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि तपित । एवं हैव श्रिया यशसा तपित । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये द्र्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वे तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायञ्ये पदं ' द्वितीयम् । ' एतदु हैवास्याः एतत् ' ऋग्यजुःसामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । ' स यावती हयं त्रयी विद्या 'त्रय्या विद्यया यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति '। ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्या- स्त्रयीलक्षणं ' पदं वेद '॥ २॥

तथा 'प्राणः अपानः व्योनः' एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच गायत्र्यास्तृतीयं पदम् । 'यावदिदं प्राणि 'जातं 'तावद्ध जयति '। 'योऽस्या एतदेवं 'गायत्र्यास्तृतीयं 'पदं वेद '॥ ३ ॥

अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दलक्षणायास्तुरीयं पदं कथ्यते । अभिधेयभूतं 'अस्याः' प्रकृताया गायत्र्या 'एतदेव' वक्ष्यमाणं 'तुरीयं पदम् 'तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एष तपित इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-पदार्थं व्याचष्टे स्वयमेव श्रुतिः । 'यद्दै चतुर्थं 'प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । 'दर्शतं पदं ' इसस्य कोऽर्थः इस्यमिधीयते । 'ददश इव हि एषः' हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शतं पदं गद्यते । 'परोरजाः' इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इति कथ्यते । 'सर्वं 'कृत्स्नं 'उ हि एषः' मण्डलस्थः पुरुषः 'रजः ' जातं समस्तं लोकमिति यावत् । उपर्युपर्याधिपत्यमावेन सर्वं लोकं रजोजातं 'तपित '। उपर्युपरीति वीष्सा समस्तलोका-िधपत्यस्यापनार्था हि । सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीष्सा अपार्थिका । नायं दोषः । येषामुपरिष्टात् सूर्यो दश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दो मवेत् इत्याशंकानिरासार्था वीप्सा । "ये चामुष्मात् परांचो लोकाः तेषां चेष्टे देव-कामानां च " इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात् सकलिरोधार्था वीप्सा । यथा असावादित्यः सर्वाधिपत्यलक्षणया 'श्रिया' 'यशसा ' च स्थासा 'तपति '। 'योऽस्या एतदेवं 'तुरीयं दर्शतं 'पदं वेद '॥ ॥।

'सैषा' त्रिपदोक्ता या त्रैळोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयळक्षणा 'गायत्री' एतर्सिश्चतुर्थे ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

[े] १~~७अत्राक्षरविश्~~ठेषेणाष्ट्रवपूरणम् ।

तद्वे तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुव्वे सत्यश्रक्षाई वे सत्यन्त्रस्माद्यदिद्यानीन्ह्ये विववुद्मानावेयातामहमहाक्षमहमश्रीषमिति युऽएव ब्ब्याद्हमहाक्षिति तुरुमाऽएव श्रद्ध्याम ॥ ५॥

तंद्रै तुत्सत्यम्बुळे प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्प्राणो वै बुळन्तुत्प्राणे प्यतिष्ठितन्त्रस्मादाहुर्ब्डऌथ्ँ सत्यादोजीयऽइत्येवुम्नेषुा गायुत्र्यध्यात्मं प्यतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयाँस्त्रत्रे । प्राणा वै ग्यास्तुत्प्राणाँस्त्रे तद्यद्ग्याँस्त्रे तुरमाद्रायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषेव सा स युरमाऽअन्नाह तुरुय प्राणुँस्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वे सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवद्मानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीपामिति । य एव ब्रयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रद्ध्याम ॥ ५ ॥

तद्दै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः-बलं सत्या-दोजीय इति । एवं उ एवा गायत्री अध्यातमं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैवा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यत् गयान् तत्रे । तस्मात् गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एवैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता ' मूर्तामूर्तरसत्वात्सूर्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्टादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् स ह त्रिभिः पादैः। 'तद्दै ' तुरीयं पदं 'सत्ये प्रतिष्ठि-तम् '। किं पुनस्तत्सत्यमित्याख्यायते । ' चक्षुर्वे सत्यं '। कथं ! चक्षुः सत्यमित्याह-' चक्षुहि वै सत्यं ' कथं १ प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव ' द्रौ विवदमानौ ' विरुद्धं वदमानौ एयातामागच्छेताम् । ' अहमद्राक्षं ' दृष्टवानिस्म इति । अन्य आह, ' अहमश्रीषं ' इति । यत् त्वया दृष्टं न तथा तद्वत् अस्तीति । तयोः ' य एव ब्रयात् अहमद्राक्षमिति '-' तस्मै एव श्रद्ध्याम ' न पुनर्यो ब्र्यादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि संभवति । न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मानाश्रौषमिति कथितवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः । तिसिन् ससे चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति ॥ ९ ॥

'तद्दै 'तुरीयपदाश्रयं. 'तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् '। किं पुनस्तद्वलमिति त्रूते । 'प्राणो वै बले '। तस्मिन् ' प्राणे ' बले ' प्रतिष्ठितं ' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—" तदोतञ्च प्रोतञ्च " ( ) इति । यस्मा-द्वे सत्यं प्रतिष्ठितम् , ' तस्मादाद्वर्बेठं सत्यादोजीयः ' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति । तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतस्तदाश्रयभूतम् । ' एवम्बेषा ' एवमकः न्यायेन उ एषा 'गायत्री 'अध्यात्ममध्यस्ते प्राणे 'प्रतिष्ठिता '। 'सा एषा गायत्री प्राणे '। अतो गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च, 'सा ' वै गायत्री प्राणरूपा e355

ताथ् हैके साविश्रीमनुष्टुभमुन्वाहुः । (व्वी) व्वागनुष्टुवेतहाचमुनुव्बू-मऽइति न तथा कुर्योद्गायत्रीमेवानुव्बूयाद्यदि ह वाऽअपि बह्विव प्राति । गृह्याति न हैव तद्गायत्रयाऽएकअन पदम्प्रति ॥ ८॥

स युऽइमास्त्रीहाँकानपूर्णानप्रतिगृह्णीयात् । (त्सो) सोऽस्याऽएतु-त्प्रथमुम्पदमाप्रयादथ यावतीयनत्रयी व्विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो-ऽस्याऽएतद्वितीयम्पदमाप्रयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-

तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्दाचमनुबूम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्री-मेवानुबूयात् । यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति । न हैव तद्दायव्या एकंचन पदं प्रति ॥ ८ ॥ स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ यावतीयं त्रयी विद्या । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् दितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत आत्मा सा चैषा 'गयांस्तत्रे ' त्रातवती । के पुनर्गयाः । 'प्राणाः ' वागादयः 'वै ' । गयशब्दकरणात् तांस्तत्रे । सेषा 'गायत्री नाम ' । यद्यस्मात् 'गयांस्तत्रे ' । 'तस्माद्भायत्रीनाम ' गयत्राणाद्भायत्रीति प्रथिता । 'सः ' आचार्य उपनीय त्राह्मणमष्टवर्ष ' यामेवाम् ' सावित्रीं सिवितृदेवताकामन्वाह पच्छोऽर्द्धचेशः समस्ताञ्च 'एषैव 'साक्षाज्ञगत्प्राणात्मिका जगत आत्मा गायत्रयेव प्राणो माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानी व्याख्याता नान्या 'सः ' आचार्यः 'यस्मै 'माणवकायान्वाहा-सुवक्ति । 'तस्य ' गयान् 'प्राणान् 'त्रायते 'नरकादिपतनात् ॥ ७॥

मतान्तरं दृष्वा बटवे उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यति इति विश्रमो माऽभ्दित्यिमप्रित्य मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरिति। 'एके ' शाखिनः "तत्सिवतुर्वृणीमहे वयं देवस्य
भोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि "—इत्यनुष्टुब्छन्दस्कां 'तां 'प्रसिद्धां 'सावित्रीं ' (ते. आ.
११११) सिवतुदेवताकां उपनीताय अन्वाहुरनुवदन्ति 'ह'। तदिभिप्रायमाह—वागष्टुप् इति। "वागनुष्टुविति
तद्यऽ एव वाचो महिमा " (श.प.१०१३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितत्वात् 'अनुष्टुप् ' 'वाक् 'च शरीरे
सरस्वतीक्ष्या। तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीक्ष्यत्वात् वागात्मिकाऽनुष्टुवेव वटवे वक्तव्या। तत्समर्पणे हि
सरस्वती समर्पिता स्यात्। अतो वयमेतामनुष्टुब्छक्षणां 'वाचं 'सरस्वतीमेवापेद्दयमाणां माणवकायानुवृमः इति
वदन्तस्तामेवोपदिशन्ति। 'न तथा कुर्यात् '। यत्ते आहुः मृषेव तत्। 'गायत्रीमेवानुबृयात् '। तदुपदेशे
हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं बटव उपदिष्टं स्यात्। तस्याः त्रैछोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मकत्वकथनेन सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात्। अनुष्टुबुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात्। किं चेदं प्रासंगिकमुक्त्वा इदानीं गायत्रीज्ञानफक्ष्वथनामिप्रायेण गायत्रीविदं स्तौति—यदि ह वा अपि विद्वदेत्यादिना। 'यदि ह वे अपि ' एकंचित् 'बह्विव 'न हि तस्य सर्वात्मनो नामास्ति किञ्चिद्विधात्मकादिकः। 'प्रतिगृह्वाति ' न हैव 'प्रतिग्रहजातं 'गायत्र्या एकंचन 'एकमपि 'पदं प्रति 'पर्यातम्। दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्वर्थः॥। ८॥

स य इति । 'स यः' गायत्रीवित् ' इमान्' भूरादीन् 'त्रीन्' गोऽश्वादिवनपूर्णान् 'लोकान् ' र् मतिगृहीयात्'। 'सः' प्रतिप्रहः 'अस्याः' गायत्र्याः 'एतत्प्रथमं पदं' यत् व्याख्यातं 'आप्नुयात्।' त्सोऽस्याऽएतनृतीयम्यडमाष्ट्रयाड्यास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शतम्पडम्परोः रजा युऽएष तुपति नैव केनचनाप्यङ्कुतऽइऽएतावत्प्रतिगृहीयात्॥९॥

(तु) तुस्याऽउपस्थानम्। (ङ्गा) गायुत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-ष्पद्यपदिसन् हि पद्यसे। नुमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पद्याय परोर्जसेऽसाव-दो मा प्रापदिति यन्द्रिष्यादसावस्मै कामो मा समर्छीति वा न हैवास्मै स कामः समृद्धचते यस्माऽएवसुपिन्छतेऽहमदः प्रापिसिति वा॥ १०॥

दिदं प्राणि । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम्। परोरजा य एष तपति । नैव केनचनाप्यम् । क्कृत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्॥९॥

तस्या उपस्थानम्—'' गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदिस न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत ''—इति। यं द्विष्यात्— '' असावस्मे कामो मा समर्द्धि ''—इति वा। न हैवास्मै स कामः समृध्यते—यस्मा एवमुप-तिष्ठते। '' अहमदः प्रापम् ''—इति वा॥ १०॥

प्रथमपदिविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिप्रहः । 'अथ 'पुनः ' यावती इयं त्रयी विद्या ' ' यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् ' । ' सः ' ' अस्याः ' ' एतत् हितीयं पदमाप्नुयात् ' हितीयपद- विज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत् । तथा ' अथ 'पुनः ' यावदिदं प्राणि ' ' यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् ' । ' सः ' ' अस्याः ' ' एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् ' । तेन तृतीयपदिविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । तथा च-त्रैलोक्याविन्छन्नस्य त्रेविद्याविन्छन्नस्य सर्भप्राण्यविन्छिनस्य च प्रतिप्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं भवेत् नाधिकदोष- भाक्तं तस्य इति गायत्रीविज्ञानफलस्येन श्रुत्या एवं कल्ययित्वा इदमुच्यते । पादत्रयसममपि यः कश्चित्प्रतिगृह्णीयात् तत् पादत्रयविज्ञानफलस्येन क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमन् । न चैवं वस्तुतो दाता प्रतिप्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानफलस्येन क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमन् । न चैवं वस्तुतो दाता प्रतिप्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानफलस्येन क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमन् । न चैवं वस्तुतो दाता प्रतिप्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानफलस्येन क्षयक्षमि पुरुवार्थविज्ञानं अवशिष्टमेन चतुर्थपादिवषयं गायत्रयाः, तद्दर्शयति—अश्वास्या प्रतदेव तुर्गयं द्र्यतं पदं परोरजा य एव तपति।ति । तचैतत् ' नैन ' केनचिद्पि प्रतिप्रहेणाप्यं नैन प्राप्यमिति यावत् । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवाप्यानि । कथंचित् कल्ययित्वा एवममिहितम् । तन्वतः ' कृत उ एतान्त्यतिगृह्णीयात् ' त्रैलोक्यादिसमम् । इत्येनं श्रुतिसिद्धे च सित न श्रुद्राद्यपादानकप्रतिग्रहितियाद्विर्थकशास्त्रविर्थः । तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपास्येति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रह् विषयमेव मंत्रं ऐहिकफल विशेषोपायकथनार्थमवतारयति—तस्या उपस्थानिमिति । अस्यार्थः—'तस्याः 'गायत्र्याः 'उपस्थानं 'एत्य नमस्करणं अनेन मंत्रेण । कोऽसौ मंत्र इति कथयति—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि—प्रापादित्यंतम् । हे 'गायत्रि '! त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन 'एकपदी 'मविस । त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन 'द्विपदी' असि । प्राणादिना तृतीयेन 'त्रिपद्यसि 'मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन चतुर्थेन तृरीयेण 'चतुष्पद्यसि ' एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः 'पद्यसे ' ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मना

(वै) एतुद्ध वै तुज्जनको ब्वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्न हो तुद्रायत्रीविद्रन्ब्रूथाऽअथ कथु इस्त्रीभूतो व्वहसीति मुंखु धु ह्यस्याः सम्म्राण्न व्विडाञ्चकरेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद्ध वे तत् जनको वेदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यत्नु हो तत् गायत्रीविद्बूथाः । अय कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्राट् न विदांचकर इति होवाच ॥ ११ ॥

' अपदिस ' । अविद्यमानं पदं यस्याः तव येन पद्यसे सा त्वमपदिस । यस्मान हि पद्यसे । नेति नेत्यात्मत्वात् । अतोऽन्यवहार्यविषया । अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करणः मुच्यते-नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा दोषेण यथोक्तनमस्कार-प्रयोजनमुच्यते । 'असौ ' रातुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविष्ठकरः । 'अदः 'पाप्मरूपरात्रोः यत् त्वत्प्राप्तिविष्ठकर्त्वं मम तच 'मा प्रापत् ' नैव प्राप्तोतु । इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमंत्रपरिसमात्य्यर्थः ।

इदानी प्रवृद्धद्वेषवंतं प्रति उक्तोपस्थानमंत्रे ऊहप्रदर्शनेनामिचीारिकं उपस्थानांतरमाह-यं द्विष्योदिति । ' यं द्विष्यात् ' यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वयं विद्वान् । तं प्रति अनेनोपस्थानम् । ' असौ ' शतुरमुकनामा इति तनाम गृह्वीयात् । 'अस्मै 'देवदत्ताय रात्रवे अभिप्रेतः 'कामः 'अभिलिधितोऽर्थः ' मा समर्द्धि ' समृद्धि मा प्राप्तोतु । तथा च-" असावदो मा प्रापत् " इत्यस्य स्थाने " असावस्मै कामो मा समार्द्धे " इत्यूहं कृत्वा गायज्यस्येकपदीत्यादिना पूर्वीक्तेन मंत्रेणामिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । 'न हैवास्मै ' देवदत्ताय रात्रवे 'स कामः समृध्यते '। कस्मै ! 'यस्मा एवमुपतिष्ठते' । कामिनं प्रति आमिचारिकमुपस्थानांतरमाह-अहमदः प्राप-मिति वेति । अहं 'अदः 'देवदत्ताभिप्रेतं मदभिलिषतं 'वा ' प्रापं प्राप्नुयां इति वा उपतिष्ठते । " असावदो मा प्रापत् '' इत्यादित्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीमुखविज्ञानमंतरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न मवति । अतस्तद्विधानार्थं अर्थवादोऽभिधीयते—एतद्ध वा इत्या-दिना। 'एतत् ' 'ह ' किल ' वै 'सम्भेते। तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ' जनको वैदेहः ' ' बुडिलम् ' नामतः अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः तं किल उक्तवान् । यन्तु इति वितर्के । 'हो ' अहो आश्चर्यमेतत् । तिदिति यद्थें । यत् त्वं 'गायत्रीवित् ' ' अबूथाः 'गायत्रीविदहमस्मीति यद्बृथाः । किमिदं तत् तस्य वचसः अन्तुरूपं अक्थः । 'कथं' यदि गायत्रीवित् गायत्र्याः प्रतिग्रहदोषेण ' हस्तीभूतः ' हस्ती भूत्वा वृथाऽभिमानं 'वहसीति'। स प्रत्याह राज्ञा स्मारितः- मुखं ह्यस्या इति 'हि' यस्मात् 'अस्याः' गायत्र्याः 'मुखं' हे 'सम्राट्' 'न विदाञ्चकर ' " णलुत्तमो वा " इति (पा॰ सू॰ ७ । १ । ९१) इति स्मरणात् । णित्वाभावात् न वृद्धिः न विज्ञातवानस्मीति ' ह ' ' उवाच ' । एवमंगविकळत्वात् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् ॥ ११ ॥

⁹⁻अद्दृष्टोपायेन परपोडनमभिचारः।

[्]र-अत एवाह कात्यायनः-" रिपुनिप्रहकामश्रेत्कुर्यात्काम्यमशङ्कितः " ॥ ३९ ॥ इति मंत्रभ्रांतिहरापरपर्यायसूत्रमंत्रप्रकाशि-कायाम् ॥

तुरुयाऽअग्निरेव मुखम् । यदि इ वाऽअपि बुह्विवाग्नावभ्याद्रधति सुर्वि-मेव तत्सुन्दहत्येवॐ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापुङ्करोति सुर्व्वमेव तुत्सं-प्साय शुद्धः पूतोऽजुरोऽमृतः सुम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके वृहदारण्यकोपनिषदि पश्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४। (७) ५।१॥ (८) ५–१५॥

इति चतुर्द्शे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४-५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विव अग्नावभ्याद्घति । सर्वमेव तत्संदहाति । एवं हैव एवंविद्यद्यपि बह्विव पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूर्तोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवं वदंतं प्रति राजा मुखमुपिदशिति—तस्याऽ अग्निरेव मुखिमिति।श्रणु तिर्हि 'तस्याः' गायत्र्याः 'अग्निरेव मुखम्'। 'यदि ह वै अपि बिह्नव ' इंधनं 'अग्नावभ्याद्धित ' लौकिकाः। ' सर्वमेव ' तत्संदह-त्येवेन्धनमग्निः। 'एवं ह 'एव ' एवंवित् ' गायत्र्या अग्निर्मुखं इत्येवं वेत्तीत्येवंवित् स्यातः स्वयं गायत्र्यात्मा स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् 'यद्यपि बिह्नव ' बह्नव 'पापं ' प्रतिप्रहादिदोषं 'करोति '। तत्सर्वं पापजातं 'सम्प्साय ' सम्यक् मक्षयित्वा ' शुद्धः ' अग्निवत्पापस्पर्शरहितः ' पूतश्च ' प्रतिप्रहजनितपापफलसंबंधरितः अग्निमुखगायत्र्यात्मा ' अजरः अमृतश्च संभवति '॥ १२॥

इति श्रीह्रषीकेशत्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवत्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये पंचदशं गायत्रत्रह्मोपासनात्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४॥(८)९॥(बृ. उप.)-पंचमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४॥(८)॥ ।

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके बृ॰ आ॰ पश्चमे प्रपाठके द्वितीयं त्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुई वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषद्भाजगाम सऽञ्जाजगाम जैवलैम्प्रवाहणम्परिचार्यमाणन्तुमुदीक्ष्याभ्यवाद कुमारा३ऽइति स भो३ऽ इति प्यतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पश्चाग्निविद्याबाह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम्।

श्वेतकेतुई वा आरुणेयः पश्चालानां परिषद्माजगाम । स आजगाम जैवैलं प्रवाहणं परिचार-यमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा ३ इति । स भो ३ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि पिन्नेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतार्चनपूर्वकमान्यपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थावगतिरित्येते अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निर्वृत्ताः । संप्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च वक्तव्य-मित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन् काण्डे वक्तव्यं अस्य खिळाधिकारत्वात् । तथा च तद्कुं "श्वेतकेतुई वाऽआरुणेयः" इति ब्राह्मणम् इत्यस्य सम्बन्धः, खिळाधिकारोऽयं तत्र यद्नुक्तं तद्भिधीयते इति सामान्यसंगतिः । पूर्वं " द्वया ह प्राजापत्याः "-(रा. प. वृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वामाविकज्ञानकर्मळक्षणः पाप्मा सूचितः । परं तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितस्त्र्यनात्मप्रतिपच्यंतेन प्रन्थेन । ब्रह्मविद्यारंभे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया संयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श.प.ब्र. १।२।२४) इत्यमिहितम् । तत्र केन पितृलोकं प्राप्नोति केन वा देवलोकं इति न गदितम् । तचेह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्य-मित्यत आरम्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुचयकारिणा मुमूर्षुणा "अप्ने नय सुपथा "-(श. प. बृ. ८ । १ । १) इति मार्गयाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति विशेषणात् अनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामध्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणात्पंथानश्च क्रतविपाक-प्रतिपत्तिमार्गाः । वक्ष्यति च "यत्कृत्वा" (कं० ३) इत्यदि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्ति-इति सक्रुमनगत्युपसंहारार्थोऽयमारंभः । एतावती हि भनगतिः । एतावान् कर्मणो विपाकः । स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति एका विशेषसंगतिः। " एतावदरे खल्वमृतत्वं. अमृतत्वस्य त नाशाऽस्ति वित्तेन " (श. प. बृ. ५ । ४ । २) इत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तम् । तत्र हेतुर्नोक्तः । तत्कथनायेदं ब्राह्मणम् । इत्यपरा विशेषसंगतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः । न नित्ये त्वमृतत्वे व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं सम्पद्यते । अपि चौक्तमग्नि-

[्]र**ा** अन्ति जैवलिम् " इति काण्वः पाठः।

व्वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो व्विप्रतिप्रयान्ता ३ इति नेति होवाच व्वेत्थ यथेमुँ होकम्पुनरापुद्यान्ता ३ऽइति नेति हैवोवाच व्वेत्थ यथाऽसौ लोकुऽएवमबहुभिः पुनःपुनः प्रयुद्धिर्त्र सुम्पूर्ध्यता३ऽइति नेति हैवोवाच ॥ र ॥

वेत्थ, यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यांता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थ, यथेमं लोकं पुन-रापद्यांता ३ इति । नेति हैवोवाच । यथाऽसी लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिन संपूर्यता ३ इति । नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे—" न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृतिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थ"— (श. प. ११।६।२।४) इति । तत्र प्रतिवचने-" ते वाऽएतेऽआहुती हुते उल्क्रामतः " (श. प. ११।६।२।६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तचैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमना-श्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्रयेणोत्क्रांत्यादिकार्यारंभ उपपद्यते । कत्र्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य साधना-श्रयत्वाच कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति गदितं षद्प्रकारमपि, इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षद्प्रकारमपि । कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पंचाग्निदर्शनं इहो-त्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषभवगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इस्येतत् द्वयं दिदर्शियषुराख्यायिकां प्रणयति-श्वेतकेतुई वाऽआरुणेय इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-रुणि:, तस्यापत्यमारुणेयः । ऐतिह्यार्थो हरान्दः । वैरान्दो निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यराः= प्रथनाय ' श्वालानां परिषद्माजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वजनविशिष्टत्वेन । तेषां परिषद्मागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण 'स आजगाम '। जीवलस्यापयं ' जैवलं 'पञ्चालराजं प्रशहणाभिधानं स्वभृत्यैः 'परिचारयमाणं ' आत्मनः परिचारणं कार्यंतिमत्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वे श्रुत्वा विनेतन्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्य आगतमेव अम्युवादाम्युक्तवान् 'कुमारा ३ इति 'सम्बोध्य । प्छुतिर्भत्सनार्था । 'सः' एवमुक्तः 'प्रतिश्रुश्राव'। भो ३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् । कुद्धः सन् 'अनुशिष्टो नु 'शासितो नु 'असि ' भवसि ' पित्रा ' इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेतरः । 'ॐ इति ' बाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

यदोवं 'वेत्थ ' विजानासि किं १ ' यथा ' येन प्रकारेण ' इमाः प्रजाः ' प्रसिद्धाः ' प्रयत्यः ' म्रियमाणाः ' विप्रतिपद्यांता ३ इति ' विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्छति । विप्रतिपद्यान्त ३ इति दीर्घत्वं छान्दसम् । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गिद्वैविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चित्प्रजा अनेन मार्गेण गच्छंति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते, तर्तिक वेत्थेत्पर्थः । ' नेति होवाच ' इतरः । तर्हि ' वेत्थ' ! ' यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति' पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ' नेति होवाच ' श्वेतकेतुः । 'वेत्थ ' ! 'यथा ' ' असौ ' एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसक्कत् प्रयद्भिर्मियमाणैः ' यथा ' येन प्रकारेण ' न सम्पूर्यता ३ इति ' न सम्पूर्यतेऽसौ लोकः । तर्त्कि वेत्थ १ ' नेति हैवोवाच ' ॥२॥ व्वेत्थ खितथ्यामाहुत्याध्रँहुनायाम्।(मा)आपः पुरुषवाचो भूत्वा समृत्थाय व्वद्नती ३८ इति नेति हैवोवाच व्वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपद्मितृ-याणस्य वा खत्कृत्वा देवयानम्या पुन्थानम्प्रतिपुद्यते पितृयाणम्या ॥ ३ ॥ (वाऽपि) अपि हि नऽऋषेव्वेचः श्वतम् । (न्ह्रे) हे सृन्तीऽअशृणवम्पितृ-णामहन्देवानामृत मृत्यानाम् । नाभ्यामिदाम्बिश्रमेजत्सुमेति खद्न्तरा -पित्रम्मानुरञ्जेति नाह्मतऽएकञ्चन व्वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

बेत्थ, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंती ३ इति । नेति हैवो-वाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—'' द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामृत मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समिति यदंतरा पितरं मातरं च ''—(वा. सं. १९ । ४०) इति। नाहमत एकंचन वेद इति होवाच ॥ ४॥

'वेत्थ'? 'यतिथ्यां' यत्संख्याकायां आहुत्यामाहुतौ 'हुतायां' 'आपः 'पुरुषवाचः 'पुरुषस्य या वाक् सैंव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः 'भूत्वा 'पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो भवन्ति । 'समुत्थाय 'सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः 'वदन्ती ३ इति '। 'नेति हैवोवाच '। यद्येवं 'वेत्थ उ '? 'देवयानस्य पथः 'मार्गस्य 'प्रतिपदं 'प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं 'पितृयाणस्य वा ' प्रतिपदम । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह—यत्कर्म 'कृत्वा 'यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेति यावत् । 'देवयानं वा पन्थानं 'मार्गं 'प्रतिपद्यते '। 'पितृयाणं वा 'यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपद्मिधीयते । तां प्रतिपदं किं वेत्थ १ देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु-मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणभावात् । त्वं तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्थं पृच्छिस इत्याशङ्कायामाह-अपि हीति । 'अपि ' अत्रापि अस्य प्रकाशकं 'ऋषेः 'मन्त्रस्य 'वचः 'वाक्यं 'नः 'श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽसौ मन्त्र इत्यमिधीयते—द्वे सृतीऽअशृणविमिति । 'द्वे सृती 'द्वी मार्गी 'अशृणवं 'श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृछोक्तंसबद्धा तया सृत्या पितृछोकं प्राप्तोतीत्यर्थः । अहमशृणविमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । 'देवानामुत ' अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान् प्रापयित सा । के पुनः उमान्यां सृतिन्यां पितृन्देवांश्च गच्छन्तीति गद्यते—उत मर्त्यानामिति । 'उत मर्त्यानाम्' अपि मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो । मनुष्या एव हि सृतिन्यां गच्छन्तीति यावत् । 'तान्यां 'सृतिन्यां 'इदं विश्वं' समस्तं एजद्वच्छत् 'समेति 'सम्यगागच्छिति । ते च द्वे सृती 'यदंतरा ' ययोरन्तरा यदन्तरा 'पितरं मातरं च,' मातापितरे सम्यगागच्छिति । ते च द्वे सृती 'यदंतरा ' ययोरन्तरा यदन्तरा 'पितरं मातरं च,' मातापितरे सम्यगानच्छित । ते च ते सृतिप्रपाठकात्यावण्डकपाछे इयं वे माताऽसौ पितिति हि व्याख्यातं वावापृथिव्योः पितृमातृत्वं मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकात्यात्राह्यणेन (श. प. १२।८।१।२१) । अण्डकपाळ्योर्मध्ये संसारविषय एव एते सृती, नात्यंतिकामृतत्वगमनाय । इतर आह—नाहमिति । अतोऽस्मात् प्रभूसमुद्वायात् 'एकंचन 'एकमपि प्रश्नं 'न वेद 'हति होवाच श्वेतकेतुः ॥ ४॥

(चा) अथ हैनम्बुसत्योपमन्त्रयाश्चके । (क्रेडना) अनादृत्य व्बुसतिङ्क-मारः प्युदुद्वाव सऽञ्चाजगाम पितरन्तु होवाचेति वाव किल नो अवान्य-राऽनुशिष्टानुवोचऽइति कथुधुँ सुमेधऽइति पुञ्च मा प्रश्नान्त्राजन्यबन्धु-रप्पाक्षी जतो जैक अनु व्ये देति होवाच कतमे तऽ इतीम ऽ इति ह प्रतीका-न्युद्राजहार ॥ ५ ॥

सु होवाच। तथा नस्त्वुन्तात जानीथा युथा युदहङ्किञ्च व्वेद सुर्विमह-न्तत्तुभ्यमुवोचम्ध्रेहि तु तुत्र प्यतीत्य ब्ब्रह्मचर्ब्धम्वत्स्यावऽइति अवानेव गच्छत्विति॥ ६॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयांचके । अनाहत्य वसति कुमारः प्रदुदाव । स आजगाम पितरम् । तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पश्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकश्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-न्युदाजहार ॥ ५॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किश्च वेद सर्वमहं तजुभ्यमवोचम् । प्रेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्वं 'एनं 'प्रकृतं श्वेतकेतुं 'वसत्या 'वसतिप्रयोजनेन 'उपमन्त्रया-ञ्चको ' इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्थं चानीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसतिं कुमारः ' श्वेतकेतुः 'प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । 'पितरं ' प्रति 'सः ' चाजगाम । पितरमागत्य चोवाच 'तं '। कथम् १ ' इति वाव किल ' एवं किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' 'पुरा' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वा-भिर्विद्याभिवेचः 'अवोचः '। ' इति ' सोपालं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण च दुःखमुपजातम् । हे ' सुमेधः ! ' शोभना मेधा यस्येति सुमेधः ! श्रृणु मम यथावृत्तं—' पञ्च ' संख्याकान् ' प्रश्नान् ' ' मा ' मां ' राजन्यबन्धुः ' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकंचन 'एकमि ' न वेद ' न विज्ञातवानिस्म । ' कतमे ते ' राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ' ह ' ' प्रतीकानि ' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान्।। ९ ॥

'स होवाच 'पिता पुत्रं कुद्रमुपरामयन् 'तथा 'तेन प्रकारेण 'नः 'अस्मान् 'त्वं 'हे 'तात ! ' वत्स ! ' जानीथाः ' गृह्णीथाः । ' यथा ' ' यदहं किञ्च ' विज्ञानजातं ' वेद ' । ' सर्वेमहं ' ' तत् तुम्य-मवोचम् ' इत्येव जानीथाः गृह्वीथाः । कोडन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः । यदर्थ रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । 'तत्र 'गत्वा राज्ञि 'ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः 'विद्यार्थं इति । स आह-भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

सऽञ्जानगाम गौतमः। (मो) यत्र प्यवाहणस्य जैवलेरास तस्माऽञास-नुमाह्यार्थोदकुमाहारयाञ्चकाराय हास्माऽअर्घञ्चकार ॥ ७॥

स होवाच । व्वरम्भवते गौतमाय दझऽड्डात स होवाच प्यतिज्ञातो मऽएष व्वरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्वाचमुभाषथास्ताम्मे व्बूड्डीति ॥ ८ ॥ स होवाच । दैवेषु वै गौतम तहरेषु मानुषाणाम्बूह्डीति ॥ ९ ॥

सु होवाच । व्यिज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तकोऽअश्वानान्दासीना-म्प्रवाडाणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्बहोरनन्त्रस्यापर्ध्वन्तस्याभ्यवद्यान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भवन्तमिति व्वाचा ह स्मैव पूर्व्वऽस्थान्त ॥ १०॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकमाहारयां-चकार । अथ हास्मा अर्घ चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दझ इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एव वरः । यां तु कुमा-रस्यांते वाचमभावथाः । तां मे बूहीति ॥ ८॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तत् वरेषु । मानुवाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधाना-नाम् । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति ॥ १० ॥

^{&#}x27;स आजगाम गौतमः'। गोत्रतो गौतमः। कुत्र १ 'यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास ' प्रवाहणस्य जैवलेरिति षष्ठीद्वयं प्रथमार्थे। जीवलस्यापयं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा 'आस 'आसने आस्थायिकां कृतवान्। ततो राजा 'तस्मै 'गौतमायागताय आसनमनुरूपमाहार्य आहृत्य अर्थ्यपाद्यादिसिद्धये 'उद्कं ' भृत्येर हारयाञ्च-कार। 'अथ ह ' अस्मै ' अर्थ ' पुरोधसा सार्द्ध कृतवान् मन्त्रवन्मधुपर्क च॥ ७॥

कृत्वा चैत्रं पूजां 'स होताच ' 'वरं भवते गौतमाय ' तुभ्यं 'दब इति ' गोऽश्वादिलक्षणम् । 'स होताच ' गौतमः । 'प्रतिज्ञातो मे ' मम 'एव वरः '। त्वया कृतायां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वात्मानम् । 'यां तु वावं कुमारस्य ' मम पुत्रस्य ' अन्ते ' समीपे अभाषथाः प्रश्लक्ष्याम् । तामेव ' मे ब्रूहि '। स एव नो वर इति ।। ८।। 'स होताच ' राजा । 'दैवेषु ' वरेषु 'तद्दै गौतम' यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ।। ९।। 'स होताच ' गौतमः । भवता ' विज्ञायते ह '। ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यम् । मह्यं दित्सिस मानुषं वरम् । यस्मान्ममाध्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तम् । ' गोअश्वानां ' अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । 'दासीनां प्रवाराणां ' परिचाराणां ' परिधानानां ' च । न च यन्मम विद्यमानं, तत् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तविति । मम पुनर्यमादायः मा भूत् । नोऽस्मानमि अस्मानेव केवलान् प्रति ' भवान् ' सर्वत्र वदान्यो भूत्वा ' अवदान्यो मा भूत् ' कदर्यो

स होपायनकीर्ताऽउवाच । तथा नस्त्वङ्गौतम साऽपराधास्तव च पिता-महा खथेयमिव्देवतः पूर्वित्र किसँश्चन ब्राह्मणुऽचवास तान्त्वहन्तुभ्यम्व-क्ष्यामि को हि त्वैवम्बुवन्तमुईति प्यत्याख्यातुमिति॥ ११॥

(त्य) असौ वै छोकोऽग्रिगीतम । तुस्यादित्युऽएव समिद्ररमयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नुक्षत्राणि व्विष्फुलिङ्गास्नुस्मिन्नेनुस्मिन्नग्रौ देवाः श्रद्धां जुह्नति तुस्याऽशाहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीतौं उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा। इयं विद्येतः पूर्वे न किसमश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवंतमहित प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निगौतम। तस्यादित्य एव समित्। रहमयो धूमः। अहरचिः। चंद्रमा अंगाराः। नक्षत्राणि विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नमौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहोः' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफळस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाधिकस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इसे-तदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदाता मा भूत् भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवतः । एवं कथिते आह-'सः' त्वं ' वै ' हे ' गौतम ! ' ' तीर्थेन ' न्यायेन शास्त्रविहितेन ' इच्छासै ' इच्छस्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह— ' उपैमि ' उपगच्छ।मि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । ' वाचा ह सम एव ' किल ' पूर्वे ' ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यार्थिनः सन्तः वैद्यान् वा, क्षत्रिया वा बैद्यान् आपदि 'उपयन्ति' शिष्यवृत्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन न शुश्रूषादिभिः ॥ १० ॥

अतः 'सः ' गौतमः 'ह ' 'उपायनकीतौं ' उपायनकीर्तनमात्रेणैव ' उवाच ' उक्तवान् । नोपायन-मकारयदित्येतावत् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षमापयन् । 'तथा' नोऽस्मान्प्रति 'मा अपराधाः' अपराधं माऽकाषीः । अस्मदीयोऽपराधो न प्रहीतव्य इति यावत् । 'यथा तव पितामहाः' । 'इयं विद्या' त्वया प्राधिता इतस्वत्सम्प्रदानातपूर्वं प्राक् ' न ' किंसिश्चिदपि ' नाहाणे ' उवासोषितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथितं "दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां बृहीति "। न पुनस्त-वारेयो वर इति । अतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां ' अहं तुभ्यं ' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि 'हि' यस्मात् 'एवं ब्रुवंतं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुम्यमिति ॥११॥

" असौ वै लोकोऽग्निर्गीतम" इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रममंगस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वात् इतरप्रश्निनर्णयस्य । ' असौ ' द्यौलाँकोऽग्निः हे ' गौतम ! ' द्युलोके अग्निदृष्टिः अनुमौ विधीयते । यथा योषि-त्पुरुषयोः । तस्य युलोकाग्नेः ' आदित्य एव समित् ' सिमंधनात् । आदित्येन हि सिमध्यतेऽसौ लोकः ।

१-" कीत्योंवास " इति काण्वः पाठः ।

' रहमयो धूमः '। समिधः उत्थानसामान्यात् । सूर्याद्धि रहमयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति । 'अहरार्चिः 'प्रकाशसामान्यात् । 'चन्द्रमाः अंगाराः ' तज्ज्योतिष्ट्वसादस्यात् । ' नक्षत्राणि विष्फुर्लिणाः ' अस्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । 'तस्मिन् 'एवंगुणविशिष्टे 'एतस्मिन्नग्नौ ' चुलोकाग्नौ ' देवाः ' इन्द्रादयः 'श्रद्धां जुह्वति ' आहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः ' 'सोमो राजा ' पितृणां व्राक्षणानां च 'सम्भवति '। तत्र के देवाः, कथं जुह्नति, किं वा श्रद्धाख्यं हिवरिति । अतः कथितमस्माभिः सम्बन्धेन स्वेवैनयोस्त्वमुत्कान्तिमित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । "ते वा ऽएते (अग्निहोत्रसम्बन्धिनयौ) आहुती हुते (सत्यौ) उत्कामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते । वायुं समिधम् । मरीचीरेव शुक्रामाद्वतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधम् "। (श. प. ११।६।२।६-७) इत्येवमाद्यमिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुर्ता ससाधने एवोत्ना-मतः । यथा इह यैः साधनैविशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धमांगारविष्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्नामतः अस्मालोकादम्ं लोकम् । तत्राप्निरप्नित्वेन समित् समित्वेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विष्फुलिङ्गा विष्फु-**छिङ्गत्वेन** आहुतिद्रव्यमपि पयआज्याहुंतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याक्ततावस्थायामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवति-ष्टते । तत् विद्यमानमेव सस्धानं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थितं सत् तत् पुनः व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयाग्न्यादिमावं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एव-मग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् समग्रं इति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रांत्यादि आलोकप्रत्युत्थाय्यंताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे अधस्तात् (रा. प. ११।६।२ इत्यत्र) निर्णाताः । इह तु कर्तुः कर्भविपाकविवक्षायां ं बुलोकाग्न्यादि आरभ्य पञ्चाग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलगोगाय विधित्सितमिति बुलोकादे-र्दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिदैविकत्वेन परिणताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो चुलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगीयाग्निहोत्रं हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलमोकृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः, अत्र च यत्पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षितं अग्निना मक्षितं अदृष्टेन सुक्ष्मेण रूपेण विपरिगतं सह कर्त्रा यजमानेन अमुं लोकं धूमादिक्रमेगांतरिक्षं अंतरिक्षात् द्युलोकं आविशन्ति । ताः सूक्ष्माः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धा-शब्दबाच्याः सोमलोके कर्तुः कार्यारंभाय चुलोकं प्रविशन्यो हूयन्ते इत्यमिधीयन्ते । तास्तत्र हुताः चुलोकं प्रविश्य सोमेमण्डले कर्तुः देहमारभन्ते तदेतत्कथ्यते । ' देवाः श्रद्धां जुह्नति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ' " श्रद्धा वा आपः '' इति श्रुतेः । " वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाची भूत्वा समुत्याय वदन्ती ३ इति "-(कं. ३) प्रश्नः । तस्य च निर्णयविषये " असौ लोकोऽग्निः " इति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः रारीरारंभिकाः श्रद्धाराब्दवाच्याः इति अध्यवसीयते । भूयस्त्वात् आपः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चासमवायितम् । ततश्चापां प्रावान्यं कार्यकर्तृत्वे तु न त्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारंभः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

⁹⁻सोमो नाम चंद्रमंडलनती प्रकाशात्मा पुरुषः । चंद्रसोमयोधिवैकस्तु-अप्रकाशत्वरूपं मंडलमुच्यते । चंद्रशब्दवाच्या-अकेण तुल्यरूपत्वात् । प्रकाशस्वभावो वृद्धिक्षयधर्मा खेतः तदंतर्गतो देवः सोमः इत्यभिधीयते । सोमशब्दवाच्या लतातद्रत-वृद्धिक्षयवत्तासामान्यात् । अतो मंडलात्मत्वेन तदंवर्गतत्वेन च चंद्रसोमयोर्विवेकः इत्यनवद्यम् । कृष्णपक्षे क्षीयमाणः सोमः अमावास्यायामादित्यांतर्गतः सन् तद्रततोयेन शुक्रपक्षे क्रमेणाप्यायते । तदेतदाप्यायनं सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य ° संभवः इति इष्टन्यम् । इति द्विवेदगङ्गः ॥

पर्जन्यो वाऽअधिगगौतम । तुस्य सम्वत्सरुऽएव समिद्भभाणि धूमो विवयुदर्भिरशनिरङ्गारा हादुनयो विवष्फुछिगास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नुभौ देवाः सोमञ्जूहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सुम्भवति ॥ १३॥

(त्य) अयम्बै छोकोऽभिगौतम। तुस्य पृथिव्येव समिद्रायुर्द्दमो रात्रिर्श्चिर्दिशोऽङ्गाराऽअवान्तरिदशो विवष्फुर्छिगास्तरिमन्नेतुरिमन्नश्रौ देवा व्वृष्टिं जुह्नाते तुस्याऽ आहुतेरुन्नथ् सुम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निगींतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युदर्चिः । अश्रानि-रंगागः । हादुनयो विष्फुालिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति । तस्या आहुतेर्नुष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निगीतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरार्चैः । दिशोऽङ्गाराः । अवांतरिद्शो विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुद्धति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति॥ १४॥

होत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उल्कांत्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे । तथाऽपि वैदिकानि समग्राण्येव कर्माण अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराऽग्निसम्बद्धं हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्यामिहितम् " कर्मणा पितृलोकः " (श. प. बृ. १४ । १ । २ । २४) इति । वक्ष्यति च " अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति "-(कं. १९) इति ॥ १२॥

' पर्जन्यो वा अग्निगींतम ' । द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । ' पर्जन्यो ' नाम वृष्ट्युप-करणामिमानी देवतात्मा । ' तस्य संवत्सर एव सिमत् ' । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्प्रीष्मांतैः स्वावयवैन र्विपरिवर्तनेन पर्जन्योऽग्निद्दीयते । 'अञ्चाणि धूमः' धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । ' विद्यदर्चिः ' प्रकाश-सामान्यात् । ' अशनिरंगाराः ' उपशांतिकाठिन्याभ्याम् । ' ह्वादुनयः ' स्तनियत्नुशब्दाः ' विष्फुलिङ्गाः ' विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । " तस्मिन्नेतस्मिन् " इति आहुत्यधिकरणनिर्देशः । ' देवाः ' इति त एव होतारः । 'सोमं' राजानं 'जुह्नति 'योऽसौ चुलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायां अभिनिष्पन्नः । सोमात् द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते तस्याश्व सोमाहुतेर्वृष्टिः 'सम्भवति '॥ १३॥

' अयं वै लोकोऽग्निगींतम '। ' अयं लोकः ' अनेकप्राण्युपमोगसंपन्नया पृथिव्या समिधा समिध्यतेऽग्निः। अत एवोक्तं-तस्य पृथिव्येव समिदिति । 'वायुर्धूमः ' पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हि इंघन-द्रव्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । ' रात्रिरर्त्तिः ' समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् । अग्ने: समित्सम्बन्धेन हि अर्चि: संभवति । तथा पृथिवी समित्सम्बन्धेन शर्वरी पृथिवीछायां हि शार्वरं तमः कथयन्ति । 'दिशोऽङ्गाराः '। उभयोरुपशांतत्वसामान्यात् । 'अवान्तरिदशो विष्कुर्लिगाः ' उभयोविक्षेपा-त्मत्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । ' वृष्टिं जुहृति '। ' तस्या आहुतेरत्नं सम्भवति '। वृष्टिभव-त्वस्य प्रसिद्धत्वात् त्रीहियवानादेः ॥ १४ ॥

पुरुषो बार अभिगौतम । तुस्य व्वयात्तमेव समित्प्राणो धूमो व्वागिच-श्रुश्चरङ्गाराः श्रोत्रम्बिष्फुछिगास्तुहिमन्नेतुहिमन्नश्चौ देवाऽअत्रं जुह्नति तुस्या ऽञ्चाहुते रेतः सुम्भवति॥ १५॥

योषा वाऽ अग्निग्गौतम । तुस्याऽ उपस्थऽ एव समिछोमानि धूमो योनिरार्चिर्ध्यदुन्तः करोति तेऽङ्गाराऽ अभिनुन्दा व्विष्फुर्छिगास्त्रस्मिन्नेतु-स्मित्रश्रो देवा रेतो जुह्वति तुस्याऽ आहुतेः पुरुषः सुम्भवति स जायते सु जीवति यावजीवत्यथ यदा मित्रयतेऽथैनमग्रये हशन्ति॥ १६॥

ु पुरुषो वा अग्निर्गीतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुद्धति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वा अग्निगौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरिचः । यद्न्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनंदा विष्फुर्लिगाः । तस्मिन्नेतस्मिग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्रये हरांति ॥ १६ ॥

^{&#}x27;पुरुषो वा अग्निगीतम '। प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् 'पुरुषः ' चतुर्थोऽग्निः। 'तस्य व्यात्तं ' विवृतं मुखमेव ' सिमत् '। विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ। यथा सिमद्रोऽग्निः । ' प्राणो धूमः ' तदुःथानसामान्यात् । मुखात् हि प्राण उत्तिष्ठति । 'वाक्' शब्दः 'आर्चः' व्यंजकत्वसामान्यात् । अर्चिव्यंजकम् । तथा वाक् राब्दः अभिवेयव्यंजकः । ' चक्षुरंगाराः ' उपरामसादस्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । ' श्रोत्रं विष्फुलिङ्गाः 'विक्षेपसामान्यात् । 'तरिमन्नेतरिमन्नग्नौ देवा अनं जुहृति '। अहो नैव देवा अन्निमह जुहृतो दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाध्यातमं प्राणाः । ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । ' तस्या आहुते रेतः संभवति '। अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १९ ॥

^{&#}x27; योषा वा अग्निर्गीतम '। योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणोऽग्निः। ' तस्या उपस्थ एव समित् '। तेन हि सा सिमध्यते । ' लोमानि धूमः ' तदुत्थानसामान्यात् । ' योनिरर्चिः ' वर्णसामान्यात् । ' यदंतः करोति तेऽङ्गाराः ' अन्तष्करणं मैथुनन्यापाराः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं मैथुनं तथा अङ्गारमावः अग्नेरुपरामकारणम् । ' अभिनन्दा विष्फुलिङ्गाः '। ' अभिनन्दाः ' सुखळवाः क्षुद्रत्व-सामान्यात् 'विष्फुलिंगाः '। ' तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति '। 'तस्या आहुतेः पुरुषः संमवति '। एवं द्युपर्जन्येदंलोकपुरुषयोषाऽग्निषु क्रमेण हूयमानाः सोमदृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धा-शब्दवाच्याः आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थः '' वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायां आपः पुरुषवाची भूत्वा समुत्थाय वदंती ३ इति " स एष निर्णीतः । पंचम्यामाहुतौ योषाऽग्नौ हुतायां " रेतो भूत्वा आपः पुरुषवाचो भवंति" इति 'सः' पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति कथ्यते—यावर्जी।वतीति। 'यावत्' अस्मिन् देहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत्।' अथ'तत्क्षये 'यदा 'यस्मिन् काले **ंभ्रियते '। तदा ' एनं ' मृतं ' अग्नये '** अग्न्यर्थमेव अन्त्याहुत्ये ' हरन्ति ' ऋत्विजः ॥ १६ ॥

तुस्याभिरेवाभिभभवति । समित्समिन्ध्मो धूमोऽर्भिराचिरुङ्गाराऽअङ्गारा विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्त्रिसमन्त्रतिसमन्त्रासौ देवाः पुरुषं जहति तुरुयाऽआहुतेः पुरुषो आरुवरवर्णाः सुम्भवति ॥ १७॥

ते युऽएवमेतुद्धिदुः । (स्र्यें) ये चामीऽअरण्ये श्रद्धार्थं सत्यमुपासते तेऽर्ज्जि-रभिसुम्भवन्त्यिचेषुोऽहरुह्नऽअ।पूर्व्यमाणपक्षमापूर्व्यमाणपक्षाद्यान्वण्मासा-नुदङ्ङादित्यऽप्रति मासेभ्यो देवलोकुन्देवलोकादादित्यमादित्याहै युतं तान्वैद्यतात्पुरुषो मानसऽपुत्य ब्त्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्त्रह्मलोकेषु पुराः पुरावतो व्वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरास्ति ॥ १८ ॥

तस्याप्निरेवाप्निर्भवति । समित्सिमत् । धूमो धूमः । अचिरार्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्फुलिङ्गा विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नमी देवाः पुरुषं जुद्वति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७॥

ते य एवमेतदिदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्वण्मासानुदङ्ङादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । तं तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव ' समित् समित् ' ' धूमो धूमः '। 'अचिरचिः '। 'अङ्गारा अङ्गाराः '। 'विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गाः ' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः। ' तस्मिनेतस्मिन्नग्नौ देवाः ' पुरुषमंत्याहुर्ति ' जुह्नति '। ' तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः ' अतिशयदीप्तिमान् निषेकादिभिः अन्त्याद्धयन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात 'संभवति 'निष्पचते ॥ १७ ॥

सांप्रतं प्रथमप्रश्निनराकरणार्थं ब्रूते-ते इति । 'ते 'के 'ये ' 'एवं' यथोक्तं पंचाग्निदर्शनं ' एतत् विदुः ' एवंशब्दात् अग्निसमिद्र्मार्च्यङ्गारविष्फुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विद्वरिति यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतदर्शनम् । तत्र हि उक्तं उत्क्रांत्यादिपदार्थषट्कं निर्णीय दिवमेवा-हवनीयं कुर्वत इत्यादि । इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वं आदित्यस्य च समिन्वं इत्यादिबहुसाम्यम् । तस्मात तच्छेषमेवैतदर्शनमिति न यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा याव-देंब परिप्रहः तावदेव एवंशब्देन पराम्रष्टुं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच संख्यायाः अग्नय एव वक्तव्याः । अथ विज्ञातमपि अनुद्यते । यथा प्राप्तस्यैवानुवादनं युक्तम् । न तु असौ छोकोऽग्निरित्यर्थोपळक्षणार्थः । तथाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यंतराच समाने हि प्रकरणे छांदोग्यश्रुतौ–" पंचाग्नीन् वेद "∸

(छां. उ. ५ । १० । १०) इति पंचसंख्याया एवोपादानात् अनिमिहोत्रशेषमेतत्पंचामिदर्शनम् । यत्तु, अप्नि-समिदादिसामान्यम् । तदिमहोत्रस्तुत्यर्थमवोचाम । तस्मात् न उत्क्रांत्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् आर्चिरादिप्रतिपत्तिः एवमिति प्रक्रतोपादानेन आर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के पुनस्ते १ ' ये एवं विदुः ' गृहस्था एव ।

ननु—तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता । न, अनेवंविदामि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । मिक्षुवानप्रस्थयोश्च अन्तः अरण्यसम्बन्धेन प्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बन्धत्वाच पंचाग्निदर्शनस्यांतः । न चापि ब्रह्मचारिणः एवं विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पिध प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—" अष्टाशीतिसहस्राणामृष्ठीणा-मूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्थम्णः पंथास्तेऽमृतत्वं हि मेजिरे "—( ) इति । तस्मात् ये गृहस्था एवं अग्निजोऽहं—अग्नेरपत्यं इत्येवं क्रमेणाग्निम्यो जातः अग्निरूपः इत्येवं ये विदुस्ते च । 'ये चामी अरण्ये ' वानप्रस्थाः परित्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः श्रद्धाऽश्रद्धायुक्ताः सन्तः ' सत्यं ' ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते । न पुनः ' श्रद्धां ' चोपासते ' ते अर्चिरिमसम्भवन्ति '।

ये च गृहस्थाः पंचाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुः । तावत् श्रद्धाद्याद्वितिक्रमेण पंचम्यामाहृतौ हुतायां ततो योषाऽप्रेर्जाताः पुनर्छोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठातारो भवंति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृछोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेण इमं आवर्तते । ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गृत्यागितिभ्यां पुनःपुनरावर्तते । यदा त्वेवं विदुः । ततो घटीयन्त्रवद्भमणात् विनिर्मुक्ताः सन्तः ' अर्चिरिमसंभवित्ते । अर्चिरित नाग्निञ्चालामात्रम् । किं तिर्हे अर्चिरिममानिनी अर्विःशब्दवाच्या देवता उत्तरमागिलक्षणा व्यवस्थितेव, तामिमसंभवित्त । न हि परित्राजकानां अर्चिषा एवं साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैवोपादीयते अर्चिःशब्दवाच्या । ततः अर्हर्वेवताम् । मरणकालियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतेव । आयुषः क्षये हि मरणम् । न एवंविदा अर्हन्येव मर्तव्यं इत्यर्हमरणकालो नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तः अरहः प्रतिक्षते "स याविक्षिप्यते मनस्तावदादित्यं गच्छिन्त " इति श्रुत्यन्तरात् । अरहः आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । श्रुक्रपक्षदेवतामित्यर्थः । ' आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् ' उत्तरां दिशं ' आदित्यः ' सिवतैव ' एति ' प्राप्नोति तन्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुक्रपक्षदेवतया अतिवाहिताः सन्तो मासानिति बहुवचनात् संघचारिण्यः षहुत्तरायणदेवताः । तेभ्यः 'मासेभ्यः 'षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति । 'देवलोकादादित्यं '। 'आदिखाहैचुतं 'विद्युदमिमानिनीं देवतां प्राप्नुवंति । विद्युदेवतां प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी 'पुरुषः 'ब्रह्मणा मनसा सृष्टः 'मानसः 'कश्चिदेखागत्य 'ब्रह्मलोकान् गमयित '। ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिना इति गम्यंते । बहुवचनप्रयोगात् उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तः 'तेषु ब्रह्मलोकेषु ' 'पराः 'प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं 'परावतः 'प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् 'वसन्ति '। ब्रह्मणोऽनेकान् कल्यान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां ब्रह्मलोकं गतानां 'नास्ति ' 'पुनरावृत्तिः '। अस्मिन् संसारे न पुनराग्मनम् ।

' इहेति ' अस्मच्छाखायां तेषां इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् ; न, श्वोभूते पौर्णमासी इति यद्दत् ' इहेति ' विशेषणानर्थक्यात् । यदि हि नावर्तत एव इहग्रहणमनर्थकमेव भवेत् । श्वोभूते पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दो विद्यत इति श्वश्शब्दो निर्धक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफ्ळं चेत्र गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणशब्दः । न तु सुत्यां विशेषणफ्ळावगतौ । तस्मादस्मात् कृत्यात् अर्व्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १८ ॥

(स्त्य) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसुम्भविन्ति धूमाद्यात्रिध्य रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षणमासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोक्जिम्पतृलोक्जाचन्द्र-ते चन्द्रम्प्राप्यात्रमभवन्ति ताँस्तुत्र देवा यथा सोमध्य राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाँस्तुत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्भ्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽ
आकाशाद्रायुम्वायोव्वृिष्टम्बृष्टः पृथिवीनते पृथिवीमप्राप्यात्रं भवन्ति
तुऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ युऽएते। पुन्थाने। न व्विदुस्ते कीटाः पतुङ्गा
यदिदुन्दन्दशुक्रम् ॥ १९॥

इति चतुर्द्शे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पश्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।२॥ (९) ६-१॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयंति । ते धूममिमसंभवंति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपक्षीय-माणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षणमासान्दक्षिणाऽऽद्दित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृ-लोकाचंद्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीय-स्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयंति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेममेवाकाश्ममिनिष्पद्यंते । आकाशा-द्रायुम् । वायोर्वृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यात्रं भवंति । त एवमेवानुपरिवर्तते । अथ य एतौ पंथानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं दंदशूकम् ॥ १९ ॥

^{&#}x27;अथ ' पुनः ' ये ' नैवं विदुः उत्क्रांत्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यक्षेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु द्रव्यसम्बन्धिमागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेदेव दीक्षाव्यतिरिक्तेन कृष्ट्यनिद्रायणादिना लोकं जयन्ति । शाखांतरे ' लोकान् जयन्ति ''—(का. श. शा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारतम्यमिप्रेतम् । ' ते धूममिसम्भवन्ति ' । उत्तरमार्ग इव इहापि देवता एव । धूमादिश्वद्ववाच्यां धूमदेवतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव । ' धूमाद्रात्रिं ' रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः ' यान् षण्मासान् ' दक्षिणां दिशमादित्यः ' एति ' तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवंति । 'मासेम्यः पितृलोकम् । 'पितृलोकाचंद्रम् ' । ' ते चन्द्रं प्राप्यानं मवंि ' । ' तांस्तत्र ' अत्वभूतान् ' यथा सोम र राजानम् ' इह यहे ऋत्विजः ' आप्यायस्वापक्षीयस्वेति ' न मन्त्रः किं तिर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्थं मक्षणेनापक्षयं च विधाय पुनःपुनर्भक्षयन्तीति यावत् । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनःपुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छिति । तिद्वि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनार्थं वा उपभुज्ञते उपकरणभूतान् देवाः । ' तेषां ' कर्मिणा ' यदा ' यसिनन् काले ' तत् ' यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापक्तं कर्म ' पर्यवैति ' परिशच्छिति परिक्षी यत इति यावत् । ' अथ ' तदा ' इममेव ' प्रसिद्धं ' आकाशं ' ' अभिनिष्पद्यन्ते ' । यास्ताः अद्वान्दद्वाच्याः चुलोक्तात्रौ द्वताक्षारः सोमाकारपरिणताः । याभिः सोमलोके कर्मिणामुपमोगाय देवे

यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च व्वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्र श्रेष्ठश्र ज्येष्ठश्र श्रेष्ठश्र स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूषति युऽएवम्बेद् ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठबाह्मणं वा प्राणिवद्याबाह्मणम्।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद् । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषित । य एवं वेद ॥ १ ॥

आरब्धं अब्मयं ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इव आतपसंसर्गात् । प्रविकीयन्ते । प्रविकीनाः सूक्ष्मा आका-शभूता इव भवंति । तदिदमभिवीयते । आकाशाद्वायुमिति । 'वायोर्नृष्टिं ' प्रति सम्पद्यन्ते, पर्जन्याग्नौ सोम र राजानं जुह्नतीति । ततो दृष्टिभूता इमां पृथिवीं पन्तिति । 'ते पृथिवीं प्राप्य ' त्रीहियवादानं 'मवन्ति'। तत् गदितं " तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्नति । तस्या आहुतेरनं सम्भवति " इति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते अन्नभुजां रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाऽग्रौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोकं प्रत्युत्थायिनः । प्रत्युपतिष्ठंते अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठंति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । 'ते एवमेव 'कर्मिणो 'अनु ' 'परिवर्तते ' घटीयंत्रवत् चक्रीभूता बंभ्रमतीति यावत् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावत् ब्रह्म न विदुरिति तु कामयमानः संसरित इति अभिहितम् । 'अथ ' पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं च ' एतौ पंथानौ न विदुः '। उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पयः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्येतत्ते किं भवन्तीत्याख्यायते । **ं ते कीटाः पर्तगाः '। 'यदिदं 'यचेदं 'दंदरा्कं 'दंशमशक्षित्येतद्भवन्ति ।** एवं हि इयं संसारगतिः कष्टा । अस्यां निमग्रस्य पुनरुद्धार एव दुर्छभः । तथा च श्रुत्यन्तरं--" तानीमानि क्षुद्राण्यसक्तदावतींनि भूतानि भवन्ति ते जायस्व म्रियस्व " इति । तस्मात्कृत्स्नोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तर-मार्गाप्रतिबद्धप्राप्तिसाधनं कर्म ज्ञानं चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चावोचत् । " अतो वै खलु दुर्निःप्रतरं तस्माज्जगुप्सेत " ( ) इति श्रुयन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णाताः । " असौ वै लोकः " (कं. १२) इत्यारम्य " पुरुषः सम्भवति " (कं. १६) इति चतुर्थः प्रश्नः । " यतिथ्यामाहुत्यां " (कं. ३) इत्यादिः प्रायम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन " देवयानस्य वा पयः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा " (कं. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमः । अग्नेरारम्य केचि-दिनिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भूमं (कं. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । विय-दादिकमेण इमं लोकमागच्छन्त (कं. १४) इति । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते (कं. १९) कीटपतंगादि-प्रतिपत्तेश्व केषांचित् (कं. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १९॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मगावत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवन्रक्षभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथन्नाह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं पञ्चाग्निविद्याबाह्मणं वा श्वेतकेतबाह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (९) ६।१॥

प्राणो गायत्रीत्युक्तं पूर्वम् । कस्मात्युनः कारणात् प्राणमावो गायत्र्याः न पुनर्वागादिभावः इति । यस्मात्

यो ह वै व्वसिष्ठाम्बेद् । व्वसिष्ठः स्वानाम्भवति व्वाग्वै व्वसिष्ठा व्वसिष्ठः स्वानाम्भवति युऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

यो इ वै प्रतिष्ठाम्वेद । प्रातितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुग्गै चुक्कुर्वे प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुग्गैं च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्यति-तिष्ठति दुर्गों युऽ एवम्बेद् ॥ ३ ॥

यो ह वै विसष्ठां वेद । विसष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै विसष्ठा । विसष्ठः स्वानां भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्क्षेचे प्रतिष्ठा । चक्कषा हि समे च दुर्गे च मिततिष्ठति । मितितिष्ठति समे । मितितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठगश्रेष्ठगमाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतनिर्हिधार विषया इदं प्रक्रम्यते । अथवा-उक्थयजुःसामक्षत्त्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमुक्तं सत्स्वप्यन्येषु चक्षरादिष्र । तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिळत्वादस्य काण्डस्य पूर्वेत्र यत अनिभ-हितं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तत् वक्तव्यमिति । 'यः 'कश्चित् । 'ह वै ' इत्यवधारणार्थौ । यं उथेष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं 'यो वेद '। असी भवत्येव ' उथेष्ठश्च श्रेष्ठश्च '। एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नाया-भिमुखीभूतः। तस्मै चाह - प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च '। कयं पुनर्ज्ञायते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति। यस्मा-निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्यावशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलामः प्राणस्य नयनादिभ्यः, अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाचक्षुरादीनां वृत्तिलामः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

नन-कश्चित कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वाच् न श्रेष्ठः, मन्यमः कनिष्ठो वा गुणाद्भ्यत्वात् भवेत् श्रेष्ठः । न तथे-त्याह-प्राणो वे ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुनः प्राणस्य श्रेष्ट्यं जायते । तदिह सम्वादेन दर्शियन्यामः । सर्वेथाऽपि त प्राणं ज्येष्ठगुणं 'यः 'वेदोपास्ते । सः 'स्वानां ' ज्ञातीनां 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' भवति '। 'अपि च' 'येषां ' स्वज्ञातिव्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति ' बुभूषति ' भवितुमिच्छति । तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । नन्-च योनिनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति। नैष दोष: । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

'यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति '। तद्दर्शनानुरूपेण फलम्। येषां च ज्ञातिन्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यतां तर्हि का सा वसिष्ठा भवति । 'वाग्वै वसिष्ठा '। वासयति अतिश्येन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्गिमनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिश्येन । आच्छादनार्थस्य वसे रूपम् । वासयन्ति च अभिभवन्ति हि वाचा वाग्निमनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

'यो ह वै प्रतिष्ठां वेद ' अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवत् तत् चक्षुर्यो वेद । तस्यैतत्फलं. 2364

386

बो ह वै सम्पद्म्वेद । सुॐ हास्मै पद्यते यङ्कामङ्काम्यते श्रोत्रम्वै सम्पच्छोत्रे हीमे सुर्वेद व्वेदाऽ अभिसम्पन्नाः सुॐ हास्मै पद्यते यङ्काम- ङ्काम्यते बुऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयुतनम्बेद । (दा) आयुतनध्र स्वानाम्भवत्यायुतन-ञ्जनानाम्मनो वाऽ आयुतनमायुतनध्र स्वानाम्भवत्यायतनञ्जनानां युऽ एवम्बेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्युजातिम्बेद । प्युजायते प्यज्ञया पशुभी रेतो बै प्यजातिः प्युजायते प्युजया पशुभिर्म्युऽएवम्बेद ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पत्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयत-नम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजाति वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

^{&#}x27;प्रतितिष्ठति समें 'देशे काले च । तथा 'दुर्गे' विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्मिक्षादौ वा काले विषमे । यथेवं कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा १ 'चक्षुवैं प्रतिष्ठा '। कथं चक्षुवः प्रतिष्ठात्वं, इति ब्रवीति—'चक्षुवा''समे च दुर्गे च ' दृष्ट्वा 'प्रतितिष्ठति'। अतः अनुरूपं फलं 'प्रतितिष्ठति समे '। 'प्रतितिष्ठति दुर्गे '। 'य एवं वेद '॥ ३॥

^{&#}x27;यो ह वै संपदं वेद ' संपद्गुणयुक्तं 'यो वेद '। तस्यैतत्फलं 'अस्मै 'विदुषे 'संपद्यते ह '। 'यं कामं कामयते 'स कामः । किं पुनः संपद्गुणकं १ 'श्रोत्रं वै संपत् '। कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं इत्यमिधीयते – 'श्रोत्रे 'सित 'हि 'यस्मादिमे 'सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः '। श्रोत्रेन्द्रियवतः अध्येयत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मात् 'श्रोत्रं वै संपत् '। अतो विज्ञानानुरूपं फलं 'संहास्मै पद्यते '। सः 'यं कामं कामयते '। 'य एवं वेद '॥ ॥ ॥

^{&#}x27;यो ह वा आयतनं वेद '। आयतनमाश्रयः । तद्यो वेद 'आयतनम् स्वानां भवत्यायतनं जनानां ' अन्येषामि । किं पुनस्तदायतनित्यिभिधीयते । 'मनो वा ' आयतनमाश्रय इंद्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेंद्रियाणि प्रवर्तते । अतः 'मनः ' आयतनिभिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलम् । 'आयतनं स्वानां भवति ' 'आयतनं जनानां ' 'य एवं वेद '॥ ९॥

^{&#}x27;यो ह वै प्रजातिं वेद '। 'प्रजायते प्रजया 'पश्चिमश्च संपन्नः। 'रेतो वै प्रजातिः '। रेतसा प्रजन-नेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तिद्वज्ञानानुरूपं फलम्। 'प्रजायते प्रजया पश्चिमर्य एवं वेद ॥ ६॥

ते हेमे प्राणाः। (ऽ) अहथ्ँश्रेयसे व्यिवदमाना युद्ध जग्मुः ऋको नो व्वसिष्ठऽइति तुद्धोवाच युस्मिन्वऽव्दत्कान्तऽइदथ् शुरीरम्प्रापीयो मुन्यते सु वो व्वसिष्ठऽ इति ॥ ७॥

व्वाग्घोचकाम । मा सम्वत्सरम्य्रोष्यागुत्योवाच कथुमज्ञकत मुहते जीवितुमिति ते होचुर्ब्यथा कडाऽअवदुन्तो व्वाचा प्राणन्तः प्राणेन पुरुयन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्चोत्रेण व्विद्यार्थंसो मनसा प्राजायमाना रेतसैव-मजीविष्मेति प्यविवेश ह व्याक् ॥ ८॥

(क्च) चुक्षु हुँ। चक्राम । तुत्सम्वत्सरम्य्रोष्यागुत्योवाच कथ्रमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्स्यथाऽन्धाऽअपर्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो विसष्ठ इति । तद्धोवाच । यस्मिन् व उत्क्रांते इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चकाम । सा संवरसरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मट्टते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा कडा अवदन्तो वाचा । प्राणंतः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुवा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुहीं बकाम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः ।

तत्र 'वागेव ' प्रथमं ' ह ' अस्माच्छरीरात्, उचकामोत्क्रांतवती । ' सा ' चोत्क्रम्य ' संवत्सरं ' ' प्रोष्य ' प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ' कथमशकत ' शक्नुवन्तो यूयं ' मद्दते ' मां विना ' जीवितुमिति '। एव-मुक्ताः ' ऊचुः '। 'यथा लोके ' कडाः 'मूकाः ' अवदंतो वाचा, ' ' प्राणंतः ' प्राणनन्यापारं कुर्वतः प्राणेन, 'पश्यंतः ' दर्शनव्यापारं ' चक्षुषा 'कुर्वेतः, 'शृण्वन्तः ' श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः 'श्रोत्रेण, ' 'विद्वांसः' ' मनसा ' कार्योकार्यादिविषयं, ' प्रजायमाना रेतसा ' पुत्रानुत्पादयंतः ' एवमजीविष्म ' वयम् । इत्येवं प्राणै-र्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा ' प्रविवेश ' ॥ ८ ॥

तथा-चक्षहों चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । 'श्रोत्रं मनः प्राजातिः ' इत्येतत्पर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥ ९-१२ ॥

^{&#}x27; ते ह इमे प्राणाः ' वागादयः ' अहंश्रेयसे ' अहं श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय ' विवदमानाः ' विरुद्धं वदमानाः ' ब्रह्म जम्मुः ' ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मराब्दवाच्यं प्रजापति गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः । ' कः ' नोडस्माकं मध्ये 'विसष्टः ' को नोडस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । 'तत् ' ब्रह्म तैः पृष्टं सत् ' ह उवाच ' उक्तवत् । 'यस्मिन् वः' युष्माकं मध्ये ' उत्क्रांते ' निर्गते देहात् ' इदं शरीरं' पूर्वस्मात् अतिशयेन 'पापीयः ' पापतरं 'मन्यते ' लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं यस्मिनुत्क्रांते भवति । वैराग्यार्थमिद्मुच्यते पापीय इति । 'स वः ' युष्माकं मध्ये 'वसिष्ठः' भविष्यति । जानन्निप वसिष्ठं प्रजापतिनीवाच अयं वसिष्ठः इतीतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उचकमुः ॥ ७ ॥

[🛊] अत्र " तद्धोचुः " इत्यधिकं काण्वाः पठन्ति ।

प्राणेन व्वदन्तो व्वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण व्विद्धार्थेसो मनसा प्रजाय-माना रेतसैवुमजीविष्मेति प्रविवेश इ चुक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रथ् होचकाम । तत्सम्बत्सरम्योष्यागृत्योवाच कथमशकत महते जीवित्रामिति ते होचुर्ब्धथा बधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन व्वदन्तो व्वाचा पुरुयन्तश्रक्षुषा व्विद्वािंसो मनसा प्रजायमाना रेतसै-वुमजीविष्मेति प्यविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १०॥

(म्म) मनो होचकाम। तुत्सम्बरम्थ्रोष्यागृत्योव।च कथमशकत सहते जीवितुमिति ते होचुर्थ्यथा मुग्धाऽअविद्वार्थिसो सनसा प्राणुन्तः प्राणुन व्वद्नतो व्वाचा पुर्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्चोत्रेण प्रजायमाना रेतसैव-मजीविष्मेति प्यविवेश हु मनः॥ ११॥

(नो) रेतो होचकाम । तुत्सम्बत्सरम्योष्यागृत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्स्थ्या क्वीबाऽअप्प्रजायमाना रेतसा प्याणन्तः प्याणेन व्वदन्तो व्वाचा पुरुयन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण व्विद्वाण्यसो मनसैव-मजीविष्मेति प्यविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ इ प्राणुऽजन्कमिष्युन् । (न्य) यथा महासुह्यः

यथाऽन्था अपरयंतश्रक्षुषा। प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचकाम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा विधरा अश्रुण्वंतः श्रोत्रेण। प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्रक्षुवा । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचकाम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीवा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृज्वंतः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्धवः पड्नीशशंकून् संवहेत्, एवं हैवेमान

[्] अथ ६ प्राण उत्कमिष्यन् ' उत्क्रमणं कारिष्यन्—तदानीमेव स्वस्वस्थानात्प्रचलिताः वागाद्यः किमिवेत्य-

सैन्धवः पद्बीश्रश्क्कन्तसम्बृहदेवु७ँ हैनेमान्प्राणान्तप्रम्यवर्ह ते होचुम्प्रा भगवऽ उत्क्रमीर्झ वै शक्ष्यामस्त्वहते जीवितुमिति तस्य वै मे बिङ्करतेति तथेति॥ १३॥

सा ह न्वाग्रवाच । यद्वाऽअहम्बुसिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षु-्रव्यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्तुत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहु्यं सम्यु-द्स्मि त्वन्तुत्सम्यद्स्रीति मनो यहाऽअहमायतनमस्मि त्वन्तुदायतनम-सीति रेतो यहाऽअहम्युजातिरुस्मि त्वन्तत्युजातिरसीति तस्योमे किमन्नं किम्वासऽ इति युद्दं किञ्चाश्वभ्यऽआक्रिमिभ्यऽञ्जाकीटपतङ्ग्रेभ्यस्तने ऽत्रमापो व्वासऽइति न ह वाऽअस्यानत्रअग्धम्भवति नानत्रम्प्रतिग्रहीतं ्यऽएवुमेतुदनस्यान्नम्वेद् ॥ १४ ॥

प्राणान् संववह । ते होचुः । मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामः त्वहते जीवितुमिति । तस्य वै मेः बर्लि कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वाग्रवाच । यदा अहं विसष्ठाऽस्मि त्वं तद्विसिष्ठोऽसीति । चक्कः-यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं संपद्धिम त्वं तत्संपद्सीति । मनः-यद्वा अहमायतनमार्रम त्वं तदायतनमसीति । रेतः यदा अहं प्रजातिरास्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आक्रिमिभ्यः । आकीटपतंगेभ्यः। तत्तेऽन्नम् । आपो वासः इति । न ह वा अस्याननं जम्धं भवति । नाननं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनस्यानं वेद ॥ १४ ॥

ब्रुवत । 'यथा ' छोके महांश्रासौ सुहयश्च ' महासुहयः '। महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो छक्षणो-पेतः । सिंधुदेशे भवः ' सैन्धवः ' अभिजनतः । ' पड्बीशशंकून् ' पादबंधनान् शंकून् पड्बीशाश्च ते शंक-वश्च तान् ' संबहेत् ' उचच्छेत् युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । ' एवं ह ' एव ' इमान् ' बागादीन 'प्राणान् ' 'संववर्ह ' उद्यतवान् स्वस्थानात् भ्रंशितवान् । 'ते ' वागादयः ' ऊचुः '। हे ' भगव: '! भगवन्! ' मा उत्क्रमी: ' यस्मात् ' न वै शक्ष्यामः ' 'त्वदते ' त्वां विना ' जीवीतुं ' । यसेवं मम श्रष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति । 'तस्य वै मे 'मम 'बर्लि कुरुत 'करं कुरुत करं प्रयच्छतेति । अयं च प्राणसंवादः कलितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न हि अन्यथा संहत्यकारिणां सतां एषां अंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागा-दीनां प्रधानं बुभुत्सः उपासनाय ॥ १३॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता 'वाक् सा ह 'किल 'उवाच 'उक्तवती। 'यद्दै अहं वसिष्ठा अस्मि 'यन्मम वसिष्ठत्वं 'तत् त्वं वै 'तत्तेन वसिष्ठगुणेन 'त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति '। यद्वा 'अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' 'त्वं तत्प्र-

तुद्धिहाथुँसः थ्रोत्रियाः । (ऽ) अशिष्यन्तऽञ्जाचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तद्नमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेविम्बद्शिष्यन्नाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनग्नं कुरुते ॥ १५ ॥

तिष्ठोऽसि '। या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षुः '। समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवंतः । यद्येवं साधु बिंहं दत्तवन्तः, ब्रूत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आहरितरे । यदिदं ' लोके ' किंच ' किंचिदल्पमि ' आश्वम्यः आक्रिमिम्यः ' श्वात्रेण सह क्रिम्यन्तं कीट-पतंगान्तं च तेन सह सर्वमेव यत प्राणिभिरद्यमानं अनं तत्सर्वं तवानम् । सर्वं प्राणस्यान्तमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदंति प्राणान्नविदः । तदसंगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति 'इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राण-मात्रस्य-तर्विमित्येतद्दर्शनार्थं दर्शनिमह विधित्सितम् । न तु सर्वं मक्षयेदिति । यत्तु सर्वेमक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मि-ध्यैव प्रमाणामावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामध्यदिदोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसंघातेन सहितस्य विद्वता तेन कार्यकारणसंघातेन क्रिमिकीटदेवाद्यशेषान्न-मक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अरोषान्नमक्षणे दोषामावज्ञापनमपार्थकम् . अत्राप्तत्वात् अरोषान्नमक्षणदोषस्य ।

ननु-प्राणः सन् मक्षयत्येव क्रिमिकीटाचनमपि । बाढं । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेघोऽस्ति । तस्मादेव रक्तं र्किशुकं तत्र दोषामावः (१)। अतः तद्रपेण दोषामावज्ञानमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषात्रमक्षणदोषस्य। किं तु-येन कार्यकारणसंघातसंसर्गेण निषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत्। अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः। न च-त्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन समग्रानस्य प्राणस्य किञ्चिदनजातं कस्यचित् जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्न-स्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्तमक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मानमृषा ज्ञानमेव अमक्ष्य-भक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्यापो वासः इत्येतद्दर्शनं तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते मक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वे प्राणस्यानं इत्येवंविदः अनन्नमनदनीयं ' जग्धं ' भुक्तं ' भवति '। यद्यप्यनेन अनदनीयं भुक्तं अदनीयमेव भुक्तं भवेत् । न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते इत्येतद्विद्यास्तुतिः इत्यवादि । तथा ' नानन्नं प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिप्राह्यं हरूयादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तद्य्यन्नमेव प्रतिप्राह्यं प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि भाप्रतिमाह्यप्रतिमहदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । 'य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्नं 'वेद '। फलं तु प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फळाभिप्रायेण । किं ताहिं स्तुत्यभिप्रायेणेति । ननु—एतदेव फळं कस्मान भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनाऽनदनीयमपि अद्यमेव । तथा-Sप्रतिप्राह्ममिप प्रतिग्राह्ममेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फळविधिसरूपता वाक्यस्य॥१४॥

. यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्मात् ' विद्धांसः ' ब्राह्मणाः ' श्रोत्रियाः ' अघीतवेदाः ' अदिाष्यन्तः ' 2190

मन्त्येतमेव तुद्नमुनग्नं कुर्व्वन्तो मन्यन्ते तुरमादेविम्युद्शिष्यक्वाचामे दश्चित्वाऽऽचामेदेतमेव तुद्नमुनग्नङ्करते ॥ १५ ॥

इति चतुर्द्शे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।३॥ (९) ६–२॥

स यः कामयेत महत्प्राप्तयामिति । (त्यु) उद्गयनुऽआपूर्व्यमाणपञ्जे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्वती भूत्वौदुम्बरे कथ्ँ से चमसे वा सन्वौषधम्फला-नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिल्पिश्याधिम्पसमाधायावृताऽऽज्यथ्ँ सथ्ँ-स्कृत्य पुथ्ँसा नक्षत्रेण मन्थथँ सन्नीय जहोति ॥ १॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उद्गयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वाद्शाहमुपसँद्व्रती भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वेषिषं फलानीति संभृत्य, परिसमुद्ध, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-धाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मंथं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

मोक्ष्यमाणाः आचामन्त्यपः । 'अशित्वाऽऽचामन्ति ' भुक्त्वा चोत्तरकालमपो मक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इति बूते । 'एतमेव ' 'अनं 'प्राणं 'अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' । अस्ति चैतन् । यो यस्मै वासो ददाति तमनग्नं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यमिहितम् । यदपः पिवामि तत्याणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यं इत्यवमर्थमेतत् । ननु—मोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामिति । तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे न द्विःकार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्यार्थं नानग्नताऽर्थम् । अथानग्नताऽर्थं न प्रायत्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राण-स्यानग्नताकरणाय भवतु । न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । दे होते क्रिये मोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविद्वितं तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्रायत्यर्शनादि अपेक्षते । तत्राचमनांगभूतासु अपसु वासोज्ञानं प्राणस्य इतिकतव्यतया चोद्यते । ननु—तिस्मन् क्रियमागे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्येत क्रियान्तरत्वात आचमनस्य । तस्मान् मोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तचापो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १९॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्पुज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽव्याये द्वितीयं ज्येष्ठश्रेष्ठ-ब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमासम् ॥ १४ (९) ६ । २॥

ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतंत्रम् । कर्म तु दैवमानुषिवत्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुमार्जनीयम् । तत्र अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तद्र्थं श्रीमन्थाख्यं कर्म आरम्यते । महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः। (स्त्व) त्वाये जातवेदास्तर्धेश्चो छन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहम्भागधेयश्चहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तप्पयन्त स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपुद्यसेऽहम्विधरणीऽइति । तान्त्वा घृतस्य धारया युने

(१) " यावन्तो देवास्त्विय जातवेदस्तिर्यचो झन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योsहं भागधेयं ज़होमि ते मा नृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निषसद्येऽहं विधरणीऽ इति। तां त्वा वृतस्य धारया यजे

सिद्धं वित्तम् । तदेतदभिधीयते स यः कामयेतेति । 'सः ' वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतः 'यः 'काम · येत 'ू। किं १ 'महत् 'महत्वं 'प्राप्तुयां 'महान् स्यामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्थकर्मणो विधि-स्मितस्य काल उच्यते । ' उदगयने ' आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्राप्तौ ' आपूर्यमाणपक्षे ' शुक्रपक्षे । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ 'पुण्याहे ' अनुकूलेऽह्वि आत्मनः कर्मसिद्धिकरे इति । एतत् 'द्वादशाहं' यस्मिन् पुण्येऽहनि अनुकूले **ऽहिन** कर्म चिकी शति । ततः प्राक् पुण्याहमेवारम्य ' द्वादशाहमुपसद्वती ' उपसदो व्रतमुपसद्वतम् । उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मानुप-संहारात केवलं इतिकर्तव्यतासून्यं पयोमक्षणमात्रं गृह्यते । ननूपसद एव त्रतमिति यदा विष्रहः, तदा सर्व-मितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति । तत्करमान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वात् कर्मणः । स्मार्तं हीदं श्रीमन्थ-कर्म । ननु श्रुतिविहितं सत् कथं स्मार्तं भवितुमहिति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृति-विकारमावः । ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्मणः । न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव च आवसथ्याग्नौ एतत्कर्भ विधीयते । सर्वा चावृत् स्मातैविति । 'उपसद्वती भूत्वा ' पयोव्रती सन्नित्यर्थः । ' औदुंबरे ' उदुंबरवृक्षमये ' कंसे चमसे ' वा तस्यैव विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुंबर एव । आकारे विकल्पः । नौदुंबरत्वे । ' सर्वौषधं ' सर्वासामोषधीनां समूहम् । यथासंमवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य । तत्र प्राम्याणां तु दश नियमेन प्राह्माः । त्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अधिकग्रहणे तु न दोघो ग्राम्याणाम् । फलानीति '। फलानि च यथासंमवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसंभारोप वयप्रदर्शनार्थः । अन्यद्पि यत्संभरणीयं तत्सकलं संभृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः।परिसमूहनपरिलेखने भूमिसंस्कारः 'अग्निः मुपसमाधाय ' इति वचनात् आवसथ्ये अप्राविति गम्यते । एकवचनात् उपसमाधानश्रवणाच विद्यमानस्यैवोप-समाधानम् । परिस्तीर्थ दर्भान् ' आवृता ' स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृता गृह्यते । तया ' आज्यं संस्कृत्य '। 'पुंसा नक्षत्रेण 'पुंनामसंयुक्तेन 'मन्थं ' सर्वींषधफलपिष्टम् । तत्रीदुंबरे कंसे वा चमसे वा । ' दप्ता मधुना घृतेनोपसिच्य '। एकया उपमंथन्या उपसंमध्य ' सन्नीय ' अग्नेः स्वस्य च मध्ये संस्थाप्य कौदुम्बरेण सुवेण च उपस्थाने 'आज्यस्य ' जुहोति ' एतैर्भेत्रैः ॥ १ ॥

[&]quot; यावन्तो देवाः " इत्यादीः ॥ २ ॥

[ं] ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा '' इत्यारम्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा ' मन्थे संस्वमवनयति ' सुचा ऽवलेपमाज्यं

सु थुँराधनीमह थ् स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य उद्वति तृतीया-ञ्जहोति॥ ३॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति। (त्य) अग्री हृत्वा मुन्थे सर्ध्रमव-मुवनयति प्राणाय स्वाहा व्वसिष्ठाये स्वाहेत्यस्रो हुत्वा मुन्थे सध्यवमुव-नयति व्वाचे स्वाहा प्रातिष्ठायै स्वाहेत्यग्रौ हुत्वा मन्थे सध्स्वमुवन-यति चुक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहित्यश्री हुत्वा मन्थे सप्स्वमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयुतनाय स्वाहेत्यस्रौ हुत्वा मुन्थे सध्स्वमुवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्ये स्वाहित्यष्ठी हुत्वा मन्थे सप्स्नवम्वनयति रेतसे स्वाहित्यग्री हुत्वा मुन्थे सध्स्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहिति। (त्य) अग्रौ हुत्वा मुन्थे सध्स्वनम्वनयति भविष्यते स्वाहित्यग्री हत्वा मुन्थे सध्स्रवमुवनयति व्विश्वाय स्वाहित्यग्री हत्वा मन्थे सध्यम्बम्बनयति सुर्वाय स्वाहेत्यम् द्वाता मन्थे सध्यम्बम्ब-नयाति॥ ५॥

पृथिव्य स्वाहेति। (त्य) अश्रो हुत्वा मुन्थे सध्स्वमुवनयत्यन्त्रार-क्षाय स्वाहेत्यग्री हुत्वा मुन्थे स्थ्स्वमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्री हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः " (वा. सं. २३। ६५) इति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २ प्राणाय स्वाहा विसष्ठायै स्वाहेत्यत्री हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाये स्वाहेत्यत्री हुत्वा मंथे संस्रव-बनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्नवमवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-तनाय स्वाहेत्यप्ती हुत्वा मंथे संस्नवमवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्ये स्वाहेत्यप्ती हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । 🤊 रेतले स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यमी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यमी हुत्वा मंथे संस्रवमव-नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यमी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । ११ सर्वीय स्वाहेत्यमी हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्ये स्वाहेत्यमी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यमी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नी

मन्थे संस्नावयति । एतस्मादेव " ज्येष्टाय स्वाहा श्रेष्टाय स्वाहा " इत्यादिप्राणिकिंगात् ज्येष्ठश्रेष्टादिप्राणिवद \$383

मुन्थे सप्सवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहित्यश्ची हुत्वा मुन्थे सप्स्मवमुवन-यति ब्ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्रे हुत्वा मुन्थे सप्स्वामवनयति श्रञ्जाय स्वाहे-त्यभ्री इत्वा मुन्थे सर्थ्स्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहोति। (त्य) अग्रौ हुत्वा मुन्थे सप्रमवमुवनयति भुवः स्वाहे-त्यश्री हुत्वा मुन्थे सप्सवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यश्री हुत्वा मृन्थे सप्-स्रवमुवनयति भूभर्भुवः स्वः स्वाहेत्यष्टी हुत्वा मुन्थे सध्स्रवमुवः नयति॥७॥

(त्य) अमुये स्वाहेति। (त्य) अम्रो हुत्वा मुन्थे सप्स्वमुवनयति सोमाय स्वाहेत्यसौ हत्वा मुन्थे सध्सवम्बनयति तेजसे स्वाहेत्यसौ हुत्वा मुन्थे सध्स्रवमुवनयति श्रिये स्वाहेत्यस्रो हुत्वा मुन्थे सध्स्रवमुव नयाति छक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्रौ हुत्वा मन्थे सप्स्वमुवनयति सवित्रे स्वाहे-त्यश्री हुत्वा मन्थे सप्स्वमवनयति सरस्वत्ये स्वाहेत्यश्री हुत्वा मन्थे स्थूस्त्रवम्बनयति व्विश्वेभयो देवेभयः स्वाहेत्यग्रौ हुत्वा मन्ये स्थूस्त्रवम्बन नयति प्रजापतये स्वाहेत्यश्रो हुत्वा मुन्थे सध्स्वमुवनयति ॥ ८॥

हुत्वा मंथे संस्नवमवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्नवमवनयति । १७ क्षत्राय स्वाहेत्यग्नी इत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्री हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्री हुत्वा मंथे संस्रवमव-नयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्नवमवनयाति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्रये स्वाहेत्यग्रौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्रौ हुत्वा मंथे संस्रव-मवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यन्नी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २५ श्रिये स्वाहेत्यन्नी हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २६ लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २८ सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २९ विश्वेभयो देवेभ्यः स्वाहेत्यप्रौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यप्रौ हुत्वा मंथे संस्रव-मवनयति ॥ ८॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः। " रेतसे स्वाहा " इत्यारम्य एकैकामाहुति हुत्वा ' मन्थे संस्रवमवनयति '। अप-**र**या उपमन्थन्या पुनर्मध्नाति ॥ ३—८ ॥

(त्य) अथैनमभिमृश्ति । भ्यमिस ज्वलुद्ति पूर्णमिस प्रस्तब्ध-मस्येकसभुमिस हिङ्कृतुमिस हिङ्क्रयमाणमस्युद्गिधमस्युद्गीयमानुमिस श्चावित्रमिस प्रत्याश्चावित्रमस्याङ्गे सन्दीत्रमिस व्विभूरिस प्रभूरिस ज्योतिरस्यन्नमिस निधनमिस सम्बुगोऽसीति॥ ९॥

(त्य) अथैनमुद्यच्छति। (त्या) आमोऽस्यामध् हि ते मिय। स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति॥ १०॥

(त्य) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्व्वरेण्यम् । मुधु व्वाताऽऋतायते मुधु क्षरिनत सिन्धवः । मुध्विन्निः सन्त्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भगों देवस्य धीमहि । मुधु नुक्तमुतोषुसो मुधुमत्पार्थिवध् उजः। [मुधु खौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात्। मधुमान्नो व्वनस्पतिममधुमाँ १८अस्तु सूर्धः। माध्वीग्गीवो भवन्तु नः॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाञ्च साविश्रीमन्याह् सुर्वाश्च

अथैनमभिमृशाति—" श्रमिस ज्वलद्सि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभमिस हिंकृत-मिसं हिंक्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमिस श्रावितमिस प्रत्याश्रावितमस्याद्गें संदीतमिस विभूरिस प्रभूरिस ज्योतिरस्यन्नमिस निधनमिस संवगोंऽसि " इति ॥ ९ ॥ अथैनमुद्यच्छति—" आमोऽस्यामं हि ते मिय । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोतु "—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामित-" तत्सवितुर्वरेण्यम् "। " मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः। माध्वीर्नः संत्वोषधीः "-(वा. सं. १३।२७) " भूः स्वाहा "॥ ११॥

"भगों देवस्य धीमिह "। "मधु नक्तमृतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधु द्यौर-स्तु नः पिता " (वा. सं. १३।२८) "भुवः स्वाहा "॥ १२॥

"धियो यो नः प्रचोदयात्"-(वा. सं. ३।३५) " मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः"-(वा. सं. १३।२९) "स्वः स्वाहा"-इति। सर्वी च

^{&#}x27; अथैनमिमृशति ' " अमिस " इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

^{&#}x27; अथैनमुद्यच्छति '। सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । " आमोऽस्यामं हि ते मयि " इत्यनेन ॥ १० ॥

^{&#}x27; अथैनमाचामित ' मक्षयित । गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया ब्याह्रत्या च प्रथमया प्रथमं प्रासं आचामित ॥ ११ ॥

तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं प्रासम् ॥ १२ ॥
तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं प्रासम् । ' सर्वा सावित्री ।
३३९५

मुधुमतीः सुर्वाश्च व्याह्तीरहुमेवेद्ध् सुर्वम्भूयासम्भूभर्भुवः स्वः स्वाहे-त्यन्ततुऽआचुम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निम्प्राक्शिशाः सम्बिशाति ॥१३॥ प्पातुरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहम्मनुष्याणामेकपु-ण्डरीकुम्भूयासमिति युथेतमेत्य जघुनेनाग्निमासीनो व्वथ्ँग्रेअपति ॥१४॥ तु७ँ हैतुमुद्दालकऽञ्जारुणिः। (व्वां) व्वाजसनेयाय याज्ञ ३ ल्वयायान्ते-वासिनऽडक्त्वोवाचाऽपि खुऽएनध् शुष्के स्थाणौ निषिश्चेचायेरञ्छालाः प्परोहेयुः पुराज्ञानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतुमु हैवु व्वाजसनेयो याज्ञवल्क्युः। (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-यान्तेवासिनऽडुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनथ् शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेजायेर-ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पुरु।शानीति ॥ १६ ॥

(त्ये) एतुमु हैव मुधुकः पुैङ्ग्यः। (श्रू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-सिनऽडुक्त्वोवाचाऽपि **युऽएनध्रँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे**चायेरञ्छाखाः प्परोहेयः पुरु।ज्ञानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्व मधुमतीः। सर्वाश्व व्याहतीः। "अहमेवेदं सर्वे भूयासम्"। "भूर्भुवः **स्वः स्वाहा'' इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जवनेनाप्तिं प्राक्शिराः संविद्याति॥ १३॥** प्रातरादित्यमुपतिष्ठते-" दिशामेकपुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुंडरीकं भूयासम्"-इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वोत्तसनेयाय याज्ञवल्क्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिचेत्। जायेरन् शाखाः। प्ररोहेयुः पलाशानि इति॥ १५॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्कयो मधुकाय पैंग्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणी निर्विचेत्। जायेरन् शाखाः। प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पेंग्यश्रूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणी निर्षिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

^{&#}x27; सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहतीरुक्तवा ''अहमेवेदं सर्वं भूयासं'' इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्ष-यति । यथा चतुर्मिम्रोसैः तत् इन्यं सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पात्राविहतं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत्। 'पाणी प्रक्षाल्य '' आचम्य '। 'जघनेनाग्निं' पश्चादग्नेः ' प्राक्तिशराः ' 'संविद्यति' शेते॥ १३॥

^{&#}x27; प्रातः ' सन्ध्यामुपास्य 'आदित्यमुपतिष्ठते ' " दिशामेकपुण्डरीकं " इत्यनेन मन्त्रेण । ' यथेतं ' यथा-गतमेत्यागत्य । जघनेनाग्निमुपासीनः 'वंशं जपति '॥१४॥

^{&#}x27;'तं हैतमुदालक आरुणिः'' इत्यादि ''सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिम्य उक्त्वोवाचाऽपि य एनं शुक्के स्थाणी

(त्ये) एतुमु हैव चूडो भागवित्तिः । (जी) जानकुयऽआयस्थूणा-यान्तेवासिनऽडक्त्वोवीचाऽपि खुऽएन१५ँ शुष्के स्थाणौ निषिश्चेजायेर-ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पुलाज्ञानीति ॥ १८॥

(त्ये) एत्रमु हैव जानिकरायस्थूणः। सत्यकामाय जाबाछायान्तेवा-सिनऽडक्त्वोवाचाऽपि युऽएनध् शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेजायरञ्छाखाः प्परोहेयुः पुरु।ज्ञानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एत्रमु हैव सत्यकामो जाबालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ डक्त्वोवाचाऽपि **खऽएनध्ँ शुष्के स्थाणौ** निषिश्चेन्जायेरञ्छा**वाः प्र**रो-हेयुः पुरु। ज्ञानीति तुमेतन्न। पुत्राय न्नाऽनन्तेवासिने वा व्यूयात् ॥ २० ॥

(च) चतुरौदुम्बरो भवाते । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः स्ववऽ औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्ब्याऽउपमन्थुन्यौ ॥ २१ ॥

दुश् ग्याम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्वीहियवास्तित्रमाषाऽञ्जणुप्प्रयङ्गवो

एतमु हैव चूडो भागवित्तिर्जानकय आयस्थ्रणायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निर्षिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हैव जानिकरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुक्के स्थाणौ निर्विचेत् । जायेरन् शाखाः । परोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच।अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिचेत्। जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रयात् ॥२०॥ चत्रौद्रम्बरो भवति । (१) औदुंबरश्रमसः । (२) औदुंबरः स्त्रुवः । (३) औदुम्बर इध्मः । (४) औदुम्बर्यी उपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति-१ त्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निर्धिचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येवमन्तम् । ' एनं ' मन्थं उदालकात्प्रभृति एकैकाचार्य-क्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्यः 'अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच '। किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । 'अपि य एनं शुष्के स्थाणौ ' गतप्राणेऽपि ' एनं ' मन्थं मक्षणाय संस्कृतं निर्षिचेतप्रक्षिपेत् । ' जायेरन् ' उत्पचेरन् एवास्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामः सिध्येदिति ध्रुवफ्रैलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट् तीर्थानि । तेषामिह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते । पुत्रश्चांतेवासी च ॥१५-२०॥

' चतुरौदुम्बरो भवतीति ' व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

' दश प्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ' । प्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन प्राह्याणि इत्यवादि । तान्येतानि

१-समानप्रकरणे छांदोग्ये " स यदि स्त्रियं (स्त्रप्ते) पश्येत्समृद्धं कर्मेति विधात् " इति (छां. उ. ५। २। ८) इति कर्म-सिद्धिज्ञानोपायो ज्ञापितः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलुकुलाश्च तान्तसार्द्धम्पिष्ट्वा द्रधा मधुना **घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य** जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्द्भो काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहद्रारण्यकोपनिषाद पञ्चमे प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४॥ (९) ६-३॥ एषाम्बै भूतानामपृथिवी रुसः । पृथिव्याऽआप्रोऽवामोषधयऽञ्जाषधीना-म्बुब्वाणि युब्वाणाम्फङानि फङानाम्युरुषः युरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ सु इ प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्तास्मै प्यतिष्ठाङ्कलपुयानीति सु स्त्रियुँ

७ गोधूमाश्च ८ मस्राश्च ९ खल्वाश्च १० खल्कुलाश्च । तान् सार्द्ध पिष्ट्वा द्धा मधुना छतेनो पसिंचति । आज्यस्य जहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एवां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिवया आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स इ प्रजापितरीक्षांचके । इन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं सस्रजे । तां सृष्ट्वा

निर्दित्यन्ते ' त्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवः ' अणवश्च अणुराब्दवाच्याः कचिदेशे । प्रियंगवः प्रसिद्धाः कंगुरान्देन । ' खल्वाः ' निष्पावाः बल्लशब्दवाच्या लोके । 'खलकुलाः' कुलत्थाः । एतद्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वोषधयो प्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम । अयज्ञिकानि वर्जियत्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीह्रषीकेशब्रह्मभगवत्युज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य प्रमहंसप्रिवाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे षष्ठेऽध्याये तृतीयं श्रीमन्थकर्मन्नाह्मणं परिसमासम् ॥ १४। (९) ६ -३॥

याद्यजनमा यथोत्पादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मणमार-भ्यते । प्राणदार्शिनः श्रीमन्थकर्मे कृतवतः पुत्रमन्थे अधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं कृत्वा ऋतुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिसारतमत्वं तत्स्तुत्या अवगम्यते । ' एषां वै '। 'एषां ' चराणां ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' सारभूता । " सर्वभूतानां मधु " (रा. प. बृ. २ । ९ । १) इति ह्यमिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अप्सु हि पृथिवी ओता च प्रोता च । " यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च " (श. प. बृ. १ । १ ।) इत्यमिहितम् । ' अपामोषधयः ' रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्याः ं ओषधीनां पुष्पाणि '। 'पुष्पाणां फळानि '। 'फळानां पुरुषः '। 'पुरुषस्य रेतः '। ''सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-स्तेजः सम्भूतम् " ( ) इति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतत् 'रेतः'। अतः का नु खलु अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

'स हं 'स्रष्टा 'प्रजापतिः ईक्षांचके '। ईक्षां कृत्वा 'स्त्रियं सस्रजे '। 'तां 'च 'स्ट्र्वा ' 'अघ

[्]र १–शतरूपाख्याम्, इति द्विवेदगङ्गः ॥

ससृजे तुा अस्वाऽधऽउपास्त तुस्मात्ख्यिमधऽउपासीत श्रीह्र्येषा सुऽ एतम्य्राञ्चं ग्यावाणमात्मनऽएव समुद्रपारयन्त्रेनैनामुभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(तु) तस्या व्वेदिरुपस्थः । (स्थो) छोम्रानि बर्हिश्चम्माधिषुवणे समिद्धो मध्यतस्त्रौ सुष्को स आवान्ह वै व्वाजपेयेन यजमानस्य छोको भवति नुवानस्य छोको भवति युऽएवुम्बिद्धानधोपहासञ्चरत्या स स्त्रीणाधुँ सुकृतम्बृङ्केऽथ युऽइद्मविद्वानघोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतु-म्बू अते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद सम वे तदिहातुहालकऽआरुणिराह । (है) एतद सम वै तुद्धिद्वाञ्चाको मौद्गलयऽआहैतुद्ध स्म वै तुद्धिद्धान्कुमारहारितुऽआह बहुवो मुर्क्या त्राह्मणायना निरिन्द्रिया व्विसुकृतोऽस्माङ्कोकात्प्रयन्ति युऽइद्-मुविद्वार्थंसोऽघोपहासञ्चरन्त्रीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । श्रीहि एषा । स एतं प्रांचं ग्रावाणमात्मन एव समुद्-पार्यत् । तेनैनामभ्यस्जत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि वर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुक्कौ । स यावान्ह वै वाजपेयेन छोको भवति । तावानस्य छोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानघोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृंजते ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्धिद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्धिद्वात्राको मौद्रलय आह । एतद्ध स्म वै तिद्वदान् कुमारहारित आह । बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विद्युकृतोऽस्माल्लोका-त्प्रयान्ति । य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनाख्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । 'तस्मात् ' 'स्त्रियमेवाध उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा '। श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह—' स एतमात्मनो प्रावाणं ' सोमा-भिषवोपळस्थानीयं कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रियं ' उद्पारयत् ' उत्पूरितवान् स्त्रीव्यंजनं प्रति । ' तेन एनां ' स्त्रियं ' अभ्यसृजत् ' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्तं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽभिर्मध्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीन्यज्ञनस्य । 'तौ मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनः ' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः । ' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फलं इति स्तूयते । तस्मात् बीमत्सा न कार्येति । ' य एवं विद्वानवोपहासं चरति '। ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृक्ते 'वर्जयित । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्ति न जानाति । ' अविद्वान् ' रेतसो रसतमत्वं च ' अधोपहासं चरति '। ' अस्य ' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं ' ' आवृंजते '॥ ३ ॥

^{&#}x27; एतद्भरम वै तद्विद्वानुदालक आरुणिराह । अघोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानिति यावत् ।

बहु बाऽइड्छुँ सुम्रस्य वा जाग्यतो वा रेतः स्कन्दति । तद्भिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमुस्कान्त्सीद्यडोषधीरुप्यस्यद्यदुपः । इदमहन्तद्वेतऽआददे ॥ पुनर्मा मैत्विन्द्रियम्पुनस्तेजः पुनर्भभगः । पुनरम्यो धिष्ण्या यथास्थानुङ्कल्पन्तामित्यनामिकाङ्कष्टाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

(द)अथ युद्युद्कुऽआत्मानम्पुर्यत्। (तु) तुद्भिमन्त्रयेत मृथि तेजऽ इन्द्रियं युशो द्डविणध् सुकृतमिति ॥ ६॥

श्रीई वाऽएषा स्त्रीणां युन्मलोहासाः । (स्तु) तुस्मान्मलोहाससं युश्-स्विनीमभिकम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न द्यात्काममेनामुपक्रीणीयात्सा

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जात्रतो वा रेत स्कन्दित । तद्भिमृशेदनु वा मंत्रयेत—" यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इद्महं तद्रेत आददे ॥ पुनर्मा मैत्वि निद्र्यं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरत्रयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् " । इति-अना-मिकांग्रुष्टाभ्यामादाय । अन्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदि उदक आत्मानं पश्येत् । तद्भिमन्त्रयेत-" मिय तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतम् "-इति ॥ ६ ॥

श्रीई वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यद्यस्थिनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ।

तथा 'नाको मौद्गस्यः कुमारहारितश्च आह '। किञ्च-एत आहुरित्यिभधीयते। 'बहवो मर्याः 'मरणधर्मिणो मनुष्याः ब्राह्मणा अयनं येषां ते 'ब्राह्मणायनाः 'ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्यर्थः। 'निरिन्द्रियाः ' विश्लिष्टेन्द्रियाः। 'विश्लुकुतः 'विगतसुकृतकर्माणः। अविद्धांसो मैथुनकर्मासक्ताः इति यावत्। किं 'अस्मान्छोकात्प्रयन्ति 'परलोकात्परिश्रष्टाः। इति मैथुनकर्मणः अत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति – य इद्मविद्वांसोऽधोप-हासं चरन्तीति॥ ४॥

श्रीमन्थं कृत्वा पत्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदिदं 'रेतः स्कन्दित ' 'बहु वा 'अल्पं वा 'सुतस्य वा जाग्रतो वा 'रजःप्राबल्यात् 'तदिममृशेत् ' 'अनुमन्त्रयेत वा 'अनुजपेदित्यर्थः । यदा अभिम् मृशिति तदा 'अनामिकांऽगुष्ठाम्यां 'तद्रेतः आदत्ते । "यन्मेऽद्य रेतः " इत्यादिना "आददे " इत्येवमन्तेन मन्त्रेण । "पुनर्माम् " इत्यनेन मन्त्रेण 'निमृञ्ज्यात् ' 'अन्तरेण ' मध्ये 'अवौ ' अवोर्वा 'स्तनौ 'स्तनौ वि ॥ ९ ॥

^{&#}x27;अथ यदि' कदाचित 'उदके आत्मानं' आत्मच्छायां 'पश्यत्'। तत्रापि 'अभिमन्त्रयेत' अनेन' सन्त्रेण "मयि तेजः " इति ॥ ६॥

[्]र 'श्रीर्ह में ''एषा 'पत्नी 'स्त्रीणां 'मध्ये 'यत् 'यस्मात् 'मलोद्दासाः 'उद्गतमळवद्दासाः । 'तस्मा त् ३४००

चेदरमे नैव द्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिकामेदिन्दि-येण ते युश्सा युश्ऽआद्दऽइत्ययशाऽएव भवति ॥ ७॥

स खामिच्छेत् । (त्का) कामयेत मेति तस्यामर्थित्रिष्टाप्य मुखेन मुख्य सन्धायोपस्थमस्याऽअभिमृश्य जपेदुङ्गादङ्गात्सम्भवसि द्धदया-द्धि जायसे। स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव माद्येति॥ ८॥

(त्य) अथ यामिच्छेन्न गुभ्भेन्द्रधीतेति । तुस्यामर्थे निष्ठाप्य मुखेन मुख्य सन्धायाभिष्पाण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआद्दऽहृत्य-रेताऽएव भवति ॥ ९ ॥ ज्ञतम् ७६०० ॥

सा चेदस्मै न द्द्यात् । काममेनामपक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव द्द्यात् । कामं एनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेत्-'' इन्द्रियेण ते यशासा यशा आददे "-इति । अयुशा एव भवति ॥ ७ ॥

स यामिच्छेत्। कामयेत मेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संघाय । उपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्-" अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृद्याद्धि जायसे । स त्वमंगकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादय ''-इति ॥ ८॥

अथ यामिच्छेत् । न गर्भ द्धीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय-अभिप्राण्या-पाण्यात् ''इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ''-इति । अरेता एव भवति ॥ ९॥

तां 'मलोद्वाससं यशस्वनीं 'श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगम्य 'उपमन्त्रयेत '। इदं अद्य आवाभ्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनिमति । त्रिरात्रान्ते आप्छती 'सा चेत् ' 'अस्मे 'न दद्यान्मैथुनं कर्तुं 'काममेनां ' अवक्रीणीन्यात् आभरणादिना ज्ञापयेत् । तथाऽपि 'सा नैव दद्यात् 'चेत् । 'काममेनां' 'यष्ट्या वा पाणिना वा 'उप-हृन्यात् । अभिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां कारिष्यामीति प्रत्याख्याच्य । तां अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् । "इन्द्रियेण ते यशसा यश ऽआददे " इति । सा तस्मात् तदिमशापोद्धन्यात् दुर्भगा इति ख्याता 'अयशा एव मवति '। शाखांतरानुसारेणेदमुच्यते । सा चेत् अस्मै दद्यात् । अनुगुणा एव स्यात् मर्तुः । तदा अनेन मन्त्रेणोपगच्छेत् । " इंद्रियेण ते यशसा यश आद्धामि " इति । तदा यशस्विनावेव उमा-विष भवतः ॥ ७॥

स यामिति । 'सः यां 'मार्यामिच्छेत् इयं 'मा 'मां 'कामयेतेति '। 'तस्यां ''योनौ '' अर्थं ' प्रजननेन्द्रियं 'निष्ठाप्य 'निक्षिप्य । 'मुखेन मुखं सन्याय '। ' उपस्थं अस्याः अभिमृत्य जपेत् ' इमं मन्त्रं "अंगादंगात्" इति ॥ ८ ॥

' अथ यामिच्छेत् न गर्भ दधीत' न धारयेत् गर्मिणी मा भूदिति । तस्यामर्थिमिति । पूर्ववत् । 'अभिप्राण्य ' प्राणनं प्रथमं कृत्वा, पश्चादपान्यात् । '' इंद्रियेण ते रेतसा रेत आददे '' इत्यनेन मन्त्रेण । 'अरेता एव भवति ' न गर्भधारिणी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(त्य) अथ यामिच्छेद्गुभर्भन्दघीतेति । तुस्यामर्थन्निष्ठाप्य मुखथ् सन्धायापान्याभिष्प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआद्धामीति गर्भिभुण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ युस्य जायायै जारः स्यात् । (त्त) तञ्जेद्विष्याद्वामपात्रेऽश्चिमुप-समाधाय प्यतिलोम्थै श्राबर्हि स्तीत्वीत्रस्मिन्नेत्रास्तिमः शर्मृष्टीः प्यति-लोमाः सर्पिषाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराञ्चापराकाशौ तऽआदु-देऽसाविति नाम गृहाति मुम समिखेऽहोषीः पुत्रपशूँस्तऽञ्चाद्देऽसाविति नाम गृह्णाति सम समिद्धेऽहीषीः प्राणापानी तऽआद्देऽसानिति नाम गृह्णाति स वाऽएषु निरिन्द्रियो व्विसुकृदस्मास्लोकात्येति यमेवंवि-द्वाह्मणः शुपति तुरुमादेवंविच्छ्रात्रियस्य जायायाऽउपहासन्नेच्छेदुत ह्येव-म्बित्पुरो अवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत्। गर्भे द्घीतेति। तस्यामर्थे निष्ठाप्य। मुखेन मुखं संघाय अपान्याभिप्राण्यत्— " इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आद्धामि "-इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेह्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शर-बर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्ता जुहुयात्—"मम समिद्धे-ऽहोषीशशौपराकाशो त आददे असौ ''-इति नाम गृह्णाति । " मम समिद्धेऽहोषीः पुत्रपश्रॅंस्त आददे असौ"-इति नाम गृह्णाति । "मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददे असौ "-इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृद्स्माङ्घोकात्त्रैति । यमेवंवित् ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंवित् श्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११॥

अथ यामिच्छेद्रभी द्धीत इति । तस्या अर्थिमित्यादि पूर्ववित् । पूर्वविपर्ययेण ' अपान्य अभिप्राण्यात् ' " इंद्रियेण ते रेतसा रेत आद्धामि " इति । ' गर्भिण्येव भवति ' ॥ १०॥

^{&#}x27; अथ ' पुनः ' यस्य जायायै जारः ' उपपतिः ' स्यात् ' । ' तं चेत् द्विष्यात् ' अभिचारिष्यामि एनं इति मन्येत । तस्येदं कर्म । ' आमपात्रे ' ' अग्निमुपसमाधाय ' । सर्वं ' प्रतिलोमं ' कुर्यात् । तत् तस्मिनग्नौ ' एताः तिस्रः शरमृष्टीः ' शरेषीकाः ' सार्वेषा अक्त्वा ' घृतेनाम्यज्य 'प्रतिलोमाः' विपरीताप्राः ' जुहुयात् ' । "·मम समिद्धेऽहोषीः '' इत्याद्या आहुतीः । ' असाविति ' नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एषः ' एवंवित् ' ब्राह्मणः ' ्यं 'शपति । 'स विसुकृत् ' विकृतपुण्यकर्मा 'प्रैति '। 'तस्मात् एवंवित् श्रोत्रियस्य जायायाः '

अ-आशा प्रार्थना वाचा थरप्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परीक्षा पराकाशः । इति द्विवेदगंगः ।

(त्य) अथ अस्य जायामार्त्तविम्वन्देत् । (त्व्य) व्यहङ्कर्ष्ट्रंसे न पिबेद-इतवासा नैनाम्वृषको न व्वृषल्युपह्न्यात्त्रिरात्रान्तुऽ आप्ळूय व्विहिन्द-घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुञ्चो मे गौरो जायेत व्वेद्मुनुब्ब्रुवीत सुर्विमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचियत्वा सुर्विपष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जन्यितवै ॥ १३ ॥

(वाऽञ्ज) अथ युऽ इच्छेत्। (त्यु) पुत्ञो मे कपिछः पिङ्गछो जायेत द्वौ व्वेदावुनुब्द्ववीत सुर्व्वमायुरियादिति दुध्योदनम्पाचित्वा सुर्पि-ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनियतवै॥ १४॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । ज्यहं कंसे न पिवेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-पहन्यात् । त्रिरात्रांत आप्लूय । त्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत्। पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौद्रं पाच-यित्वा । सर्विष्मंतमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवे ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत्। पुत्रो मे किपलः पिंगलो जायेत। द्वी वेदावनुब्रुवीत। सर्वमायुरियात् इति। दृध्योदनं पाचियत्वा। सिप्ष्मिनतमश्रीयाताम्। ईश्वरी जनियतवै॥ १४॥

दारेण 'नोपहासं 'नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अधोपहासम् । 'हि 'यस्मात् एवंनिदिपि तावत् 'परो भवति '। शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ ११॥

^{&#}x27; अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् ' ऋतुमावः प्राप्नुयात् इत्येवमादिग्रन्थः " श्रीहं वा एषा स्त्रीणां "— (कं. ७) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् । ' त्र्यहं कंसे न पिबेत् '। अहतवासाश्च भवेत् । ' न एनां ' स्नातां अस्नातां च ' वृषलो वृषली वा ' नोपहन्यानोपस्पृशेत् । ' त्रिरात्रांते ' त्रिरात्रऋतुसमाप्तौ ' आप्द्रय ' स्नात्वा ' अहतवासाः ' स्यात् । इति व्यवहितेन संबंधः । तामाप्छतां 'त्रीहीनवधातयेत् ' त्रीह्मवधाताय तामेव विनियुंज्यात् ॥ १२ ॥

^{&#}x27;स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः 'वर्णतः ' जायेत '। 'वेदमेकमनुब्रवीत । ' 'सर्वमायुरियात् ' वर्षशतम् । 'क्षीरौदनं पाचयित्वा '। 'सर्पिष्मन्तमश्रीयातां '। 'ईश्वरौ जनयितवै '॥ १३ ॥

^{&#}x27; दृष्योदनं 'द्रधा चरुं 'पाचियत्वा ' 'पुत्रो मे किपलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुत्रुवीत सर्वमायुरिया-दिति 'पुत्रं चेदिच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत्। (त्यु) पुत्रो मे इयामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुज्ब्वित सर्व्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचियत्वा सिंपिष्म-न्तमश्रीयातामीइवरौ जनयितवै॥ १५॥

(वाऽञ्ज) अथ युऽ इच्छेत्। (ह) दुहिता मे पण्डिता जायेत सुर्वि-मायुरियादिति तिङ्वौदनम्पाचियत्वा सुर्विपम्मन्तमश्रीयातामीश्वरी जनयितवै॥ १६॥

(वाऽञ्ज) अथ युऽ इच्छेत्। (त्यु) पुत्रो मे पण्डितो विविजगीयः सिमितिङ्गमः शुश्रुषिताम्वाचम्भाषिता जायेत सुर्व्वान्वेदानुब्ब्रवीत सर्व्वमायुरियादिति माध्यौदनम्पाचियत्वा सुर्धिपष्मन्तमश्रीयातामीइवरौ जनयितवाऽ औक्ष्णेन वाऽऽर्घभेण वा॥ १७॥

(वाऽथा) अथाभिप्पातुरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत्। पुत्रो मे स्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदाननुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचियत्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनियतवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पंडिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचियत्वा । सिपंष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६॥

अथ य इच्छेत् । प्रत्रो मे पंडितो विजिगीयः सिमितिङ्गमः ग्रुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत । सर्वान् वेदाननुद्धवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौद्नं पाचियत्वा । सर्विष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनियत्वे । औक्ष्णेन वा । आर्षभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपवातं जुहोति-'' अग्नये

[&]quot; अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत " इत्यादि । इच्छित पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वामाविकं ओदनम् । उदकप्रहणमन्यप्रसंगिनरासार्थम् ॥ १९॥

^{&#}x27;दुहिता में पंडिता जायेत'। दुहितुः पांडित्यं गृहतंत्रविषयमेव। वेदे अनिधिकारात्। 'तिलौदनं' क्रसरम्॥ १६॥

विविधं जिगीथः 'विजिगीथः 'प्रख्यात इति यात्रत् । 'सिमितिंगमः 'समां गच्छतीति प्रगल्मः इत्येत-त्यां जित्यस्य पृथक् प्रहणान् । 'शुश्रूषितां 'श्रोतुमिष्टां रमणीयां 'वाचं ' 'माषिता ' संकृताया अर्थवत्या वाचो माषितेत्यर्थः । मांसिमश्रमोदनं 'मांसौदनं 'तन्मांसिनयमार्थं त्रवीति ' औक्ष्णेन वा ' मांसेन । उक्षा सेचन समर्थः पुंगवः । तदीयं मांसम् । ' आर्षभेण वा '। ऋषभस्ततोऽप्यविकवयाः । तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १७॥

^{&#}x27; अथामिप्रातरेव ' काले अवघातिवर्द्धतान् तण्डुलानादाय ' स्थालीपाकावृता ' ' आज्यं चेष्टित्वा ' आज्य-

[्]री-अन्यस्य क्षीरादेनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

पाक्रस्योपद्यातञ्जहोत्यस्ये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सविश्वे सत्युप्प-सवाय स्वाहेति हुत्वो दृत्य प्याश्राति प्रार्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपाञ्चमपूरियत्वा तेनैनान्त्रिरुभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो व्विश्वावसोऽन्या-मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सुञ्जायाम्पृत्या सहेति ॥ १८॥

(त्य) अथैनामाभेपद्यते। (तेऽमो) अमोऽहुमस्मि सा त्वध् सा त्वम-स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमपृथिवी त्वम् ॥ तावेहि सथ्रभावहै सह रेतो द्धावहै। पुथ्से पुत्राय व्वित्तथऽ इति ॥ १९॥

(त्य) अथास्याऽऊह्य विवुद्दापयति । विवुजिद्दीथान्यावापृथिवीऽडुति तुस्यामर्थित्रिष्टाप्य मुखेन मुख्य् सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्षि व्विष्णु-ब्धोनिङ्कलपयतु त्वृष्टा रूपाणि पिथ्यातु । आसिश्चतु प्रजापतिद्धीता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसंवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा "-इति । हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्रारय, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उद्पात्रं पूर्यित्वा, तेनेनां त्रिरम्युक्षति-" उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफैर्च्यम् । सं जायां पत्या सह "-इति ॥ १८॥

अथैनामभिषयते-'' अमाँदिमसिम साँ तवं सा तवमस्यमोऽअहम्। सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संरभावहै सह रेतो द्धावहै । पुंसे पुत्राय वित्तेये " इति ॥ १९॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति—'' विजिहीशां द्यावापृथिवी ''-इति । तस्यामर्थे निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीः ' जुहोति ' उपघातमुपहृत्योपहृत्य । " अग्नये स्वाहा " इत्याचाः । गार्ह्यः सर्वे विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । 'हुत्वोद्भूत्य 'चरुरोषं 'प्राश्नाति 'स्वयं 'प्राश्य ' 'इतरस्याः ' पत्न्ये 'प्रयच्छति ' उच्छिष्टम् । 'प्रक्षाल्य पाणी ' आचम्य ' उदपात्रं पूरियत्वा ' । तेनोदकेनेनां 'त्रिर-भ्युक्षति ' अनेन मन्त्रेण " उत्तिष्ठातो विश्वावसो "-इति । सक्रन्मंत्रोचारणम् ॥ १८ ॥

' अथैनामभिपद्यते '। क्षीरौदनादि यथाऽपत्यकामं मुक्त्वेति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । संनिवेशकाले " अमो-Sहमस्मि " इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

' अथास्या ऊरू विहापयति ' विश्लेषयति । " विजिहीयां द्यावापृथिवी " इत्यनेन । तस्यामर्थेमित्यादि

१-एतन्नामकगन्धर्व ! इति बोध्यम् । २- प्रफर्व्यम् ' प्रकर्षेण गम्या तां प्रथमयुवर्ति तरुणीमित्यर्थः । ३-अमः प्राणः इति । ४- ' सा ' इति तच्छब्देन ' वाक् ' ग्रह्मते । ५-वित्तिर्राभ इति ।

मुभ्भन्द्यातु ते । गुभ्भन्धेहि सिनीवाळि गुभ्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करम्रजी ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी। याभ्यात्रिम्मन्थतामश्विनौ देवौ। तन्ते गुभ्भन्द्धान्महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगभभी पृथिवी यथा यौरिन्द्रेण गिभ्भणी। व्वायुर्दिशां यथा गुभ्भेऽएवङ्गुभभन्द्धामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति॥ २१॥

सोष्युन्तीमद्धिर्भ्युक्षति । यथा व्वातः पुष्करिणीथ् समीङ्ग्यति सर्व्वतः । एवा ते गुभ्भेऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुम्बच्जः कृतः सार्गादः सपिरिश्रयः । तुमिन्द्र निर्जाहे गुभ्भेण सावरथ् सहेति ॥२२॥

मुलेन मुलं सन्वाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्षि—" विष्णुयोनि कल्पयतु त्वष्टा रूपोणि पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भ द्धातु ते ॥ गर्भ धेहि सिनीवालि गर्भ धेहि पृथुष्टुके । गर्भ ते अश्विनो देवावाधत्तां पुष्करस्रजी ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामिश्वनौ देवौ । तं ते गर्भ दधामहे दशमे मासि स्तैतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भ दधामि ते "॥ 'असौ 'इति नाम युद्धाति ॥ २१॥

अथ सोष्यन्तीकर्म।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—" यथा वातः पुष्करिणीं समींगेयित सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु सहावेतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्जः कृतः साँगेडः सपरिश्रयः। तिमन्द्रे निर्जिद्दि गर्भेण साँवरं सह "—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । 'त्रिरेनां 'शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । " व्विष्णुर्योनिम् " इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अंते 'नाम गृह्णिति ' 'असाविति ' तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

^{&#}x27; सोष्यंतीमद्भिरम्युक्षति ' प्रसूतिकाले सुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन '' यथा व्वातः पुष्कारिणी समी-गमयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु '' इत्यादिना ॥ २२ ॥

[्] १- ' रूपाणि पिंशतु ' अनयवान् विभागशो दर्शनयोग्यान्करोत्विति भावः । २-'सिनीवालि' अन्नवति इति । ३- ' पृथुष्ठुके ' पृथुविंस्तिर्णा स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । तद्भूपेण वर्तमाने इत्यर्थः । ४- 'सृतवे' प्रसोतुामेसि । ५- 'समोन्नयति'-संचालयति । ६- ' एवा ' एवमेव । ७- ' सार्पेडः ' सार्पेलः, अर्पलेन निरोधेन सहितः । ८- 'सप्रिश्रयः' परिवेष्टनसहितः । ९- तथाऽस्मिन्मन्त्रे इत्याब्दे। वायुवाचकः । वायुवात्र प्रसूतिकास्त्रीयः । ३०-सावरं मांसपेशी तथा सह ।

जातेऽग्रिमुपसमाधाय। (या) अङ्कुऽ आधाय कथ्ँसे पृषदाच्यु-मानीय पृषदाच्युस्योपद्यातञ्जहोत्यिस्मिन्तसहस्रम्पुष्यासमधमानः स्वे गृहे। अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रज्या च पश्चभिश्च स्वाहा। मृिय प्राणांस्त्विय मनसा जुहोमि स्वाहा॥ २३॥

यत्क्रम्मणाऽत्यरीरिचम् । युद्धा न्यूनमिह्याक्ररम् । अग्निष्टत्स्वष्टकुद्विद्धा-न्तिस्वष्टथ् सुद्धतङ्करोतु स्वाद्वेति ॥ २४ ॥

(त्य) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कुण्णंमभिनिधाय व्वाग्वागिति विद्रथास्य नामधेयङ्करोति व्वेदोऽसीति तुद्रस्येतद्गुह्यमेव नाम स्याद्रथ दिध मधु घृत्युँ सथ्रमुज्यानन्तर्हितेन जातक्ष्रेण प्याशयित भूस्त्वयि द्धामि भुवस्त्विय द्धामि भूभर्भुनः स्वः सुर्वन्त्विय द्धामी ति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति—'' अस्मिन सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सी-त्रज्ञया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मिय प्राणांस्त्विय मनसा जुहोमि स्वाहा " ॥ २३॥

"यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत् विद्वान् स्विष्टं सुदुतं करोतु स्वाहा "-इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति-दक्षिणं कर्णमिभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः। अथास्य नामधेयं करोति-'' वेदोऽसि '' इति । तद्स्येतद् गुद्धमेव नाम स्यात्। अथ दिधमधुघृतं संसुज्य, अनन्तिहितेन जातरूपेण प्राशयति-'' भूस्त्विय दिधामि । भुवस्त्विय दिधामि । स्वस्त्विय दिधामि । भूभुवः स्वः सर्वे त्विय दिधामि ''-इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । 'जातेऽग्निमुपसमाधाय ' 'अंक आधाय ' 'कंसे पृषदाज्यमानीय ' सन्नीय संयोज्य 'पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति '। "अस्मिन् सहस्रम् " इति । आवापस्थाने ॥ २३ ॥ २४॥

^{&#}x27; अथास्यायुष्यं करोति '। ' अथास्य ' 'दक्षिणं कर्णमिनिधाय ' स्वमुखम् । 'वाग्वागिति त्रिः ' जपेत्। 'अथास्य नामधेयं करोति ' '' वेदोऽसि " इति । 'तदस्यैतत् ' 'गुह्यमेव ' गोप्यमेव नाम भवति

९—'सहस्रम्पुण्यासम् ' अनेकपोषकः । २—' उपसन्धां ' सन्ततौ । ' मा च्छैत्सीत् ' मा विच्छित्रा भूत् । इति । १४०७

- (त्यु) अथैनमभिमृशाति । (त्यु) अरुमा भवपरशुभ्भेव हिरण्यमस्तुतम्भव आत्मा वै प्रत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥
- (त्य) अथास्य मातुरमाभ्रेमन्त्रयते । (तऽइ) इडाऽसि मैत्रावरूणी व्वीरे व्वीरमजीजनथाः । सा त्वुम्वीरुवती भव याऽस्मान्वीरुवतोऽ-करादिति ॥ २७ ॥
  - (त्य) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तुनम्प्रयच्छति । बुस्ते स्तुनः शशयो बो

अथैनमभिमृशति-" अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वे पुत्रनामा-ऽसि स जीव शरदः शतम् "–इति ॥ २६ ॥

अथास्य मात्रमाभमन्त्रयते—'' इडाँऽसि मैत्रावर्रुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरत् ''—इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम्।

अर्थेनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छिति-" यस्ते स्तनः शौदायो यो मयो भूयो रत्नधा

" वेर्दें: " इति । 'अथ दिध मधु धृतं संसुज्य ' सन्नीय ' अनन्तिहितेन ' वस्त्वन्तराव्यवहितेन ' जातरूपेण ' हिरण्येन ' प्राशयति ' " भूस्त्विय दिधामि " इत्येतिर्भन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २९ ॥

'अथैनमिमपृशिति'—''अश्मा भव'' इत्यादिना । हे पुत्र ! 'अश्मा भव' पाषाणवित्थरो भवेत्यर्थः । 'परशुर्भव' यथा अयः स्पृगच्छं यं स्पृशित तस्य सुवर्णत्वं करोति, तथा त्वमि यं स्पृशिस करेण मस्तके तस्य सुवर्ण-त्वं सुन्नह्मण्यं कर्तुं समर्थों भवेत्यर्थः । किं च 'हिरण्यमसुतं भव ' अक्षयं सुवर्णं प्रमात्मरूपं वित्तं भवेत्यर्थः । तदेवोक्तं—'' नादिर्नान्तो न मध्यं वा यस्य वित्तस्य विद्यते । भोगे न च क्षयं याति तदेव वसु दीयताम् "— ( ) इति । तदेव स्फुटयित—''आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"—व्यवहारत इति ॥२६॥

' अथास्य मातरमभिमन्त्रयते '—" इडाऽसि '' इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

'अथैनं मात्रे प्रदाय ' स्वांकस्थम् । ' स्तनम्प्रयच्छति '—" यस्ते स्तनः " इत्यादिमंत्रेणे ॥ २८॥

⁹⁻ इडा ' भोग्या, यद्वा पृथिवी, यद्वा इडानाम्नी पात्री इति ।

२-' मैत्रावरणी ' मैत्रावरणो वसिष्ठस्तस्य भार्या अरुन्धती, यद्वा मैत्रावरणर्दिविषयिणी, यद्वा मित्रावरणयोरत्पत्रा इति ।

३-'शशयः' शशयानः तव देहे वर्तमानोऽन्येरनुपमुक्तः सुप्त इवास्ते इति शेषः । इति द्विवेदगंगः । अथवा 'शशयः' इत्यन्न प्रथमशकारस्थाने 'स' इत्यक्षरस्थानं कत्वा शयः कर्मफलं शेतेऽस्मिन्कतेति व्युत्पत्तेस्तेन सह वर्तत इति सशयः । यद्वा शं सुखं तस्य हेतुभूतं शयः स्थितिः स्थानं स्तनोत्थानदेशरूपं यस्य स्तनस्य स शशयः । इति मिताक्षराणां नित्यानन्दाश्रम-सुनिः। 'शशयः' शते इति शशयः । अन्प्रत्यये सुनिः। 'शशयः' शते इति शशयः । अन्प्रत्यये द्वित्वं पूर्वस्थात्वं च छान्दसम्। सुप्त इवास्तेऽन्येरनुपभुक्तत्वात्। "यस्ते स्तनो निहितो गुहायां" (श. प. १४।२।१।१५) इति सुतेः। इति महीधरः ॥

४-'वेदः ' अनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपं परमात्मलक्षणम् । इति द्विवेदगंगो व्याचल्यौ ॥

५-अस्मिन्पुत्रमन्थकर्माणे प्रायशो मंत्रा उत्तानार्था इति मत्वा भाष्यकारैने व्याख्याताः । । अतस्तन्मंत्रार्थमुलभत्वार्थं प्रायो श्रेत्रगतविषमपदेषु द्विवेदगंगनित्यानन्दाश्रममुनिभ्यां कृतभाष्यतस्तावन्तं तावन्तमंशमुकृत्य स्फुटतरमर्थप्रदर्शनं कृतमिति ॥

मयोभूक्यों रत्नधा व्वसुविद्यः सुदुत्रः । बेन व्विक्वा पुष्यसि व्वार्क्याणि सुरस्वति तुमिह् धातवेऽकारिति ॥ २८॥

तम्बाऽ एतमाहुः। (र) अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः। परमाम्बत काष्ठाम्प्राप श्रिया यशसा ब्ब्रह्मवर्चसेन यऽ एवम्बिदो ब्ब्राह्मणुस्य प्रत्रो जायते॥ २९॥

(तेऽथ) अथ व्वध्राः। (स्तु) तुद्दुम्वयम्भारद्वाजीपुत्राद्वारद्वाजी-पुत्रो व्वात्सीमाण्डवीपुत्राद्धात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रोत्याराशरीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकोण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकोण्डिनीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकण्णीपुत्राद्धारिकण्णीपुत्रो भारद्वाजी-पुत्राद्वाजीपुत्रः पुत्रीपुत्रात्पेक्षीपुत्रः ग्रीनकीपुत्राच्छोनकीपुत्रः ॥३०॥

वंसुवित् यः सुद्त्रः। येन विश्वा पुष्यासे वार्याणि सरस्वाति तमिह धातवेऽकः "— (वा॰ सं॰ ३८। ५) इति ॥ २८॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमां बत काष्टां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । यः एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंदाः।

अथ वंदाः । तिद्दम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमांडवीपुत्रात् । ३ वात्सीमांडवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

तं वा एतमाहुरिति । अनेन विधिना मन्त्रवद्गर्भाधानजातकर्भादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पिता-महं वा अतिरोते । 'बतेति 'विस्मये । 'श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन 'च 'परमां काष्ठां ' निष्ठां 'प्राप्' इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च 'एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते '। स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यच्या-हारः । इति ॥ २९ ॥

अथानंतरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेर्षणेनैव पुत्र-

१- वसुवित् ' वसु कर्मफलं तिद्विन्दन्तीति वसुवित् इति ॥

२- ' सुदत्रः ' सुष्ठु ददातीति सुदत्रः कल्याणद इति ॥

३-असौ उपनिषदुक्तो जातकर्मनामकर्मणोविधिः यथोक्तप्राणविद्याविदः इतश्रीमन्थस्य पुत्रमन्थमनुतिष्ठत् एवेत्यवसीयतः प्रकरणप्राबल्यात् । पारस्करगृह्योक्तस्तु-अनैतादशः सामान्येन सर्वस्य द्विजातोरित्यवसेयः प्रकरणपार्थक्यात् । इत्येवसुभयत्राधि - कारिभेदोऽवगम्यतामिति ॥

४-पुत्रमन्थकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्तत्रिधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते । इति द्विवेदगंगो व्याचख्यौ ॥

खाइयपीबाळाक्यामाठरी पुत्रात्।(त्का)काइयपीबाळाक्यामाठरी पुत्रः कौ-त्सी पुत्रात्कोत्सी पुत्रो बौधी पुत्राहौधी पुत्रः ग्राळङ्कायनी पुत्राच्छाळङ्कायनी-पुत्रो व्वार्षगणी पुत्राहार्षगणी पुत्रो ग्रोतमी पुत्राद्गौतमी पुत्राद्गौतमी पुत्राद्गौतमी पुत्राहात्सी पुत्रो भार-द्वाजी पुत्रां ग्रोतमी पुत्राद्गौतमी पुत्रात्पारा शरी पुत्रो व्वाङ्गोरुणी पुत्राहा-द्वाजी पुत्रः पारा शरी पुत्रात्पारा शरी पुत्रा व्याङ्गोरुणी पुत्राहा-द्वाजी पुत्रः भागी पुत्राद्गोरी पुत्रा व्याङ्गोरुणी पुत्रा साङ्क्र-ती पुत्रात्मा गरी पुत्रा साङ्क्रती पुत्रः ॥ ३१॥

(ऽ) आलम्बीपुत्रात् । (द्वा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनी पुत्राद्वालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रान्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रोनमाण्डूकायनीपुत्रो
माण्डूकीपुत्रानमाण्डूकीपुत्रः ग्राण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्द्वाथीतरीपुत्रः क्रोश्विकीपुत्राभ्याङ्क्रोश्विकीपुत्रो बैदभृतीपुत्राद्वेदभृतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्वालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्माचीनयोगीपुत्रः
मालीवीपुत्रात्मालीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२॥

कौंडिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौंडिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गी-पुत्रो बांडेयीपुत्रात् । ९ बांडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकणीपुत्रात् । ११ हारिकणीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः वैंगीपुत्रात् । १३ पैंगीपुत्रः शौनकी-पुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः—॥ ३०॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्। १५ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्। १६ कौत्सी-पुत्रो बौधीपुत्रात्। १७ बौधीपुत्रः शालंकायनीपुत्रात्। १८ शालंकायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात्। १९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात्। २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात्। २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमी-पुत्रात्। २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात्। २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्। २४ भारद्वाजीपुत्रः पाराश्यरीपुत्रात्। २५ पाराश्यरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्। २६ वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्। २७ आर्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात्। २८ शौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्। २९ सांकृतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायंती-पुत्रात् । ३२ जायंतीपुत्रो मांडूकायनीपुत्रात् । ३३ मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रात् ।

विशेषणात् आचार्यपरंपरा कीर्यते । आदित्यमारम्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः तावद्घोमुखो नियताचार्यपर्वक्रमः ^६ वंशः ' समस्तस्यैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य खिळकाण्डस्य । तस्य च सर्ववेदशेषत्वावघारणात् । आदित्याछुन्धा-

इति चतुर्द्शे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पश्चमे प्रपाठके पश्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु -षष्ठोऽध्यायः पश्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके किण्डिकासंख्या ॥ १०१॥ अध्याये किण्डिकासंख्या ॥ ८९॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् । इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३४ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । ३६ राथीतरीपुत्रः क्रोंचिकीपुत्रात् । ३० क्रोंचिकीपुत्रो बैद्भृतीपुत्रात् । ३८ बैद्भृतीपुत्रो भाखकीपुत्रात् । ३९ भाखकीपुत्रात् । ३९ भाखकीपुत्रात् । ४९ मांजीवी- पुत्रः कार्शकयीपुत्रात् । ४२ कार्शकयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः । ४५ आसुरिर्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण उपवेदोः । ४९ उपवेदोः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्नावतो वाध्योगात् । ५२ जिह्नावान् वाध्योगोऽसितादार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कञ्चयात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' ग्रुक्कानि ' अन्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यज्ंषि ' तानीमानि ' ग्रुक्कानि ' ग्रुद्धानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०–३३॥

^{*} अस्मिश्चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपानिषदि यद्यपि श्रीसायणाचार्यकृतं भाष्यं नास्ति तथापि आदित आरभ्य ओपानिषदं शतपथन्नाह्मणे भूयस्त्वेन श्रीसायणाचार्यकृतं भाष्यमेवास्तेऽतः सर्वेषु विषमपृष्ठेषु एष एव शिरोलेखक्छित्रन्यायेन स्थापित इति ॥ १- आख्या प्रवचनसंयोगात् " (जै. सू. १ । १ । ८ । २८) इति जैमिन्याचार्योदितराद्धांतात् । इति गम्यते ॥

५४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ५५ शिल्पः कश्यपः कश्यपानिधुवेः । ५६ कश्यपे नैधुविर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्कानि यज्रंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायंते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं भवेदृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्वं स्वसंवेद्यं शिवोदितम् ॥ १ ॥ अहं त्रक्षेत्येतन्मननमपि विष्ठाव्य सहसा समाध्यन्तं सर्वं स्वयमपि गिलत्युद्भटतया । परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानवसरः ॥ २ ॥ इति ॥ इति श्रीदृष्वीकेशत्रद्वसमगवत्यूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवत्रद्वसमगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथत्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्टेऽध्याये चतुर्थं पुत्रमन्थकर्मज्ञाह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (९) १ ॥ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथबाह्मणे-

काण्डानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिका
8	٩	ও	३७	८३७
٩	1	٩	7,8	988
٦	•	9	३७	(98
8		4	३९	\$8 <
•	\$	8	79	१७१
4		1	२७	930
9	4	8	१२	३९८
	9	8	२७	४३७
9	9	8	१९	४०२
१०		8	38	३६९
१ १		8	78	४३७
१२	•	8	२९	४५९
१३	(	8	83	४३२
१४	•	9	90	७९६
18	१• 0	84	४३८	७६२४
	श्लोकसंख्या-	- २४०००	अक्षरसंख्या-	986000

्र इति चतुर्देशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथत्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ पव्यमाना ज्ञान्तिः।

आदौ-

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्ति च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्। तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥ ॐ पूर्ण्मद्वः पूर्ण्मिद्धं पूर्ण्तिपूर्णमुद्दच्यते। पूर्ण्स्य पूर्ण्माद्वाय पूर्ण्मेवाविश्व्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (बृ. उ.) ५ । १ । १ -]

ः ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते-

ॐ पूर्ण्यमद्रः पूर्ण्मिद्धं पूर्ण्यात्पूर्णमुद्दच्यते। पूर्ण्स्य पूर्ण्माद्वाय पूर्ण्मेवाविशष्यते ॥ १ ॥

[श.प. १४ (बृ. उ.) ५-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । येरिमे गुरुभिः पूर्वे पद्वाक्यप्रमाणतः। व्याख्याताः सर्वेवेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽसम्यहम् ॥ १ ॥ श्वितस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥ शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् । सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ग्रुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् । निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥ आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजवोधयुक्तम् । योगीन्द्रमीडचं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ६ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्त्तभ्यो वंशीवभ्यो नमो महस्रो नमो ग्रुहभ्यः। ॐ सर्वोषद्भवरहितः प्रज्ञानघनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः।

अथ माध्यन्दिनीयशतपथत्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनान्ते पट्यमानं

स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्ना मे मधु यद्भचः। कर्णाभ्यां भूरि शुश्लेवे मा त्वा हार्षीः श्रुतम्मीय।।

ब्रह्मणः प्रवचनमिस ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमिस ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमिस ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिद्धामि वाचा त्वा पिद्धामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठचौरसद्न्त्यौष्ठचग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्भाय भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणृश्चक्षुः श्रोत्रं यशो वलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३। १६। १॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा काण्डका।

अथ संक्षेपेण प्रतिक्रासूत्रं व्याख्यायते-

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

भथ-श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोरछंदसि नियमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च-इषे त्वां (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रत्मुपेष्यन् (मा. श. प. १।१।१।१) इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिञ्छुक्के याजुषान्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिनेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्क इत्यादि । कृष्णयज्ञुषो व्यावृत्यर्थं शुक्क-प्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृत्वामिष वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्धयर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-क्रान्तानामनियतपरिमाणानामेव हुषे त्वां इत्यादिमन्त्राणामेव प्रहणंस्यात् । न तु पादसंबद्धानां आग्निर्मूद्धां (वा.सं. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्यर्थमाह—माध्यान्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-निदनमुनिप्रोक्तिति न तत्रातिप्रसंगः । " ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ "—(प्रति. सू. १।८) इत्य-नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याम्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वेमाह-

ह्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

" उचैरदात्तः" (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ "हस्तेन ते" (प्राति. सू. ....) इत्यनेन प्रदर्शनो-काविष इदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारंभः । इदीति सामीप्ये सप्तमी । इदयसमीपे इस्तेनानुदात्तः स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोचारणवेलायां इदयसमीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये " इस्तेन ते "—(प्रा. सू. ....) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव प्राह्यः । " दिशामनुक्तौ प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः;" इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-इदं च प्रतिज्ञासूत्रं कातीयाष्टादशपरिशिष्टांतर्गततृतीयपरिशिष्टभूतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रात् " अथातः प्रतिज्ञा गोत्रचरणपृच्छायां वस्यते " इत्यस्माद्रिमं तथा कातीयाष्ट्रादशपरिशिष्टाद्वहिर्भूतं प्रातिशाख्यसूत्रपरिशेषभूतिमिति मंतव्यम् ॥

मूध्न्युद्वात्तः॥ ५॥

मूर्प्त मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ९ ॥

श्रुतिमूळे स्वरितः ॥ ६॥

दक्षिणकर्णमूळे स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि वायवं स्थ-(वा. सं. १।१) इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः॥ ७॥

यथा प्रचयस्य स्वरितमेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितमेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यंते इति भावः ॥ ७॥

त्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८॥

्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपेष्यन् इत्यादिमागे तु उदात्तानुदात्तौ माधिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्थार्थेऽण्, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । इदि मूर्त्रि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवतसूत्राणि ॥ ९ ॥ इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कल्पाः "अथातोऽधिकारः "—(का. श्री. सू. १।१) इत्यादयः । शृंगग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छंदोवच्छन्दसा तुल्यानि भवंति स्वरसंस्कारिन्यमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वराबाधनार्थं तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहरुसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेषूचारणे जकारो-चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रिक्रया उच्यत इति-सूत्रहोषः । अन्तस्थानां य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोचारणिमत्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति होषः । यथा युद्धानः प्रथमम्- (वा. सं. ११ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या धिर्यः (वा. सं. ११ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्युत्तात् (वा. सं. ३१ । ६ । ७) इत्यादावितप्रसंगवारणायाह-अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येव्यर्थः । घृताचीर्यन्तु हर्यत (वा. सं. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थत्वामा-वाजकारोचारणं न स्यादतस्तत्पुनविशिनष्टि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः, ताभ्यां

१-मंत्रेऽपि प्रयोगकाले कति वित्त्यत्वर्जे तानस्वरोऽभिल्ष्यते तिसिद्धांति इत्य प्रत्यपादि कात्यायनेन "तानो वा नित्य-स्वात्, एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धो यहकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम्" (का. श्रो. सृ. १११९३–१९४) इति बोध्यम्॥ १-भास्मन्यूत्रे सर्वत्र स्वरसंस्कारनियमानां प्रयोगप्रदर्शनाय यानि यानि मन्त्रगतपद्जातानि उदाहरणतयोद्भृतानि तानि प्रायः स्वाणि ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति मत्वेव ब्राह्मणोदाहरणानि पृथङ्नोद्धतानि विस्तरभिया व्याख्याङ्कद्विरिति ध्येयम् । तेनैतान्येवो-६।इरणानि शतप्रवाह्मणे तत्तरस्यवसुद्धार्य विकोकजीयानि ॥

युक्तस्यापि जकारोचारणम् । तथा च पूर्वीदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्राप्यविशेषेणादिमध्यावसानेष्विति सम्बध्यते । तेन घृताचीर्ध्यन्तु हर्ध्यत (वा. सं. १ । १) सूर्य्यु बढ्ढां (वा. सं. ११ । १९) हत्यादिष्ठ सर्वत्र जकारोचारणं भवति । कृणुह्यध्वरं नः—(वा. सं. १९ । २१) गृह्याय च (वा. सं. १६ । ४४) मह्यं वेदो भूयाः (वा. सं. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । अन्यहळसंयुक्तस्य दित काकाक्षिगोळकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन आग्निज्योतिः (वा. सं. १ । ९) इत्यादी नातिप्रसंगः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोचारणमिवशेषण । अत्रान्यहळसंयुक्तस्य इति न सम्बध्यते । रेकोष्मान्त्याम्यां पृथक्पाठसामध्यात् । तेन सद्वोऽस्यृतंस्य (वा. सं. ९ । ११) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोचारणं सिध्यति ॥ १ ॥

द्विभावेऽप्येवम् ॥ २॥

धाय्या रूपं (वा. सं. १९। २४) इत्यादौ जकारोचारणसिद्धय इदं सूत्रमिति॥ २॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहरूः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकार-् सहितोचारणम् ॥ ३ ॥

अथ आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरं अपरान्तस्थस्य रेफस्य अयुक्तो योगमप्राप्तः अन्यहरू यस्मिस्तादृशस्य अष्मिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोश्वारणं कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा विश्वदंश्तंतम् (वा. सं. १२ । १११) इत्यत्र "दरेशतम्" इति पाठः, न तु रेफमात्रविद्यः । एवं वर्षे वर्षीयसि (वा. सं. १ । ११) इत्यादाविष बोध्यम् । वर्ष्याय च (वा. सं. १ । ११) युक्तपितिर्द्धार्षित् (वा. सं. १ । २) इत्यादावन्यहरूो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान एकारसहितोश्वारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य कचित्॥ ४॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि कविल्लक्ष्यानुरोधेन एकारसहितोचारणम् । यथा शातविल्शा विवरी-हतात् (वा. सं. १२ । १००) इत्यादौ " शतवलेशाः " इति एकारसहितः पाठः ॥ ४ ॥ ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रेवम् ॥ ५ ॥

एकारसिहतोचारणादेशप्रसंगादिदं संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमध्यावसानेषु एकारसिहतोचार-णम् । ऋताषाट् (वा. सं. १८ । २८) सुज प्रदास्तद्शतम् (वा. सं. ११ । २७) ऋणुहि (वा. सं. ३ । २८) सामान्युग्भिः (वा. सं. २० । १२) इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ९ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलुचुवृत्तिभिरुचारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिप्रकारं गुरुमध्यम्रुख्युवृत्तिमिरुचा-रणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच पदादिक्रमेण क्षेयम् । तदुक्तमन्यत्र—'' वकारिस्त्रविधो क्षेयो गुरुर्ल्घूर्लघूत्तरः । आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः " (कैशवीयपरिभाषांकसूत्रीये) इति । यथा खायवं स्थ देवो वंः सिंखता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्रन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुमृते संयुक्तस्य च खकारोचारणम्॥७॥

अथो अन्तस्थादेशकथनानन्तरं मूर्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासंयुक्तस्य टुं टवर्गं ऋते विना संयुक्तस्य च खका-रोचारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा महस्त्रेशीर्षु पुरुषः–(वा. सं. ३१ । १) विमुर्ध्यस्तंचे (वा. सं. १६१३) श्रष्टपाय चु-(वा.सं.१६१४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टुम्–(वा.सं.१।७) ऋष्णोऽसि-(वा. सं. २।१) श्रेष्ठंतमाय (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजना-ध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८॥

अर्थवेल।यां प्रकृत्या ॥ ९ ॥ इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेळायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोचारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका।

अथानुस्वारस्य एँ इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं हस्वदीर्घग्ररुभेदैदीर्घात्परो हस्वो हस्वात्परो दीर्घो ग्रेरी परे ग्ररुः पर-सवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-ष-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ५ इत्यादेशः । तस्य ५ कारस्य त्रैविष्यं ह्रस्वदीर्वगुरुभेदैः । ह्रस्वादेकमातृकात्परो दीर्वो, दीर्वात् द्विमातृकात्परो ह्रस्वः, गुरी संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्वोष्यः । यद्यपि -दीर्वोऽपि गुरुभेविति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्थापि गुरुसंज्ञाविधानाद्ध्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा त्रिशुँशद्धाम् (वा. सं. ३ । ८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्वः । पृथिष्याशुँ शतेन पाशुः (वा. सं. १ । २९) इत्यादौ दीर्वात्परो ह्रस्वः । कल्पताशुँ श्रोत्रम् (वा. सं. १ । २९) इत्यादौ संयोगे परे श्रोत्रम् (वा. सं. ९ । २१) मोमानुशुँ स्वरंणम् (वा. सं. ३ । २८) इत्यादौ संयोगे परे दीर्वाद्ध्रस्वाच परो गुरुः । अन्यत्र श-ष स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिस्तयोचारणम् । अर्थात्पत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपंचमवर्णसदृशमुद्यारणं कर्तव्यमिति फळित ॥ १ ॥

विसर्गेष्वीषद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु ' अः ' इत्यादिषु ईषद्विरामः किंचिद्विरम्यते, विसर्गस्य स्पष्टोचारणार्थम् । सोऽपीषद्विरामः "दीर्घात्परो इस्वो हस्वात्परो दीर्घः " इत्यनुवृत्य तदनुसारेण बोध्यः । यथा नार्कं गृभ्णानाः सुंकृतस्यं वितासः १९। १०) सर्वतन्नः समनस्ये (वा. सं. ९।३) इत्यादौ ॥ २॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येषद्दार्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवति ॥ ३ ॥ इति ततीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येषद्दीर्वता भवति । अरुमुत्रूर्जम् (वा.सं. १७११) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषद्दीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । पदादौ विद्यमानस्येत्युक्या गोपंतौ (वा. सं. १।१) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्वता । अकारस्येत्युक्त्या च इर्वति धेनु० (वा. सं. ९।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्वता । किन्तु व्वसीः पुवित्रंम् (वा. सं. १।२) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्वता । तथा च तयोः ईषद्दीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । ऐवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ते द्विरभ्यासः परिसमाप्यर्थः ॥ ३॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयक्वतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अस्मिन्सूत्रे प्रदर्शिताः सर्वसाधारणाः स्वरसंस्कारानियमा उभयत्र मंत्रे ब्राह्मणे चोपयोक्तव्याः । उपक्रमे " मंत्रबाह्मणयो-वेंदनामध्यम् " इति प्रतिज्ञातत्वात्तथा मध्येऽपि तत्र तत्र मंत्रब्राह्मणे अधिकृत्य विधानदर्शनाच । विशेषानियमास्तु प्रातिशाख्ये भाषिकसूत्रे स्वरांकुशे याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमाणिका ।

ーし、元のからー

प्रथमकाण्डिकायां विषयाः।

सूत्रांकाः

- १-न्नाह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २-ब्राह्मणे स्वरसंख्याप्रदर्शनम्
- ३ ब्राह्मणस्वर्विधायकभाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्
- ४-मन्त्रस्वरलक्षणसिद्धस्वरमनूच ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५-माषिकसंज्ञालक्षणकथनम्
- ६-तस्यैव निरूपणम्
- ७-आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातप्रश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न भाषिक इति निरूपणम्
- ८-आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न माधिक इति कथनम्
  - ९-यस्य सन्धेः पूर्वं हस्वः अकारः सः अपूर्वः समाससंधिर्न भाषिक इति निरूपणम्
- १०-जात्याभिनिहितक्षेप्रप्रश्लिष्टाश्चेति चतुर्णां स्वरितानां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- ११-उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पंचानां ओकाराणां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- १२-केवलस्य ओकारस्य शाखांतरव्यवस्थया माधिकसंज्ञाविधानम्
- १३-माषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरकथनम्
- १४-मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- **१५—मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्तं तच्छतपथे अनुदात्तं** भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवौदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्व । विधानम्
- १६-द्वयोर्बहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मंत्रस्वर एव । इस्रेवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७-प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्
- १८-प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति स्वारितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९-भाषिकस्वरितस्वरस्याभिनिवातः स्यात् । एवमभिनिवातेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरि-तस्य भाषिकसंज्ञाविवानम्
- २०-प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमात्यूर्वेषां अनंतराणां जात्यंतरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कंपनत्वविधानम्
- २१-उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
- २२-उदात्तपूर्वस्य स्वारतस्य प्रागुक्तलक्षणे मािषके परे कंपनत्वप्रकथनम्
- २३-अन्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां मतनिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकयां विषयाः।

र्-नाह्मणामायनिवृत्यर्थकं मन्त्रसमाम्नायांतर्ज्ञापनार्थकं स्त्रम्

- १-१७ " अर्थादिः " इति सूत्रमारम्य—" अनुबंधः " इत्येतत्सूत्रपर्यन्ता **घोडशसूत्री** ह्यादिपदेभ्यंः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधायिका, इति निरूपणम्
- १८-षोडशसूत्र्यां " हि " एतत्सूत्रोपक्रमा पंचदशसूत्री तत्तत्स्वपदादारम्य आषोडशादक्षरात्परस्या-ख्यातस्यानुदात्तस्वरविधायिकेति निरूपणम्
- १९-आपञ्चविशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति भारद्वाजमतप्रदर्शनम्
- २०-आद्वात्रिंशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औपशिविमतप्रदर्शनम्
- २१ ह्यादिमियोंगे सति ईष-मर्यादायां स्थितयोर्द्धयोर्बहूनामाख्यातानां वा पंचविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशद-क्षरान्तं चानुदात्तस्वरो भवतीति विधानम्
- २२-प्रागुक्तमयीदास्थानि सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिविमतप्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः।

- १-६-विनियोगादिषु निमित्तेषु सत्सु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्
  - ७-ह्यादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाष्यर्थत्वे च सित बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन तद्योग्स्तस्या-ख्यातस्यानुदात्तो भवति, न समीपवर्तिनामन्येषामाख्यातानाम् । इति ह्याद्यन्वयाख्यातस्यानुदात्तत्व-विधानं तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं, च
  - ८-आख्यातसम्बन्धे सति यदजाचल्पाच्कं च द्विरुक्तं पदं तत्र यदेवाल्पाच्कं तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्
  - ९—अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसंख्यमात्रं यत् द्विरुक्तं पदं तत्र पूर्वं पदं प्रकृति-स्वरवदेवेति निरूपणम्
  - १०—नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधं पदं मन्त्रे यथार्थं स्वरतो विद्यमानं तद्भाक्षणे मन्त्रस्वराद्वि-पर्यस्तस्वरं भवति, इत्येतत्प्रतिपादनम्
  - ११-इस्वस्य दीर्घस्य च कण्ठयस्याकारस्य सवर्णे परे सति ' अर् ' इत्यागमविधिनिरूपणम्
  - १२-स्वरयोरन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्
  - १ २—उक्ताभ्यां स्वरसंस्कारनियमाभ्यामन्योऽनुक्तः स्वरसंस्कारनियमः व्याकरणप्रातिशाख्यादेः सामान्य-शास्त्राद्धोध्य इतिः निरूपणम्
  - १४-अ, इ, उ, ऋ, छ, इत्येतेषां पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकं अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां हस्वामावात् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्
  - १५-ताण्डिनां भाळविनां च ब्राह्मणस्वरः शतपथवत् इति प्रतिपादनम्
- १६-२५-" सप्त साम्राम् " इत्यारम्य-" निषादः सर्वेत इति " इत्यन्तायां दशसूत्र्यां सामगानस्वरविधानम्
  - २६ चरकाणां ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रसमाम्रायस्वरातिदेशविधानम्
  - २७—चरकमेदानां खांडिकेयानां औखीयानां च ब्राह्मणे उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः प्रचितश्चेति चातुःस्वर्यं, कचित् त्रैस्वर्यमप्येतनिरूपणम्
  - २८-उक्तब्यतिरिक्तानामन्येषामाश्वलायनादीनां त्राह्मणे तानः स्वर एवेति विधानम्
  - २९-षडंगानां षडुपांगानां च तानः स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाता।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम्।

स्विय विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्रस्ते समाष्यं सस्वरं समग्रं शतपथब्राह्मणं विन्यस्तम् । तस्य चाष्ययना-घ्यापनं सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशतुः स्वरतोऽपराधात् " इति । अत्र च मन्त्र इति पदं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं वेदैकदेशत्वाद्वाह्मण-स्येति । एवं च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसंभावनेन महती विपदापचेत । किं बहुना स्वरसमुदायो वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापितं पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिन्यृषिणा " प्रयोगशास्त्रमिति चेन्ना-सन्नियमात् " (जै. सू. १ । ३ । ४) " असन्यमात्स्वरैरन्निबद्धत्वात् " इति हि तद्याख्याने श्रीशबर-स्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्वं तत्रैव वेदत्वं, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः । अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्या स्वरसंबद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्भूषः । दर्शितं च स्वयं शतपथश्रुत्या "श्रीवैं स्वरः " (श.प.११।४।२।१०) अत्र सायणः " (यः) उदात्तादिलक्षणः 'स्वरः 'सः 'श्रीवैं 'वेदवाक्यस्य सम्पद्भूषः " इति व्याचचक्षे । शतपथन्नाह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्थावन्नोवकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य समाष्यमाषिकसूत्रस्य प्राथमिकं मुद्रणं काशीस्थचौखम्बासंस्कृतसीरिज्यन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तत्र सूत्रमाष्योदाहरणानां मध्ये ' अन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तम् ' इव परस्परासम्बद्धता मर्भस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपदं स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवति । ततो नितरामुद्धिग्रमानसा वयमजस्रं श्रममिष्ठाय सूत्रमाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहर-णानां यथाबोधं निर्देष्टुमुरीकृतयत्नाः कियतीं सफलतामुपगता इति सानुग्रहं समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तन्त्व-विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसृत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं रातपथब्राह्मणसमकाळमेव विधेयम् । अतस्तदन्त इदं भाषिकसूत्रं श्रीमद्नन्तदेवभाष्यसंबिह्नतं संगृह्यते । तस्माच यथावत्स्वरज्ञानं सम्पाच स्वरसिह्तं रातपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तान्सम्प्रार्थये ।

कल्याणनगर्याम् द्वि. श्रा. शु. १९ मौमे. शके १८६१ विद्वद्वरांवदः— श्रीक्षेत्रनासिकनिवासी वारेइत्युपाह्वः वैदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिसूनुः श्रीधरशर्माः

une descriptioners des la marchiel des en grande de la company de l

gk paratai arasagarasasi sabag

॥ श्रीद्याः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं अनंतदेवीयभाष्ययुतं भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णुं सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छाय।माश्रितैर्लभ्यं नरैरर्थेचतुष्ट्रयम् ॥ १ ॥ कुपिताहिक्कणाच्छाया समीक्रत्यापरं सुखम् । सेवन्ते तत्पदं धीरास्तमनन्तं भजेऽन्वहम् ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यं मुर्नि नत्वा कात्यायनमुनीनिष । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥ मन्त्रलक्षणमिन्नत्वाच्छतपथन्नाह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिमं सूत्रं -

अथ ब्राह्मणस्वरसध्रँस्कारानियमः ॥ १ ॥

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपथत्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियत इति सूत्र-शेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यं चैतस्य माधिकलक्षणस्य सूत्रकारप्रस्थानादेवं ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति '' जात्याभि-निहितक्षेप्रप्रित्लष्टाश्च '' (मा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनृद्य भाषिकसंज्ञाम, तथा "स्वरितानुदात्तौ च " (मा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनृद्य ब्राह्मणे उदात्तं विधा-स्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधृक्तम् ॥ १॥

द्वौ॥२॥

ब्राह्मणे-उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ वेदितव्यौ ॥ २ ॥

PRINTED CARE INCOM-

उक्तो मन्त्रस्वरः॥ ३॥

ननु-मन्त्रलक्षणे प्रातिशाख्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरिनयमस्याभिहितत्वानेदमारब्धव्यम्, निराकांक्षत्वा-दिव्यत आह-उक्तो मन्त्रस्वर् इति । न च-पूर्वोक्तेनेदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-विषयत्वात् । अतो, नैराकांक्ष्याभावाद्वक्तव्यमेवेदम् । किंच "कण्ठ्य ऋकारे हस्वम् " (प्राति. सू. ४।४९) इति विद्यमाने यत्किञ्चर्तुषु कियते (मा. श. प. त्रा. ११।२।०।२) तथुषीणां तथा मनु-व्याणाम् (मा. श. प. त्रा. १४।४।२।२१) इति । तथा—" यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः" (प्राति. सू. ४१२९) इति सूत्रे विद्यमाने इन्द्रश्चेत्र प्रजापतिश्च त्रयास्त्रिक्श्याविति (मा. श. प. त्रा. १४।६।२।३) इति । तथा—नियुद्धिर्वायविह ता विद्यमुञ्चेति (मा. श. प. त्रा. १४।१९) इतेवमादौ संस्कारवेलक्षण्यदर्शनाचारब्बव्यमेवेदम् ॥३॥

भे प्रातिशाख्यस्यादिमे सुत्रे मन्त्रजाह्मणोभयसाधारणच्छन्दःपदोपादानस्वरसाद्धापिकस्यादिमे सुत्रे वेदैकदेशवचनब्राह्मणवदो-पादानस्वरसाचैतद्भाषिकं प्रातिशाख्यस्य पारशेषभूतमिति प्रतीयते । ततश्चास्याध्ययनं प्रातिशाख्यस्याध्ययनानन्तरं कर्तव्य-मित्यवबोध्यम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु-'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनामावादित्यत आह-तेनात्र सिद्धम्-इति । तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूद्यात्र शतपथन्नाह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि।

तत्रादौ संज्ञोच्यते-

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः॥ ५॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्व कथितौ तयोः संधिस्तत्संधिरेकवर्णरूपः स भाषिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) भविष्यति । यथा—अर्ध्यमा । आयुः । मा नो मित्रो व्वरुणोऽ अर्ध्यमाऽऽयुः (मा. श. प. १३।९।१।१७) तथा—मासा । अन्तरिक्षम् । मासा-ऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा—गृहुरेष्ठा । उप्रम् । गहरेष्ठोप्रम् । (क. श. प. त्रा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या क्षेयम् । उदात्तप्रहणं कि १ बुद्धन्त्रस्व । अग्ने । उद्घुद्धन्य-स्वाग्ने—(मा. श. प. ८ । १ । ३ । २३) अत्र द्वयोरनुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तप्रहणं कि १ न । अर्प । स्वर्धन्तो नापेक्षन्ते (मा. श. प. त्रा. ९।२ । ३ । २७) अत्र द्वयोरुदात्तयो-भीषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ कि १ ज्ञानुवेदः । अर्वाट् । त्वमग्नऽईळितो जातवेदो-ऽवाट् (कण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसंधित्वात्र माषिकसंज्ञा । संधिरिति कि १ ध्रुवा । अस्टन् । ध्रुवाऽअसद्निति (मा. श. प. १ । ३ । ११) का । ईम् । काऽईमरे पिशक्तिलेति (मा. श. प. १३ । ९ । १८) अत्र—असंधित्वात्र माषिकसंज्ञा ॥ ९ ॥

अथेह कथं मवितव्यम्—उद्विवः स्तभानान्त्रिक्षम् । (मा. श. प. बा. २। ६।१।१९) इसौंदावित्यत आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्सति—" उदात्तवानुदात्तः " (प्राति. सू. ४ । १३२) इत्यु-दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादस्त्राणि।

एवं भाषिकसंज्ञामुक्त्वा कचिदपवादमाह—

आप्रपूर्व आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आख्यातपर इति कि १ आ । अयम्। आयं गौः प्युश्चिरक्रमीत् (मा. श. प. ब्रा. २।१।१०।२९) आ। इदम्। आहेदमगन्म (मा. श. प. त्रा. २। १। ११) प्र । हुवे। प्रेषे भुगाय (मा. श. प. त्रा. २ । ४ । २ । २१) अत्र न निषेधः ॥ ७ ॥ .

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८॥

चकार आप्रयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थः । आप्रपूर्वः समौसश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसंज्ञः स्यात् । अनाख्यातप्रहणं-आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न भाषिक-संज्ञः स्यादित्येतदर्थः । आ । इष्टाः । एष्टा रायः (मा. रा. प. ना. २ । ४ । २ । २१) आ सम्यक् इष्टा एष्टा इति समासः । आ । इष्ट्रयः । एष्ट्रयो नाम (मा. श. प. त्रा. ९ । ४ । १।१२) । प्र । हुद्धः । प्येद्धोऽ अग्ने (मा. श. प. ना. ९ । २ । ३ । ४०) प्र । इत्ये । आ । इत्ये । प्येत्याऽ एत्ये (मा. श. प. त्रा. ८।१।४।८) समास इति किं श आ । इदम् । एदम्बाईर्निषीदत (कण्व, श. प. त्रा.) प्र। हुचे। प्प्रेचे भुगाय (मा. श. प. त्रा. ३। १।३।२१) इति॥ ८॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति-ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च-अकारः पूर्वी यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः । तादशसमाससंधिर्न भाषिक-संज्ञः स्यात् । व्विश्व-आयुः । सुर्व-आयुः । सु नो व्विश्वायुः सप्प्रथाऽहाति सुनः सर्व्वायुः सप्प्रथाऽ इति (मा. श. प. त्रा. १४। २ । १८) विश्वं-आयुर्यस्येति बहुत्रीहिसमासः । तथा-श्रुत-आयुष्म् । श्रातायुषं कृणुहि चीयुमानः (मा. श. .प. बा. ७।९। २।१७) चित्र-<u>उत्यः । चित्रोतयो व्वामुजाताः (</u> मा. श. प. ब्रा. ७। ३ ।१।३१) । व्वृद्ध-आयुम्। व्वृद्धायुमुतु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्ट्यः (मा. श. प. बा. २। ६। १। २४) अर्प्व इति किं १ द्विवि-इंड । दिवीव चक्षुगुततम् (मा. श. प. मा. ३।७।१।१८) इस्तपूर्व इति किं १ माता-इव । मातेव पुत्रम्पृथिवी (मा. श. प. त्रा. ७ । १ । १ । १३) पिता-इव । स नः पितवे सुनवेऽम्ने (मा. श. प. मा. २।३।४।३०) व्हस्ना-इतु । व्तस्नेव विक्रीणावहै (मा. श. प. त्रा. २। ९। १। १७) समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासप्रहणं-अकारपूर्वसंधिमात्रप्रतिप-स्यर्थम् । तेन-हुह-हुहु । इहेहैपां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. त्रा. ९ । ९ । १ । २४) इत्यादि सर्वमुदाहरणं ज्ञातव्यम् । नशन्द एवशब्दश्चानवधारणार्थौ । नेव व्याऽइदमुग्ग्रेऽसदामीन्नेव • सदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १०। ३। ५। १) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनसुत्तरत्र प्रतिधेधनिवृत्त्यर्थम् । इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितसैप्प्रप्रश्चिष्टाश्च ॥ १०॥

चराब्दो माषिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्रत्वारः स्वरिता माषिकसंज्ञाः स्युः । तह्यक्षणानि तु पूर्वमेवामिहि-तानि । " एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः" (प्राति. सू. १।१११) " एदोद्भ्यामकारो छगमिनिहितः"

१-समास्त्रात्र आपूर्वः प्रपूर्वः सुबन्तेन कृदन्तेन वा सह मन्तव्यः ॥

२-अस्योदाहरणमन्वेष्टव्यम् ॥

३-नेत्युदात्तम् । इवेत्यजुदात्तम् । तत्सन्धिर्माषिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. ११११४) " युवर्णों यवी क्षेप्रः " (प्राति. सू. १११९) " इवर्ण उभयतो ह्स्वः प्रिरुक्षः" (प्राति. सू. ११११६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—धान्यमसि धिनुद्धि (मा. श. प. क्रा. १११११) अभिनिहितो यथा—प्रमुवेऽश्विनो ब्रोहुभ्याम् (मा. श. प. क्रा. १११११) अभिनिहितो यथा—प्रमुवेऽश्विनो ब्रोहुभ्याम् (मा. श. प. क्रा. १११११। १७) पूर्णेऽग्रुये स्वाहोति (मा. श. प. क्रा. १।१।१११) ब्रेदोऽसि खेन त्वम् (मा. श. प. क्रा. १।१।११२) कोऽसि कनुमोऽसि (क. श. प. क्रा.) क्षेप्रो यथा व्यंवकं यजामहे (मा. श. प. क्रा. ११६१११२) इत्यादि । प्रक्षिष्टो यथा स्पृस्थेऽ आङ्गरस्वटुभीन्धतामुखे (मा. श. प. क्रा. ६।६।१।१४) द्विव चुसु- द्वातम् (मा. श. प. क्रा. १।१।१४) द्विव चुसु- द्वातम् (मा. श. प. क्रा. १।१।१४) त्वातम् (मा. श. प. क्रा. १।१०।१५) जात्यक्षप्रयोः " स्वितित्तत्वत्वत्ते च " (माधि. सू. १११४) इत्यनेनैवोदात्तवे सिद्धेऽपि पुनर्प्रहणं पूर्वस्य नियोतसिद्धवर्थम् । अभिनिहितप्रिरुक्ष्योस्त्रदात्तानुदात्त- संवित्ताद्वाविकसंक्षायां प्रातायां अन्यत्र माधिकसंक्षायां अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्प्रहणम् । तेनात्र न संभवित । सिविनाऽसि सुन्वतो वृक्तवर्हिष्ठइति (मा. श. प. क्रा. १३।१।१०) आहुमज्ञानि गर्व्भधम् (मा. श. प. क्रा. १३।२।८) इत्या हि सोमऽइन् एदे- ऽविनाऽसि सुन्वतो वृक्तवर्हिष्ठइति (मा. श. प. क्रा. १३।९।१०) आहुमज्ञानि गर्व्भधम् (मा. श. प. क्रा. १३।२।८) इति ॥ १०॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पंचानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा-एतन्नमस्करोत्युतो तऽहुषवे नुमः (मा.श.प.ब्रा.९।१।१४८) -यो मुम तनूरेषा सा त्व्विय (मा.श.प. ब्रा.३।४।९०) मोऽ- अहं तुव व्वीगुं व्विदेय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।१२) नोऽएवासाधुना कुनीयान् (क. श. ब्रा.) सोऽदेशोऽभवत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११॥

ओञ्जैकेषाम् ॥ १२॥

े ॐकारश्च केवलो माधिकसंज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः । तेन कण्वाचार्यमते न माधिकसंज्ञ इत्यर्थः । यथा—सनुद्शाश्चराण्योः श्रावग्रेति (कण्व श. प. न्ना.) कोधयनाति थिमोऽअस्मिन् (कण्व. श. प. न्ना.) एकेषां कि १ काण्वानां मा भूदिति । ता बाऽएताः पुञ्च व्याहृतय ओ श्रवावग्रास्तु श्रीषद् यज येग्रजामहे ब्रोषट् (कण्व. श. प. ना.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकर्णम्।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् " उदाचानुदात्तौ " (माषि. सू. १। ४) इत्यादिप्रबंधेन माषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

Manifestation of the section of

१-निवातो नाम-अनुदात्त इत्यर्थः ।

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ ताविष शतपथब्राह्मणे उदातौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा-अर्थेनां वाचयत्यक्रन्छम्भं कम्भंकृत इति (मा. श. प. ब्रा. २ | ९ | २ | २९)—ब्राजेवाजेऽवत वाजिनो नः (मा. श. प. ब्रा. ९ | १ | ९ | २४)—अप्रे नय सुप्था रायेऽअस्मान् (मा. श. प. ३ | १ | ३ | ११)—एष ते रुद्र भागुऽआखुः । (मा. श. प. ब्रा. २ | १ | २ | १०)—एष ते निर्मते भागस्तुञ्जुषस्व । (मा. श. प. ब्रा. ९ | २ | ३ | ३ | —सह वाचा मयोभुं-वेति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ९ | २ | २ | २ | २ | १० |

उदात्तमबुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथन्नाझणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम्—अन्ते स्थितमन्त्यं तद्वर्ज्यमन्न्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा—इडे रुन्ते हृव्ये काम्ये चुन्द्रे ज्योतेऽदिति सुरस्वित सहि विश्वभृति । (मा. श. प. न्ना. ४।९।८।१०)—स्वान भन्नाजाङ्घारे बुम्भारे हुस्त सुहस्त । (मा. श. प. न्ना. १।१।११)—चुक्कार्मिन्नस्य बुरुणस्याग्नेः । (मा. श. प. न्ना. ४।३।४।०)—विश्वभुगद्भिपित्त्वे सुनीषा । (कण्व. श. प. न्ना.) इति ॥ १९॥

अन्त्यर्थ् सर्थ्हतानाम् ॥ १६ ॥

द्योर्बहूनामुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मैन्त्रे, तद्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरिवशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव भवति । यथा—आद्धृह्मन्द्र्वाह्मणः । (मा. श. प. ब्रा. ५३।१।९।१)—ब्ब्रते तवानागसोऽअदितये स्थामेति । (मा. श. प. ब्रा. ६।७।३।८)—ळाजी३ ब्र्ब्याची३ न्युव्ये गुव्यऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १३।३।६।८)—आया द्याम्भास्या प्रथिवीम् । (मा. श. प. ब्रा. ८।७।३।१३)—अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । (मा. श. प. ब्रा. ७।५।१।३३) इस्रादि विवेक्तव्यम् ॥ १६॥

अथेदानी भाषिकसंज्ञे परे विशेषमाह-

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७॥

" उदात्तानुदात्ती भाषिकस्तत्सिन्धः"—(भाषि. सू. १।४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे— उभयेषामुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—चिन्नामाहं व्वृणे सुमितिम् । (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)—सि॰हु इसेमं पात्वु इसः । (मा. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१) भासाऽन्तिरिक्षमा पूण (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) मा नो मित्रो व्वृह्णोऽ अर्थ्यमाऽऽयुः (मा. श. प. ब्रा. १३।९।११।१७) धान्यमित्ति धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८) पिन्ने स्थो व्वेष्णव्याविति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अभित्युन्देवु सवितारमोण्योः (मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।१२) नास्वेनं व्वाचयिति निग्याभ्या स्थ (मा. श. प. ब्रा. ३।९। १।०) प्रस्या बृहस्पतये (कण्व. श. प. ब्रा.) स्तऽउषुस्याः (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि । मन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधानं "स्वरितानुदात्ती च" (भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १०॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उक्तान्यवचनः । आम्यामेक इतिवत् । तदन्यश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताम्यामेकोऽन्यः स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदान्तादेशः स्यात् । यथा-नुमो श्रूत्ये खेढं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।१।१७) एष्टा रायः प्रेषे भगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) भूटर्सुवः स्वरिति (मा. श. प. ब्रा. २।३।९।१) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोभयसम्प्रयोगे जाते "भाषिके चोमयेषाम्" (भाषि. सू. १।१७) इत्यनेनेव निघाते सिद्धेऽपि यदारम्यते पुनस्तद्भाषयति निहन्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केनचित्रिंभित्तेनायं स्वरित एवति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिघातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहित-त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा प्रमुवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. त्रा. १।१।२।१७) प्रष्ठऽहुत्यस्य द्वेतं प्रष्ठऽआध्तेऽग्रिमनादुमन्नाद्यायाद्धऽहृति (मा. श. प. त्रा. २।१।४।९) स्तरस्वत्ये पूष्णेऽग्न्ये स्वाहेति (मा. श. प. त्रा. २।१।४।९) इति ॥ १९॥

तेषां च प्राग्रत्तमाद्नन्तराणां च कम्पनम् ॥ २०॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानामुक्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम-अनुदात्तादिय-अनुदात्तत्वम् । यथा-एम्रतिष्ठापयानि स्वण्णिक्तः स्वाहेति

९-' चित्रामाहम् ' इत्यत्र ' आ-अहम् ' इति संघो भाषिके परे ' त्रा ' इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२-अन्यस्यापि निघातेन स्वरितनिघातेन स्वरितनिघातः । ततो भाषिकसंद्वालामः । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्थाद्धदात्तताश्रयण-विति भावः । निघातोऽजुदात्त इति नार्थान्तरम् ॥

(मा. श. प. त्रा. ९। ४। २। १९। २०)—युद्धैवोद्धेत्यथ वसन्तः (मा. श. प. त्रा. २। २। ३। ९)—अद्धा हि तचन्मुन्छोऽद्धा तद्यदात्मा (मा. श. प. त्रा. २।३।१।२९)—आदित्यो ह त्वेवेषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. त्रा. १०। ९। ४) —सेषुा चुरुवेव विद्या तपित (मा. श. प. १०। ३। ४। २)—एवुम्वेकेष्टुकः (मा. श. प. त्रा. १०।३। ४। २२)—सो-ऽनुविक्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. त्रा. । १४।४। २।१) इयादि ॥ २०॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च॥ २१॥

उदातः पूर्वा यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पनं स्यात् । यथा-किञ्चन-आमुमुत् । मा भेम्म् रोङ्मो च नः किञ्चनाममदितिः (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । २४) द्याम् । उत । इमाम् । स दाधार प्रथिवीन्द्यासुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वारितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वारितस्यापि भाषिके परे कम्पनं स्यात् । अनुदात्त-तरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा—नुमो भूत्ये येदं चकारेति (मा. श. प. बा. ७।२।१।१७)— एष्टा रायः प्रेथे भुगाय (मा. श. प. बा. ३।४।३ । २१) इति ॥ २२॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्तताम्प्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपारिशिष्टसुत्रे प्रथमा कण्डिकौ परिसमाप्ता ॥ [१]

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सतः—अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन काण्वानां मतमिदमिति गम्यते । यथा—" तस्मात्कुर्याद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू " (कण्व. श. प. ब्रा.) रोचनाऽस्य प्राणादपानृती (कण्व. श. प. ब्रा.) श्रत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते माधिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वर्विकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपद्विकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरंणा विकाराः आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते १ " हि " (माषि. स्. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथराब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः । अथेदानी मन्त्रस्थ्रणसमाम्नाये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदस्रक्षणमन्यत्रोक्तं — किया

१-अनया काण्डिकया शतपंथन्नाह्मणे मन्त्रगतपदेषु स्वरप्रक्रिया प्रदर्शितीत ध्येयम् ॥ ३४२९

वाचकमास्यातं लिंगेतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्विक्त काळतस्तु विशिष्यते " इति । कः पुनराख्यात-पदस्य विकारः १। (मन्त्रे) अनास्यातात्परस्यास्यातपदस्यानुदात्तत्वमिवकारः । शेषो विकारः । ननु—प्रातिशास्ये एव—" प्रकृत्याऽऽस्यातमास्यातपूर्वम् " (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य—आस्यातपदिवकरणमुक्तम् । एवं सित हि पुनर्वचनमन्धिकिषिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेम्योऽधिका एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभि-धीयरँस्तदाऽभिनिहितानां परिसंख्यानमाशंक्येत । अतस्तदोषं परिजिहीर्श्वराचार्योऽभिनिहितानिमिनिहितसाधारण-स्वक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः॥ २॥

अर्थस्यादिरथीदिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्तं विकारं प्राप्नोति । यथा—भ्रवत्यातमना प्राऽस्य द्विषन्भातृत्यः । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८)—सुन्त्येषु चृतस्तोकाऽइव त्वत् । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । २ । ९)—स्याद्धेव प्रायिश्वित्तः । (मा. श. प. ब्रा.) भ्रवति हास्य सुवर्णभ् । (मा. श. प. ब्रा. १४ । १ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादस्यादिः पादादिः । पादादौ विद्यमानमाख्यातं विक्रियते । यथा—दुद्वातु । दुदातु हैन्यो जुनः (मा. श. प. त्रा. २।६।१।३९)। तथा—अगृन्मुहि । अगन्महि मनसा मु शिवेन । (मा. श. प. त्रा. १।९।३।६)। योजं। योजं। योजं। विकन्द्र ते हरीऽडुति । (मा. श. प. त्रा. २।६।१।३८) इति ॥ ३॥

हि॥ ४॥

• 'हि' शब्दात्परमाख्यातं विकियते । यथा—आपो हि छा मयोभुवऽ इति (मा. श. प. त्रा. ६। ९।१।२) हि हीमिद्धोऽअख्यदिति । (मा. श. प. त्रा. ६। ७।२।२)—िश्रो हि प्रथमं जायनानस्य जायते । (मा. श. प. त्रा. ८।२।४।१८) हि शब्दात्पूर्वमपीति वक्त-व्यम्। हुन्द्वो वामुश्रुन्ति हि । (मा. श. प. त्रा. ४।१।३।१९) इति ॥ ४॥

इन्त ॥ ५ ॥

'हन्त ' शब्दालरमाख्यातं विक्रियते । यथा—हन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तं करुवाणीति । (मा. श. प. ब्रा. १४।८।३।२)—हन्ताह्यामं द्वौ प्प्रश्न्तो प्प्रक्ष्यामि । (मा. श. प. ब्रा. १४।६।८।१)—हन्तेनम्ब्रह्योद्यमाह्यामहऽहाति । (मा. श. प. ब्रा. ११।६।२।५)—हन्तास्येन्द्रियं ब्रीर्थ्य सोमपीथमञ्चाद्यश्वराणीति । (मा. श. प. ब्रा.) अत्र परत्वमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

[ं]श-लिंगमिति संख्याया अप्युपलक्षणम् । तिङ्शेकत्रीदिगता हि संख्या कियां न विश्विनष्टि, किन्तु कालमेव । तदुक्तं हारिणा-" क्रियामेदायं कालन्तु रुख्या सर्वस्य मेदिका" इति । क्रियामेदाय- क्रियां मेतुं विशेषयितुं स्वेन रूपेण रूपणीयं कर्तुं, कालातु-काल एवं न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियामिनस्य नामार्थस्यत्यर्थः । कालस्थिति तुना संख्याकतक्रियामेदनस्य स्थाव-र्तनादिति ॥

नेत्॥ ६॥

'नेत्' इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—नेत्वदपचेत्याताऽद्याति । (मा. श. प. ब्रा. १। ८।३।२२)—नेदुन्योऽन्युः हिनुसातऽद्याति । (मा. श. प. ब्रा. १।१।४।२०)—नेदुन्तिरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१९) इति ॥ ६॥

कुवित्॥ ७॥

'कुवित्' इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—कुविदङ्ग ख्रुवमन्तो ख्रुवश्चिद्या द्वान्ति । (मा. श. प. त्रा. ९।९।१।२४)—कुविन्मे पुत्रमुवधीद्विति । (मा. श. प. त्रा. ९।४।४।७)—कुविन्मेऽनुपहूतः सोममुबभुक्षदिति । (मा. श. प. त्रा. १।६।२।८) इति ॥ ७॥

अह्॥८॥

' अह ' इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-नक्षुत्रमाहास्य भ्रवति (मा. श. प. ना.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुचयार्थाचकारात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा-शुम्मं च स्थो व्वम्मं च स्थऽ इति (मा. श. प. ब्रा. ६।४।१।१०) सुक्ष्मा चु।सि शिवा चामीति (मा. श. प. ब्रा. १।२।५।११) इति ॥९॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १०॥

स्वरेण सह वर्तत इति सस्वरम्। आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम्। आद्युदात्तमित्यर्थः। ऑम-न्त्रितसस्वरात्परमांख्यातं विक्रियते । यथा—मुघवन्वन्दिषीमाहे (मा. श. प. ब्रा. २। ६। १। १८) अग्ने युक्ष्वा हि ये तुव (मा. श. प. ब्रा. ७। ९। १। ३१) अग्ने मुरन्तु चित्तिभिगिति (मा. श. प. ब्रा. ६। ८। १। ७) अग्ने त्य सुप्था राग्ने (मा. श. प. ब्रा. ३। ६। ३। ११) अग्ने पुवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४। ९। ९) इसादि॥ १०॥

जिज्ञासितम् ॥ ३३ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम्। जिज्ञासितमाख्यातं विकियते। यथा—कथुमस्येषा व्वसोद्धीरा सम्वत्सगु-मित्रुमात्रोति (मा. श. प. ब्रा. ९। ३। ३। १८) कथुम्महुतोक्थेन सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९। ३। ३। १९) इति ॥ ११॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा—अधः स्विद्धासी३दुपरि स्विद्धासी३द् (कण्वः श. प.) तुदाहुः कथं कुरुर्यादिन्त्वा यज्ञपथागुजेता ३ न यजेता ३ इति (मा. श. प. ब्रा. ११।१।९।४) इति ॥१२॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमास्यातं विकियते । यथा—युजेत हैव नु ह्यन्यद्पऊपणं भुवति (मा. श. प. ना. ११ । १ । ९) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छन्दस्य योगो यद्योगः। स च यच्छन्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते। यथा-बिश्वा यदुजय स्पृधऽहाति (मा. श. प. त्रा. १२।७।३।४)-यत्रा नियुद्धिः सुचसे शिवाभिः वर्षे द्विष्मऽहाति (मा. श. प. त्रा. ३।८।९।११)-यत्रा नियुद्धिः सुचसे शिवाभिः (कष्व. श. प. त्रा.)-यत्रा नो द्वीयः परापुश्यात् (मा. श. प. त्रा.) यत्रा वे संयत्त्रयोः पराज्यते (मा. श. प. त्रा. १।९।३।६)-यत्रेद्धः स्वस्ति (मा. श. प. त्रा.)-यत्रथा काम्यते (मा. श. प. त्रा.)-यत्रथा काम्यते (मा. श. प. त्रा.)-यत्रथा काम्यते (मा. श. प. त्रा.) श्वाहशाद्वै ज्ञायते (मा. श. प. त्रा.) श्वाहशाद्वै ज्ञायते (मा. श. प. त्रा.) श्वाहशाद्वै ज्ञायते (मा. श. प. त्रा.)

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनयोगार्थमास्यातं विक्रियते । विनयोगो नाम-मन्त्रादित्वदेवतादित्वपदार्थोदित्वात्मकः । यथा-स वा इन्द्राग्निभ्यामुपदुधाति (मा. श. प. बा. ८ । ३ । १ । ४)-विश्वकम्मेणाऽऽमाद्यति । (मा. श. प. बा. ८ । ३ । १ । ४)-तृष्णीं दर्ब्भस्तम्बमुपदुधाति (मा. श. प. बा. ७ । २ । ४ । २९)-तृष्णीमुद्वममान्नि-नयति (मा. श. प. बा. ७ । २ । ४ । २९)-तृष्णीमुद्वममान्नि-नयति (मा. श. प. बा. ७ । २ । ४ । २९)-युजुषा व्वपति (मा. श. प. बा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १९॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिनाख्यात उपलम्यते तदाख्यातं विक्रियते। यथा—अथ प्रात्तराग्नेगुः पुरोहाशो भुवत्येन्द्रः सान्नाख्यम् (मा. श. प. बा. २ । ४ । ४ । १२)—द्वाञ्चत्तरस्यां बेद्यां पादौ भुवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. बा. १२ । ८ । ३ । ६)—चितो गाईपत्यो भुवत्यः चितऽआहवनीयः (मा. श. प. बा. ७ । २ । ९ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७॥

अनुवध्यतेऽनेनेत्यनुवन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो व्रवीति सोऽनुवन्धः । तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—श्वः श्वः श्वेयान्मवित (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । १९) इतिकरणमाख्याता- विकारसमाप्यर्थम् । एवं यत्र यत्र समाम्राये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् । यथा-इमम्मे इरुण श्रुधी ह्वम् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७॥

एत आषोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते 'हि' शब्दादय आषोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आषोडशादिमिविधिर्मर्यादा वा । तमेवारम्य-आषोडशाक्षरात् यथालाममुदाहरणानि दीयन्ते । हुन्तास्योन्द्रियुं व्वीटर्य सोमपीथमञ्चाद्य हराणीति (मा. श. प. त्रा.) स यो हैवमेत्र सम्वत्सर्मध्यातमं प्रतिष्ठितं व्वेद (मा. श. प. त्रा. १२।२।४१६) नेद्निशेच्यानीति (मा. श. प. त्रा. १०।४।११९) नेत्वद्पचेत्याताऽहाति (मा. श. प. त्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८॥

आपञ्चविथँशादिति भारद्वाजः ॥ १९॥

ह्यादय आरम्य-आपञ्चिविद्यादक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आचार्यो मन्यते । यथा येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽअविन्द्न् (कण्व श.प. म.) यित्रिणिजा रेकणसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नुयन्ति (कण्व श.प. म.) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिथ्ँज्ञादित्यौपज्ञिबिः॥ २०॥

ह्यादय आरम्य आद्वात्रिंशादक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिबिराचार्यो मन्यते । यथा—स खो हैवुमेत्र सप्तद्शं प्रजापतिमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रातिष्ठितं व्वेद (मा. श. प. बा. १२। ३ ३। ४) इति ॥ २०॥

आमर्यादास्थयोः पदयोर्बहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१॥

मर्यादा त्रिविधा-षोडशाक्षरा, पश्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशाक्षरा प्रधानाऽप्रतिहता । पश्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षरायां वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णे इतरे मर्यादे । अत्राङ्-ईषदर्थे वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादेखर्थः । आमर्यादायां तिष्ठत इत्यामर्यादास्थे । तयोरामर्यादास्थयोराख्यातयोः पूर्व-माख्यातपदं पश्चविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं वा विक्रियते । ह्यादिमिर्योगे सतीत्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्थथा—स्य स्वत्मायमस्तमिते जुहोत्यग्नावेवेभ्यऽएतत्प्रविष्टभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । ९)—अथ युत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य गुसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । १ ०) बहूनामाख्यातानां यथा—सं युत्सायमस्तमिते जुहोति गुर्वभैनमेवेतसन्तत्मिमजुहोति गुर्वभैन सन्तत्मिमकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । १)—अथ युत्प्रातगुदिते जुहोति प्रजनयत्येवेवेनमेवत्सोऽयं तेजो भृत्वा विभ्रा-जमानऽउदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । १) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिबिः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

[🤋] अनया कृष्डिकया शतपथे मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रक्रिया प्रदर्शितत्यववोध्यम् ॥ 🦠 🔠

अत्र सर्वाण्यपि—आमर्यादास्थितान्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा— यस्मिन्नर्द्धे युजन्ते तेषां वाऽ उन्नेतोत्तमो दीक्षते प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदैति । (मा. श. प. ब्रा. १२।१।१।९-१०)-ये देवासो दिव्येकादश स्थु प्रथिव्यामध्ये- कादश स्थु। अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थु ते देवासो यज्ञभिमं ज्ञप्यत्वम् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।१) इति ॥ २२॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमद्नन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टस्त्रभाष्ये द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका । अथ प्राग्रक्ताख्यातविकियापवादकस्त्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽथें गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवधारणे । यथा-तूष्णीं दर्ब्भस्तम्बु-मुपद्धाति युजुषाऽभिजुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-तूष्णीमुद्वममा-न्निन्यति युजुषा व्यति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-स व्राऽइन्द्राग्निभ्यामुप-द्धाति विश्वकर्म्भणाऽऽसाद्यति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्र ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विकियते नोत्तरम् । यथा-जुहुवानी ३ मा हौषा ३ मिति (मा. श. प. ब्रा)-कथुमस्यैतुत्कुर्म्भ सम्वत्सर्मिनुमाप्नोति कथु सम्वत्सर्-णाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा ६।२।२।३१) इति ॥ २॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

्र अनन्तर्हितं भिन्नजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थः । अनन्यजातीययोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते, न हितीयम् । यथा पुरुषः ह नारायणुं प्रजापतिरुवाच युजस्व यजस्वेति (मा. श. प. .त्रा. १२। ३। १। १) **अथ युज यजेत्येवोत्तरानाह** (मा. श. प. त्रा. ४।९।२।८) इति ॥३॥

विचारितसमुच्चितयोश्च॥ ४॥

विचारिते समुचिते चेति द्रन्द्रसमासः । विचारार्थकयोः समुचयार्थकयोश्वाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्वितीयम्। तत्र विचारार्थकयोर्थथा—खजेदाज्यभागौ ना ३ हाति खजेता ३ न खजेता ३ हाति
(मा. श. प. बा.) समुचयार्थकयोर्थथा—शुम्मं च स्थो ब्वुम्मं च स्थऽहाति (मा. श. प. बा. १। १। १०)—सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति (मा. श. प. बा. १। २। ५। ११) इति॥ ४॥

निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणो न विकुरुत इति भारद्वाजः॥ ५॥ निर्वचनं नाम—अन्वाख्यानम् । तच विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुबन्य इत्यन्न—अन्येषामिप दृश्यते (पाणि.सू.६।३। १२७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता । निर्वचनेऽन्वन्यो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्यातं न विकुरत इति मारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा—अवध्यर्थो योऽवधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदैपि न विकियत इति मारद्वाजो मन्यते । अवधिरत्र काळविशेष उच्यते । विनियोगो वाक्यशेष इति प्राप्तापवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । दृष्टा दिक्षां निरमिमतादित्ये प्रायणीयम् (मा. श. प. न्ना. १२।१।२।१)—इत्युत्रे कृषद्यश्रेति (मा. श. प. न्ना. ७।२।२।१४) मारद्वाजोक्तर्ने विकियते वा । बस्ताजिने पृष्टिकाममिभिषिश्चेन्द्रुणाजिने व्रह्मवर्धमुकाममुभुयोरभ्यकामिनित (मा. श. प. न्ना. ९।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम् । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—एवमेव माध्यन्दिने सुवनेऽगृहीतऽ एवतस्मादच्छान्वाकायोत्तमो ग्रुहो भवत्युय तृतीयं बुसतीवरीणामवनयति (मा. श. प. न्ना. १।३।४।१ । १।३।४।१) इति ॥ १।।

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी। वरीयो गुरुतरं वदतीति वरीयोवादी। कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनीयो-वादी। एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारियो न स्यः। भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्यातं न विकुर्वन्ती-व्यर्थः। कमेणोदाहरणानि। तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. बा. २।२।२।१९)—कुनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. बा. २।२।२।१९) अनुबन्ध इति प्राप्तस्यापवादकमेतत्। वेत्यनुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थं इति नञ्—अत्रानित्यत्वसूचनार्थः। तेन शाखान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदं विकियते, इत्यिप गम्यत इति। अनवधारणा इति किं १ अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सिति विकारो मा भूदिति। यथा—एवु हैन स्सड्डिपयिति (मा. श. प. बा. २।२।२१९)—एवु हैव श्रिया ख्रासा भवति (मा. श. प. बा.)—एवु हैन स् सज्जास्याति (मा. श. प. बा. २।२।२१९)—एवु हैव कीत्या ख्रासा श्रिया श्रुः श्रुः श्रियान्भवति (कण्व. श. प. बा. २।२।२१९)—एवु हैव कीत्या ख्रासा श्रिया श्रुः श्रुः श्रियान्भवति (कण्व. श. प. बा. २।२।२।१९)—एवु हैव कीत्या ख्रासा श्रिया श्रुः श्रुः श्रियान्भवति (कण्व. श. प. बा. २।२।२।१९)—एवु हैव कीत्या ख्रासा श्रिया श्रुः श्रुः श्रियान्भवति (कण्व. श. प. बा. २) इत्यादि॥ ६॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

'हि, हन्त' इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम् । कवित्तस्यायमपवादः । ह्याशीनां मध्येऽन्यतम एकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति । बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेवाख्यातं विकरोति । समीपस्थितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वसम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा— कि १ हि हरेद्यदन्तुरिक्ष १ हरामि द्विव १ हरामीति हरेत् । (मा. श. प. बा. १। २ । ४ । १९) हन्तास्ये प्रतिष्ठां कल्प्यानीति स स्त्रिय इस्तुज्ञे । (मा. श. प. बा. १४ । १ । १ । १)—नेदुन्योऽन्य इहिनुसानीति । (मा. श. प. बा. १ । १ । ७) इत्यादि ॥ ७ ॥ चक्रीध कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति । (मा. श. प. बा. ९ । ९ । ७) इत्यादि ॥ ७ ॥

Fig. of a companied of confidence of

यमपद्योः स्वराद्योरलपस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोरित ते स्वरादी । अतिशयेनाल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्थमपदयोर्भध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यसंख्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—तद्वेतकग्रैवेमाँ ह्वोन्कान्तन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १। १। १९)—एकेकग्रैवेमाँ ह्वोक्तान्तरमृणुते । (मा. श. प. ब्रा. १। १। १९)—तस्मादेकेकामेद्वानवानतृतुत्र्यात् । (मा. श. प. व्रा. १। १। १९) । अत्र पूर्वस्यकशब्दस्योत्तरेकशब्दापेक्षया मात्राल्पतात्प्रकृतिस्वरत्वं क्षेयम् । अत्रैका वेका वेति समासे सित "श्चियाः पुंवद्वाषितपुंस्कादन्द् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-प्रियादिषु" --(पाणि. सू. ६। १। १४) इति व्याकरणसूत्रेण टाब्लोपे पूर्वस्यकशब्दस्यकमात्रत्वमृत्त-रस्य दिमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसंगादनाख्यातयमार्थोऽयमारमः ॥ ८॥

स्वराद्यस्वराद्योश्य सममात्रयोः पूर्वन्नेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न मवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुचयार्थः । समाः मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योरस्वराद्योश्व सममात्रयोर्थमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्थथा—द्वप्रेपेन्नु मधवन् । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ३ । ३ ८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्थथा—प्रप्रपायमाग्रिट्भरतस्य गृण्वऽ द्वति । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । १४)—स् सामद्यवसे वृषन् । (कण्व. श. प. ब्रा.) सममात्रयोः किं १ उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विषं पदं विपर्यस्तम् ॥ १६॥

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो यद्याख्यातं तद्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्तं स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यातः पूर्वेत्र मौषिके । " उदात्तमेतत् "—" स्वरितानुदात्तौ च "—" उदात्तमनुदात्त- मनन्त्यम् "—" अन्त्य स् स् हतानाम् "—" माषिके चोमयेषाम् "—(माषि. स्. १ । १३–१७) इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१-अत्रेदं बोध्यम् । यत्-विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदिवच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण इत्येव-भर्थकं वेदं सूत्रम् । यथा-ह्यानो रुकमुऽ ऊव्वर्ग्या व्यद्यो हिति--(मा. श. प. ब्रा. ६ १७१२१) इति । मन्त्रदशायामन्त्र्योदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्तता । यज्जुहुयात्क्षिप्पं यजमानमृतम्-(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिति पदं सर्वोदात्तम् । युजमान् रुक्यगृङ्खोकुमिवहाति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ११ । १६) इत्यत्रामिरुपसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वे प्यातु-रुप्ठ एव । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ११ । १२) इत्यत्र विच्छिनः 'वै 'इति निपात उदात्तः इति । "मन्त्रस्वरव्विभूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिशाख्याभ्यां मवेच्छाखान्तरात्त्रथः ॥ १ ॥ " इति । अत्र स्वरपदं संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । "कण्ठ्य ऋकारे हस्वम् " (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्राति-शाख्याहुरुकस्वरस्यापवादकमेततस्वृत्रमिति भ्येयम् ॥

अथाच्सन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम्। कण्ठचस्वरोऽर्ऋत्सवर्णे॥ ११॥

"अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः" (भाषि. सू. १ । १) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्वं स्वरनियममुक्त्वा—अथेदानी संस्कारनियममाह—कण्ठचस्वरोऽऋत्सवर्ण इति । कण्ठे मवः कण्ठवः । कव-गीदिव्युदासार्थं स्वरप्रहणम् । कण्ठवस्वरः अवर्णो हस्वो दीवों वा—अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते । यथा—यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चन्तुंषु कियते । (मा.श.प.बा.११।२।७।२)यत्किञ्च—ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चन्तसत्याभ्यां ज्ञय्वस् सर्वस् हैव तज्जयति (मा. श. प. बा.११।२।७।२)विकञ्च—ऋतसत्याभ्याम् । दीवोदाहरणं यथा—तथा—ऋषीणाम् । तथ्रषीणां तथा मनुष्याणाम् (मा. श. प. बा. १४ । १ । २ १) युथा—ऋतुम् । यथ्रक्तिम्प्राप्य (मा. श. प. बा.) कण्ठवस्वर इति किं १ यदि—ऋकः । यद्युक्तो भूरिति चतुर्ग्वशितमान्यं ग्रहीत्वा ग्राहिपत्ये ज्ञह्वथ (मा. श. प. बा. ११ । १ । ८ । ६) सवर्गे किं १ तम्—ऋतवः । सम्वत्सरो यज्ञमानस्तमृतवो याजयन्ति (मा. श. प. बा. ११ । २ । ७ । ३२) ब्राह्मणे.किं १ यत्रां सप्तर ऋषीन्पर एकंमाहः (मा. सं. १७ । २६) स्वर्ते प्रति-हिताः (मा. सं. १४ । ९५) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये छोपः॥ १२॥

स्वर्योर्मध्ये. वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा-द्वौ-इति । द्वा-इति । कित्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाञ्च (क. श. प. बृ. १७। ९। ९। १) त्रुयस्त्रिश्यो-इति । इन्द्रश्चेव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिश्याऽ इति (क. श. प. बृ.१७।९।९) इति । वायो-इह । नियुद्धिर्वायऽ इह ता विमुञ्जेति (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि । ब्राह्मणे कि ? नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्जेति (मा. सं. २७। ३३) इति ॥ १२॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्राह्मेदाङ्गात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमेवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः । तच दिविषद्नत्वा नृषद्म् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयम्ह्यम् ॥ १२॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम्।

इदानी वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारकरिल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, ऌकारश्चेति तथेति द्रन्द्रसमासः ।

९-इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । २-इदं सूत्रं कण्यशास्त्रामिमायिकम् ।

अकारादयः पंचे वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—हस्वदीर्धे छता इति पूर्वं अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां हस्वदीर्घ छतानामुदात्तानुदात्तस्विरता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव भेदाः । इति नवभेदिभिन्नः—अकारः सानुनासिकिनिरनुनासिकभेदेन दिधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः । तथा—इकारोकारऋकारत्यकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यचापिशित्रिनोक्तं—" ऋवर्णत्यवर्णयो-दीर्घा न सन्ति" इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां प्रहणात् ए—ऐ—ओ—औ—इति सन्ध्यक्ष-राणां हस्वाभावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४॥

उक्तलक्षणं प्रसंगादन्यत्राप्यतिदिशति-

शतपथवत्ताण्डिभाञ्चविनां त्राह्मणस्वरः ॥ १५॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्यं वर्तत इति शर्तेपथवत् । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः " (पाणि. सू.५।१।११५) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिमाछविनः, ताण्डिनश्च माछविनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथत्राह्मणस्वरः स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । " द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिमाछविनां स्वरौ । तथा शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् । " इति सामगनारदशिक्षायाम् ॥ १५॥

प्रसंगात्सामस्वरमाह-

सप्त साम्राम् ॥ १६ ॥

यहा चयने-**नान्योऽध्वर्धोर्गायेत्** (मा. श. प. त्रा. ९।१।२।४३) इति यर्ज्जेवेदेऽपि सामगानं विहितम् । अतस्तल्लक्षणमुच्यतं इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये "सप्त " (प्राति. सू. १ । १२७) इति स्त्रेणेदं प्रपित्रवान वक्तन्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोदिष्टानामेष प्रपञ्च इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्नां सत स्वरा इत्युक्तं, के ते इत्याकांक्षायामाह-

षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः॥ १७॥

षड्जश्च ऋषमश्चेत्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥ प्रसंगात्तेषां स्थानान्याह्—

तेषां योनयः ॥ १८॥

द्वेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ १८॥

१-अ-इ-ज-म्ह-ल-इत्येते पश्च वर्णा अवर्णधारणाः स्वरकार्धवर्णप्रपञ्चप्रकृतिभूता इत्यर्थः । तद्यथा-एते पश्चापि प्रत्येकं-हस्व-दिर्घण्डताः । अन्यत्राप्येवमेव द्वेयम् । "आहो विद्वानमुं लोकं प्रत्या कश्चित् समश्चते ३ इति" प्लुतत्वमेकारादीनामपि । पश्चापि— वदात्तान्तवत्तास्वरत्ता मन्द्रमध्यतीत्राश्च नवधा भिद्यन्ते । सानुनासिकंनिरनुनासिकत्वेनाष्टादशया भिन्ना आख्याताः । पश्चानामप्युपा-दानं चापिशालिनो मतिनराकरणाय, तन्मते ऋ-ल्ह-वर्णयोदीर्घता नेति । तदिइ निराकृतं सूत्रकृता ऋ-ल्ह-वर्णोपादानेन, अल्कारो दीर्घः " (प्राति. सू. ८ । ३०) इति प्रातिशाख्येऽष्टमेऽध्याये वर्णसमान्नायपाठाचेति ।

२-" अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः" (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्राविशेषविद्यानात्सर्वब्राह्मणेषु प्राप्तेः, शतपथ इत्युपसंहा-राबासु शाखासु शतपथोऽस्ति, तास्वेवतदुपदिष्टाः स्वराः । शतपथ्य शताध्यायैः । तद्वत्यथ्य शाखाः काण्वमाध्यन्दिनाद्यास्ताण्डिनो भारतिनश्च । काण्वानां शतपथस्तु-चतुरिषकशताध्यायैः । शतपथव्यपदेशस्त्वनादी रुद्धश्च । लागः स्वरः कण्वानां नास्ति ।

विशिष्य तान्येवाह-

कण्ठात्षड्जः॥ १९॥

कण्ठस्थानात्षड्जः स्वरोऽभिव्यज्यते ॥ १९॥

शिरस ऋषभः ॥ २० ॥

शिरःस्थानाद्दषमोऽभिव्यज्यते ॥ २०॥

नासिकाया गान्धारः॥ २१॥

नासिकास्थानाद्वान्धारोऽभिव्यज्यते ॥ २१॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

डर:स्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥ २२ ॥

उरसः शिरसः कण्ठाच पश्चमः ॥ २३॥

उरःशिरःकण्ठेतिस्थानत्रयात्पञ्चमोऽभिन्यज्यते ॥ २३॥

धैवतो छछाटात् ॥ २४ ॥

रुलाटस्थानाद्वैवतोऽभिव्यज्यते ॥ २४ ॥

निषादः सर्वत इति ॥ २५॥

निषादः स्वरस्तुं—कण्ठादिसर्वस्थानाद्भिव्यज्यते । ईतिशब्दः सामस्वरप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥ प्रसंगात्तितिरीय ब्राह्मणस्वरमाह्—

मन्त्रस्वरवद्वाह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २६॥

चरकाँणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति ॥ २६ ॥ तेषामेव विशेषमाह—

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुःस्वर्यमपि कचित ॥ २७ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खाँण्डिकेयानामौखेयानां च ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताख्या वन्ति । किन्वद्प्रहणात्रैस्वर्थमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुःस्वर्थमिति विप्रहः ॥ २७ ॥ तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह्न

तानोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २८॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनामाश्वर्लायनादीनां तानो ब्राह्मणखरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः ॥ २८॥ अथाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह्—

तान एवाङ्गोपाङ्गानां तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे तृतीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [३] इति श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं भाषिकपरिशिष्टं सूत्रं परिसमाप्तम् ॥

१-इतिकरणमधिकारोपसंहारार्थे, न तु चरमत्वद्योतनार्थम् । तथा यदत्राविहितं लक्षणमुदाहरणं लक्ष्यं च तच्छाखान्तरीय-।तिशाख्यपाणिनीयादिशाखेभ्योऽक्गन्तव्यम् ॥ २-चरकाः कृष्णयज्ञवेदे ॥ ३-खाण्डिकेया आखेयाश्चापि कृष्णयज्ञवेदिन एवेति॥ ४-अन्नत्यादिशन्देन साकस्याकस्याया प्रात्याः । तेषामैतस्यशांखायनत्राद्याणादौ ताहकृतानस्वरानुमवः सर्वेरनुश्रृयते ॥

शिक्षा करेपो व्याकरणं नैरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षंडगानि । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तेषामङ्गोपाङ्गानां तान एव तानस्वर एव भवति । द्विरम्यासः शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इतिशब्दः शास्त्रवेदिनामम्युद्यसूचनार्थः ॥ २९ ॥

तइत्रैते श्लोका भवन्ति।

उदाँतः स्वर्यते नीचो नीच उच्चस्वरो भवेत् ।

ब्राह्मणस्य स्वरो होष ज्ञायते वेदपारगैः ॥ १ ॥

ऋषिप्रोक्त्यनुसारेण स्वरं ज्ञात्वा द्विजः पठेत् ।

स वेदैंफलमाप्नोति हान्यथा नरकं ब्रजेत् ॥ २ ॥

एकं तु ब्राह्मणं सम्यक्स्वरार्थज्ञानपूर्वकम् ।

योऽधीते वेदिवत्स स्यादन्यथा स्थाणुरुच्यते ॥ ३ ॥

अम्बा मागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।

तेनानन्तेन विवृतं भाषिकं सूत्रमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अनेन प्रीयतां देवो रमानाथः सदा मम ।

ब्रह्मादिवन्दितपदो देवदेवशिखामणिः ॥ ५ ॥

प्रमुत्तमाला याऽनन्ताख्येन सूरिणा रचिता ।

प्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पुरुषेण ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रमाध्ये तृतीया कण्डिका परिसमाता ॥

इति श्रीमदनन्तदेवीयं भाषिकपरिशिष्टस्त्रभाष्यं परिसमाप्तमभूत् ॥

१-अत एव श्रीमत्कात्यायनप्रणीतमुख्यपरिशेषभूतसर्वसूत्रेषु तानस्वरपाठो बोध्यः ॥

पुस्तक मिछनेका ठिकाना-

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास्, " लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " स्टीम्-प्रेस, कल्याण्र-वम्बर्ड.

खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर "स्टीम्-वेस, स्रोतवाडी-बम्बई.

२-संहितायां यः स्वर उदात्तः स ब्राह्मणेऽनुदात्तो भवति । यथानुदात्तः संहितायां स ब्राह्मण उदात्तो भवतीति प्राधिकं सात्पर्यमिति भावः ।

३-वेदफलं वेदपाठजन्यं फलमित्यर्थः ।